



**THE RABBINICAL
COUNCIL OF AMERICA** *in partnership with*
50th Annual Convention



Yeshiva University
CENTER FOR THE JEWISH FUTURE

Hosted by CONGREGATION BNAI YESHURUN, Teaneck, NJ • May 4 – 7, 2009

רֹאשׁ

Rosh

Rabbi Jacob J. Schacter



**Rabbi Isaac Elchanan
Theological Seminary**

Legacy Heritage Fund
RABBINIC ENRICHMENT INITIATIVE

A PROJECT OF YESHIVA UNIVERSITY'S
Center for the
Jewish Future



SUPPORT FOR THE LEGACY HERITAGE FUND RABBINIC ENRICHMENT INITIATIVE HAS BEEN GENEROUSLY PROVIDED BY LEGACY HERITAGE FUND LIMITED.

HEBREW ETHICAL WILLS

*Selected and Edited
and with an Introduction by*

ISRAEL ABRAHAMMS

two volumes in one

Facsimile of original 1926 edition

New Foreword by JUDAH GOLDIN



The Jewish Publication Society of America
PHILADELPHIA

1976

THE TESTAMENT OF JUDAH ASHERI

Asher ben Yehiel was born in Germany c. 1250, but migrated to Spain, where he died in 1327 or 1328. Judah, the author of this Testament, succeeded his father Asher ben Yehiel as Rabbi of Toledo, dying in 1349. Towards the end of his life he would seem to have recovered some of his financial property. A good account of Judah's life may be read in *J. E.*, vii, 340.

The text here printed is taken direct from the MS. (British Museum) from which S. Schechter published an edition in 1885. Some extracts have since been printed by L. Margoliouth in the third volume of his British Museum Catalogue, and some passages also appear in A. Neubauer's *Mediaeval Jewish Chronicles*, i, 103. The latter is collated in the notes as N. (S. refers to S. Schechter's readings and suggestions). One important change will be noted in the present edition. The reading 1285 adopted by Schechter for Judah's migration to Toledo must be emended to 1305 (the MS. clearly reads ט"ה and not ט"ו). Thus the received date 1305 is confirmed. It is not quite clear whether Judah implies that any long interval divided his two visits to Toledo. It seems scarcely possible that he was sent as an emissary at the early age of thirteen (See the passage p. 166 and n. 11, in the English translation below). All that is certain is that he went to Toledo in advance of his father and subsequently settled with him in the place.

צוואה מקדיד אחד מוסר לבניו

(ר' יהודה בן אשר)

אשר בן יהואל נולד באשכנז בערך שנת י' לאלף השישי, אבל גלה לספרד ושם נפטר בשנת פ"ז או פ"ח. יהודה בנו, המחבר של הצוואה הזאת, ירש את משרת הרבנות של אביו בעיר טולידה, והסתלק מן העולם בשנת ק"ט. כנראה, הושב לו מעט מרונן כספו לקץ ימי חייו. תולדותיו וכל הקורות אותו אפשר למצוא באנציקלופדיה היהודית האנליטית, כרך שביעי, דף ש"ב.

הנוסח העברי הנרשם פה לקוח ישיר מן הכ"י של המחזיאום הבריטי אשר ממנו הוציא שלמה שכטר את נוסחו בשנת תרמ"ה. מן העת שהלוי של רשימת המחזיאום הבריטי, ואחרי מרגליות בכרך השלישי של רשימת המחזיאום הבריטי, ו אחרי פסקוים מופיעים ז"ל ב,סדר ההכמים וקורות הימים' של א. נייבויער, כרך ראשון, דף ק"ג. בהערותיו כותי את האחרון N S מורה על ההגהות של שכטר). שינוי חשוב אחד נמצא במהדורות הנוכחית. שכטר גרס שנת מ"ה לגלותו של יהודה לטולידה, אבל אין כל ספק שאצריך לגרוס ס"ה (כ"י כחוב ברור ס"ה ולא מ"ה), בהסכם עם המסורה שבאה לידנו מרוב דור. לא נמכר עדיין אם כונתו של יהודה היא שימים רבים עברו בין סיוור הראשון השישי לטולידה. כמעט שאי אפשר הוא ששגלה בתור שליח בהיותו רק בן שלש עשרה (ראה להלן דף 166 הערה י"א אל ההעמקה האנגלית למטה). בודאית נמורה אפשר להחליט רק שהלך לטולידה קודם לאביו ואח"כ החשב עמו שם.

Apart from its ethical aspects, Judah's will has great historical value. The author's naive delight in legendary lore, is characteristic of his age. But on the other hand his more famous brother Jacob (author of the Turim) very pointedly disparages a belief in omens or dreams. More interesting is Judah's insistence on the ordinance of the *Tithe* (on which see *Jewish Life in the Middle Ages*, ch. xvii). More important still is the account of the personal relations between Rabbi and congregation. Judah writes at the transition period, when the Rabbi was passing out of the category of voluntary to salaried official. Judah throws a genial light on the new conditions. Unfortunately we do not know exactly what coin the author describes as the *zehub*, but the payments to him seem considerable on any estimate of the coin's value. Finally, Judah's remarks on family intermarriages have considerable importance for the social life of the Jews in the fourteenth century.

A Saint once indited a Testament in admonition of his sons, bidding them keep the way of God his Master. He thus exhorted them not because they were worse than their contemporaries, but because he desired to direct them into the paths of the ancients. They are called friends [of God] when they imitate the deeds of their fathers'. With this example in view, I said: "Better is open rebuke than love that is hidden."² Such rebuke entwines itself in the hearts of the hearers, and to the utterers it is pleasant, for they know that their words will be guarded as the apple of the eye. So it is said: "He that

¹ Sanh. 27b; Abot vi, beginning.
² Prov. 27.5.

מלבד ערכה המוסרי יש לה לצאת יהודה ערך היסטורי גדול. הבחי המסיבה של המחבר לארדת ולמעשיות היא מיוחדת לבני דורו. להפך, אחיו יעקב המפורסם מטי (מחבר הטוריים) מתער בכל כח אל האמונה באותות ובהלכות. מענין בספרי *Jewish Life in the Middle Ages*, פרק יז). חשיבות יותר גדולה יש לדבריו עיד היות שבין הרבי הקהילה. יהודה כתב בהקפות המעבר, בשעה שדרכי אשר שרת את קהלתו שלא על שם לקבל פרס התחיל לקבל פרס ידוע בעד משרתו, דבריו משליכים אור על הנואים והחדשים לדאבותנו לא נרע בדייק את ערך המטבע שהוא קורא, והרבי, אבל איה ערך שיהיה לה הנה קבל משכורת הגונה. לאחורונה, דברי יהודה על ההתחממות בין המשפחה יש להם ערך גדול בעד הכרת החיים החברתיים של היהודים במאה הארבע עשרה.

וצרה אותם לשמור דרך האל אדוניו. לא מפי שאינם טובים כבני זמנם. אלא כרי להנהיגם בדרך הקדמונים. והם הנקראים רעים כשהם אוחזים מעשה אבותיהם בידיהם. ועל זה אמרתי טובה תוכחת מגולה מאהבה מסותרת. כי אז תהיה ללכבות נקשרת. ואז למוכיחים ינעם. ביודעים כי שמעם יצרהו כאישון עינים. כאמור מוכיח

rebuketh a man shall in the end find more favor than he that flattereth with the tongue."³ So I will open with a voice of thanksgiving, I, Judah, to the Rock whose works are awe-inspiring, to whom appertain glory and greatness transcending man's capacity to express them; who, ere ever I was born, remembered me for good. My mother dreamed how she was told that she would bear a son, and was asked whether she wished him to be wise or wealthy? She chose wisdom. And though in reality dreams speak vain things, for I learned not wisdom, yet in a certain deceptive sense the dream was fulfilled. The world imagines that I am a scholar, one who giveth goodly words! Wealth, too, the Lord, blessed be He, hath bestowed on me beyond the ordinary, in that He hath provided me with the measure of mine allotted bread.⁴ I rejoice in my portion.⁵

When I was an infant about three months old, my eyes were affected, and were never completely restored. A certain woman tried to cure me when I was about three years of age, but she added to my blindness, to the extent that I remained for a year confined to the house, being unable to see the road on which to walk. Then a Jewess, a skilled oculist, appeared on the scene; she treated me for about two months, and then died. Had she lived another month, I might

³ *Ibid.* 28.23.

⁴ I Kings 3.5 ff.; Gen. 49.21; Prov. 30.8.

⁵ "Who is rich? He who rejoices in his portion" (Abot, 4.3).

אדם אחרי חן ימצא ממהליק לשון. ואפחה בקול תודה. האת ליהודה בתחילה. לצור נורא עלילה. אשר לו התפארת והגדולה. ומרומם על כל ברכה ותהלה. אשר כשרם הוציאני. לטובה זכרני. בהיותי אמי מורתי הרה ממני אמרו לה בחלום שתלד בן. ואם הייתי רוצה שיהיה חכם או עשיר? והשיבה שדיחה רוצה שיהיה חכם. ואם לפי האמת החלומות שוא ידברנו. כי לא למדתי חכמה. לפי ההטעאה קצתו נתקיים שמדמים העולם שאני יודע ספר. ונתן אמרי שפר. גם עושר נתן לי האל ית' יותר מכן גילי. כמה שמטריפני בית כור לחם חקי. שמה בתלכי:

ויהי בהיותי כבן שלשה חודשים בעיני חליתי. וממנו כבתחילה לא נהרפאתי. ואני כבן שלש שנים השתדלה אשה אחת לרפאתי. והוסיפה על עורתי. עד אשר עמדתי שנה אחת כלוא בבית. לפי שלא ראיתי הדרך אשר הייתי הולך. עד שבאת יהודית אחת יודעת בדפואת העינים. והשתדלה כשני חודשים ומתה. ואלו הייתה עוד חדש אחד אפשר

have received my sight fully. As it was, but for the two months' attention from her, I might never have been able to see at all. Blessed be the Lord, who exercised marvelous loving-kindness towards me, and opened for me a lattice through which I might behold, with my own eye, the work of His hands.

Thenceforward I studied the tractates which my lord, my father,⁶ taught in the College, as far as my capacity went, and without intricate discussion.⁷ When I was about thirteen⁸ he took me from the land of persecution, and "hurled me up and down with a man's throw."⁹ I left the German method of study without entering on that of France.¹⁰ For exile confuses the intellect, and I was able neither to write nor speak their language, nor understand their books. Moreover, I could not pore over my books day and night because of my weak eyesight. For this reason I could not write books nor compile treatises.

When I was twenty-eight¹¹ my lord, my father, of blessed memory, sent me to the city of Toledo,

⁶ This form of reference to Rabbi Asher b. Yehiel (the Rosh) was usual with his sons: it is very frequent in the Turim of Judah's brother, Jacob.

⁷ Lit. without difficulty and answer.

⁸ S. suggests the reading "thirteen": the MS. has 'ש', Isa. 22.17.

¹⁰ On the method of studying in the thirteenth century see I. H. Weiss, *Dor dor vedoreskan*, vol. v, ch. 1 (1891)—, a chapter which first appeared in English (*J. Q. R.*, 1889, pp. 289–313). Perhaps in what follows the author does

שרייתיה רואה כבחהיליה. ואלמלא השני החדשים שהשתדלה עמי אולי לא הייתי רואה מאן מאורות מימי. ברוך השם שהפליא עמי חסדו ופתח לי מאורות לראות בעין מעשה ידיו:

ומאן למדתי המסכתות שהיה מנרד אא"ל ביישיבה. כפי השנתי כלכך לא בקושיא ותשובה. ואני כבן שלש עשרי שנים מארץ גזירה הוציאני. וטלטלתי גבר טלטלני. ומשנות למוד אשכנז יצאתי. ולשנות צרפת לא באתי. כי הגלות מכלכל הדעת. וגם לא היה לי כתב ולא לשון ללמוד בכתיב ספריהם. ולהבין לשון מליצותיהם. וגם לא יכולתי לטרוח ימים ולילות. מחולשת העינים כי הם אפלות. ולכן לא יכולתי לכתוב ספרים. ולא להכיר חבורים:

ובדהיותי בן כ"ח שנים שלחתי א"א ז"ל לעיר

¹¹ So S corrects MS. which has 'ש' Cf. Introduction p. 163.

¹² So MS. S suggests correction to ל"ה.

not refer to his ignorance of the French language but of the methods of French scholarship.

¹² S suggests the reading 35. The incident is not clear. It possibly refers to the arrival of Asher, who was not allowed to leave Toledo to bring his family, a duty imposed on Judah, who was attacked on this journey.

to seek out a place there, and so I did. The Toledo community sent for him, insisted on securing him for their city, and they sent their delegates after I was gone. On my journey back, I was waylaid by bandits who sought my life. But all their purpose was frustrated. My father's God was with me, and His angels encamped round about me, so that I reached my father's house in peace. Twenty-three years later my father died. Though there were in the city men greater and wiser than I, the Lord, be His name blessed, inclined unto me grace and favor in the eyes of the inhabitants and they installed me in my father's seat. But I had no experience fitting me for such an honor, my scholarship was not enough for such an office. I was a foreigner of no account, with altogether insignificant attainments. I could find no quality in me.¹² I sat one day pondering in silence, my heart within me appalled.¹³ In my hand was the book of Hagiographa, and I said: How will my lot ascend?¹⁴ I will account it as a sign. I opened and there came up in my hand this verse:¹⁵ "And Nathan said unto David, Do all that is in thine heart, for God is with thee." When this text providentially presented itself, I rejoiced, and said, Though one may not seek an omen, one may

Then the Toledo community sent a party to escort Judah back. Or, Judah returned home to report his success, and the Toledan delegates were sent later. What is clear is that once Asher came to Toledo he was never allowed to go away.

טוֹלֵיטְלָה לַחֲזוֹר שֶׁם מְקוּם וְכֵן עָשִׂיתִי. וּשְׁלַחוּ קָהָל טוֹלֵיטְלָה בְּשִׁבְלֵי וְלֹא הִנְיָחֻהוּ לְצֵאתָ מִבְּיָרֵהֶם. וּשְׁלַחוּ אַחֲרָי שְׁלֹחֵיהֶם. וּבְחֻזְרֹתִי אֲרָכּוּ עָלַי גּוֹיִם עֲרִיצִים לְקַחַת נַפְשִׁי קָמוּי. וְנִעַר מִדָּם כָּל אֲשֶׁר זָמְנוּ. וְאַלְהֵי אֲבִי הָיָה עִמָּדִי. וּמַלְאֲכָיו חָזְנוּ סָבִיבִי. וּשְׁבַחְתִּי בְּשִׁלּוֹם אֵל בֵּית אֲבִי: אַחֲרַי כֵּן כִּי שָׁנִים נִפְטַר אֲאָזֵל: גַּם כִּי הָיָו בְּעֵינִי גִדּוּלִים וְהַכְמִים מִמֶּנִּי. הִטָּה אֵלִי הַשֵּׁם יְיָ חֹן וְחֶסֶד בְּעֵינֵי אֲנֹשִׁי הָעִיר וְעַל כִּסֵּא אֲאָזֵל הַהוֹשִׁיבֹנִי. וְאֲנִי לֹלְכָה בְּאַלְהָ לֹא יוֹסִיטִי גַם לֹא עִמָּדָה לִי הַכְּמָתִי. וְאֲנִי גֵר תּוֹשֵׁב. לְמֵאוֹמָה נִחְשָׁב. וְנִמְשָׁל כְּבִרְמָה. וְלֹדְעַת הַכְּמָה לֹא הָיִיעֵ שְׂכָלִי. וְלֹא מִצְאָתִי אוֹן לִי. וַיְהִי הַיּוֹם וְאֲנִי יוֹשֵׁב וְדוֹמָם. וְלִבִּי בִקְרָבִי יִשְׁחַוּוֹם. וְבִיָּדִי סֵפֶר כְּחוּבִים. וְאוֹמֵר אֵיךְ יִעֲלֶה גּוּרְלִי. וְאַחֲשִׁבְהוּ לְסִימֵן לִי. וְאַפְתָּה וְעֲלֶה בְיָדִי הַפְּסוֹק הַזֶּה וַיֹּאמֶר נָתָן אֵל דָּוִד כָּל אֲשֶׁר בְּלִבְּךָ עָשָׂה כִּי הֵאֱלָהִים עִמָּךְ. וְכֹאשֶׁר הַפְּסוֹק הַזֶּה גִּדְּמֵן לִי שִׁמְחָתִי. וְאַמְרָתִי אֵעָפִי שֶׁאֵין נִחָשׁ יֵשׁ סִימֵן.

⁴ The MS. repeats וְמָנוּ זָמְנוּ. ⁵ MS. וְמָנוּ זָמְנוּ. ⁶ MS. וְמָנוּ זָמְנוּ.

¹² Hosea 12:9, where אֵין means "strength" or "wealth". See Rashi on the text. ¹³ Ps. 143:4.

¹⁴ For phrases cf. Oxford Gesenius, s. u. תָּרַל.

¹⁵ I Chron. 17:2.

read a sign.¹⁶ By the gracious gift of the Merciful, the Faithful God, I have honorably fulfilled all my duties, and thus far the Lord hath helped me.

Likewise my desire for children was not due to my love for them nor expectation of pride in them; my desire was to obey the divine precept, and to raise up offspring to fill my father's place in study and righteousness. For this I often prayed at the graves of the perfect and upright. God in His mercy gave me five sons, and I considered myself through them as a live man¹⁷ among my people and brethren. But for my sins there was taken the one, "the middle bar",¹⁸ on which I thought my house founded; for there passed a smoking furnace and a flaming torch between my pieces¹⁹. But my courage revived and I call heaven and earth to witness that I deserve this and double from God, for I know that His judgments are right. Faithfully He afflicted me, He chastened me sore, but gave me not over unto death.²⁰ I found consolation in the knowledge that my son was not punished by heaven for any sin of his, for he spent his days, which were few, in the eternal Law. And when the turn of my time comes, I shall go and shall see him, in Beth-el (the house of God) I shall meet him.²¹ I rely on the mercy of God that a substitute will be bestowed on me, and my

¹⁶ Cf. Hullin 95b.

¹⁷ Cf. Nedarim 64b. See below p. 193 note 125. Possibly in the variant of ן and ן the author designed a play on the name of his father Yehiel.

ובכות הרהמן האל הנאמן עברתי כטוב כל עיני.
ועד הנה עזרתי ה':

גם חפצי בבנים אינו מאהבתי להם. ולא להחכב בהם. רק להחקיים המצוה שנצטוונו בה. ולהיות לי זרע ממלא מקום אבותי בחטורה ובמצות. ועל זה היחה תפילתי רוב הימים על קברי הצדיקים התמימים. והשם ברחמי נחן לי חמשה בנים. וחשבתי עצמי בהם כן איש חי. בתוך עמי ואחי. ובעונותי נלכד האחד הכרית החיכון. אשר חשבתו שהביט עלי נכון. ועבר תגור ועשן ולפיד אש בין בחיי ותחי. והעמיד בקרבי איש חי. ומעיד אני עלי שמים וארץ שחייב אני לאל בזה וכפלים. וידעתי כי צדקו משפטיו. ואמונה עיני. ויסור יסרני. ולמות לא נחמני. ואת נחמתי בידעי כי לא נענש בעונו ביד שמים. וימיו אשר מעטים עסק בדת קדומת יומים. ובהניע תור זמני. אלכה ואראנו. בית אל אמצאנו. ובטוח אני ברחמי שמים שיתן לי

¹⁸ Exod. 26.28. The author refers to the death of his third son, the middle of the five.

¹⁹ Cf. Gen. 15.17. The last phrase is obscure.

²⁰ Ps. 118.18.

²¹ Hosea 12.5. By Beth-el the author means Heaven.

heart's gladness renewed. Then shall both he and his substitute be holy!²²

Now because of the weakness of my eyesight, my father and mother left me to do whatever was right in my own eyes; they never punished or rebuked me. Wherefore I have never been wont to chide others, for they taught me not how; even my own sons I knew not how to reprove. If they reprove not themselves, they will receive no reproof from me. Nor have I the face to admonish them by word of mouth, lest I put them to the blush, even though evil unto me was the evil of their ways. No joy of mine on earth equals my happiness at their well-doing, no pain or distress can compare with my grief at their misconduct. I have hated life, when I have seen that they went not in the paths of the fathers, in their sitting-down, rising up and walking on the way.²³

But now my heart has impelled me to write for them this Letter of Admonition, conveying a discipline. I command them to read it carefully once a month, that the Lord may renew a clean heart and a steadfast spirit within them²⁴. Perhaps they will mend and listen to my voice, so that I may speedily bring salvation unto them.²⁵ Now stand ye still that I may plead with you.²⁶ Why walk ye not in your fathers' way, nor hold the fear of God ever before your eyes? In His Law ye meditate not continually day and night, nor do ye go morning and evening to your houses of prayer. All your study is

²² Lev. 27.10.

²³ Eccles. 2.17; Deut. 6.7.

²⁴ Ps. 51.12.

²⁵ *Ibid.* 55.9.

²⁶ I Sam. 12.7.

תמורתו. וששון לבי יחדש. והיה הוא ותמורתו יהיה

קדש:

וכשבייל הולשת עיני. עזובני אבי ואמי לעשות כל הישר בעיני. ולא יסרוני. גם לא הוכיחוני. ועל כן להוכיח אחרים לא הרגלתי. כי לא למדוני. ואפי' לבני לא אדע להוכיח. ואם לא יוכיחו עצמם ממני אין להם מוכיח. גם אין לי פנים להוכיחם בפה פן אלבין פניהם. ואם רע עלי רוע מעשיהם. ואין לי שמחה בעולם כמו פעולתם הטובה. ולא יגון ואנחה כמו ברוע מעללם. ושנאתי את החיים כמו שראיתי שאינם הולכים בדרךי אבותם. כשבתם בקומם ובהלילכתם:

ועתה מלאני לבי לכתוב להם זאת האגרת תוכחת. מוסר מגדת. ומצוה אני אליהם לקרואתה בכוונה פעם אחת בחודש. ולב טהור ורוח נכון בקרבכם יחדש: כי תהיה להם למזכרת. בניי וביניהם למשמרת. אולי ישוּבו וישמעו בקולי. ואחידשה מפלט להם: ועתה התיצבו ואשפטה אחכם. מדוע לא תלכו בדרך אבותיכם. ולא תהיה יראת השם תמיד לעיניכם. ובתורתו לא תהגו תמיד כל ימיכם ולילוחיכם. ואינכם משכימים ומעיריבים לביה

below the standard,²⁷ and when the law is discussed ye are as the dumb, and open not your lips. You associate with those who are unfit to be your companions, for it is unseemly that their ways should be yours. Again, ye honor not your mother and your father, your conduct is disrespectful in their presence. Know ye not that unto the honor of God is likened the honor of parents?²⁸ For three are partners in a man (God and his parents)²⁹. What have I left undone for you that a father could do for his children? Regularly were your meals provided, and all your wants, You own many books, and my every thought was directed to you, to equip you and to leave behind me a blessing³⁰ for you. And if the Law was given to those who ate the manna,³¹ surely ye are in similar case. Or if it were a question of marriage, ye are assuredly wed to wives of your own family, who make no extravagant demands on you, but on the contrary seek to encourage you in your study. What then will you do on the day of visitation, when you give account of all your conduct? And what will ye answer when reproved before Him who trieth your reins, on the day wherein He arraigneth you for all your works?³² Nay, my

²⁷ Or merely for appearance' sake.

²⁸ Mekilta on Exod. 20.12 (p. 70a).

²⁹ Kiddushin 30b. ³⁰ Bequest, provision.

³¹ To those whose minds were free from worldly cares, Mekilta on Exod. 16.4 (p. 47b).

³² Habakkuk 2.1; Ps. 7.10; Prov. 29.4. In several phrases the author has the liturgy (especially for the New Year) in mind.

תפילתיכם? ולפנים הוא כל למורכם. וכמשא
ובמתן בהלכה אתם כאלמים. לא תפתחו
שפתותיכם: ואתם מתחברים עם מי שאינם הוגנים
לכם להתחבר עמהם. כי מן הראוי הוא שלא
דרכיהם דרכיכם: גם אינכם מכבדים אמנם
ואביכם. כי לא תבושו מעצמיכם. בעשותכם (וה)
משותיהם (וצי"ג) ושאר צרכיהם. הלא ידעתם כי
לכבוד המקום הוקש כבודם. כי שלשה שותפים
יש באדם. ומה יש (לאדם) לאב לעשות לבנים
ולא עשיתי לכם? בכל עת הונו מוזמן מאכלכם
ומשתכם. וכלי צורכיכם. ומפריים רבים יש לכם.
וכל מחשובתי עליכם. לתקן עצמיכם. ולהשאיר
אחרי ברכה לכם. ואם התורה לאוכלי הנון נתנה
הלא כמותם (כי) כמותכם. ואם בשביל נשים הלא
אתם נשואים ממשפחתכם. אשר לא יבקשו נדולות
מכם ואדרבה⁷ להחזיק אתכם. כלומר יחזיקו
יריבים: ומה תעשו ליום פקודה. בתחכם חשבון על
כל מדה? ומה תשיבו על תוכחה לפני בוחן
כל יותיכם. יום למשפט יעמידכם על כל מעשיכם?

⁷ MS. תפילתכם.

⁸ So MS. S suggests deletion.

⁹ MS. ונכל. ¹⁰ MS. ואדרבה.

children, act for the glory of God and the honor of your progenitors. Improve your ways and your doings, and listen unto Judah your father. Make the Torah your main object, remember your Creator in the days of your youth,³³ while ye are still in vigor, and take upon you the yoke of the Torah. Let not the Law depart from your mouth, act always with the motive to please God. And the good name which your fathers bequeathed, uphold it and leave it to your children as a heritage.

Now, therefore, ye children, hearken unto me, for happy are they that keep my ways.³⁴ Come, listen unto me, I will teach you the fear of the Lord.³⁵ Look unto the rock, whence ye were hewn, and to the hole of the pit, whence ye were digged.³⁶ Why, forsooth, were ye brought into this world? Not to eat and drink and wear fine linen and embroideries, but for the service of the God who hangeth the earth over nothing.³⁷ And since His wisdom has ordained that the body cannot be sustained without food and raiment, He permitted man to eat, drink and clothe himself for the sustenance of the body, that body and soul might be associated to perform God's behests so long as their association continues. Food to a man is like oil to a lamp; if it have much it shines, if little it is quenched. Yet sooner is the lamp extinguished by redundancy than deficiency of oil. Therefore be diligently on your

³³ Eccles. 12.1.

³⁴ Prov. 8.32.

³⁵ Ps. 34.12.

³⁶ Isa. 40.1.

³⁷ Job 26.7.

אל בנינו עשו למען כבוד השם יתברך ולמען כבוד אבותיכם והשיבו דרכיכם ומעלליליכם. ושמעו אל יהודה אביכם. ועשו עיקר תורתכם. והכרו בוראכם. בימי בחורותיכם. בעודכם כבחתם. וקבלו עול התורה עליליכם. ולא תמוש מפיכם. ויהיו לשום שמים כל מעשיכם. ושם אשר הורישו לכם אבותיכם החזיקו בו והנהיילו לבניכם:

ועתה בנינו שמעו לי ואשרי דרכי ישמורו. לכו בנינו שמעונו לי יראת ה' אלמדכם. הביטו אל צור חוצבתם ואל מקבת בור נוקרתם. ולמה לזה העולם הובאתם? לא לאכול ולשתות וללבוש שש ורקמה. רק לעבודת האל תולה ארץ על כל ימה. ולפי שהייתה הכמתו שלא יקיים הגוף כלי אכילה ושתיה. וכבלתו כמות לכמות הגוויה. נתן רשות לאדם לאכול ולשתות וללבוש לקיים הגוף. ולהיות חבור לנשמה לקיים מצות האל כל ימי הבורם. והאכילה לאדם כשמן לנר. אם ירבה יאיר ואם ימעט יכבה. ויותר מהרה יכבה ברום מכמעט. ועל כן יש לכם להשמר

¹¹ MS. repeats דרכי דרכי ואשרי דרכי.

guard against over-feeding.³⁸ More heinous than homicide is suicide.³⁹ Gross eating is as dangerous to the body as a sword, besides that it bars one from occupation with the Law of God and the reverence due to Him.

Ever let the fear of God be before you, and accustom yourselves to recite with devotion, that it depart not from your mouths, the text: I have set the Lord always before me; surely He is at my right hand, I shall not be moved.⁴⁰ Keep your minds always alert on whatever may induce the fear of heaven; be not diverted by the jibes of others, nor by your own lusts.⁴¹

Make it your firm custom to study the Torah at fixed times, probe deeply into its contents, and endeavor to communicate daily a portion of the rabbinic law to others; for to accomplish this you will be compelled to make your own knowledge precise, moreover by the exposition orally it will be fixed in your memories. Always repeat, if possible going back to the beginning of the tractate. Our sages of blessed memory have said (with regard to perfect service): "He who repeats his chapter a hundred times cannot be compared to him who repeats it a hundred and one times."⁴²

³⁸ Or "heavy meals".

³⁹ On suicide see Gen. Rabbah on Genesis 9, 5 (ch. 34, with Theodor's notes, p. 324). There is an unidentified quotation from the Talmud Yerushalmi that the deliberate suicide has no portion in the world to come.

⁴⁰ Ps. 16, 8.

⁴¹ Cf. Jastrow, *Dictionary*, p. 278. The meaning here of the last clause may simply be: "nor by any other thing."⁴² Mal. 3, 18; Hagigah 9b.

ולחזור מאכילה גסה. ויותר עונש לאדם החורג
עצמו מזהירות את אחרים. ואכילה גסה קשה לגוף
כחרכבות. מלבד שמונעתו לעסוק בחרות האל
ויראתו:

תמיד יהיה יראה השם על פניכם. ופסוק זה
הרגיעלו לומר תמיד בכונה ולא ימוש מפניכם. שויתת
ה' לגנדי תמיד¹² כי מימיני כל אמוש. ותהיו ערומוס
להשוב תמיד בכל דבר המביא לידי יראת שמים.
ולא תהיחזהו בשבייל שום אדם המלעיג עליכם.
ולא בשבייל דבר אחר:

היו זהירין לעסוק בחרות בקבע. ותשאויחתנו
בה. והשתדלו להגיד הלכה בכל יום לאחרים ובה
תצטרכו לדקדק בה. וגם בהוציאכם אותה פה
לאחרים תקבע כלככם. ותחזרו תמיד מלמעלה.
ואם תוכלו מראש המסכתא. ורז"ל דרשו בין עובד¹³
אלהים לאשר לא עבדו אינו דומה שונה פרקו מאה
פעמים לשונה מאה ואחד. ועל כן כל הלכה תקראו
מאה וא' ¹⁴ פעמים. וגם תקבעו שעות ללמוד הלכה

¹² The MS. repeats here the words 'ל' המביא' and in general confuses the text from the next clause.

¹³ MS. reads 'אליס' and in general confuses the text from Malachi.
¹⁴ So S adds.

Read ye, therefore, every rule (halakah) 101 times, and appoint hours for studying halakah from the codifiers⁴³ every day, and also strive to read a tractate with Rashi's commentary. In fine, you must consider yourselves as laborers hired by the day to do the work of God, as it is said in the Talmud: "We are day laborers."⁴⁴ Much more is this the case with you, for all that you possess comes from the congregation and the trust fund.⁴⁵ This support is given to you for the purpose of your studies, so that ye are indeed daily hirelings. See to it that ye do your tasks faithfully, and faithful is your employer to pay your wage⁴⁶, nay your reward is already with you, for he has paid it in advance.

Think not in your heart that the Torah is an inheritance from your fathers, and needs no personal effort to win it. The matter is not so. If ye toil not therein, ye shall not acquire, and more than ordinary will be your punishment, in that ye forsake your family tradition. So we read in tractate Nedarim:⁴⁷ Why do not learned fathers invariably beget learned children? R. Joseph answered: So that people shall not say, Your Torah is inherited from your fathers. R. Sheshet said: Because they call men "asses". Rab said: To prevent them assuming an over-

⁴³ Famous among the Posekim were the author's father and brother.

⁴⁴ 'Erubin 65a.

⁴⁵ Cf. p. 181, below.

⁴⁶ Abot 2.14.

⁴⁷ fol. 81a.

פוסקים בכל יום. וזו השתדלתי ללמוד מסכתא עם פ"י רש"י. מוף דבר יש לכם¹⁶ להשוב שאתם שכי"י יום לעשות עבודה האל ית' כמו שאמר בעירובין און אגירי דיומא און¹⁷. לא כל שכן אתם שכל מה שיש לכם הוא מהקהל ומן ההקדש. והוא נהון לכם בשביל למודכם. שאתם באמת שכי"י יום. ויש לכם לעשות מלאכתכם באמונה. ונאמן הוא בעל מלאכתכם שישלם לכם פעולתכם. גם דנה שכרו אתכם. כי הקדימו לכם:

ואל תחשבו כלבבכם. כי התורה ירושה היא לכם מאבותיכם. ושאינכם צריכים לטרוח בה. כי אין הדבר כן. ואם לא תטרוחו בה לא תזכו בה. ועונש שלכם גדול משל אחרים. כי תעזבו אומנות אבותיכם. ורסיין במסכת נדרים מפני מה אין תלמידי חכמים מצואין לצאת מדהם תלמידי חכמים? אמר רב יוסף¹⁷ כדי שלא יאמרו ירושה היא לכם מאבותיכם. רב ששת אמר¹⁸ משום דקרו לאינשי חמרי. רב אמר כדי שלא יתגברו על

¹⁶ MS. repeats *יש לכם* The ordinary text of the

Talmud reads *און דימתי און*

¹⁷ MS. יוסיף.

¹⁸ MS. repeats *כדי*.

bearing attitude towards the congregation. Rabina said: Because they become careless with regard to the benediction before study.⁴⁸ For your part, avoid all these things.

Also appoint regular periods for studying the Bible with grammar and commentary. As in my childhood I did not so study it—for in Germany they had not the custom—I have not been able to teach it here. Read weekly the Pentateuchal lesson with Rashi and other commentaries. Also make yourselves familiar with homilies and midrashim; this will make you more effective in public preaching, and to bring men back from iniquity. Our Sages said: He who wishes to become saintly should fulfil the words of the Fathers.⁴⁹ So, I, after making my confession, accustomed myself to read a chapter of the tractate Abot every day. Do ye the same at table, before Grace after meals, read a chapter daily till you know the whole tractate by heart. This practice will habituate and attract you to saintliness. Discourse of matters of Torah at your meals, then will ye be as those who eat at the table of the Omnipresent.⁵⁰ Read regularly in the *Duties of the Heart* and in the *Book of the Upright*⁵¹ and the *Epistle on Repentance* of Rabbenu Jonah,⁵² and similar books. Set your hearts on

⁴⁸ The ordinary text of Ned. 81a presents variants to the author's readings.

⁴⁹ Baba Kamma 30a, in reference to the Mishnah Abot.

⁵⁰ Abot 3.4. ⁵¹ By Bahya and Zerachyah ha-Yevani, respectively (Cf. *J. E.*, ii, 447, and xii, 661).

⁵² On Jonah Gerondi, see *J. E.* v, 637.

הציבור. רבינא אמר מפני שאין מברכין על התורה תחילה. ואתם הזהרו מכל אלו הדברים:

גם תקבעו עתים ללמוד הפסוק בדרקדוק ובפיו. ולפי שבקטנותי לא למדתי אותו כי לא הורגלי ללומדו באשכנח לא יכולתי ללמדו²⁰ ככאן. גם על הפרשה תקראו בכל שבוע פירוש רש"י ופירושים אחרים. גם תרגילי עצמכם בדרשים ובמדרשים. וכוה יגדל שכרכם כאשר תדרשו ברכים ותשיכון מעון. ורו"ל אמרו האי מאן דבעי למיהוי חסידא יקיים מלי דאבות וכו'. ואני כשעשיתי הידדי שלי הנהגתי²¹ עצמי לקרוא ממנו פרק בכל יום. כן תעשו גם אתם על שלחנכם. קודם ברכת מוון תקראו ממנה פרק אחד בכל יום עד שתדעו המסכתא על פה. ודבר זה ירגילכם וימשככם להיות חסידים: וגם תאמרו בכל יום דברי תורה על השלחן. וכאלו²² תאכלו משלהנו של מקום. וגם תרגילי עצמכם ללמוד בספר חובות הלבבות ובספר הישר ובאגרת השובה לרבינו יונה ז"ל וכיצא בהם.

¹⁹ So MS., prob. ובפירוש.

²⁰ MS. ללומדו. This spelling is common with infinitives in later Heb. texts.

²¹ MS. ותהתי. ²² MS. ובאל.

that you read therein with devout intent to apply the lesson in your life. When you read, do so audibly.⁵³ And reason with yourselves *a fortiori* after this manner: If you had to speak before a king of flesh and blood, how carefully you would clear your hearts of all other thoughts. Your whole endeavor would be to word your speech acceptably, and you would think of nothing else. How much more should this be your method before the King of kings, blessed and sanctified be His Name! Pray with the congregation in the same place and in the same context.⁵⁴ See that you are among the first.⁵⁵ Discontinue your present habit of departing as soon as the lesson is over, thus failing to pray where the congregation is collected. Never speak from the passage "Blessed is He who spoke," until you have ended the Eighteen Benedictions.⁵⁶ Be silent, too, while the Hazzan repeats the last-named prayer. For if there be ten attentive to it, the repetition is not according to law.⁵⁷ Be ye always among these ten, and make it your rule to join in prayer so as to enable the many to do their duty.⁵⁸ Let the words be softly spoken, for thus is devotion aroused and prayer made acceptable. See to it diligently that ye be not among the four classes who behold not the divine presence (Shekinah): liars, scoffers, hypocrites, and slanderers.⁵⁹

⁵³ Berakot 13a. ⁵⁴ Orah Hayyim 90, 9, 10.

⁵⁵ *Op. cit.*, 14. ⁵⁶ *Op. cit.*, 51, 4. ⁵⁷ *Op. cit.*, 124, 14.

⁵⁸ By helping to constitute the necessary quorum (ten).

⁵⁹ Sotah 42a.

ושימו לבבכם כאשר תקראו בהם שתהיה הקריאה על מנת לעשות. ותהיה ככוונת הלב. והשמיעו לאוניכם מה שאתם מוציאים מפיהם: ותקחו ק"ץ בעצמיהם. אם היה לכם לדבר לפני מלך בשר ודם איך הייתם מפנים לבבכם מכל המחשבות. וכל כוונתכם לרעות דבריכם.²³ ולא תחשבו וולתי בדבר ההוא. ועל אחת כמה וכמה לפני מלך מלכי המלכים ית' וית' שמו: והתפללו עם הצבור במקום שהם מתפללים במקום שהצבור שם. והזהירו שתהיו מן הראשונים. ולא תעשו כמו שאתם עושים שאחר ההלכה אתם יוצאים מיד ואינכם מתפללים במקום שהצבור שם. והזהירו שלא תדברו מברוך שאמר עד שתסיימו התפלה. ולא בחזרת ש"צ התפלה. ואם אין עשרה ששומעים התפלה היא חזרה שלא כד"ן. והזהירו שתהיו לעולם מהם. והרגילו עצמיהם להתפלל להוציא הרבים. ותהיה התפלה בנחת. ובהתעורר הכונה ותהיה מקובלת:

וזהרו מאד שלא תהיו מר' כמות שאין רואות פני שכינה. והם כח שקרנים וכח לצים וכח תנפים וכת מספרי' לשון הרע.

²³ S reads לרעת and omits next word.

(i) *The class of liars*: Let no falsehood or lying be found among you, but let truth and fidelity be a girdle round your loins.⁶⁰ There was a man of our family by name Eliakim, who was employed in the house of his prince. And all his property his master entrusted to him, being wont to laud him to his people because he never told a lie, whether for advantage or not. And they tell of a certain rogue who left no sin undone and who entreated a certain Sage to teach him an easy road to repentance. He answered, "Keep thyself from lying." The man went out gleefully and in high spirits, conceiving that his counsellor had permitted him to walk in the stubbornness of his heart as of aforetime. He planned a theft according to his wont, but then bethought himself: "If anyone inquires: whither goest thou? if I tell the truth I shall be caught, if I answer falsely I shall transgress the order of the Sage." Thus it was with all offences, and he became a completely reformed character.

(ii) *The class of scoffers*: "Now, therefore, be ye not scoffers, lest your bands be made strong and lest fire consume your spirit."⁶¹ From all levity and frivolity guard yourselves, for man is forbidden to fill his mouth with laughter in this world.⁶² Furthermore, play no game for money, for that, too, is a form of robbery.

⁶⁰ Cf. Isa. 11.5.

⁶¹ Isa. 28.22. The author completes his quotation by a reminiscence of Isa. 33.11.

⁶² Berakot 31a.

כה שקרנים. ולא ימצא ככם דבר שקר וכזב. אבל האמת והאמונה יהיו אזור חלציכם: איש יהיה במשפחתו והר' אליקים שמו. והיה בבית השר שלו. וכל אשר היה לו היה בידו. והיה משתבח בו לעמו שלא יוציא שקר מפיו לעולם. לא לתועלת. ולא ללא תועלת: ואמר שיהיה איש אחד רשע שלא הניח עבירה שלא עבר. והילה פניו²⁴ חכם אחד שזרדו דרך תשובה בדרך קל. אמר לו שמור עצמך מלשקר. יצא שמה ושוב לב. כמדומה לו שהתיר לו שילך בשרירות לבו כבתחילה. מלך בלבו לנוב כמו שהורגל. אמר בלבו מי שישאלי אני אנה²⁵ אתה הולך. אם אומר לנוב האמת אתפיש²⁶. ועם אשקר אעבור על צווי החכם. ועל זה הדרך כל העבירות. ושב בתשובה של ימה: וכה לצים. ואם אל התלוצצו פן יחזקו מוסריכם. ופן תאכל אש רוחכם. ומכל החול ושהוק שמרנו נפשכם. ואסור למלא²⁷ אדם שחוק פיו בעולם הזה. גם שחוק למעות אל תשחקו. כי גם הוא עניי²⁸ של גול:

²⁴ MS. עני. ²⁵ MS. אמר. ²⁶ MS. אתפיש.

²⁷ MS. למלא. ²⁸ MS. עניו.

(iii) *The class of hypocrites*: Never flatter any man, nor show partiality to any in judgment.

(iv) *The class of slanderers*: Avoid it to the utmost; for slander leads to many sins, and most men are liable to it. As our Rabbis of blessed memory said,⁶³ many are prone to theft, and a few to incontinence, but all to slander, explaining this last clause of those who are guilty of some shade⁶⁴ of the offence. Further they said,⁶⁵ Let no man praise another [too much], for it may result in disclosing something to his discredit; and in all such matters I have not found anything better for a person than silence.⁶⁶ Ever, then, let a man bethink himself before he speak; uttering his words if they be profitable, suppressing them if they would profit nothing. Silent above all must he be if speech would actually harm.

Avoid pride, for every one that is proud in heart is an abomination to the Lord.⁶⁷ Majesty, indeed, is the garment of God alone, and he that makes use of the crown shall perish.⁶⁸ As a certain Sage said: how can a man be proud, considering the way in which he was conceived and born?⁶⁹ But cleave to humility, that best of good qualities. For this virtue Moses our Master was praised, as it is said: Now the man Moses was very meek.⁷⁰ Be very lowly in spirit, say our Rabbis.⁷¹ They said further that (the fear

⁶³ Baba Batra 165a.

⁶⁴ Lit., "dust".

⁶⁵ Arakin 16a. The passage exhorts men not to overpraise lest others be provoked to contradict.

כה תנפים. וההרו שלא תחניפו לשום אדם.
ולא תשא פניו ברין:

כה מספרי לשון הרע. וההרו ממנו מאד כי הוא
מביא לכמה עבירות. רוב בני אדם נכשלים בו.
ואמרו רז"ל במסכת בתרא רוב בנותל ומעוט בעריות
והכל בלשון הרע. והעמידו אותו באבק לשון הרע.
ואמרו רז"ל אל יספר אדם בטובתו של הבורו
שמתוך כך בא לידי גנותו. וכל כיוצא בזה לא
מצאתי לגוף טוב משתקה. ולעולם יהשוב אדם
עצמו קודם שידבר אם יהיה בו תועלת ידבר.
ואם לא ידבר. כ"ש אם יהיה בו הפסד:

והו זורין מן הגאון כי תועבת ה' כל גבה
לב. והוא מלבושו של הקב"ה. ודישתמש בתנא
חלקי. ואמר חכם אחד איך יתגאה אדם והוא
עבר דרך השתן ב' פעמים. והתדבקו בעגורה שהיא
המדה הטובה שבמדות. וכה נשתבח משה רבינו
ע"ה שה' והאיש משה עניו מאד. ורז"ל אמרו מאד

⁶⁶ Abot 1.17.

⁶⁷ Prov. 16.5.

⁶⁸ Ps. 93.1; Abot 1.13.

⁶⁹ Bahya, *Duties of the Heart*, 6.5; cf. *Choice of Pearls*
ch. 55. ⁷¹ Num. 12.3. ⁷² Abot 4.4.

of the Lord) which Wisdom makes a crown to her head, Humility makes the imprint of her foot.⁷² Be punctilious in honoring all men, for therein shall you find your own honor, for God Himself has declared: "them that honour Me will I honour."⁷³ People remarked to a Sage: "We have observed that thou ever showedest honor to every man;" and he replied: "I have never come across one in whom I failed to recognize superiority over myself; therefore have I shown him respect. Were he older, I said he has done more good than I; were he richer, I said he has been more charitable. Were he younger, I said I have sinned more; were he poorer, I said he has suffered heavier tribulations; were he wiser, I honored him for his wisdom; were he not wiser, I said his fault⁷⁴ is the lighter."⁷⁵ Take this to heart and understand it.

Take heed to love and respect him that re-proves you. For thus we read in Tractate Arakin:⁷⁶ R. Johanan said: I call heaven and earth to witness that many a time was 'Akiba punished through me, for I complained of him before Rabban Gamaliel; all the more did he augment his love for me, to fulfil what is written:⁷⁷ "Reprove a wise man and he will love thee." As the Sage said:⁷⁸ Love thy critic, and hate

⁷² T. J. Shabbat 1.3; Tanhuma Genesis (beginning). See Jastrow, *Dictionary*, p. 964. The idea is derived from a comparison of Ps. 3.10 with Prov. 22.4.

⁷³ I Sam. 2.30.

⁷⁴ Lit. punishment.

⁷⁵ Fol. 16b; the readings vary.

מאד היו שפל רוח. ואמרו רז"ל מה שעשתה חכמה עטרה לראשה⁷⁹ עשתה ענוה עקב לרגלה.⁸⁰ והיו זהירין לכבד כל אדם וכוה תהיו מכובדים שוא' כי מכבדי אכבד. ושאלו להכם ראינוך תמיד מכבד לכל אדם. והשיב לא ראיתי מי שלא⁸¹ הכרתי לו מעלה עלי. וכשביל זה כבדתינו. אם היה זקן אמרתי זה עשה טובות יותר ממני. אם היה עשיר אמרתי זה עשה צדקות יותר ממני. אם היה בחור אמרתי חשאתי יותר ממנו. אם היה עני אמרתי זה סבל יסוריך יותר ממני. אם היה חכם ממני כבדתיי בשבילי חכמתו. אם לא היה חכם ממני אמרתי עונו מועט משלי. שמעוהו ודעו לכם:

והיו זהירין לאהוב ולכבד המוכיח אתכם. והכי גרסינן בערביקין⁸² פרק יש בערבין אמר ר' יוחנן מעיד אני עלי שמים וארץ שהדבה פעמים לקה על ידי עקיבא ע"י שהייתי קובל עליו לפני רבן גמליאל וכו' שהוסיף אהבה. לקיים מה שנאמר הוכח להכם ויאהבך. ואמר להכם אהוב את

⁷⁹ MS. לראש. ⁸⁰ MS. לראש.

⁸¹ MS. למח. ⁸² MS. בערבין.

⁷⁶ Prov. 9.18. ⁷⁷ Simeon b. Eleazar, Abot de. R. Nathan 29 (ed. Schechter, p. 167).

thy eulogist, the former helps, the latter hurts thee. Consider also that man is but a sojourner on earth; his days are numbered, though he knows not their tale, nor when he will be summoned before the King of kings, to give judgment and account for all his works. Therefore let him do all that is in his power, nor think any good opportunity small, for there is no limit to the reward. In the world to come, when God, blessed be He, makes requital to the righteous, the recipient will ask: Why am I so rewarded? He will be told: On such and such a day thou didst do such and such a mizvah. Then, sighing, he will say: For so little do I receive so much? Alas for the days that I lost wherein I did no good! Therefore will a wise man be alert lest he waste an hour of his hours, but he will be energetic in well-doing, thinking ever of the fear of God and His service.

I will make mention of the mercies of the Lord according to all that He hath bestowed on me.⁷⁸ He has shepherded me from my birth even unto this day. In the way of truth He led me, taking me from my father's house, sending me before them to preserve life.⁷⁹ He directed me in a strange land, made me to find favor and love and mercy in the eyes of its people, and set me upon a throne of honor. This to the glory of His name, and not for my sake. For what is my life and what am I? Lo, the finger of the smallest among them is thicker than my loins, how much more their greatest excel me! I am to them as a grasshopper is in my

⁷⁸ Is. 63.7.

⁷⁹ Gen. 45.5.

המוכיחך ושנא המשבחך כי המוכיחך יעילך והמשבחך ייקר; ותחשבו כי האדם גר בארץ ימים ספורים. לא ידע מנינם. ומתי יהיה מוזמן לפני מלך מלכי המלכים ליתן דין וחשבון מכל אשר עשה. וכל אשר ימצא בכחו יעשה. ולא תהיה בעיניו שום מצוה קטנה כי אין קץ למתן שכרה. ולעולם הבא כשהשם ית' משלם שכר לצדיקים. שואל הצדיק למה נותנין לי שכר כל כך? ואומרים לו על שעשית מצוה פלונית ביום פלוני. והוא נאנה ואומר על דבר קטון כזה נותנין לי כל כך שכר. איי לימים שאבדתה שלא עסקתי במצוות. ועל כן החכם יזהר שלא יאבד שעה משעותיו. רק ישתדל במצוות ויחשב תמיד ביראת ה' ובעבודתו:

חסדי ה' אוכיר כעל כל אשר גמלני. האלהים הרועה אותי מעודי עד יומי. ואשר בדרך אמת הנהני. ומבית אבי לקחתי. ולפניהם למהיה שליחתי. בארץ נכריה להדריכני. ולחן להסד ולרחמם בעיני אנשי הארץ נחתי. וכסא כבוד הנחתי לי. למען כבוד שמו לא למעני. כי מה חיי ומה אני. הלא תקטון שבהם אצבעו קטנה עבה ממתי. כ"ש גדול שבהם. ואני נגדם כחגב בעיני. ועלה על לבי מלאני.

eyes.⁸⁰ Fain, then, is my heart to record the wondrous things that the Lord performs continually on behalf of one so insignificant as I; He fed me with my allotted bread,⁸¹ and I had no impulse to run after money; but He thought differently, and God caused it to come to my hand.⁸²

I left Germany at the age of thirteen, and when fifteen I came to Toledo, in the new moon of Iyar in the year 65.⁸³ It is obvious that at my exodus when thirteen I possessed nothing; nor when I married first the daughter of R. Yehiel and later the daughter of R. Solomon, did I receive even enough to pay for the wedding garments and celebrations. From my lord, my father, of blessed memory, I inherited only a trifle as my share of his library. All that he owned at the time of his demise, together with all his household goods, did not suffice to carry out his testamentary bequests. Never in my life did I accept gifts from individuals, except 1400(?) gold pieces⁸⁴ which were given to me by three men, from whom I sought a loan but who insisted on making a gift. Because of their importance and position, I was unable to refuse their bounty. I used the money for my sister's marriage. I also lost money through those who transacted business for me, although

⁸⁰ Num. 13.33. ⁸¹ Prov. 30.8. ⁸² Exod. 21.13.

⁸³ = 1305. On the two journeys of the author to Toledo see Introduction, p. 163.

⁸⁴ Heb. "gold pieces". On the Spanish coinage of the period, cf. S. Lane-Poole, *Coins and Medals*, 1894, p. 85. The standard gold pieces were the dinar and dirhem,

להוכיח מעשה נסים שעושה ה' תמיד עם הבן וריק כמוני. ועל להם חקי שהטריפני. בלתי רודפי אחרי הממון. והוא לא כן עמד. אבל האלהים אנה לירי: יצאתי מאשכנז בן י"ג שנה. ואני כבן ט"ז שנה

באתי לטולטילה בראש חודש אייר שנת ס"ה.⁸³ דבר פשוט כי כשיצאתי בן י"ג שנה לא היה לי כלום. וכשיצאתי שתי בנות הר' יחיאל והר' שלמה זצ"ל⁸⁴ לא נתנו לי עמון כשיעור ההוצאה של הבתים וההוצאות. ומאז ללא ירשתי רק דבר מועט בחלקי מן הספרים. כי כל מה שהיה לי בעת פטירתו עם כלי ביתו לא היה בו כדי להשלים צוואתו. ולא לקחתי מימי מתנת מיוחד. רק אלק וארבע מאות זהובים שנתנו לי שלשה אנשים שבקשתי מהם להלוות לי מעות ולא רצו בהלוואה ונתנו לי⁸⁵ הסך הגדול. ומפני גדולתם ומעלתם לא יכולתי להשיב פניהם מלקבלם. ונתתים לנושאי אחותי. והפסדת ביד המשתדלים בעבורי. והממון לא היה שלי. כי

⁸³ So the MS. S prints י"ג. ⁸⁴ MS. S adds incorrectly טעם שנת ס"ה.

⁸⁵ MS. S adds incorrectly טעם שנת ס"ה.

⁸⁶ MS. S. תתל. S corrects as in text. Perhaps the right reading is ונתתי.

but it is questionable whether coins of such high value are intended. The text is hopelessly corrupt regarding the sums enumerated.

that money was not my own. For 7000 gold pieces of borrowed capital were in the hands of my brother Eliakim, 8500 were deposited with R. Mordcai the Frenchman, who only returned to me 2000, 3000 were entrusted to R. Nissim, and the rest in the hands of others whom it would weary me to mention. I could not have survived till now but for the mercy of God, who put it in the heart of men to lend me capital, from the profits of which I maintained myself. For from the time of the death of my lord, my father, of Blessed memory, that is to say for twenty-seven years and three months—I have not taken from the Congregation (whom may God preserve!) under contract more than 1290 gold pieces. This I accepted for two years and four months, and I ceased to enter into any contract until the ten years mentioned⁸⁵ were completed. Thereafter I received up to August [1340]⁸⁶ from them 1500 pieces annually for nine years and ten months, a total of 14,750. Thenceforth they contracted to increase the annual payment to 3000 pieces. They agreed that after my death an annual pension of 1000 pieces should be paid for ten consecutive years to my wife and children or to any of them

⁸⁵ As Schechter points out no such mention has been made.

⁸⁶ The date of the year is 5100 = 1340. From August, 1340 to November, 1348, are 7 years and 4 months, as stated in the text below. The reference to 27 years and 3 months after his father's death cannot, however, be accurate, for while the father died in 1328 the son died in 1349.

ז' אלק זהובים מהם ביד אחי ה"ר אליקים נר"ג. וה' אלפים ות"ק זהובים ביד ר' מרדכי צרפתי וולא השיב לי רקו"ז אלפים זהובים. ובד ר' נסים שלשת אלפים זהובים. והאחרים ביד בני אדם הרבה. ונלאיתי לכותבם: ולא עברתי זמני עד ככה רק ברהמי שמים. אשר נתן בלב בני אדם להלוות לי מעות להשתדל בהם ולהתפרנס מן הריוח. כי מעת פטירת א"א ז"ל שיש לו כ"ז שנה ושלשה חדשים לא לקחתי מהקהל יצ"ו בתנאי מהם רק אלק ומאתים ומשעים וזהובים. וזה מה שלקחתי בשתי שנים רד' חדשים ומסתלקתי מליקח מהם תנאי עד שנשלמו העשרה שנים הנזכרים. ומאו לקחתי מהם אלק ות"ק זהובים בשנה. עד אנושותו ה"א.⁸⁷ שהם ט' שנים וי' חדשים שלקחתי מהם י"ד אלק⁸⁸ ותש"נ זהובים. ומאו החזירו לי התנאי ג' אלפים זהובים בשנה. והתנו שישאר מהם אחרי לאשתי ולבני או למי שיהיה אז מהם בטוילטולה אף אלק זהובים בשנה עד י' שנים רצופים. ולכל מי מבני בחיי שיהיה לו מן התנאי

⁸⁷ S suggests the addition of the bracketed words.

⁸⁸ If we read מא as an abbreviation, there is no need to emend the text as in S.

⁸⁹ The word אלק is not in the MS. S supplies it.

then living in Toledo. During my lifetime each of my sons was guaranteed 300 pieces a year for ten years, so long as he should pursue his studies and dwell in Toledo. A similar sum was appointed, under similar conditions, to be paid after my death to each of my sons out of the total of 1000 pieces mentioned above. I received from them from the August named to the end of November in this year 1348,⁸⁷ for seven years and four months, 22,000 pieces. The total received by me from the congregation till the end of November has been 37,240 gold pieces. Of this sum, my son Solomon received, for two years and two months, 800 pieces in accordance with the arrangement already explained.

The contract which the Congregation granted was not entered into because I demanded of them, for I knew that I was unworthy of such consideration, but it was due to their abundant generosity and their affection for my lord, my father. But in the tenth year of my office, the Congregation heard that it was my intention to seek a resting-place elsewhere. They then fixed for me the payment of 1500 pieces annually. Had I been willing to accept more, they would have given it, as is expressly stated in their letter (which I still possess) of the year 1341.⁸⁸ When the aforesaid Mordecai absconded I lost in his hand more than 6000, and it became

⁸⁷ The text has 109 = 5109 = 1348.

⁸⁸ The text has 101 = 5101 = 1341.

של ס'ש"ס זהובים בשנה ער' י' שנים. כל זמן שתהיה תורתו אומנותו ונלקחתו⁴⁰ וידור בטוילשלה. ומי שישאר מבני אחרי תוך י' שנים התמכרים שיהיה לו מן האלה וזהובים התמכרים ש' וזהובים כל זמן שתהיה תורתו אומנותו. ולקחתי מהם מאנושותו הנזכר ער' סוף נוביימרי' זה בשנת ק"ט לפרט ז' שנים ור' הדשים כ"ב אלה וזהובים: סך כל מה שלקחתי מהקהל יצ"ו ער' סוף נוביימרי' ל"ז אלה וזהובים ומאתים וארבעים⁴² וזהובים. מאלו לקח בני שלמה בשתי שנים ושני חדשים ה' מאות וזהובים על הדרך המפורש למעלה:

והנתתי שנתנו לי הקהל יצ"ו לא נתנו לי בשבילי שבקשתי מהם שיתנו לי. כי ידעתי כי איני ראוי לכך. אך מרוב חסדם ואהבתם עם א"א הר' ז"ל. וכשנה העשירי שמעו הקהל שהיה רצוני לבקש מנוח במקום אחר. וקבעו לי אלה ות"ק זהובים בשנה. ואם היה רצוני ליקח מהם יותר שהיה⁴⁴ נותנים כמו שמפורש בכתבם אשר בידי משנת ק"א. כאשר ברח לי מרדכי הפסדתי בידי יותר מ' אלפים.

⁴⁰ S reads ש"ס = ש"ס, but the MS. has ש"ט, but the correction to מאה.

⁴¹ So the MS., but delete.

⁴² MS. ותחד. ⁴³ i. e. הוראש.

⁴⁴ MS. שיהיה.

known to the heads of the congregation that I designed emigrating to Seville. They besought me to remain, and they increased the sum payable under the contract to 3000 gold pieces a year. I am aware that all this was not due to my own deserts. It was due to the bounty of the Merciful one, the faithful God, and to the merit of my fathers, the repairers of the breach, the holy ones who were in the earth.⁸⁹

He who searcheth hearts knoweth that all my yearning desire for children in this world was solely dictated by my wish to raise up offspring which should fill my father's place in the study of the Law, in good works, and in the service of God. And in this sense I besought Him who is enthroned o'er the Cherubim, entreating God for myself, my children, and all our generations after us, that we may dwell in the house of the Lord all the days of our life, to behold the graciousness of the Lord⁹⁰ and to pass our time in the inner shrine of His Law from morn to eve and from eve to morn, in the precious presence of God. I prayed that He would keep us far from men of vanity and frivolity, that we might maintain the example of our fathers, who, as our tradition assures us, were for many generations before us men of learning, of right-doing, and God-fearers—men from whom the Torah went forth unto Israel. And this has been my constant prayer at the graves⁹¹ of the righteous and perfect: "Lord of

⁸⁹ Isa. 58.12; Ps. 16.23.

⁹⁰ Ps. 27.4.

ונשמע לנודולי הקהיל' יצ"ז שהיה רצוני לילך למדינת אישבייליא. בקשו לישראל והחזירו לי התנאי ג' אלפים זהובים כשנה: וידעת' כי אינו בזכותי רק בזכות הרהמן האל הנאמן ובזכות אבותי נודרי פרגן. קדושים אשר בארץ:

ובחן לבות יודע כי כל חפצי ורצוני בבנים בעולם הזה אינו רק להיות לי זרע שימלא מקום אבותי בתורה ובמעשים טובים ובמצות. ואת בקשת' מאת יושב הכרובים. אהת שאלתי מאת ה' אותה אבקש עלי ועל בני ועל כל דורותינו אחרינו. שבחתינו בבית ה' כל ימי חייתי, לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכל תורתו מבקר ועד ערב ומערב עד בקר לפני ה' לרצון. ולהרהיקנו ממותי שוא ולצון ולהחזיק במעשי אבותי. אשר קבלה בדיני אשרי ממכה דורות אשר לפנינו היו בעלי תורה ואנשי מעשה ויראי אלהים. ומהם יצאה תורה לישראל. ואת תפלותי כל הימים על קברי הצדיקים והמתמים. רבון העולמים מלך יושב על כסא

⁹¹ On such prayers see *Shulhan 'Arukh, Orach Hayyim* ch. 559 (end); ch. 581 (end) and commentaries.

the Universe, King that sittest on the throne of mercy! It is revealed and known before Thee that all my desire for children was not out of my love for them, nor to gain honor through them, but only to perform that duty of continuing the race which Thou hast ordained.⁹² May it be Thy will to order us in all our affairs in good counsel before Thee. O may the fear of Thee be with us that we sin not, and may we live in Thy presence in reverence. Grant unto me sons who may grow into maturity, and may fill my fathers' place. And may God in His mercy raise up for us the merit of the righteous one buried in this grave. May my prayer be heard here, and may he too pray on our behalf, blessing us continually and at all hours."

One of the good methods which I desired for maintaining the family record was the marriage of my sons to members of my father's house. I had many reasons for this. First, it is a fair and fit thing to join fruit of vine to fruit of vine.⁹³ It is indeed an important duty, for as our Sages said:⁹⁴ He who loves his relatives, he who marries his sister's daughter, and he who lends to the poor in the hour of his distress—to him applies the text:⁹⁵ "Then shalt thou call, and the Lord will answer; thou shalt cry and He will say, Here I am." Furthermore, the women of our family have grown accustomed to the ways of students, and the love of the Torah has entered their hearts, so that they are a help to

⁹² Gen. 1.28. ⁹³ Pesachim 49a.
⁹⁴ Yebamot 62b. ⁹⁵ Isa. 58.9.

רחמים. גלוי וידוע לפניך שכל חפצי בנינים לא בשביל אהבתי בהם ולא בשביל להתכבד בהם. רק לקיים מצוה שצויתני בפריה ורבייה. יהי ראון מלפניך שתתקננו בעצה טובה מלפניך בכל עניינינו. ותהיה יראתך עלי פנינו לבלתי נחטא. ותהיה לפניך כיראתך ויהיה לזרע של קיימא זרע אנשים שימלא מקום אבותי. ויעמיד לנו השם ברחמינו זכות הצדיק הקבור כקבר הזה. ותשמע תפילתי במקום הזה. גם הוא יתפלל בעדנינו תמיד כל היום יברכנו:

ואחת מן העצות הטובות שהשבתי בדברך הזה הוא שאשיא את בני במשפחת בית אבי. ויש לי בזה הרבה טעמים. האחד שהוא דבר נאה ומתקבל ענבי הגפן בענבי הגפן. וגם היא מצוה רכה כמו שאמרו רז"ל האוהב את קרובי והנושא את בת אחותו והמלה את העני בשעת דוחקו עליו הכתוב אומר אז תקרא וה' יענה תשוע ויאמר הנני. ועוד נשיי⁴⁵ משפחתנו הורגלו עם לומדי תורה ונכנסה אהבתה⁴⁶ בלבן ויעזרו בעליותן לקיים תלמודיהם

⁴⁵ MS. reads אנשי. ⁴⁶ MS. reads אהבת.

their husbands in their scholarly pursuits. Moreover, they are not used to extravagant expenditure; they do not demand luxuries, the provision of which disturbs a man from his study. Then again, children for the most part resemble the mother's family. Finally, if with changing times a man see fit to seek his livelihood in another city, there will be none to place obstacles in the way of the wife accompanying her husband.

The second plan is for me to write something of the history of my saintly progenitors, for the edification of those that come after us. Seeing that the Lord, blessed be He,⁹⁶ hurled us with a man's throw,⁹⁷ to Toledo, that great and renowned city, and that a little later the Jews were expelled from France, possibly some may think that we were among the exiles, or that we left our country in consequence of some whispered suspicion⁹⁷. Therefore it seems desirable to me to disabuse everyone of such an imputation. And further, when our posterity regards the upright lives of our ancestors, they will be ashamed if they walk not in the same paths. Rather will they strive in all things to imitate their fathers, thus finding grace and good favor in the sight of God and man.⁹⁸ Otherwise,^{98a} better were it for them never to be born,⁹⁹ like infants

⁹⁶ Cf. p. 166 above, n. 9.

⁹⁷ Job 26. 14. The word *shemez* is used in this sense in rabbinic Hebrew. ⁹⁸ Prov. 3. 4.

^{98a} The words *לאו ואם* seem to be missing.

⁹⁹ Cf. Lev. Rabbah, ch. 35.

בידיהם. ועוד שלא הורגלו בהוצאות יתירות ולא יבקשו מבעליהן מותרות. ובקשות המותרות הן המטרדיות האדם מן הלימוד. ועוד שעל דרך הרב הבנים ידמו למשפחת האם. ועוד אם בשניי הימים יראה לאיש לבקש מתייתו בעיר אחרת אין מי שיעכב ביד האשה ללכת אחרי אישה:

והיעצה השנית היא שאכתוב קצת מתולדות אבותי הקדושים אשר בארץ לתועלת הבאים אחרינו. לפי ששלטלנו הי'ית שלטלה נבר לשוליוטוליה⁴⁷ העיר הגדולה המהוללה. ומעט⁴⁸ זמן אחר כך נהמרשו⁴⁹ היהודים מצרפת. אול⁵⁰ יעלה בלב⁵¹ אדם שנחגורשו⁵² מארצנו⁵³ או משום שמן דבר יצאנו משם. ועל כן יאות לי להוציא דבר זה מלב בני אדם. וגם כאשר⁵⁴ יראו זרענו ישר פעולה אבותינו יבושו מאד בנפשותם⁵⁵ אם לא ילכו בארהותם. וישתדלו בכל עניניהם להחזיק מעשה אבותיהם בידיהם. וואם יעשו כן ימצאו חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם⁵⁶ וואם לאו נוח להם שנהפכה שלייתם על פניהם. כעוללים לא ראו אור

⁴⁷ לשוליוטלה N. ⁴⁸ ובמעט N. ⁴⁹ יחורשו N.

⁵⁰ N. שמת. ⁵¹ על לב N. ⁵² שנירשו N. ⁵³ N. omits.

⁵⁴ N. אשר. ⁵⁵ N. omits bracketed passage.

who never see the light. As I left Germany when about thirteen years of age, I did not acquire exact information as to our fathers' religious lives, except the little which I heard from my lord, my father of blessed memory, and from his sister and my grandmother, who related to me some of the family history. What little I heard of the doings of our first ancestors I set down here.

My grandfather, R. Yehiel b. Asher, was born in the year 1210.¹⁰⁰ When he was ten years old he had a firm friend in R. Solomon ha-Kohen. They entered into a pact that each should share the other's rewards, whether religious or secular. They held to this agreement all their days, and were unique in their generation for saintliness and benevolence. Now on the eve of the Day of Atonement in the year 1264,¹⁰¹ early in the night, the candle of my grandfather went out in the synagogue. For it was customary in Germany to kindle a wax candle for every male in the synagogue, on the eve of the Fast, and the candle was of a size to burn the whole day and night.¹⁰² Later (during the middle days of Tabernacles) my grandfather died and great honor was shown unto

¹⁰⁰ Text has 970 = 4970 = 1210.

¹⁰¹ Text has 24 = 5024 = 1264.

¹⁰² On this custom see *J.E.*, ii, 282.

⁶⁹ N ארע פא. ⁷⁰ N בעפעדין. ⁷¹ S הן הן.

⁷² N בעפעדין. ⁷³ N מעשיות. ⁷⁴ N omits. ⁷⁵ N רים.

⁷⁶ N omits bracketed words. ⁷⁷ N ורמערב. ⁷⁸ N ורמערב.

⁷⁸ N כל בן. ⁷⁹ N מרת אשכנז שבעבור. ⁸⁰ S omits. ⁸¹ N omits.

בעיניהם:⁸² ונלפסי שיצאתי קטן כבן י"ג שנה מאשכנז לא השגתי לשמוע וישר מעשיהם⁸³ וצדקותיהם רק⁸⁴ מעט מצער⁸⁵ אשר שמעתי מא"א,⁸⁶ ז"ל ומאחותיה⁸⁷ ומוקנתיה⁸⁸ ז"ל אשר ספרו לי מאבותיהם⁸⁹ ז"ל ואנני⁹⁰ שמעתי קצת ממעשה אבותינו הראשונים כמתביתיהם פה:

וקני הרי' יהיאל ובר אשר⁹¹ ז"ל נולד בשנת תתקע"ע. וכשהיה בן עשר⁹² שנים היה לו חבר⁹³ נאמן ר' שלמה הכהן ז"ל. וכרתו ברית יחד שכל אחד יהיה לו חלק בכל מעשיהם⁹⁴ חבירו הויז' במצות הן בעניינים⁹⁵ ואחרים. ועמדו כברית כל ימיהם והיו חסידים ואנשי מעשה⁹⁶ יחידים⁹⁷ בדורם: ויהי כליל⁹⁸ יום הכפורים וכשנת כ"ד לפרט בחחלת הלילה⁹⁹ כי כבה הנר¹⁰⁰ של זקני ז"ל שהיה לו בבית הכנסת. כי כן נהגו באשכנז שכל¹⁰¹ ז"ל ובר מדליקין בשבילו נר של שעורה בבית הכנסת בעייה"כ שיש בו שיעור שירדליק¹⁰² יום וליילה. וכהול המועד נשל סוכות¹⁰³ נפטר זקני ז"ל וכבוד גדול¹⁰⁴ עשו לו כמותו. וכאו

⁸² N omits. ⁸³ N לשמות מעשה אבותי. ⁸⁴ N כי. ⁸⁵ N ומאחותיה.

⁸⁶ N ומאחותיה. ⁸⁷ N מארותי. ⁸⁸ N ומאחותיה.

⁸⁸ N ומאחותיה. ⁸⁹ S ומאבותיהם. ⁹⁰ S ואנני.

⁹¹ N ומאבותיהם. ⁹² S ומאבותיהם. ⁹³ S ומאבותיהם. ⁹⁴ S ומאבותיהם.

him at his death, people from neighboring places attending his funeral. Now it is the practice in Germany to set the coffin on a stone appointed for the purpose near the cemetery, and to open it to see whether the body has been dislocated by the jolting of the coffin. When they did this to him, R. Solomon ha-Kohen approached up to four cubits, and said in the presence of the assembly, "In your presence I call upon him to remember our covenant." Within the coffin a look of joy lit his face, most of those present saw him smile, and I testify on the evidence of my father and grandmother that this happened.¹⁰³ A day came when R. Solomon ha-Kohen was studying in his college in the day-time, and lo! my grandfather of blessed memory was seated by his side. Amazed, R. Solomon asked how he fared, and he answered, exceeding well, and that a seat was ready at his side for his friend.¹⁰⁴ "I wonder", said R. Solomon, "that thou art permitted to be visible to mortals." He answered: "I have liberty to go to my house as of aforetime, but I am unwilling that they should say: How this saint prides it over other right-

¹⁰³ For a poetical version of a similar idea see my *Book of Delight*, p. 230.

¹⁰⁴ On the cathedras of the righteous in Paradise, cf. *J.E.* ix, 516.

עגיניו ואמרי' N⁹⁴ רבי שמואל הכהן עומד במדרשו ביום וראו

תמיה N⁹⁷ הויה N⁹⁶.

והושב לו שנמתין לו רשות לילך לכתו ככתחילה שלא היה N⁹⁸

צדיק N⁹⁹.

מן המקומות הסמוכות לקבורתו.⁹² ומנהג ובני אשכנז⁹³ שסמוך לבית הקברות מניחין הארון על אבן אחת מיוחדת⁹⁴ לכך ופותחין אותו לראות אם נידלדלו⁹⁵ אברי מחמת טילטול הארון. וכאשר עשו לו כן⁹⁶ קרב אליו⁹⁷ הר' שלמה הכהן עד ר' אמות ואמר בקול רם לפני הקהל אני נאומר לפלנני⁹⁸ שייזכור הברית שכרת עמי. אז התחיל לשהוק בארון עד שראו אותו⁹⁹ רוב הקהל. ונמסי ארני הראש' ז"ל וקניתי ז"ל אני מעידו¹⁰⁰ שראו אותו ומצחקו. ויהי היום הר' שלמה הכהן ז"ל יושב לומר בבית מדרשו ביום וירא והנה¹⁰¹ וקני ז"ל יושב אצלו. ויתמה מאד וישאל לו על ועגיניו. ויאמרו¹⁰² לו שהיה עומד¹⁰³ בטוב מאוד. ושהיה¹⁰⁴ לו כסא מוכן אצלו. ואמר לו הר' שלמה תמה¹⁰⁵ אני איך יש לך רשות להוראות לבני אדם. ונעה ואמר יש לי רשות לילך לביתי ככתחילה אלא שאיני¹⁰⁶ רוצה שיאמרו כמה מתנאה חסיד¹⁰⁷ זה יותר משאר

⁹² המסוכים לקבורו N.

תמיה S⁹³ נגולה מונחת N⁹⁴ באשכנז S⁹⁵.

רבי שמואל N⁹⁶ אומים N⁹⁷.

אני מוכיר לפניכם (ג'לפלוני) בפניכם S⁹⁸.

וכן אמר א"א ז"ל וקניתי מ"ב אני S⁹⁹ אותו אומים N¹⁰⁰ ויהי יום אחד הנה N¹⁰¹ מעיד שאמרו

eous men!"^{104e} Six months after his death, at midnight on the Sabbath night, he appeared to his wife and said to her: "Haste and rise, take thy sons and daughters, and remove them hence, for tomorrow all the Jews of this place will be slain. So was it decreed against the whole neighborhood, but we prayed and our petition was successful except as regards this place."¹⁰⁵ She rose and obeyed, but returning to save her belongings, she was killed with the congregation. She had previously rescued my lord, my father, R. Asher of blessed memory, and his brother, R. Hayyim, fellow-disciple of R. Meir of Rothenburg, teacher of my father, who also was taught by his brother Hayyim. They had another brother, by name R. Eleazar, who died at the age of twenty-seven. He was reported to be as fine a scholar as his brother R. Hayyim. They had six sisters, the whole family saintly—all bearing deservedly high reputations among their contemporaries. The nine of them escaped on the day and under the circumstances narrated above. All of them had large families of sons and daughters, and I have heard that one

^{104e} See Ketubot 103a, where a similar story is told of R. Judah ha-Nasi.

¹⁰⁵ On legends as to communication between dead and living, cf. *J. E.* iv, 484.

הצדיקים:¹⁰⁰ וידי לששוד¹⁰¹ חדשים אחר פטירתו כליל שבת בהצי הלילה נראה¹⁰² לאשתו ואמר לה מהרי וקומי¹⁰³ וקחי בניך וננחתך והוציאם¹⁰⁴ מן המקום הזה. כי מהר יהרגו היהודים אשר במקום הזה¹⁰⁵ וכן נגזר על¹⁰⁶ כל הסביבות. והתפללנו¹⁰⁷ ונתקבלה תפילתינו חריקין¹⁰⁸ מן המקום הזה. וחקם ותעש כן והזורה להצייל את אשר לה ונהרגה בתוך¹⁰⁹ רקהל אחר שהוציאה משם ואת א"א הרא"ש ז"ל ואת אחיה¹¹⁰ הר' חיים הכירו של ר' מאיר מרוטנבורק רבו של א"א¹¹¹ ז"ל. וגם לפני אדוהי¹¹² הר"ד חיים למר. והיה להם עזר אה ושמו הר' אליעזר תפטר בן כ"ז שנים. ואמרו עליו שהיה נדרול בתורה וכאחיו הר' חיים¹¹³ ז"ל. והיו¹¹⁴ להם שש¹¹⁵ אחיות כולן חסידות¹¹⁶. ונהיו בעיני העולם חשובים כפי ענינם. ומשעה מהם יצאת¹¹⁷ מן המקום כליל שבת הנזכר¹¹⁸ על ידי המעשה הנזכר: וכלם הרבו בבנים ובנות לרוב. ושמעתי שאחד מבני דודי

¹⁰⁰ N omits. ¹⁰¹ S. בשש. ¹⁰² N. בא. ¹⁰³ S. omits.

¹⁰⁴ N omits. ¹⁰⁵ S. omits. ¹⁰⁶ S. omits. ¹⁰⁷ N. ותתפלל לה.

¹⁰⁸ S. עם. ¹⁰⁹ S. omits. ¹¹⁰ S. omits.

¹¹¹ S. לפני. ¹¹² S. אחיו. ¹¹³ N. לא"א ז"ל ולאחיו.

¹¹⁴ N. כרב. ¹¹⁵ S. ששה. ¹¹⁶ S. omits.

¹¹⁷ N. ויצאת. ¹¹⁸ N. omits. ¹¹⁹ S. omits.

of the sons of my uncle R. Hayyim, of blessed memory, married in Germany, and that there were at his wedding about five hundred men and women, all relatives, the relationship reaching to that of third cousins.

The cause of my father's departure from Germany was due to the imprisonment of R. Meir of Rothenburg,¹⁰⁶ of blessed memory. The Count, then head of the government,¹⁰⁷ arrested him, and the congregation of Germany ransomed him for a considerable sum.¹⁰⁸ The Governor refused to accept as guarantor any other person than my lord, my father, of blessed memory. He was compelled to become security for a large amount. But before the contributions were apportioned to the various congregations, R. Meir died in prison. The governor unjustly refused to admit my father's plea that as R. Meir died before his release, the guarantee had lapsed. Payment was still demanded from my father and the congregations, and my father escaped to another city; he left Germany altogether because of his fear of the authorities, and settled in the great city of Toledo. In the first year of his residence there, they sent him a written communication from the town-council¹⁰⁹ of the place where he formerly lived, inviting him to return home. They would despatch fifty officers to meet him on the German frontier, and would give him a

¹⁰⁶ Cf. *J. E.* viii, 437. He died in the fortress of Ensisheim, in 1293. The account of the ransom differs somewhat in the present narrative.

הר' חיים ז"ל נשא באשכנז והיו בחופתו כח'ק אנשים ונשים שהיו כולם קרובים. והרהוקים שבהם היו רביעי ברביעי:

וכבר¹¹⁰ ליציאת א"א ז"ל היחה מפני תפישת הר' מאיר מרוטנבורק ז"ל שתפשו הארון המושל והקהילות של אשכנז פדאוהו בממון רב. והמושל לא רצה ליקח ערב רק לא"א ז"ל והוצרך ליכנס ערב בממון רב. וקודם שנוחלק הממון על הקהלות נפטר הר' מאיר בתפישתו. והמושל העליל א"א ז"ל באומרו כי מאחר שנפטר בתפישתו קודם שפטר מן המאסר שבאחריותו נפטר. והקהלות והוא שרדו פורעין הממון. ונשטט מלפניו הילך לעיר אחרת. ומפני יראתו מן המלכות יצא מאשכנז. ובא לעיר הגדולה עיר טולטולה: וכשנה הראשונה שבא שלחו לו כתב מהקונסינו של העיר שרדו דרר בה שיחזור אל ביתו. ושדם ישלחו המישים שרים לקראתו עד תחלת אשכנז. ושירדו נותנין לו כתב

¹¹⁰ ספ. MS.

¹⁰⁷ Count Meinhard of Goiz (*op. cit.*, p. 438).

¹⁰⁸ According to one account 30,000 marks.

¹⁰⁹ *Sp. consejo* (?)

documentary safe-conduct from the Emperor. For they recognized his wisdom and excellence, and were wont to follow his advice in all matters. But in face of the frequent ill-treatment of the Jews there, he was unwilling to go back. This was the reason of the coming of my lord, my father, of blessed memory, to this country. "This was the Lord's doing."¹¹⁰ to the end that my father might raise up many disciples on Spanish soil. He executed the righteousness of the Lord, and His ordinances with Israel."¹¹¹ For there were not in these lands any thorough commentaries.¹¹² He also wrote commentaries and decisions to the Talmud. Wherever his commentaries, responsa and decisions reached, they made known the statutes of the Lord and His laws. His sons walked in his ways, and maintained his opinions. "As for Asher, his bread was fat;" his Rock guarded him with every care, because he was faithful to his charge. "And of Asher he said: blessed be Asher because of his sons"¹¹³—all of them were interpreters of uprightness¹¹⁴, who from the least to the greatest of them held fast to the law of God, the Lord of the Universe, and by what they wrought were a shield to their generation. I was by far the most insignificant of all of them; through His grace God raised me up in my father's place, a tendril of his stock, a shooting of his roots¹¹⁵ and planting, to maintain his

¹¹⁰ Ps. 118.23.

¹¹¹ Deut. 33.21.

¹¹² Comp. above, p. 166, n. 19

בטחון מן המלך. לפי שהיו מכירין חכמתו ומעלתו וכל ענייניהם היו עושין בעצתו. ומפני הנזירות המצויות יים לא רצה לחזור. וזאת הייתה סבת ביאת א"א ז"ל לזאת הארץ: ומאת ה' הייתה זאת להעמיד תלמידים רבים בארצות ספרד. צדקת ה' עשה ומשפטיו עם ישראל. כי לא היו בארצות אלה פירושים מדוייקים. וגם עשה להלמוד פירושים ופסקים. ובכל מקום אשר פירשו¹²⁰ והשובותיו ופסקיו יגיעו. חוקי האל ותורותיו יודיעו. ובינו הלכו בדרכיו. לא שנו טעמו. מאשר שמנה לחמו. ואורו נצרו בכל משמר. עקב אשר מצותיו שמו. לאשר אמר ברוך מבנים אשר. כולם מליצי ישר. והזיקו בדת האל אלהי עולם. מקטנם ועד גדולם. והגינו על בני דורם בפעולם: ואני קטנותי מאד מבולם. ובזכות העמיד על כנו חומר מגוועו. ונצר משרשיו ונטעו¹²¹. להעמיד ישובתו על

¹²⁰ MS. שירשתי. ¹²¹ MS. רחם וחת ושירשתי.

¹¹³ Gen. 49.20; Deut. 33.24 (with reference to the father's name Asher). In the latter text the meaning is "above sons", but our author seems to apply it in the sense given in the translation.

¹¹⁴ Job 33.23. ¹¹⁵ Isa. 11.1.

School on its site, even better equipped than of yore. And also in what pertained to the affairs and organization of the community, we passed our time together in settlement of causes and judgments. Men of the government also agreed to abide by my decisions, not because of my wisdom or wit, for "I am brutish, unlike a man, and have not a man's understanding,"¹¹⁶ but God filled them with a kindly disposition towards me, so that my words were acceptable to them, in that they deemed me in their thoughts an impartial judge.

As for me, my prayer is made before the Lord of the Universe, that He may requite with a good recompense this holy congregation for their labors, and for all the good which they as a body and as individuals have done unto me in granting all my requests and of their heart's generosity and not for any selfish motive. And so will it ever continue until I part from them in great love,¹¹⁷ and my seed shall be established in their sight, and my offspring before their eyes.¹¹⁸ And may it be their good will to prepare a way for my progeny to settle among them as they did with my father and me, kindness after kindness. For what has passed and for what is to come, unto the Rock tremendous in His doing, Judah shall lead the thanksgiving.¹¹⁸ And may the bounty of God and the merit of our fathers cause that there never fail from us in Toledo—until the majestic and awful God establish Jerusalem and a Redeemer come unto Zion—one to fill the

¹¹⁶ Prov. 33.2.

תילה. ובהוצאה גדולה יותר מבתחילה. גם עניין הקהל יצ'ו ותיקונו. ובדיניהם ובמשפטיהם עברו זמן עמי ואני עמהם. גם אנשי ממלכות הסכימו לסמור עלי בדיניהם. לא מחכמתי ושכלי כי בער אנכי מאיש ולא בינת אדם לי. אבל נתנני השם לרחמים לפניהם. להיות דברי מקובלים להם. ומדמים ברעיוניהם שאיני נושא בדין פניהם:

ואני תפילתי לאלהי עולם לשלם לקהל הקדוש הזה שכר טוב בעמלם. ועל כל הטובה אשר עשו עמי כלליהם ופרטיהם. לתת כל שאילתי אשר שאלתי מהם מנדיבות לבם ולא לשום סבה. וכן יהיה תמיד עד שאפסור מהם באהבה רכה. חרעי יהיה נכון לפניהם וצאצאי לעיניהם: ויהי רצון מלפניהם להכין להם דרך להחיישב עמהם כאשר עשו עם אבותיהם טובה אחרי טובה. ועל העבר ועל הבא לצור נורא עלילה. יהודה יהודה בתחלה. וכות הרהמן חכות אבותינו יעמוד לנו שלא יכרת ממנו בטולישוליה עד שיכוננה אל אדיר תורא וכא לציון נוואל. איש יושב על כסא א"א הר' אשר

¹¹⁷ Job 21.8—(with some variants).

¹¹⁸ Ps. 66.5; Neh. 11.17.

seat of my lord, my father,¹¹⁹ R. Asher of beloved memory; (may this be so) for all time until Shiloh cometh and people be gathered unto him, and there arise a priest with Urim and with Thummim.¹²⁰

Ended and completed, praise to the God of the Universe!

My lord, my father of blessed memory, ordained in his city in Germany that every member of the congregation should pay a tithe of his whole income, and in the district of Toledo he likewise ordained that he and his children should follow the same course.¹²¹ And after his death, I and all my brethren resolved to maintain the practice and to add to its terms. In Elul 1346,¹²² I wrote out the ordinance which was signed by my elder sons. I appended the form of the ordinance, so that with God's help (my younger children also) will sign it. Perchance another (not of my family) seeing it, may be prompted to assume the same obligation, of which these are the terms:

We, the undersigned, have stood by a certain ordinance, in the handwriting of our grandfather R. Asher of blessed memory, of which this is the text: "Hear my son the instruction of thy father and forsake not the teaching of thy mother."¹²³ Seeing that in the country whence we migrated, our fathers and our fathers' fathers were wont to set aside to God as charity for religious purposes, one part in ten of all business profits—as our Rabbis said in their com-

¹¹⁹ Isa. 59.20; 1 Kings 2.4. ¹²⁰ Gen. 49.10; Ezra 2.63.

ז"ל כל הימים. עד כי יבא שילה ולו יקחה עמים.
ויעמד כהן לאורים ולחומים:
תם תשלם שליע:

אדוני אבי ז"ל תיקן בעירה באשכנו שכל אחד מהקהל יהיה נותן מעשר מכל הבא בידו וכן תיקן במדינת טולישולה שהוא ובניו יעשו כן. ואחר פטירתו ז"ל הסכמנו אני וכל אחי לקיימה ולהוסיף בה דברים. וכאלול שנת ק"ז תקנתי והתמו בה בני הגרולים. וכתבתי בה נוסח התקנות ככאן בע"ה יחתמו בה¹²². וגם אולי יראה אדם אחר וידבנו לכו לקבלה עליו. הו נוסחה:

אנו הבאים על החתום עמדתו על תקנה אחת מכתובת יד זקינו הר' אשר ז"ל זה נוסחה: שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמן. יען כי בארץ אשר יצאנו משם נהגו אבותינו ואבות אבותינו להפריש חלק אחד מהעשרה חלקים לנבואה לצדקה לצורך מצוה מכל מה שירויחו במשא ומתן כמו

¹²² Add: וכן הקטנים. Similarly MS. omits the name אשר at the end of the third line of the text above.

¹²¹ On the tithe see *Jewish Life in the Middle Ages*, ch. xvii. ¹²² MS. has 106 = 5106 = 1346.

¹²³ Prov. 1.8.

ment on the text:¹²⁴ "Thou shalt surely tithe all the increase of thy seed," which text they applied to traders over-seas who devoted one tenth of their gains to those laboring in the Law—therefore we have continued in the footsteps of our fathers, and have taken on ourselves the obligation to set aside a tithe of all our profits in business, whether interest on investments or trade transactions. Three-fourths of that tithe we will deposit in a chest, controlled by two treasurers, by whose authorization all grants shall be made to the necessitous. And this undertaking we have assumed for ourselves and our offspring, to observe, to do and to maintain it. The resurers whom we have selected are the brothers R. Jacob and R. Judah (whom may God preserve!). These obligations we have duly signed on the 9th day of the month Marheshvan, in the year 75 (in the abbreviated reckoning) anno mundi.

Asher b. Yehiel

Solomon b. Asher

Jacob b. Asher

Judah b. Asher¹²⁵

Eliakim b. Asher

And close to these signatures is a document to the following effect:

We, the undersigned, have agreed that included in the terms of the ordinance written above shall be whatever is or shall be in the hand of any

¹²⁴ Deut. 14.22; see *Pesikta de R. Kahana* ch. 11, end (ed. Ruber p. 99b).

¹²⁵ On the phrase following the name here see above, p. 168, note 17.

שאמרו ריז'ל על המקרא ודרשו תעשר את כל תבואת זרעך מכאן למפרישי ימים שמפרישים חלק אחד מעשרה לעמלים בתורה. לכן יצאנו בעקבות¹²⁴ אבותינו וקבלנו על עצמינו להפריש חלק אחד מעשרה מכל מה שגרוייה במשא ובמתן ברבית ובסתורה. ושלשה רביעים מאותו חלק עשירינתן לתוך קופה ותהיה הקופה ביד שני גבאים ועל פי אותם הגבאים יתן כל מה שיותן לכל מי שאריך ממנו: ודבר זה קבלנו על עצמינו ועל זרעינו לשמור ולעשות ולקיים. והגבאים שביורנו הם שני עלינו חתמו¹²⁴ בט' ימים לאחדש מרהשון שנת ע"ה לפרט היצירה. אשר בן הר' יהואל ז"ל. שלמה בן הר' אשר נר"י. יעקב בן הרוא"ש יצ"ו. יהודה בן הר' אשר¹²⁵ חיל¹²⁴. אליקים בן הר' אשר נר"י: וסמוך לחתימות כתב שזה נוסחו: והסכמנו אונתו חתומי משה שיהיה בכלל תיקון זה הכתוב למעלה כל מה שבא ויבא ליד כל אחד ממנו. בין כמעות

¹²³ MS. *בערב*. S corrects as in text.

¹²⁴ *ל'ל* Missing in MS. ¹²⁵ MS. reads wrongly *ל'ל*.

¹²⁶ *חיל* S suggests the reading *ח'י*. But the *Kere* and *Ketib* *ח'י* in II Sam 23. 20 explains the variation in the two passages of our text.

of us, whether it consist of money, legacies, gifts, marriage settlements, or any other property. Each of us shall be bound to set aside the proper amount and place it in the hands of the trustees within eight days of the same becoming due. So far the form of the second document. The signatories are:

Solomon b. Asher
Jacob b. Asher
Judah b. Asher
Simeon b. Asher

We, the undersigned, take upon ourselves all the ordinances, relating to the tithe, inscribed above, even as our lord, our father, did, and (we contract) that each of us shall pay the contributions¹²⁶ named, as is mentioned above. In attestation of this we have here signed our names on the New Moon of Elul, in the year 5106¹²⁷ anno mundi. So far the third document, which bears the signatures of

Solomon b. Judah
Yehiel b. Judah

Conscious as I am of the limitation of my capacity and the exiguity of my learning, and recognizing that I am unworthy to receive emoluments¹²⁸ even from a small congregation, and much less from the great and holy congregation of Toledo, which God preserve! it accordingly siks me greatly to be compelled to take a salary.

¹²⁶ The translation follows the reading מקלימס. The MS. actually reads האלקים.

בין בירושה בין במתנה בין בנישואין בין באיזה צד שיהיה. וידיה חייב כל אחד ממנו להפריש תחילה ממה שיש לו להפריש תוך שמנה ימים אחר שיתחייב להפרישו ולהשתדל לליר הגבאים. ע"כ נוסח הכתב השני: והחתומים עליו שלמה בן הרא"ש ז"ל. יעקב בן הרא"ש ז"ל. יהודה בן הרא"ש ז"ל. שמעון בן הרא"ש ז"ל. אנתנו הבאים על החתום מקבלים עלינו כל התקנות תקנות המעשר הכתובות למעלה כאשר הסכים א"א נר"ו¹²⁷. ושיפרע כל אחד ממנו החלקים¹²⁸ הנזכרים כמו שנוכר למעלה. ועל אמתה דבר זה חתמו שמונתני פה בר"ח אלול שנת חמשה אלפים וק"ז ליציורה. ע"כ נוסח הכתב השלישי: והחתומים שלמה בן הר' יהודה נר"ו. יהואל בן הר' יהודה נר"ו:

ולפי שאני יודע ומכיר מעוט שכלי וקוצר ידיעת
ואיני¹²⁹ ראוי ליקח תנאי אפי' מקהל קטן כ"ש מקהל
גדול וקדוש קהל שולישולה יצ"ו. ועל כן קשה לי
מאד להיות צריך לקחת תנאי, ואם הייתי יכול

¹²⁷ MS. wrongly ז"ל. ¹²⁸ MS. האלקים.

¹²⁹ MS. repeats ז"ל.

¹²⁷ 1346.

¹²⁸ lit. to take a contract.

Had I been able to carry on without it, I would not have taken it. But what could I do, forced as I was to so much outlay? With my own funds I could not operate, while maintaining my studies, except by the hands of agents, thus risking the capital, while the gain was small. The agents deducted a commission first, and it was only under pressure that they gave me what they did. Hence I became, in my own eyes, as one dependent on other men's tables.¹²⁹ But if the Lord, blessed be He, prosper my undertakings, and I can pay my debts, I may be able to pass the rest of my life without salary—either wholly or in part—from the congregation. The surplus I will devote to students of the Torah, or to other religious purposes. Thus, in my humble opinion, I should fulfil my duty, for this seems to me a better course than to refund the money to the congregation (whom may God preserve!). I should be more careful than they in applying the fund to well-chosen objects. The credit will be theirs, for I and mine are theirs. The money, indeed, having been appropriated by them to what they thought a religious purpose, it would not be right that it should return to them for secular use. And as my aim in begetting children was to raise up a progeny engaged in the Torah and in the pursuit of virtue, my sons have not busied themselves in any other occupation, and so will it always be, with God's help. Our Sages said: A father is not bound to support his young children after their sixth year.¹³⁰ I say

¹²⁹ Cf. Bezah 32b; Shabb. 87a. The translation

לעבור זולתו לא הייתי לוקח אותו. אבל מה אעשה וההוצאה היא גדולה? ובמון שתחת ידי איני יכול עם למודי רק ע"י אחרים. והקרן בסכנה. והריוח מעט. והמשתדלים לוקחים חלק בראש. ובטורח גדול נוהגין לי מה שנוהגין. עד שאני בעיני כמצפה לשלחן אחרים. אבל אם יסכים האל ית' על ידי ואפרע החובות שעלי. אפשר שאעבור זמני בלא תנאי הקהל כולו או מקצתו. ואחז העודף ללומדי התורה או בשאר דברי המצוה. ובוה לפי מינוט דעתי אצא ידי חובה. כי זה בעיני יותר טוב משאחזירו לקהל יצ"ו. כי יותר אדקדק אני לחיתן למקומות הנותנים ממה שיעשו הם. והשכר הוא להם כי אני ושלי שלהם. ומאחרי שהקצו אותו למצוה בעיניהם אינו טוב שיחזור חול לידיהם. ואחרי אשר כל כוונתי בפריה ורביה כדי שיהיו לי בני עוסקים בתורה ושבים לאל ית' עוד בני אינם עוסקים בדבר אחר. וכן יהיה תמיד בע"ה. ור"ל אמרו שאין אדם חייב לזון בניו הקטנים רק עד שש שנים. אני אומר

"in my own eyes" is based on an emendation of the MS. בעיני בעתי.

¹³⁰ Ketubot 49b. After that age a father's duty was the same for *all* his children.

that if I have money to spare from my salary to students who are not of my family, and of whose methods I am ignorant, it would be better to give it to my sons and expend it on them. In this way, the greater will be the reward¹³¹ of those who give the money. I estimate that for food and clothing each would require one gold coin a day,¹³² a sum which would be small enough for them while young, and quite inadequate when they grow older, and so I determined to reckon for them. Now up to the end of this November I received 37,240 gold pieces, as explained above. Of this sum I gave for religious purposes 3724 pieces, the tithe in accordance with the obligation of the tithe written above. On my sons, in the period named, I have spent a total of 18,090, which with the tithe amounts to 21,814 pieces. In order to reimburse these sums, I have resolved to dedicate my library (on the estimate made by three persons, as is explained in my account-book). These books are ready for the use of students. Great is the reward of those who provided the money, for as our Sages said, the text: "Wealth and riches are in his house, and his merit endureth forever"—applies to him who prepares books and lends them to others.¹³³ If the books realize an insufficient sum, I bequeath of my goods

¹³¹ There would be no doubt as to the proper use of the fund.

¹³² Clearly the coin intended would not be of high value. Cf. above, p. 180, n. 84.

¹³³ Ps. 112.3; cf. p. 82, above.

מה שיהיה לי ליתן מן התנאי שלי לאנשים נכריים שלומדים שאיני יודע עניינם שיותר טוב הוא ליתן אותן לבני ולהוציאן עליהם. ובוה נגדל שכר הנותנים. וחשבתי שאצריך לכל אחד מהם למזון ולכסות א' זהוב לכל יום. ואם יהסר מהם בעודם קטנים בגדולתם צריך יותר ויותר. וכן הסכמתי להשוב להם. ועד סוף נוביימרי זה קבלתי ל'1800 אלף זהובים ור'1810 זהובים כמו שמפורש למעלה ונתתי מהם בדבר מצאה ג' אלף ותשכ"ד¹³² זהובים. שהוא המעשר כפי הייב התקנה הכתובה למעלה. והוצאתי על בני בזמן שנוכר לכל¹³³ אחד ואחד כפי הסך שנוכר למעלה שעולה י"ח אלף וצ' זהובים הסך עם המעשר שנתתי כ'א¹³⁴ אלף זהובים ותתי"ד. במקום אלו המעות הסכמתי שיהיו הקרדש הספרים שלי על פי השומא ששמו אותם ג' אנשים כמו שמפורש בפנקס שלי. והם מוזמנים ללמוד בהם. ושכר גדול יש לנותנים המעות כמו שאמרו רז"ל הון ועושר כביתו וצדקתו עומדת לעד זה העושה ספרים ומשאילם לאחרים. ואם לא ישוו זה הסכום

¹³⁰ MS. reads קצתהו. ¹³¹ S corrects

רמ"א reads ר"ו. MS. reads ר"ו or ר"ב

¹³² So S corrects the MS. which reads רמ"א. ¹³³ MS. reads רמ"א. ¹³⁴ MS. reads רמ"א.

enough to equalize matters. I trust in God, blessed be He, who searcheth my reins and knoweth all my thoughts, that He will provide to me the means for refunding also the amounts which I have expended on my children in the manner named. And since it is my desire that my sons shall continuously engage themselves in study of the Torah and not in any other occupation, I have made up my mind not to bequeath from my estate to my sons by legal inheritance more than 100 gold pieces. The rest shall be set aside as a fund devoted to any of them who shall devote himself to the Torah. They shall not portion out the estate in equal shares, but each shall take according to his family and according to his needs,¹³⁴ at the decision of their mother, and after her of the treasurer or treasurers whom I shall appoint and in the manner which I shall indite in the trust. Any student of my own seed shall have first claim, next to them a student of my father's seed, and next to them whoever studies the Torah, and makes that study his main object in life.

The testament of our teacher R. Judah, of blessed memory, made in expectation of death: This is what I desire to be done with my property. They shall sell such of my books as will produce 3000 gold pieces. These shall be devoted for study, and shall be joined to the sum put in trust on lease,¹³⁵ both amounts being treated on the

¹³⁴ See Jastrow, *Dictionary*, p. 533b, s. v. תיפול.

¹³⁵ The text has *arrenda*, medieval Latin term from which the modern *rent* is derived. It is the annual return of investment on lease.

אני מניח מנכסי לחשלים הסכום הנזכר בע"ה ית'. ואני בוטח בשם ית' החוקר כליותי ומבין כל מהשבוטתי שיזמין לי ענין שאוכל להחזיר גם על מה שהוצאתי על בני על הדרך הנזכר. ולפי שכונותי היא שיתעסקו בני תמיד בתורה ולא בדבר אחר. הסכמתני כלכי שלא אניה מנכסי לבני בתורה ירשנה רק מאה זהובים והשאר יהיה הקדש מוקצה ומוזמן לכל מי שיעסקו מהם בתורה. ולא יחלקו אותם בנייהם בשוה רק כל אחד ואחד מהם יקח כפי טיפולו ולפי צורכנו. על פי אמם ואחריה ע"פ גזכר או גזכרים שאמנה ועל הסדר שאכתוב בהמברות. ומי שילמוד מזרעיי יהיה קודם. ואחריהם מי שילמוד מזרע אאז"ל. ואחריהם כל מי שילמוד ויהיה תורתו אומנותו:

צוואת מורנו הר' יהודה זצ"ל מחמת מיתה.
זהו מה שאני מסכים לעשות מענייני. שימכרו מספרי עד ג' אלפים זהובים. ויהיו הקדש לתלמוד ויתחברו עם הקדש ארנדה ומשילו להיותם כרינים

same conditions. Two thousand full gold pieces shall be used in business, and the profit shall every year be added to the capital; no expenditure shall be made either of profit or of capital; but all shall be accumulated for the marriage of my daughter Dona, so that her marriage may be in accordance with her dignity. The surplus shall be joined with the residue of what I leave to be treated in the same manner. If it be possible to marry her in the family of my father's house, she shall not wed outside the family. I leave to each of my sons 100 gold pieces; the residue I and my wife dedicate from this date and after the death of the survivor of us two, on the conditions which I now detail. To every one of my sons, so long as the Torah is his main occupation, a sum according to his family. So long as there is profit these payments shall be made out of profits, but if the profit suffices not, they shall pay him the necessary sums for his maintenance out of the capital. If any of them possesses any means for his part support, they shall complete the amount from the trust fund. And if, God forbid, there be among them one who does not devote himself to Torah, and he be whole-hearted, upright, and one that fears God,¹⁸⁶ walking in a good way and endeavoring to supply the needs of his brothers so that they may engage in their studies, and in all other respects performing his religious duties,—such a one shall share in the trust as one of his studious brothers, seeing that he busies himself in their needs. 'For (the Torah) is a tree of life to them that lay hold upon her,

¹⁸⁶ Job 1.1.

לכל דבריהם. להניח אלפים והובים שלמים שחרויה בהם. ותעלה הרייה בכל שנה עם הקרן. ולא תוציא כלום לא מן הרייה ולא מן הקרן. אבל יהיה הכל שמור לצורך נשואי דונה בתי. ואז ישאנה לפי כבודה. והמותר יתחבר עם שאר מה שאנייה מנכסי להיית כדינמם¹⁸⁶. ואם יתכן להשיאיה במשפחה בית אבי לא ישאנה חוץ למשפחה. ואני מניח לכל אחד מבני ק' והובים. והשאר אני ואשתי מקדישים אותם מדהיים ולאחר מיתת האהרון ממנו על התנאים שאפרש. שיתנו מהם לכל אחד מבני כל זמן שתהיה תורתו אומנותו לפי טפולו. כל זמן שיהיה שם ריוח יתנו מן הרייה. ואם לא יספיק הרייה יתנו מן הקרן די מהסורו אשר יחסר לו ולטפולו. ואם יהיה לשום אחד משלו כרי העברה ישלימו לו אז מן ההקדש על שיהיה לו משלו. ואם חזי לא יהיה בהם מי שתורתו אומנותו אם יהיה הם וישר וירא אלהים וילך בדרך טובה וישתדל בצורכי אחיו כדי שיוכלו לעסוק בחורה ואם יתעסק בכל שאר המצות בכל יכולתו יהיה לו בהקדש כאחד מאחי העוסקים בחורה. כיון שמתעסק בצורכיהם. כי עץ חיים

¹⁸⁶ MS. ב.ד.י.נ.ו.

and happy is every one that holdeth her fast,"¹³⁷ like Zebulun, brother of Issachar, and Simeon, the brother of Azariah.¹³⁸ A share from the annual profit shall be given to any necessitous member of my father's family. If I have a son-in-law who devotes himself to study, he shall have precedence in the endowment of the trust over all other persons in the manner mentioned. After them shall come any person engaged in the study of the Torah. And I appoint five trustees for the said trust, viz.: Solomon and Yehiel, my sons, and R. Eleazar my brother, and R. Asher, the son of my brother Solomon, and R. Solomon Israel; so that whatever they or a majority do shall take effect provided one of my sons and R. Eleazar, my nearest relative, be in the majority. And so at every time. Should any of the trustees resign or leave the city or die, he shall previously appoint a successor with the approval of the remaining trustees or a majority of them, otherwise the remaining trustees shall appoint. In case of disagreement they shall employ as arbitrator the man with the highest repute for probity in the city at the time. And I and my wife absolutely bind ourselves under a penalty of a thousand double coins to the treasurers or their substitutes with regard to all the property which they shall declare mine

¹³⁷ Prov. 13.18.

¹³⁸ Zebulun, according to the Midrash (see Rashi on Gen. 49.13), engaged in commerce in order to support his brother Issachar in his studies. A similar relation is recorded with regard to Azariah and his brother Simeon (Levit. Rabbah 25).

דיא למחזיקים בה ותומכיה מאושר כנבולון אחד
 יששכר וכשמעון אחי עזריה. והה' מן הריוח בכל
 שנה יוחן למי שיצטרך לו ממשפחה א"א ו"ל. ואם
 יהיה לי חתן שיהיה תורתו אומנותו אז חתני יהיה
 קודם ליקח מן הקרדש הנמכר מכל אדם על דרך
 הנמכר. ואחריהם כל מי שתורתו אומנותו: ואני
 ממנה ה' גברים על הקרדש הנמכר. והם שלמה
 ויהיאל בני. ור' אליעזר אחי. ור' אשר בן אחי ר'
 שלמה ז"ל. ור' שלמה ישראל. שכל מה שיעשו הם
 או רובם שיהיה עשוי. והוא אחד מבני ור' אליעזר
 שהוא הקרוב יותר. וכן בכל זמן ומן. וכל אחד
 מהגברים שיסתלק מן הנמכרות או ילך אחד מן
 העיר או יפטר שימנה אחד במקומו קודם ובעצת
 הנשארים או רובם. ואם לא יעשה כן הנשארים
 ימנו. ואם לא יסכימו. יקחו מכריע הגדול
 והמפורסם במדות בעיר בזמן ההוא: ודנה אני
 ואשתי מהי"יבים עצמינו בקנין שלם כאלף כפולות
 לנוכרים או למי שיהיה במקומם בכל הנכסים

at this juncture, as though on the testimony of two competent witnesses; reserving to ourselves the right with regard to this foundation of trust that we may both of us sell, pledge or mortgage at our will any of the property which we have acquired or shall acquire in due legal course. Moreover we agree to the full maintenance of this foundation of trust in a signed witnessed document, and in every form of legal obligation we confirm all that is written above regarding the upholding or the cancelling of the trust in all or in part. Nor shall anything therein become invalid because of a scribe's error or the omission of any point in the instrument of the trust which will be drawn up. And regarding all that is written above R. Judah gave his full and absolute assent in the presence of us the undersigned at the end of the month of Sivan in the year 5109¹³⁹ of the era of the Creation. The witnesses are: Moses son of R. Benjamin of Rome, Isaac son of R. Abraham Maimon¹⁴⁰.

¹³⁹ Text has 5109 = 1349. Schechter interprets, "towards the end of the author's life".

¹⁴⁰ The last named was a dayan in Toledo (see ref., date 1358, in יורה דעה, 1846, p. 38).

אשר יאמרו שהיו לי עתה נאמנות גמורה כשני עדים כשרים מניחין רשות לעצמנו בעיקר ההקדש הזה שנוכל למכור ולמשכן ולשעבד שנינו בכל מה שנרצא מנכסנו שקנינו ושנקנה בשטר מקויים כהוגן. גם אנחנו מסכימים בעיקר ההקדש בשטר חתום מעדים שיהיה עשוי וקיים. ונטלנו קנין על הכתוב למעלה בכל חוקים שיוכל בדיון לעשות לקיים כל הכתוב למעלה בין לענין קיום ההקדש או בטולו כלל או מקצתו. ולא יפסד שום דבר ממנו בשביל טעות סופר או חסרון שום דבר שימצא בשטר ההקדש שיעשה בדבר: ועל כל מה שכתוב למעלה נטל בפנינו אנו חתומים מטה ר' יהודה נר"ו קנין שלם כמנה דכשר למקניא ביה בשלה¹³⁹. כיון שנת המשת אלפים ומאה ותשע לבריאת עולם. והחתומים עליה משה ב"ר בנימין נ"ע רומי יצחק ב"ר אברהם נ"ע מימון:

תם ונשלם של"ע

¹³⁹ MS. בשלה; S corrects as in text.

THE FRUIT OF PIETISM
FROM THE TESTAMENT OF JACOB ASHERI

Jacob was a son of Asher ben Yehiel (VI), and a brother of Judah (VIII). He was younger than the latter, but pre-deceased him. After a life of privation, he died in 1340 (*J. E.* vii, 27). He does not seem to have filled any rabbinical post (*Graetz, History*, E. T., iv, 88), but though not himself a Rabbi, he was a begetter of Rabbis. For his chief work, which won him a fame far transcending his brother's, was the Turim, the basis and model of the still favorite Code (*Karo's Shulhan 'Arukh*).

There is no indication that any of Asheri's family regretted the migration to Spain. The assertion, quoted by Graetz, that Judah, in his Testament, recommended his children to return to Germany, is not borne out by the full text of the Testament which is printed above. Jacob was associated with his brothers in the Tithen ordinance, signing before Judah. Jacob's own Testament or rather Admonition is derived from the same MS. as Judah's (VIII). Jacob very pointedly speaks against believing in omens or dreams, doubtless with the knowledge that, as his brother Judah's Testament reveals, other members of the Asheri family had some inclination towards such beliefs. As one would have expected, Jacob Asheri's Testament (in the part preceding the selection here printed) shows a scrupulous regard for ceremonial minutiae, but it also offers pietism with spirituality. For

לקושים מתוכחת הרב רבינו יעקב בן
הרא"ש ז"ל לבנינו:

יעקב היה בנו של אשר בן יהיאל (י') ואחיו של יהודה (ח'). הוא היה צעיר מן האחרון, אבל נפטר לפניו. אחרי אשר חי היים של מחסור ועוני נגע בשנת ק' לאלקי השישי (ראה את האנציקלופדיה היהודית האנליטית, כרך שביעי, דף כ"ז). כפי הנראה לא שמש בכח הרבנות (נרץ, דברי ימי ישראל, העמקה אנליטית, כרך רביעי, דף פ"ח), אבל אף כי לא היה רבי בעצמו דנה יהודה והוליד רבנים רבים, כי תבורו הראשי אשר נתן לו שם הרבה יותר גדול מזה של אחיו היה, ספר הטורים, היסוד אשר עליו נמדד קובץ הדינים היותר אהוב ומביב על העם (שולחן ערוך של קארל).

אין כל זכר ורמז שאיש כמשפחת אשרי התחרט על הגלות לספרד. המברא שסביא נרץ שבצואתו צוה יהודה לבניו לשוב לאישנו אין לה כל יסוד בנוסח השלם של הצוה הנרמס פה. יעקב השתקף עם אחיו במצות המעשר, והתייחס ידו הייתה לפניו של יהודה. הצוה או אגרת המוסר של יעקב שאאלה מאתו ה"ל" עיצמו שבו נמצאת צוואתו של יהודה (ד'). יעקב מראה מראה נמרצה כנדר האמונה באחתה ובהלכותו, בלי ספק מפני שידע, כמו שאפשר לראות מן הצוה של יהודה, שלבני משפחתו האחרים היה אין נמיה לאמונת טפלה כאלה. כמו שאפשר היה לשער, הצוה של יעקב אשרי (בהלק הדולר לפני הלקושים הנרמסים פה) מתיחסת באריכות מורה אל המנהגים היותר פגיעים, אבל יחד עם רוחניות היא דורשת גם

the same document which lays stress on dietary laws in all detail, is full also of counsels towards inner perfection, a combination which is so often illustrated in the present volume.

Love God, hallow His Name, and do Him reverence, with thy soul, thy body, and thy wealth, surrendering thyself, if need be, to the sword or the stake. Reckon the anguish of death as of no account in comparison with the delight thereafter, when thou wilt have "free access among those that stand by."¹ Give alms, exercise loving-kindness, show hospitality to wayfarers. But when thou givest alms, see to it that thy act be done for the glory of God; beware lest thou seek thine own honor or to win a reputation for generosity! Study the Law for its true end—for thyself, to know the right and to avoid the wrong; for others, to teach the men of thy generation; seeing that (for our sins!) the Law becomes ever more forgotten. Be a diligent student all thy days.

Ever turn thine eyes on thy superior in wisdom, and realize that the path to learning has no end. Nay, a man may even lose in a day or in an hour much that he has acquired, if he suffer himself to relax into worldly ambitions.² Probe long and

¹ Zech. 3.7. "Those that stand" is usually referred to the Angels. Kimhi in his note on the text interprets it of the soul after its separation from the body.

² Güttemann renders: "jeder müßige Augenblick verursacht unersetzlichen Verlust."

דבקות רחוקה. האגרת הזאת המדגישה כל כך את מצוות האיילה לכל פרשהו ודקדוקיהו היא מלאה גיב עצות ותחבולות להשתלמות פנימית, הרכבה אשר דוממה אפשר למצוא לפעמים קרובות בכרך שלפנינו.

והיי זהיר באהבת השם ית' ובקידוש השם ויראת השם בנפשך בנפוך ובממונך עד שתחזיר עצמך להריגה ולשריפה. ולא תחשוב בעצמך צער הכלה כלום כנגד העונג שאחר המיתה שיהיה לך מהלכים בין העומדים; והיי זהיר בצדקה ובמילות חסדים ובהכנסת אורחים. וכשתעשה צדקה הזהר שלא תעשה אותה אלא לכבוד השם ולא לכבודך ולא לקנות לך שם; והיי זהיר בתלמוד תורה לשמה כדי שתדע המצות ותשמור עצמך מן העבירות. וכשתוכריי בהם אנשי דורך. כי בעיונותיו התורה משתכחה ממנו בכל יום. ולא תתעצל מללמוד כל ימך:

ולעולם תן עיניך במי שהוא למעלה ממך במעלה החכמה. ודע כי למוד התורה וספרים אין קץ. והרכבה אדם מפסיד ביום אחד וכשעה אחת ממה שלמד אם הוא מתכבטל בהנאות העולם; והיי זהיר

¹ MS. reads תשחוקך ותשחוקך.

deep into the authorities to reach clear decisions of law in matters necessary to the world, but spend not overmuch time or thought in needless casuistry. The aim of most of those who so act is to win a reputation for skill in puzzling schol-ars. After reading a tractate of the Talmud, prepare a synopsis of all the results, and of intricate discussions write a general summary. The main heads will thus always be available, and easily found on a future occasion. Follow this plan, and thou wilt be able to express thyself with lucidity, and to retain what thou hast learnt. When studying the Talmud read it aloud, do not mumble it; for its words are "life to them that proclaim them, and health to all their flesh."³ And when thou prayest, think only of thy prayer; be on thy guard lest thy mind wander to other matters, even though they be matters relating to religious duty.

Thy labor on the soil, ploughing and sowing, is directed to one end—to produce fruits. So, all a man's toil in the concerns of his body is to sustain his soul. And the fruit of one's activity during the day is—the time of prayer; the fruit of one's work throughout the week is—the Sabbath day!

³ Prov. 4.22. This explanation of the text is derived from T. B. 'Erubin 54a.

להאריך ולהעמיק ולהפשא אחר כל הספרים בדרך פסק ההלכה בדרך האריך לעולם. ולא תאריך ולא תעמיק בדברי קושיות שלא לצורך. כי אינם עושים רוב בני אדם כי אם לקנות שם מעררב כעלי הגמרא: וכלל מסכתא שתלמוד תכתוב מעש בכל מן הפוסקים? ומן ההלכות המעורבכות כחוב הכללים כדי שיהיו בידיך ואם תספקי באחד מהם תמצאם בפעם האחרת וכוה יצאו דבריך לאור ותתקיים תורתך ותזכור שתקרא. ותוציא לשון הגמרא בפיר. ולא תגמגם בקריאתה כי חיים הם למוציאיהם ולכלל בשרו מרפא למוציאיהם בפה: והזהר כשאתה מתפלל שלא תחשוב בשום דבר וכשום ענין אפילו לדבר מצוה אלא לדבר תפלה לכר:

כל טורח שאתה טורח באדמה בחרישה וכורייעה הוא כדי להוציא ממנה פירות. כן כל מה שאדם טורח בעניני גופו הוא כדי לקיים הנשמה. ופרי מעשה כל היים עת בתפילה. ופרי מעשה כל השבוע יום השבת:

³ So the MS. Read תפסקים תפסקים.

⁴ Some word must be supplied: perhaps שום MS. repeats שום.

Give thy whole heart to God. Trust not in dreams or omens⁴, inquire not of fortune-tellers. Never cast lots with dice or in any other manner. All such things are vanity; resort to them is due to lack of faith. Trust thou in God alone, and He will prove thy support! As our Sages said⁵: If one desire to become clean, heaven helps him to his wish.

הזהר שתהיה עם השם ית' חמים. ולא תבטח בדברי חלומות ולא בשום נהוש ולא תשאל לחוים. ולא תשלילך גורלות ולא בנקודות ולא בשום דבר כי הכל הכל ומתחרון הבטחון. בלתי אל ה' לכדו תבטח. והוא יעזרך כמו שאמרו ז"ל בא לשהר:

⁴ The author's brother Judah was more inclined to interest himself in dreams and portents. This is clearly shown in Judah Asheri's Testament (p. 164 above).
⁵ T. B. Shabbat 104a.

Hispano-Jewish Culture
in Transition

The Career and Controversies of Ramah

Bernard Septimus

HARVARD UNIVERSITY PRESS
*Cambridge, Massachusetts
and London, England*
1982

שהוא ראש ותחלת האמוראים חבר הירושלמי בחמשה סדרים כי לא מצאנו בסדר טהרות ירושלמי זולתי במסכת נדה וחבר מאתיים⁴² שנה (צח) בקרובל אחר החורבן. ורבה [כוונתו על רב הושעיא רבה⁴³] חבר הרבות בראשית רבה ותבריהם. ורב ור' יוחנן ושמואל וריש לקיש ראשי האמוראים. ורב אשי גדול ליהודים וחכם גדול וקרוב למלך פרס. (צו) ואמרו חז"ל מימות משה ועד ר' לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד. וכן אמרו מימות רבי ועד רב אשי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד. ובראותו גם הוא כי אזלת יד עם הקדש ורבו הצרות בכל דור ודור והתורה אזלה וכלה חבר כל דברי המפרשים והמדקדקים במשניות שחבר רבינו הקדוש. (צי) ומצאנו לו בסדר זרעים חבור למסכת ברכות. ולסדר מועד כולו לבד מסכת שקלים. ולסדר נשים. גם לא כתב דבר במסכת עדיות⁴⁴ ואבות מסדר נזיקין ולא במסכת מדות וקינים מסדר קדשים ולא בסדר טהרות זולתי מסכת נדה. (צכ) ורב אשי עשה מהדורא קמא ומהדורא בתרא. ר"ל (צט) שעשה שתי נוסחאות מהם כמו מחבר שמחבר וחוזר ושונה בחבורו ומתקנו ומקצרו במקומות והאריך כאשר העיר ה' רוחו. והוא היה ראש בסורא (ק) כשישים שנה ונפטר בשנת ד' אלפים ומאה ושמונים

צ י ד ה ב ר ך

ספרים ערך ספרי). שם (ד"ה וכשהשלים) וכ"כ בשלשלת הקבלה לראב"ד (בסדר אמוראים) (צד) והוב"ד בשם הגדולים (מערכת י' אות סה). (צה) גמ' גיטין (דף נט.). (צו) כ"ה בהקדמת פיהמ"ש להרמב"ם (ד"ה וכשהשלים) וכ"כ המאירי בהקדמתו למסכת אבות (עמוד מט.). (צז) גמ' סנהדרין (דף לו). (צח) כמבואר בגמ' מסכת בבא בתרא (דף קנז:): וע"ע בסדר הדורות ערך רב אשי. (צט) כ"כ הראב"ד בספרו שלשלת הקבלה (דור האמוראים דור השישי) וע"ע פי' רשב"ם (שם ד"ה

ומהדו"ב). (ק) כ"כ באגרת ר"ש גאון. וכ"כ המאירי (בהקדמתו למסכת אבות, עמוד מט). ועיין רשב"ם שם והגהות הרש"ש וסדר הדורות. ע"ש. (קא) וע"ע בספר סדר הדורות (ערך ד"א קפו') דכתב דרב אשי נפטר תשל"ח לשטרות, היא ד' אלפים קפ"ו, וכ"כ הריטב"א פ"ק דעבודה זרה, והסמ"ע בהקדמה כתב נפטר רב אשי ד"א ק"פ לבריאת העולם, ורב שרירא גאון כתב, נפטר קפ"ד. ושלשלת הקבלה כתב דנפטר בשנת קפ"ו. עכת"ד. ולפ"ז יש להעיר בתרתי. חדא, שרבינו

42. כמאתיים שנה בקרוב לאחר החורבן. 43. מש"כ בסוגריים לא נמצא בדפו"י. 44. עדויות.

ושבעה (קא) לבריאה. כי באגרת רב שרירא גאון כתוב שמת (קב) בשנת תשל"ח שהתחיל בשנת ג' אלפים תמ"ט ליצירה (קג) שהוא מלכות אלכסנדר כי בשנת מ"ה לבנין הבית התחיל מלכות של אלכסנדר. ולא חתמו ולא סיימו (קד) וסיימו מרימר⁴⁵ ומר בר רב אשי בנו. ומאז ועד עתה קבלוהו וקיימוהו היהודים בכל עריהם כי היה חבורו מאת ה' יתברך וכתב בו ביאור המשנה ודקדוקיה ומהדברים שנתחדשו לתנאים ולאמוראים שעברו עם כל מוסר ודרך ארץ שכתב שם שילאה הפה לספר. וכן כתב בו אגדות ומעשים זרים מן המורגש והמושכל בהבטה ראשונה. והסתום מהם עשה כאשר עשו הקדמונים שהסתירו ואמרו בדרך משל. ואפי' הדברים הטבעיים כי היו קוראים לחומר אשה ולצורה זכר. כי אין דעת כל אדם טובלת⁴⁶ דברים הללו כל שכן הדעות השכליות שהם למעלה מן הטבע. ואין ספק כי הדברים אמת ויציב ואין להאשימים⁴⁷ זולתי שכלנו החסר שאינו משיג דברי חז"ל כהויותם⁴⁸. וכמו שאמרו על דברי תורת משה רבינו ע"ה כן נאמר על דברי המפרשים דבריו מפי הקבלה ועל המעשים שכתבו אנשים חכמים וידועים אנשי השם אשר מעולם כי אמרו חז"ל (קה) כי לא דבר רק הוא מכם ואם הוא רק הוא מצד מיעוט שכלנו לא רק הוא מצד התורה התמימה. וכן אני אומר

צ י ד ה ב ר ך

בעל הצד"ל כתב משמיה דרב האי גאון שרב אשי נפטר בשנת תשל"ח למנין שטרות ולא כדכתב בעל סדר הדורות. ואידך, שרבינו דכתב שנת ד"א קפ"ו ליצירה הוא כחשבון בעל שלשלת הקבלה. (קב) וכ"כ הראב"ד בספרו שלשלת הקבלה (שם). (קג) עיין בספר סדר הדורות (שנת ג"א תמח) דכתב דאלכסנדר מוקדון ו' שנים למלכותו (היא ג"א תמח) עלה על דריזש מלך פרס האחרון וגרשו מארצו ומזמן הזה נחשב תחלת מלכותו [לתחלת מנין] שטרות (גמ' ע"ז דף ט. ברש"י) אף שתחלת

מלכותו היה תמב'. ע"ש. (קד) מאירי, סדר הדורות (שנה ד"א קפ"ו). (קה) מקור הדברים בירושלמי מסכת פאה (פ"א) וכן בירד' שביעית (פ"א) כתובות (פרק ח') ספרי דברים (פיסקא מח) מדרש תנאים לדברים (פרק יא פסוק יב) מדרש תנאים (פרק לב פסוק מז) ובבראשית רבה (פרשה א' כב נג) ובפסיקתא זוטרותא במדבר (פרשת פנחס והאזינו). וע"ע לקהלת רבה (פרק ז' פרשה מד) וכן במדרש הגדול במדבר (יט א') ובמסכת יומא (דף יד.) וגמ' נדה (דף ט.) עה"פ אחכמה והיא רחקה

45. מרי מר. 46. סובלות. 47. להאשימים. 48. כהוייתם.

שאם לא נוכל להבין דברי הקדמונים לא דבר רק הוא מהם זולתי מצד שכלנו ואין לחשוד בו חכמים וכשרים. ואחר חבור זה ר"ל חבור⁴⁹ הבבלי לא חבור⁵⁰ בלתי חבורים מהגאונים שהיו אחר רבנן סבוראי שהיו אחר האמוראים. וכן⁵¹ נמצא כתוב בספר להראב"ד מרכז המחלוקים קדמונינו מבטן מי יצא ועיין בהקדמת ספר ה'. (קו) ר' שמעון⁵² קיירא שלא נסמך לגאון אבל חבר הלכות גדולות בשנת ד' אלפים וחמש מאות ואחד ליצירה. (קי) ורב יהודאי גאון חבר הלכות פסוקות ומאור עיניים היה ונפטר שנת ארבעת אלפים (קח) תקכ"ג. (קט) ורב אחא משבחה חבר השאלות והם בסדר הפרשיות ושם כתב פסקיו בכל פרשה כפי המקום. ומהם באו קצת הלכות חמורות ובלשון ערב ולא בסדר המסכתא. (קי) ואחריהם חבר רבינו יצחק אלפסי שהיה (קיא) מקלע"ת אחמ"ד ובא לספר בשנת ד' אלפים (קיב) תתמ"ח ועמד (קיג) מעט בקרטב"ה והלך למדינת אליסנ"ה שהיא סמוכה לקרטב"ה י"ב פרסאות והיתה העיר כולה מיהודים וקבלנו שהיו משארית גולת ירושלים שנתישבו שם ובנו העיר

פ"ז

צ י ד ה ב ר ך

ממני (קהלת פ"ז פסוק כג) וע"ע מאמר שני פרק א' שהביא לזה רבינו בהרחבה. (קו) וכ"כ המאירי בהקדמתו למסכת אבות [וע' בסדר הדורות (שמות הספרים אות ה')] די"א דחיבור הלכות גדולות חברו ר' יוסף טוב עלם, ובשלשלת הקבלה לראב"ד (דף לו ע"ב) כתב שרבי יהודה סגי נהור חברו, אולם בספר סדר הדורות הביא משמיה דהראב"ד דר"ש קיירא חיברו. והן אמת שכ"כ בשלשלת הקבלה. ע"ש.] ובספר קורא הדורות (דף ג.) הביא לדברי רבינו וכ"כ הרשב"ץ בספר זוהר הרקיע (סימן קכה). (קיז) עיין האות הסמוך לעיל. (קח) ובספר

קורא הדורות (דף ג:) הביא לדברי רבינו. ועיין ספר סדר הדורות (שנה ד"א תקט"ו, ותקי"ט). (קט) ובשם הגדולים (מערכת א' אות קמה) דן האם רב אחא הוא מתקופת רבני סבוראי או מתקופת הגאונים. ובתוך דבריו הביא לדברי רבינו הצד"ל דס"ל שהוא גאון. ע"ש. וע"ע בספר המאירי (שם). (קי) וע"ע בארוכה בספר שלשלת הקבלה לראב"ד (ד"ה רב יצחק). (קיא) ובסדר הדורות (שנת ד"א תתט"ו) כתב 'קלעה חמאן'. (קיב) כ"כ היוחסין בסדר הקבלה להרמ"א וכ"ה בסמ"ע בהקדמה, ובש"י כתב שנת תתמ"א. (קיג) וע"ע

49. כ"ה בדפ"י (שנת שכז) אולם בדפ"י (שנת שיד) כתוב תלמוד בבלי. 50. חובר. 51. התיבות: וכן נמצא כתוב בספר להראב"ד מרכז המחלוקים קדמונינו מבטן מי יצא ועיין בהקדמת ספר ה'. ע"כ. לא נמצא בדפ"י (שנת שיד שכז) אלא הוספה מאוחרת. 52. ה'. כ"ה בדפ"י (שנת שכז) אולם בדפ"י (שנת שיד) אינו.

וישב שם רבינו יצחק וחבר הלכות בקוצר תלתא⁵³ סדרי ודומה לגמ' זעירא⁵⁴. ומימות רבינו האי⁵⁵ לא קם כמוהו ונתפור חבורו בקצוי האדמה ואמר עליו (קיד) רבינו יצחק בעל התוספות שילאה בן אדם לחבר חבור כמוהו זולתי ששכינה היתה שורה עליו. וחי כתשעים שנה ונפטר בשנת ארבעת אלפים (קסו) תתפ"ג. והעמיד תלמידים הרבה ומגדולי תלמידיו (קסז) הר' יוסף בן מנשה (ק"ז). ואחריו קם הרמב"ם (ק"ח) בקרטב"ה והלך למצרים ועמד שם בכבוד גדול עם מלך אל קהר"א⁵⁶ הנקרא שולד"ן וחכם גדול היה (ק"ט) בכל חכמה יונית וגברה ידו (קכ) בגמ'⁵⁷ ולשונו בצחות לשון הקדש ובלשון הערב והוא חבר (קכא) בבחרותו פירוש למשניות ששה סדרים וקראן⁵⁸ ספר המאור. ומי שלא ראה הקדמתו⁵⁹ לסדרים לא ראה מאורות מימיו ובהקדמה שהקדים לזרעים בפרט ובסדר⁶⁰ טהרות חבר חבור בלשון ערב. ואחרי כן נדבה רוחו אותו

צ י ד ה ב ר ך

בסדר הדורות (שם). (קיד) והוב"ד אלו בספר מאור ישראל למרן הגרע"י (למסכת תענית דף ד. ד"ה בתוס'). ושור"ר שדברי רבינו הצד"ל הובאו ג"כ בספר סדר הדורות (הנד"מ). וכן בספר קורא הדורות (דף ז.ו.). (קפז) וכ"כ המאירי בפתיחה למסכת אבות. אולם בסדר הקבלה והתשב"ץ (ח"א סימן עב) כתב דהוי בשנת תתס"ג. ובסדר הדורות (שם) הביא לשתי שיטות אלו: דיש אומרים שנפטר בחודש ניסן תתס"ג וי"א בשנת תתפ"ג וכדברי רבינו הצד"ל. ע"ש. ובספר קורא הדורות (דף ז.ו.) נקט לדיעה הראשונה שנפטר בשנת תתס"ג. (קפז) וכתב עליו הרמב"ם בהקדמתו (שם, ד"ה וכשהשלים) כי לב האיש הוא בתלמוד מבעית למי שיסתכל בדבריו ועומק שכלו בעיין

עד אשר כמעט נאמר בו וכמוהו לא היה לפניו מלך במנהגו ובדרכו. ע"כ. וע"ע בספר סדר הדורות (שנת ד"א תתק"א) שהאר"ך בשבחו. ע"ש. (קיז) ובעל סדר הדורות (שנה ד"א תתק"א) כתב ר' יוסף בר' "מאיר" הלוי אבן מיגש. (קיח) מעיר קורדובה. כ"כ הסמ"ג בהקדמתו. והיינו הך. (קיט) ובספר סדר הדורות (שנת ד"א תתקכ"ז) כתב שהרמב"ם היה בקיא בכל שבעה חכמות. וע"ע בספר קורא הדורות (דף יב:) שציטט לדברי רבינו. וכן בספר אור החיים (אות מ' ערך הרמב"ם). ע"ש. (קכ) והרמב"ם עשה פירוש שלשה סדרי גמרא כאשר העיד עליו ר' יעקב בהקדמת העתקתו בפירוש המשניות מסדר זרעים. סדר הדורות (שם). (קכא) ובפירוש המשנה כתב

53. לתלתא. 54. כ"ה בדפ"י (שנת שכז). אולם בדפ"י (שנת שיד) כתוב: לתלמוד קטן. 55. האי. 56. אלקהרא. [ואגב בדפ"י משנת שיד שמות של מקומות ובני אדם כתוב ללא גרשיים. אולם בדפ"י (שנת שכז) כתוב עם גרשיים. ועפ"ז כן נדפס בהוצאות אחרונות]. 57. כ"ה בדפ"י (שנת שכז) אולם בדפ"י (שנת שיד) כתוב "בתלמוד". וכ"ה לכל אורך ההקדמה. 58. וקראו. 59. הקדמותיו. 60. ובספר.

וכתב וחבר ספר קראו משנה תורה וביאר שם כל העולה הלכה מששה סדרים בדברים הנוהגים בזמן הזה ובדברים שהיו נוהגים בזמן הבית בזבחים בכל⁶¹ הדברים הדומים להם ובטהרות וכיוצא בו דבר מכל הכתוב בגמ' איש לא נעדר. ומי ששקד בסדרי הגמרא והרואה סדרו בספרים ידע אשר ערך ותיקן הלכותיו ופרקיו בלאוין ובמצות ובכתוב ובמה שכלל בשיטה אחת מפרקיו יודע כחו בגמ' כמה היה גדול ומי יוכל לבא עד תכונתו ומי ישיג צחות לשונו בעברי קצר הבנין ורחב הענין. והתפשטו ספריו בכל נפוצות הגלות. וכן חבר פירושים (קכב) בגמ' בלשון ערב ולא נתפשטו ממעוט עסק הבאים אחריו בבבלי⁶² וכן חבר בשאר החכמות ספרים אין קץ ובפרט (קכג) בספרי הרפואה. ובימיו הושיע לכמה מדינות וארצות כל הקהילות שהיו שם בגלות ובכתביו ונחמותיו העמיד באמונה כמה קהילות מישראל. (קכג.1) והוא היה חסיד גדול נוסף על חכמתו ונדיב בעל אכסניא ועיני ראו לזקן אחד שמו ר' יצחק ארוט"י שספר לי בשם אביו שעמד עם רמב"ם במצרים ימים רבים. מהגדולות והמעלות והסדר שהיה מתנהג החכם הנזכר יבא שלום על משכבו. ואחריו (קכד) היה רבינו מאיר הלוי שבא מבורגו"ש ונתישב פה בטוליטול"ה והיום יש פה בטוליטול"ה מבני בנותיו והוא היה חכם גדול בגמ' וחבר פירושים ברוב הגמ' ארוכים ורחבים בפסק הלכה בקושיות ותירוצים ועשה (קכד.1) מהדורא ארוכה ומהדורא קצרה. ובזמנו וכן קודם לזה לא היו לומדים בארץ הזאת זולתי הלכות רבינו אלפסי. ורבינו מאיר הלוי נפטר (קכה) בחג

י א ב

צ י ד ה ב ר ך

הרמב"ם שהחל לחבר את חיבורו למשנה בגיל כג' (ובספר שלשלת הקבלה כתב דיש אומרים שהוא היה בן יח' שנה) והשלמתו במצרים ואני בן שלשים. ודברי רבינו הובאו ג"כ בספר אור החיים (אות מ' ערך הרמב"ם). (קכג) עיין לעיל (ס"ק קכ). (קכג.1) ובספר קול מבשר ח"ב (סימן כב) הביא לדברי רבינו. ודייק מיניה לעניינו שם. ע"ש. (קכד) דברי רבינו הובאו בספר קורא הדורות (דף יט:) ובספר אור החיים (אות ג' ערך רגמ"ה וע"ע אות ט' ערך טודוס הלוי). ובשם הגדולים (מערכת מ' אות יב). ועיין בספר סדר הדורות (שנת ה' אלפים וה'). (קכה) סדר הדורות

61. ובכל. 62. בתלמוד בבלי.

המצות שנת חמשת אלפים (קכו) וארבע ליצירה. ואחריו בא רבינו יונה מגירונד"ה וחכם גדול ובקי בגמ' היה וחבר חידושין על הלכות רבינו אלפסי וכתב בהם דעת התוספות והוציא חידושין ודקדוקין רבים משכלו הזך עד הנה דברנו בארץ בבל ובארץ המערב. אבל בארץ צרפת היו מקדם בעלי תורה וידם החזקה בגמ'. (קכו.1) וקודם זמן רבינו שלמה התייר הגדול מעיר טרוי"ש היו לומדים בפירושי רבי גרשום מאור הגולה והיו ארוכים מאוד. ושרתה רוח הקודש על רבינו שלמה וגברה ידו בגמ' (קכו.2) וחבר פירושים על הבבלי בלשון צח וקצר אשר לפניו לא קם כמוהו ואלמלא הוא נשתכחה דרך הבבלי מישראל. והחזיקו על ידו (קכו) ניניו מבני בנותיו רבינו יעקב מרומנ"י (קכו.1) שהיא עיר שלש פרסאות מטרוי"ש והוא מכונה רבינו תם וחבר ספר קראו ספר (קכח) הישר אשר לא יסולה בכתם אופיר. ורבינו שמואל שפירש בבא בתרא (קכט). ורבינו יצחק בן אחותו של רבינו תם הנודע בעל התוספות אשר למד ולימד בישיבה. (קל) כי העידו לי רבותי הצרפתים בשם רבותם⁶³ כי נודע ונתפרסם שהיו לומדים לפניו ששים רבנים שכל אחד מהם היה שומע ההלכה שהיה מגיד גם היה לומד כל אחד לבדו מסכתא שלא היה לומד חברו והיו חוזרים על פה ולא היה מגיד רבינו יצחק הלכה שלא היה

צ י ד ה ב ר ך

(שם). (קכו) כ"כ בספר יחסין בסדר הקבלה לרמ"א, ודברי רבינו הובאו ג"כ בספר אור החיים (אות י' ערך ריטב"א וכן באות מ' ערך רמ"ה). ועיין בספר סדר הדורות (שם). (קכו.1) ודברי רבינו הובאו בספר קורא הדורות (דף ט.). (קכו.2) ובספר אורח חיים (אות ש' ערך רש"י) הביא לדברי רבינו הצד"ל, ודחה לדברי בעל המצרף לחכמה (בהקדמתו נובלות חכמה) שכתב שרש"י קיצר פירוש רגמ"ה. וכבר השיגו בזה בשם הגדולים ח"ב (אות ג'). ע"ש: (קכו) והם היו

נכדיו. (קכו.1) וציין לזה בספר אור החיים (אות ש' ערך רש"י). (קכח) וע"ע בספר שם הגדולים למרן החיד"א (ערך ר' יעקב ב"ר מאיר, בסופו). (קכט) וע"ע בסדר הדורות (ערך רשב"ם) שחיבר ביאור על כל הש"ס, אולם רש"י ציה שלא ילמדו ממנו. ע"ש. ובנוסף למסכת בבא בתרא, יש בידינו גם פירוש לפסח שני, ועוד כמה מסכתות אחרים. סדר הדורות (שם). (קל) ודברים אלה הובאו בספר סדר הדורות (שנת ד"א תתקלה) בשם רבינו בעל צדה לדרך. וכן בספר קורא הדורות (דף יד.).

63. רבותיהם.

בפיהם בין כלם כל הגמ' בין עיניהם כאותה הגדה עד שנתבררו להם כל ספיקות שבגמ'. וכל הלכה ומאמר תנא או אמורא שנראה הפך או סתירה במקום אחר ישב ותיקן על אופנו כאשר מבואר לכל מי שראה תוספותם ושאלותם ותשובותם ופירושים וההשגות שהשיגו על זקנם רבינו שלמה. ואחריהם כמה חכמים בקיאים וגדולים בגמ' בצרפת ואשכנז אין מספר ובסבתם של רבינו שלמה וניניו למדו גמ' ולומדים בכל המקומות ששמענו וידענו שלומדין הבבלי והם הסיבה הרחוקה והקרובה. | ובשנת חמשת אלפים (קלא) וששים וחמשה העיר ה' את רוח הר' אשר בן ה"ר יחיאל לצאת מאשכנז הוא ובניו ובני ביתו לגור בטוליטול"ה וישב שם והרביץ תורה ברבים והעמיד תלמידים הרבה. ועל ידו החזיקו לומדי הבבלי ועשה חבור הפסקים על דרך (קלב) האלפסי והוסיף בהם דברי התוספות ומדעות בעלי החידושים כרבינו מאיר הלוי והרמב"ן ורבינו יונה וה"ר אברהם שחדשו חידושים אחר בעלי התוספות. גם חבר פרישה (קלג) וקצור תוספות רבינו שמשון משנ"ץ שהיה תלמיד מובהק מרבינו יצחק בעל התוספות והוסיף בהם דקדוקין ופירושין משאר המחדשין ומהר"מ⁶⁴ מרוטנבור"ק שהיה רבו מובהק. ונפטר בשנת

צ י ד ה ב ר ך

וכ"כ בספר אור החיים (אות י' ערך רבינו יצחק).
 ע"ש. וע"ע בספר אורחות צדיקים (שער התורה
 עמ' רכ"ז). ורווה נחת. (קלא) וע"ע בספר סדר
 הדורות הנד"מ (עמוד שעב, ד"ה ונפטר מהר"ם)
 דיש הסוברים דזה היה בשנת מ', ויש הסוברים
 דהיה בשנת סה'. והאריך בזה. ע"ש.
 (קלב) ונחלקו רבותינו האחרונים על חיבור
 הרא"ש, האם היה חיבור על הרי"ף, כשיטת הר"ן
 או שהיה חיבור בפני עצמו. ובספר שם הגדולים
 למרן החיד"א ח"א (מערכת א' אות רלו, ערך
 רבינו אשר) הביא לדיעות אלו. והחיד"א גופיה

ס"ל שהרא"ש חיבר פסקיו כמו שהם בידינו ולא
 כיון לעשות פירוש על הרי"ף כלל. וכן נראה
 ממ"ש רבינו ירוחם בהקדמת ספר מישרים
 למתבונן בדבריו. וממ"ש "הרב צדה לדרך"
 בהקדמתו כאשר יראה המשתכל בעין יפה. עכ"ל.
 וע"ע מש"כ בזה באורך. (קלג) וע"ע בספר שם
 הגדולים (ערך רבינו אשר) דכתב בזה"ל: וכן
 תראה מפירוש הרא"ש לסדר זרעים וטהרות
 שקיצר פירוש רבינו שמשון ולפעמים מוסיף דבר.
 וכן תראה מתוספי הרא"ש על התלמוד שמקצר
 התוס' ומוסיף קצת. עכ"ל. ובמערכת ת' (אות יט)

64. ומרבי מאיר.

(קלד) פ"א ליצירה וכבוד עשו לו במותו והרביץ תורה במקומו בנו מורי (קלה) הר' יהודה נ"ע. והיה לו (קלו) ח' בנים הר' יחיאל גדול בתורה (קלי) ונפטר על פני אביו. ואחריו (קלח) רבינו שלמה החסיד ומשתדל במצות ובגמילות חסדים. ואחריו הר' יעקב שחבר (קלח.1) ארבעה ספרים בעסקי⁶⁵ הלכות וכתב שם שאלות רבות והתשובות של אביו. ואחריו מורי הר' יהודה וה"ר (קלט) אליקים ור' משה ור' אלעזר ור' שמעון וצ"ל:

צ י ד ה ב ר ך

ציין לדברי רבינו שכתב כן. (קלד) וכתב היוחסין (בדורות האחרונים) שנפטר הרא"ש בטוליטולא תשעה ימים לחדש חשון ה' אלפים פ"ח (ובסדר הקבלה לרמ"א כתב שנפטר בשנת ה"א פא', וכ"כ בהקדמת ספר צדה לדרך). סדר הדורות. שנת ה"א פ"ח. ובספר אורח חיים (אות א' ערך רבינו אשר) הביא לדברי רבינו וז"ל: ונפטר בשנת ה' אלפים פ"א ליצירה (ובספר יחסין דף קל"ג ע"ב) כתב שנפטר ט"ו ימים לחדש מרחשון שנת פ"ח ליצירה (וכן צ"ל כנראה ממצבת בנו ר' יהודה שנפטר בשנת ק"ט אחר שמלא מקום אביו תכף עת פטירתו א"ך שנים. ופ"א שכתוב בהקדמת ספר צדה לדרך והוא טעות סופר עיין אבני זכרון. וכבוד עשו לו במותו (כ"כ בהקדמת צדה לדרך). עכ"ל. וכ"כ התוי"ס בהגהותיו לסוד אבהע"ז (סימן קנב סק"ב). (קלה) ודברי רבינו הובאו ג"כ בספר קורא הדורות (דף כו.). ע"ש. וע"ע בספר אור החיים (אות י' ערך ר"י ב"ר אשר). ר' יהודה היה הרביעי, חיבר ספר חקות התורה וחקות שמים כמבואר במהר"ק (סימן קעח). סדר הדורות. ושם (שנת ה"א קנא) כתב, ר'

יהודה בן השר אשר הקדוש בטוליטולא, הרג את אשתו בת אחיו וחמותו אשת רבינו יעקב בעל הטורים בשעת השמד, ונהרג גם הוא בשנת קנא. ע"ש. ועי' מש"כ בזה בשם הגדולים (מערכת י' אות יז). (קלו) ובסדר הדורות (שם) כתב והיה לרא"ש שבעה בנים ובנות (יוחסין בדורות האחרונים). אולם בספר שלשלת הקבלה בשם הקדמת הצדה לדרך כתב שהיה לרא"ש שמנה בנים זכרים. ודברי רבינו הובאו ג"כ בספר קורא הדורות (דף כה.). (קלי) סדר הדורות וקורא הדורות (שם). (קלח) ובסדר הדורות כתב ור' שלמה החסיד מת גם הוא בחור. ע"ש. וכ"כ בספר קורא הדורות (דף כה.). (קלח.1) ובספר שם הגדולים (מערכת י' אות רעד) דקדק מדברי רבינו הצד"ל מתוך שלא ציין שהטור כתב את פירושו על התורה. משמע שלא הוא המחבר. ומ"מ כן כתוב על ציון קבורתו. ע"ש. (קלפ) וכ"ג בסדר קורא הדורות (דף כה.). ובסדר הדורות כתב. אליקים. ובספר אורח חיים (אות א' רבינו אליקים) כתב בזה"ל: רבינו אליקים – היה הבן החמישי של רבינו אשר ואחי רבינו יעקב בעל הטורים ככתוב

65. בפסקי.

ואני המדבר המחבר הדל במשפחתי מנחם בן הקדוש ר' אהרון בן (קמ) זרח נולדתי בארץ נבאר"ה ואדוני אבי היה מן המגורשים (קמא) מארץ צרפת אשר גורשו משם שנת חמשת אלפים וששים ושש ליצירה בחדש אב ואני כבן שש עשרה שנה נשאתי אשה בת ה"ר בנימין עביו⁶⁶ נ"ע והוא היה מרביץ תורה באישתילי"א וגדולי תלמידיו מבני אסקר"א משפחה חשובה בעלי תורה בעלי משנה בעלי עושר:

ובשנת חמשת אלפים פ"ח ליצירה חרה אף ה' בעמו וימת מלך צרפת שהיה מולך על נבאר"ה ויקומו עם הארץ ויועצו יחדו להשמיד להרוג ולאבד את כל היהודים אשר במלכותם ויהרגו באישתילי"א ובשאר המקומות בארץ (קמב) כששת אלפים יהודים ואדוני אבי ומרתי אמי וארבעה אחים קטנים ממני קדשו את ה' ויהרגום על יחוד השם הי"ד⁶⁷. ואמלטה רק אני לבדי

צ י ד ה ב ר ך

בהקדמת ספר צדה לדרך לר' מנחם בן זרח ומסתמא נקרא על שם זקנו ר' אליקים ב"ר יוסף אשר יבא לקמן בעו"ה ואולי גם הבן השביעי של הרב נקרא אליעזר (ולא אלעזר כאשר נדפס שם בהקדמה) על שם זקנו הראב"ן הנזכר לעיל. עכ"ל. (קמ) ובהגהות מנחם ציון שעל ספר שם הגדולים (ערך רבינו מנחם נ' זרח). כתב בזה"ל: ואין לומר דבן זרח שם משפחה הוא, מדחתם את עצמו בן הקדוש ר' אהרן בן זרח, ועל מצבתו בעיר טוליסולא, נחרת מנחם בן זרח תמ"ך (תהא מנוחתו כבוד) בן הקדוש ר' אהרן נפטר שנת יתומים היינו"ו אי"ן א"ב [קמ"ה] כי אביו ואמו וארבעת אחיו קדשו שם ה' ברבים, במצות המלך צרפת [שנת ה"א פ"ח]. עכלה"ט. (קמא) ובספר סדר

הדורות (שנת ה' אלפים ס"ו) כתב בזה"ל: שנת ה' אלפים ס"ו היה גירוש גדול בצרפת בחודש אב יום ששי, י' בו, והרלב"ג כתבו בפרשת בחקותי בפסוק ואבדתם בגוים, ולקחו כל ממונם ולא השאירו להם רק המלבושים, ונאבדו כפלים כיוצא מצרים בדבר וחרב ורעב (יוחסין בדורות האחרונים). ובעל שבט יהודה נתן סימן השנה ויגרשהו "וילך". גם על יהודים שבאשכנז יצא הקצף מאת ה' ונשרפו שם נפשות רבות מישראל שנה ההיא שנת ס"ו. וכתב בשלשלת הקבלה (דף נט) דמלך מיוורקי גזר על ספרי קודש ועל ממונם של ישראל, וזה היה בימי ר' מנחם בר' שלמה לבית מאיר שחבר ספר הבחירה על דברי הרי"ד. עכ"ל. (קמב) והוב"ד אלו בספר סדר הדורות

66. עביו. 67. ובדפ"י (שנת שיד) ינקום את דמם.

מבית אבי נגוע מוכה אלהים ומעונה כי עשרים וחמשה רשעים הכוני פצעוני והייתי מוטל ערום בין המתים מבין הערבים עד חצות הלילה בכ"ג לחדש אדר. ובחצות הלילה בא פרש אחד מיודעי בית אדוני אבי והוציאני מבין המתים וביאני אל ביתו וגמל עמי חסד. וכאשר העלה⁶⁸ ארוכה למכתי רופא חנם ית' קבלתי עלי לבא ללמוד תורה לטוליטול"ה. ויקם מלך חדש על נבאר"ה וצעקנו בני המתים חמס אחריו לנקום דם אבותינו השפוך ולא שוה לנו. ובימים האלה למדתי כשנתיים ימים⁶⁹ לפני מורי (קמג) ה"ר יהושע בן שועי"ב נ"ע. ואחר כן באתי אל הארץ הזאת בשנת תשעים ואחד ועכבוני באלקע"ה ולמדתי שם עם ה"ר יוסף אבן אלעי"ש נ"ע. והיינו חוזרים תמיד יומם ולילה הוא ואני מראש המסכתא (קמד) בתוספות רבינו פרץ. ונפטר הוא שנת מאה ועשר לפרט היצירה ובקשו ממני נכבדי הקהל שארביץ תורה במקומו ואם לא הייתי ראוי עשיתי כדבריהם. (קמה) ובאותו זמן ובעודו חי ה"ר יוסף נ"ע באתי ללמוד עם מורי ה"ר יהודה נ"ע בטוליטול"ה סדר זרעים וסדר טהרות בשטת הרא"ש וחזרתי לפניו גרסת סדר מועד וסדר נזיקין וגמ' גיטין ונקדתי הגרסאות המשונות כקריאתו⁷⁰. ומשנת ק"י עד קכ"ח על חמשת אלפים למדתי עם חברי ואלופי ורעי תמיד באלקלע"ה ורוב למודינו בשטת רבינו פרץ. ויהי בשנה ההיא העיר ה' את רוח המלך דון אנדרי"ק בן המלך

צ י ד ה ב ר ך

(שנת ה"א פ"ח). ע"ש. (קמג) וז"ל: מרן החיד"א (מערכת י' אות עח) רבינו יהושע בן שועיב. חיבר דרשות על התורה. והוא היה תלמיד הרשב"א כמ"ש בדרשותיו פ' בשלח ופ' ויקרא ובדרוש ראשון לפסח. והיה רבו של מנחם ן' זרח בעל צדה לדרך. ומוזכרו מרן בב"י א"ח סי' תצ"ג. ונדפסו דרשותיו בקושטנדינא סביב לשנת ר"פ ובקראקא שנת של"ג. עכ"ל. (קמד) ובספר שם הגדולים (מערכת ספרים, ד"ה תוספות רבינו פרץ) כתב

בזה"ל: תוס' ר"ף (ב"ר אליהו מקורביל, הר"ף). רבינו בצלאל מביא מדבריהם בשטמ"ק. ואני ראיתי תוס' רבינו פרץ כ"י על כמה מסכתות, ועיין בהקדמת צדה לדרך. עכ"ל. ובספר אור החיים (אות פ' ערך רבינו פרץ) כתב: וכנראה בהקדמת ספר צדה לדרך שהיו עוסקים בימיו בספרד על הרוב בשיטותיו. ע"ש. וע"ע לספר סדר הדורות (שנת ה"א א'). ע"ש. (קמה) וציין לזה בספר שם הגדולים (מערכת צ' ערך צדה לדרך).

68. עלה. 69. כ"ה בדפוי" (ש' שכז) אולם בדפוי" (ש' שיד) כתוב שנה. 70. כ"ה בדפוי" (ש' שכז) אולם בדפוי"

דון אלפונסו⁷¹ (קמז) וילחם עם אחיו דון פידר"ו המולך בשנת ק"י שנים אחרי מות אביו דון אלפונסו ויצר על הערים הבצורות וילכדם ויצר על טוליטול"ה בשנת קכ"ח בחדש אייר. ויהי מקץ שנה יצא דון עם פידר"ו עם כל חילו מעיר אישבילי"ה להלחם עם אחיו ולהמלט העיר טוליטול"ה ממצור. ויצא המלך דון אנדרי"ק לקראתו ויהרגו בעיר מונטי"ל⁷² והממלכה נכונה ביד המלך דון אנדרי"ק (קמז) ותכון מלכותו מאוד. ובימים ההם אשר הלחמו (קמח) ותהום כל הארץ (קמט) ואיש הישר בעיניו יעשה שללו ובזוז עם הארץ רוב קהלות ספרד (קנ) וידל⁷³ ישראל עד מאד (קנא) והיתה עת צרה ליהודים (קנב) אשר בכל מלכות קשטילי"א (קנג) אשר כמוה לא נהיתה מאז גלו שם אשר לחרב לחרב ואשר לשבי לשבי. (קנד) הקהל הקדוש קהל טוליטול"ה (קנה) לקו כפלים במצור עד אשר (קנו) אכלו בשר בניהם ובנותיהם וימותו במצור כשמונת אלפים איש גדולים וקטנים במצור ובמצוק (קנז) מרעב וחוסר כל. וישארו מתי מעט וישם המלך מס עליהם עד אשר לא נשאר פת לחם ליושב בה. גם אני נותרתי ריקם מכל אשר היה לפני כי שללוני וחסרוני

צ י ד ה ב ר ך

ע"ש. (קמז) וע"ע בשו"ת זכרון יהודה (לר' יהודה בן הרא"ש) סימן סד' (ד"ה שאלה לגאון) שדן בענייני מומן באותו זמן של מלכים הללו, והזכיר מענין המלחמה שהיתה ביניהם, ולדברי רבינו הצד"ל. ע"ש. (קמז) עפ"י ספר מלאכים א' (פ"ב פסוק יב). (קמח) עפ"י ספר שמואל א' (פרק ד' פסוק ה') ורות (פרק א' פסוק יט). (קמט) עפ"י ספר שופטים (פרק יח פסוק א'). (קנ) עפ"י ספר שופטים (פרק ו' פסוק ו'). (קנא) עפ"י ספר דניאל (פרק יב פסוק א'). (קנב) עפ"י ספר שמות (פרק יא פסוק

י). (קנג) עפ"י ספר ירמיה (פרק טו פסוק ב'). (קנד) וע"ע בספר סדר הדורות (שנת ה"א קכט) דכתב דבאותה שנה היו במלכות קסטליא וליאן מצרפת צרות משונות על היהודים, וכל הקללות נתקיימו בהם, ובפרט בטוליטולא מתו ברעב בב' חדשים יותר מעשרת אלפים איש, ונשים רחמניות בשלו ילדיהן ומהבהבות הצמח ואוכלין, והרבה קהילות נהרגו על קדוש ה'. ע"כ. (קנה) עפ"י ספר ישעיה (פרק מ' פסוק ב'). (קנו) עפ"י ספר דברים (פרק כח פסוק נג). (קנז) שם פסוק מח.

(שנת שיד) "בקריתא". 71. כ"ה בדפו"י (שנת שכז) ובדפו"י (שנת שיד) אלפונשו. וכן בהמשך. 72. מונטי"ל בהוצאת שי"ד שמות ושמות של אישים וערים ללא גרשים. 73. בדפו"י. וידל עד מאוד ישראל.

(קנח) הכוני פצעוני נשאו את רדידי מעלי ולא נשאר לי מכל עמלי בלתי אם ספרי וביתי ואדמתי. (קנט) והיה⁷⁴ לי למשיב נפש (קס) ולכלכל את שיבתי בעזר⁷⁵ הנעלה (קסא) דון שמואל אברבנאל⁷⁶ ישמרהו האל מתושבי אישבילי"א אשר עזרני לצאת (קסב) מתוך ההפכה ואשא⁷⁶ אל העיר טוליטול"ה לגור שם. כי הפצירו בי הנכבדים הנותרים אשר ידעוני מלפנים. (קסג) והואלתי לשבת עמהם (קסד) אולי יחנן השם צבאות שארית הפליטה. ויתנו לי (קסה) לחם חקי ולחברים הלומדים עמי. וזכרתי כל הטובה אשר עשה עמי הנעלה דון שמואל ומצאתיו (קסו) בעל שכל אוהב החכמים ומקרבן אליו ומטיב להם וחפץ ללמוד בימים אשר שוקט המית⁷⁷ הזמן מעליו בספרי המחברים והמדברים. ובראותי כי ההולכים בחצר אדוננו המלך ירום הודו הם (קסז) מגן ומחסה לשאר עמו כל איש לפי מחלתו⁷⁸ ומקומו ואמנם ברוב מהומות הזמן ובחמדת הכותרות⁷⁹ והדברים שאינן הכרחיים הולכים (קסח) הלוך וחסור במצות המחוייבות ובפרט להולכי דרכים ולמשרתים (קסט) ורואים את פני המלך. והם התפלה והברכות (קע) ולשמור משמרת האיסור וההיתר במאכלות ובשמירת שבת והמועדים ובסדר נשים (קעא) וגם אלה ביין שגו. ולאהבתי את הנעלה ישמרהו אל⁸⁰ (קעב) קלקלתי השורה ושמתי עצמי למטרה לחצי המורים והגדולים והחכמים ונכנסתי לפנים ממחצתי וחברתי לו ספר קראתיו (קעג) זוודין דאורחא⁸¹

צ י ד ה ב ר ך

(קנח) שיר השירים (פרק ה' פסוק ז'). (קנט) עפ"י	ל' פסוק ח'). (קפו) לשון זו מופיע ג"כ ברד"ק
רות (פרק ד' פסוק טו). (קס) ספר בראשית (פרק	בישעיה (פרק מ' פסוק כא). (קפז) עפ"י ספר
יש פסוק כט). (קסא) ובספר סדר הדורות (שנת	משלי (פרק ל' פסוק ה'). (קסח) ספר בראשית
ה"א קלד) כתב דון שמואל אברבנאל אשר הוסב	(פרק ה' פסוק ה'). (קסט) עפ"י מגילת אסתר
שמו בזמן השמד גואן די שבלייא. (קסב) עפ"י	(פרק א' פסוק יד). (קע) עפ"י רש"י בספר במדבר
ספר בראשית (פרק יט פסוק כט) (קסג) עפ"י ספר	(פרק יח פסוק ו'). (קעא) עפ"י ספר ישעיה (פרק
שמות (פרק ב' פסוק כא). (קסד) עפ"י ספר עמוס	כח פסוק ז'). (קעב) עפ"י בראשית רבה (פרשה
(פרק ה' פסוק טו). (קסה) עפ"י ספר משלי (פרק	נה). (קעג) עפ"י תרגום אונקלוס לספר בראשית

74. רמ"י (שנת שכז) והיו. 75. כ"ה בדפ"י (שנת שכז) אולם בדפ"י (שנת שיד) חסר לתיבה "בעזר".
76. ואבא. 77. המיית. 78. לפי מעלתו. 79. המותרות. 80. כ"ה בדפ"י (שנת שכז) אולם בדפ"י (שנת שיד)
כתוב בר"ת י"א. 81. כ"ה בדפ"י (שנת שכז) אולם בדפ"י (שנת שיד) כתוב פירושו בעברית "צדה לדרך".

וחלקתיו לחמשה מאמרים :

המאמר הראשון בהלכות התפלות והברכות כולם וטעמיהם :

המאמר השני בהלכות איסור והיתר וטעמיהם :

המאמר השלישי בהלכות נשים :

המאמר הרביעי בהלכות שבת ובמועדים וטעמיהם :

המאמר החמישי בהלכות (קעד) הצומות וצעקתם :

וחתמתי החבור בביאת המשיח ובעולם הבא כי לזה תקות כל מקוה תכלית שלם :

ובכל מאמר ומאמר עשיתי כללים⁸². ובכל כלל וכלל עשיתי פרקים למען ימצא כל מבקש את שאלתו כאשר היא⁸³ :

ואני מודיע ומתודה ומודה ולא מדרך ענוה ושפלות אבל מדרך האמת כי כל אשר יקרא בזה החבור וימצא בו נחת רוח הן מצד ההלכות הן מצד הטעמים והפנינים והמרגליות אשר שם. אין לו לשבח אותי. אבל ישבח לחכמים ולמחברים אשר קדמוני כי מימיהם⁸⁴ אני שותה ועל פיהם אני מדבר ומספריהם אני מספר וחמודותיהם גליתי וספיריהם ספרתי. (קעה) ובעגלותם החרשתי. (קעז) ונדחיהם אספתי. ופזורם קבצתי. ומפניניהם (קעז) בית בניתי.

צ ד ה ב ר ך

(פרק מה פסוק כא). (קעד) עפ"י מגילת אסתר (פרק יד פסוק יח). (קעז) עפ"י ספר ישעיה (פרק
(פרק ט' פסוק לא). (קעה) עפ"י ספר שופטים נו פסוק ח'). (קעז) עפ"י ספר מלכים א' (פרק ח')

82. כ"ה בדפ"י (שנת שכז) אולם בדפ"י (שנת שיד). כוללים. 83. ובדפ"י (שנת שיד) "נכונה באשר היא".
ובדפ"י (שנת שכז) כתוב כמו שנמצא לפנינו. 84. מימימהם.

ומשלמיהם⁸⁵ (קעח) אהל נטיתי. ומדבריהם עליה יסדתי. ומטעמי צופיהם טעמתי. (קעט) ומלחם חמודותיהם לחם חמודות אכלתי. ובאילנות גדולים אזני תליתי. והנני כתלמיד המלקט והמקבץ פניני חכמי וגבירי ומורי. כדברי החכמים⁸⁶ המפורסמים הרמב"ם והרמב"ן וחכמים זולתם. (קפ) ומדברי החכם ר' אברהם בן עזרא בחכמתו. (קפא) ומאמרי פי החכם (קפב) ר' יצחק בן ישראל (קפג) בתכונתו. (קפד) ומדברי הרופאים בטבעיהם. והבקי בהם ובשמותיהם וחיבוריהם ימצא דברי אלה בדבריהם. ופרקי אלה בתבוריהם. ולא אתפאר בבגדים שאולים ולא אמעל במעלות גדולים. ואמנם חברתי (קפה) המפורז⁸⁷ ומפורד בספריהם (קפי) וטירותם וחצרותם. (קפז) למשפחותם לבית אבותם. כל אחד במקומו ובזמנו. (קפח) כל עורב למינו. (קפט) חולין שנעשו על טהרת הקודש. לעבודת השם יתברך ולקרא בו בכל יום ויום מחדש לחדש. (קצ) ולהבדיל בין הקדש ובין החול ובין המקרה ובין העצם. (קצא) צוף דבש אמרי נועם מתוק לנפש ומרפא לעצם. לאמץ כושל ברך. (קצב) להציל עני מיד עול היצר ומעבודת פרך. (קצג) ובמשפט ענוים ידרך. (קצד) יורה חטאים

צ י ד ה ב ר ך

פסוק יג). (קעח) דה"י ב' (פרק א' פסוק ד').
 (קעט) עפ"י ספר דניאל (פרק י' פסוק ג').
 (קפ) ע"פ ספר הטעמים של הראב"ד, והביא לזה רבינו הצד"ל במאמר הראשון (בקוצר).
 (קפא) עפ"י ספר קהלת (פרק י' סעיף יב).
 (קפב) ובספר סדר הדורות (שנת ה"א ע') כתב בזה"ל: ר' יצחק (בן יוסף) הישראלי חכם גדול ותוכן מופלג, חבר ספר המסעדים יסוד עולם, עשאו בטוליטולא לכבוד רבו הרא"ש ז"ל, שנת ה' אלפים ע', וספר שם בשבח הרא"ש. ע"ש.
 (קפג) כמבואר באורך בספר יסוד עולם לר' יצחק הישראלי, הביא לזה רבינו באורך במאמרו הראשון. (קפד) והביא לדבריהם רבינו במאמר

הראשון, ורוב דברי רבינו מספר פרקי משה (המיוחס לרמב"ם). (קפה) עפ"י מגילת אסתר (פרק ג' פסוק ח'). (קפו) עפ"י ספר בראשית (פרק כה פסוק טז). (קפז) עפ"י ספר במדבר (פרק ד' פסוק לח). (קפח) עפ"י ספר ויקרא (פרק יא פסוק טז) וספר דברים (פרק יד פסוק יד). (קפט) עפ"י הגמ' בתגינה (דף יט: כ.). חולין (ב: ג., לג: לד., לז: לז: כ"ד). (קצ) עפ"י ספר יחזקאל (פרק מב פסוק כ') וגמ' שבעות (דף יח:). (קצא) ספר משלי (פרק טז פסוק כד). (קצב) ספר תהילים (פרק לה פסוק י'). (קצג) עפ"י ספר תהילים (פרק כה פסוק ט') ידרך ענוים במשפט וילמד ענוים דרכו. (קצד) שם

85. ומלשימהם. 86. החכם המפורסם. 87. מפורז.

בדרך. (קצה) ולפי שטבחתי טבחו (קצו) מסכתי יינו ערכתי שלחנו לגוף ולנפש ואין לו ערך קראתי את שמו (קצז) זוודין לאורחא. ואמרתי לנפשי לסקל דרך (קצה) ברוכי ה' קטנם וגדולם. בהוראת הנגלה מורה על הנעלם. (קצט) עתה בא כתבה על לוח אתם ועל ספר חקה ותהי ליום אחרון לעד עד עולם :

הקדמה

(ר) ואדברה בעדותיך נגד מלכים ולא אבוש (רא) ומדי אדבר אזעק חמס ושוד אקרא כי היה לי דבר ה' לחרפה ולקלס. (רב) כי שמעתי דבת רבים מהמתפלספים אומרים (רג) למתלונן בצל שדי (רד) ולשוקד על דלתותיו יום (רה) מה יתן לך ומה יוסיף לך אם חכמת במשפט דין יתום ואלמנה. ומה יוסיף לך אם חכמת (רו) בהצלת עני מיד חזק ממנו. וידעת משפט שור תם ושור מועד. (רי) ולהבדיל בין הקדש ובין החול. (ריא) ובין הטמא ובין הטהור. (ריב) ובין החיה הנאכלת ובין החיה אשר לא תאכל. והנה הצלת חומר גוף ההווה הנפסד ומאדו וכבודו. וידעת טהרתו וטומאתו המקרית. ולא הצלת נפשך מפח הפתיות והסכלות ונתת (ריג) לאחרים חילך (ריא) ושנותיך לאכזרי. ולא הודעת לנפשך ינעם וטומאתה וטהרתה העצמית. ומה תעשה באחריתה. ויהיו (ריב) מלעיגים במלאכי אלהים כאילו עלו (ריג) בסולם מוצב ארצה וראשו

צ ד ה ב ר ך

(פסוק ח'). (קצה) עפ"י ספר בראשית (פרק מג פסוק טז). (קצו) עפ"י ספר משלי (פרק ט' פסוק ה') לכו לחמי בלחמי ושתו בין מסכתי. (קצז) תרגום אונקלוס בבראשית (פרק מב פסוק כה). (קצה) עפ"י מגילת רות (פרק ג' פסוק י'). (קצט) עפ"י ספר ישעיה (פרק ל' פסוק ח'). (ר) ספר תהילים (פרק קיט פסוק מז). (רא) עפ"י ספר ירמיה (פרק כ' פסוק ח'). (רב) עפ"י ספר ירמיהו (פרק כ' פסוק י') ותהילים (פרק לא פסוק יד). (רג) עפ"י תהילים (פרק צא פסוק א'). (רד) עפ"י ספר משלי (פרק ח' פסוק לד) וע"ע (רש"י (שם). (רה) ספר תהילים (פרק קכ פסוק ג'). (רו) עפ"י ספר תהילים (פרק לה פסוק י'). (רי) עפ"י ספר יחזקאל (פרק מב פסוק כ') וע"ע למסכת שבועות (דף יח:): ועוד כ"ד. (ריא) ספר ויקרא (פרק יא פסוק מז). (ריב) שם. (ריג) עפ"י ספר משלי (פרק לא פסוק ג'). (ריא) עפ"י ספר משלי (פרק ה' פסוק ט') פן תתן לאחרים הודיך ושנותיך לאכזרי. (ריב) עפ"י הפסוק בספר דברי הימים ב' (פרק לו פסוק טז). (ריג) עפ"י ספר

צדה מאמר כלל רביעי ראשון דרך מא

אילו בדברי תורה ואפילו מי שנחשט אין אחרים
 לו רפואה ואין ז"ל באר דברים. בד"א בשעה שיש
 לו לשמוע ההלכה מפי הרב או שיש לו לחזור על
 למודו אבל אם הוא מקום קבוע ללמוד תמיד ימנע
 זמן למודו ורוצה לישן כדי לעמוד וללמוד לפני הלב
 ושלא יתנמנם מוסב שהרי אינו עושה אלא שיהא
 גופו בריא לעמוד על למודו ולשקוד על מזויות
 פתחיו ולשומר עדותיו. ולשוב להלכותיו וחוקותיו
 ומורותיו. וההפך להיות בעל תרומות. ומעין
 החכמות. ומחזר לגברים נשמות. ראש תומות.
 יסכן צהלי שם ויפחה נחל קדמות. מעט שמת
 מעט תומות:

**פרק אחד ועשרים ידבר בשלשה
 בתרים שנכתרו
 ישראל ובתר תורה גדול מכולם ואם
 יקבלו חלומדים שבר וסדר הלמוד ושואין
 לפרוש מן התורה:**

בשרשה כתרים נכתרו ישראל כתר תורה וכתר
 כהונה וכתר מלכות. כתר כהונה זכה
 בו אהרן שנאמר והיתה לו ולצדו אחריו. כתר
 מלכות זכה בו דוד שנאמר רצנו לעולם יהיה וכסאו
 פשמש נגדי כתר תורה מוחזק ועומד ומוכן לכל שנאמר
 מורשה קהלת יעקב. וכתר תורה גדול מכולם שנאמר
 כי מלכים ימלוכו ואמרו חז"ל ממזר ח"ה קודם לכהן
 גדול עם הארץ שנאמר יקרה היא מפנינו יקרה היא
 מכהן גדול שנכנס לפני ולפנים. אין לך מזה מכל
 המצות שקולה כנגד תלמוד תורה שהלמוד תורה
 מביא לידי מעשה **לפיכך** היה לפניו מצוה ותלמוד
 תורה אם אפשר לעשות ע"י אחרים לא יפסיק למודו.
 תהלה דיו של אדם הוא על תלמוד תורה ואח"כ על
 שאר מעשיו. לפיכך אמרו חז"ל לעולם יעסוק אדם
 בתורה ו**צמצום** אפילו שלא לשמה שמתוך שלא לשמה
 בא לשמה. מי שנשאלו לבו לקיים מצוה זו כראוי ולהיות
 מוכתר בתורה של תורה לא יסח דעתו לדברים
 אחרים ולא יחשוב שיקרה תורה עם העשיר וההון
 כאחד. הרי אמרו כך היא דרכה של תורה פת במלח
 חאלל ומים במשורה השמה ועל הארץ חישן ומי לער
 תמיה ובתורה אחר עמל והשכר לפי הצער. ולעולם
 יעשה אדם תורתו קבע ומלאכתו ערפי ולא יאמר
 לכשאפנה אשנה שמת לא תאנה. כחוב בתורה לא
 בשמים היא וגו' ודרשו לא נבסו האות היא ולא
 במהלכי עבר לים בסמורתו היא לכן אמרו ולא כל
 המרבה בסמורה מחכים. חכמים הראשונים היו
 עוסקין במלאכה כדי היוחס ועוסקין בתורה ולא היו
 נהגין מדברי תורה והיו עושין תורתן קבע ומלאכתן
 ערפי והיה שולח ה' ברכה במעשה ידיהם ותורתם
 משתמרת. וכשתחשבו הלבבות ברוב מרדת הגלות
 ומקרה הזמן תחשבו הלבבות ואפילו לא יעשה מלאכה
 אחרת אלא שוקד על למודו אינו משיג להבין כאחד
 מחלבידי

אינו יודע אלא לקרוא בסדור של תפלות יקרא תמוז
 אחד זיוס ואחד בלילה. ואם אינו יודע אפילו לקרוא
 בסדור או אינו יכול מפני מרדת הזמן יפסיק לאחרים
 הלומדים ומחשב לו כאלו לומד שנאמר שמה זבולן
 צנאחק וישכר צהליך. לעולם ילמד אדם תורה
 ואחר כך ישא אשה ואם אינו יכול מפני שיצרו מתגבר
 עליו ישא אשה וילמוד תורה במשנה. חייב לשלש
 זמן למודו שלש במקרא שלש במשנה שלש בגמרא.
 ואחרי נרפת אמרו כי הבבלי בגלל מכל זה הילכך אנו
 יולאין ידי חובה בלמודי מכל זה. ובעבור שנתמעטו
 הלבבות ואנו פזורים צארבע רוחות והנרות חוקפות
 ועול הגלות על זמננו הן רבים עמה עם הארץ ואין
 להם ענאי כדי שלא נהיה בלא תורה ומשנה ונמרח
 תקפו לומר פרשת החמוד שהרית ומשנת איזוהו הקומן
 וברייתא דר' ישמעאל שמבואר בה י"ג מדות שהתורה
 נדרשה בהם. אע"פ שהתורה שבעל פה אין מלמדין
 אותה בשכר מרוב הנרות ועול המס והעבודות נהגו
 ללמדה בשכר כדי להתפרנס וכל שכן אם יש לו בטלה
 במעשה ידיו ובעסקו ועוד שלא יהיו ציני של אדם
 בטלים או קריון ואינם מלליחין. אשה שלמדה תורה
 יש לה שכר כמי שאינו מצויה ועושה אע"פ כל המלמד
 בתו תורה וצפרט תורה שבעל פה כאלו מלמדה
 תפלות שדעתן של נשים קלה ומוציאין דברי תורה
 לדברי הבאי לפי עניות דעתן. אין מלמדין תורה אלא
 לחלמיד אגון נאה במעשיו ולא למי שאינו נאה במעשיו
 וכל המלמדו כאלו זרק אבן למרקולים שנאמר כדור
 אבן במרגמה כן עותן לכסיל כבוד ואין כבוד אלא
 תורה שנאמר כבוד ארמים ינחלו. וכן הרב שאינו
 הולך בדרך טובה אע"פ שהוא חכם גדול אין למדין
 ממנו שנאמר כי שפתי כהן ישמרו דעת ומורה יבקשו
 מפייה כי מלאך ה' נבואה הוא אם דומה הרב
 למלאך ה' נבואה יבקשו תורה מפייה ואם לאו אל
 יבקשו תורה מפייה. אמרו חז"ל לא הביישן למד ולא
 הקפדן מלמד התלמידים שלא הבינו מה שאמר הרב
 אין לו לבעוט עליהם אם מוחיין לבס אל דבריו אבל
 אם לא הבינו מפי עלוהם או לבס בדבר אחר יש לו
 לבעוט עליהם ועל זה אמרו זרוב מרה בתלמידים.
 הרב אין לו לשחוק עם תלמידיו לא יהא רגיל לאכול
 ולשחות עמהם כדי שתהא אימתו מוטלה עליהם. אין
 שולאין לרב עד שיחישב. וכן אין שנים שולאין כאחד
 ואין שולאין לרב בעיני אחר אלא בעיני שעוסקין בו.
 ויכול הרב להטעות לתלמידים כדי לזרזן ולהדדן ולידע
 אם הן זריזין מה שלמדו. שנים ששאלו אחד כענין ואחד
 שלא כענין משיב לבענין. לענין מעשה ולשאינו מעשה
 מקקין להשיב למעשה הלכה ומדרש מקקין להלכה.
 מדרש והגדה מקקין למדרש. אגדה וק"ו מקקין לק"ו
 ק"ו וגזירה שיה מקקין לק"ו. היו השולאין תלמיד חכם
 וחסם מקקין לחסם. אין ימנין בבית המדרש וכל
 המהממם בו תורתו משתכחה וחכמתו נעשיה קרעים
 קרעים שנאמר וקרעים כלבים עמה. ואין משיחין

מחלמידי הקמיים הראשונים כ"ש אם יכנס בהבלי העולם לבקש מחיהו לא יראה האלהה בהורו. והרמב"ם ז"ל בפירוט אבות במשה אל העשש עטרה האריך לקצר ולהכיח גדולים שעברו והבאים אחריהם על שהיו מקבלים מנה מן הקהל שהיו מרביצים תורה שם והביאו ראיות מהגלים לדעתו מן הגמרא ככחוב בפירושו והכריע על מדותיו כי לדעתו לא היה היום מרביץ תורה ומורה אורחה לרבים ובפרט בכל ארץ ספרד שהמעטן שם מקדם לומדי הבבלי עד שהעיר השם רוח הרב רבי אשר ז"ל שבא מאשכנז ולמד ולימד והעמיד תלמידים הרבה הוא ובניו אחרייו השם יתלם להם שגרים עם הדקיקים בנן עדן ולגמלאים מהם ימן להם שארית בדרך הם ותלמידיהם. והרב רבי ישראל כתב בפירוט אבות כנגד דברי הרמב"ם דברים נכונים מורים החר למקבלי פרס להורות לשופטי העיריות דרך ילם במשפטים ולהורות אח בני ישראל באיסור והחר. ועל פי האמת לא אסרה תורה אלא אם יאמר הרב להלמיד תן לי מאה זאבים וכיוצא בזה ואלמדך. אבל מה שמכללים תלמידי חכמים או נוטים להם אילי הארץ להם לאכול ובגד ללבוש אין בזה איסור אבל יש בזה טובה רבה לנתינים כמו שאמרו חכמים ז"ל עץ חיים הוא למחזיקים בה ללומדים לא מאמר אלא למי שמחזיק ידי לומדי התורה והלא אמרו לרב עין כאלא רצה לקבל החשורה שמנעו מלהקריב צבורים שנאמר ואיש בא מבעל שלשה ויבא לאיש האלהים עשרים לחם צבורים ועשרים לחם שטורים וכי אלישע כהן הוה אלא כל המביא דורון לתלמיד חכם כאילו מקריב ציבורים וקבל המנחה וידע הוא מהנחת כהונה שהיו נוהגין בצבולים כמו תרומה ומעשרות והזרוע והלחיים והקבה ורשית הגז שיה השם ית' ליחנס לכהנים מורי התורה כדי שיעסקו בתורה ולא ישחדלו בהבלי העולם. וכחוב בחזקיה לקח מנה הכהנים והגוים למען יחזקו בתורת ה'. ואמרו כל מי שאינו מהגה מנכסיו לתלמידי חכמים אינו רואה סימן ברכה לעולם שנאמר (איוב כ) אין שריד לאכלו על קן לא יחיל סונו ואין שריד אלא תלמיד חכם שנאמר ובשרידיים אשר ה' קורא. וכחוב ואמר שאול אל הקני לב סורו רדו מחון עמלקי. והלא דברים ק"ו ומה יתרו שלל קרב את משה אלא לכבוד עצמו כך האמרה לת"ח ומהגה אותו מנכסיו על אחת כמה וכמה. ואמרו פחה רבי ירמיה בכבוד אכסריו ודרש לא תתעב אדומי ומה מזרי ואדומי שלל קרבו את ישראל אלא להשתעבד בהם כך האמרה ת"ח ומהגה אחס על אחת כמה וכמה. ואמרו הרזיה לבסך יין עלגזי במצח ימלא גרונס של ת"ח יין שנאמר ואחס הדבקים בה' אלהים וגו' וכי אפשר לו לאדם להדבק בשכינה והכתיב כי ה' אלהיך את אכלה הוא אלא כל המשיח בהו לת"ח וכל העושה פרקמסיו לת"ח והמהגה לת"ח מנכסיו כאלו נדבק בשכינה. ואמר ר' יוחנן כל המסיל מלאי לבים של ת"ח אבה

וישב בשיבה של מעלה שנאמר כי בגל ההבנה בגל הכסף. ות"ר חייא בר אבא כל הנביאים לא נחנבאו אלא למשיח בהו לת"ח ולעושה פרקמסיו לתלמידי חכמים ולמהגה מנכסיו לתלמידי חכמים. אבל החכמים עצמן עין לא רחמה אלהים זולתך. ואמרו כבוד את ה' מהוקר. את לרבות תלמידי חכמים. ואמרו רק אדמה הכהנים לא קנה ומה כומרי המצויים שאין בהם ממש לא מכרו אדמחם המצויים ומכרו עצמן ת"ח שמורים הורחה בישראל ומרבים שלום בשלם על אחת כמה וכמה. ודרשו בויקרא רבה למד ולימד ושמר ועשה והיה ספק בידו להחזיק ולא החזיק הכי הוא בכלל ארור אשר לא יקום את דברי התורה האלה. אמר רבי יוסי בשם רבי חייל לא למד ולא לימד ולא שמר ועשה אבל החזיק יד לומדיה הכי זה בכלל ברוך אשר יקום את דברי התורה. עץ חיים לעמלים בה וכן אחת מולא בשמעון אחי עזריה והלא שמעון גדול מעזריה אלא על ידי שעזריה יא פרקמסיו ונא ונוחן להוך פיו של שמעון לפיכך הוא קרא על שמו. וכמה ראיות גדולות יש שמטה גדולה ויהיה המעון. וכי יעלה על הדעת שמטה עלינו ליתן ויהיה אסור לומר לקבל ההגה והלא אמרו שחובה על מי שאינו לומד שיעשה מלאכתו של הלומד. ואמרו ר' מאיר אומר כל מי שיש לו בעירו ת"ח ואינו משמשו חייב מיחה שנאמר כי דבר ה' בזה וגו' וראינו בגמרא כי שופטי ישראל היו לוקחים שכרן מתרומת הלשכה. ולפי האמת מי שיכול לעסוק בתורה חדיד ואינו מקבל הגה אלא משלו כי חגו השם כמה שיוכל להתפרנס אשרי ואשרי חלקו ומעטים הם הזוכים לשתי שלהות השם למען רחמינו יזכנו לתורתו. אין דברי תורה מהקיימים אלא במי שממיה עצמו עליהם ומנער גופו ילא ימן שינה לעיניו ולעטפיו תגומה שנאמר אדם כי ימות צאהל ואמרו חז"ל אין התורה מקיימת אלא במי שממיה עצמו צאהל התורה והחכמה ואמר שלמה חף חכמתי עמדה לי ואמרו חז"ל חכמה שלמדתי צאף עמדה לי. כל המשמיע קולו בשעת למודו מחקיים בידו. אבל הקורא בלהש תלמודו משחכה. חף על פי שחיבי אדם ללמוד ביום ובלילה רוב החכמה מקיימת בלילה לפיכך מי שירצה לזכות בכהרה של תורה לא יאבד שעות הלילה בהבלי העולם ולא ישחכה באכילה ובשינה ובשינה. ומי שרגיל לאכול בלילה ילמוד בתהלה הדבר הקבוע לו כי אם יאכל בתהלה וישבע מביאחו לדי שינה כמו שבארתי בכלל חלקי הרפואה ולא יוכל ללמוד. ואמרו חז"ל אין ריה של תורה אלא בלילה שנאמר קומי רויי בלילה לראש השמורות שפכי כמים לבך. וכל בית שאין דברי תורה נשמעין בו בלילה את אכלתו וכל מי שקרא וסגה ופירש להבלי העולם הזה הכי זה בכלל כי דבר ה' בזה. וכל המסגל את התורה מעשה סופו לבסלה מעוני וכל המקיים את התורה מעוני סופו לקיימה מעשה ובה אריכה ימים שנאמר כי הוא חיך ווארך ימך ובסבתה בל הכבוד בשלם

Asher ben Jehiel, ca. 1250-1327
"

שאלות ותשובות

לרבינו אשר בן יחיאל זצ"ל

מהדורה מתוקנת

עם תשובות חדשות
תיקונים על פי כתבי יד ודפוסים ראשונים
מראי מקומות והערות

בעריכת

יצחק שלמה יודלוב

עזר המשפט
מכון אור המזרח
מכון ירושלים • תשנ"ד

מבוא

א. רבינו אשר

תולדות חייו של רבינו ובני משפחתו, חבריו, רבותיו, חבריו ותלמידיו, תוארו בהרחבה על ידי ר' אברהם חיים פריימן (ה"ד)¹. הרא"ש נולד בגרמניה, כנראה בין השנים ה"א ה"ה"א י (1245-1250)². רבו המובהק היה, כידוע, ר' מאיר מרוטנבורג. לאחר מאסרו של רבו, וביחוד לאחר פטירתו של מהר"ם מרוטנבורג, היה הרא"ש גדול הדור באשכנז. בגלל המצב הקשה של היהודים בגרמניה ובשל החשש שגורלו יהיה כגורל רבו, שהקיסר הגרמני תפסו בשבי, החליט רבינו לעזוב את מולדתו, וכפי שכותב המהרש"ל: "שמעתי שהיה בדעת אותו הצורך לתפוס גם הרא"ש תלמידו, ונודע לו וברח לטוליטולא וניצול" (ים של שלמה, גיטין פ"ד סי' סו).

בראשית שנת ה"א ס"ה הגיע רבינו לספרד, שם התיידד עם הרשב"א, הוכר כאחד מגדולי הדור והיה רב בטולידו, ושם נפטר, כנראה ביום ט' בחשוון ה"א פ"א (1320)³.

ב. התהוות קובץ תשובות הרא"ש

ספר שאלות ותשובות הרא"ש שלפנינו ערוך במאה ושמונה "כללים", כאשר בכל כלל נקבצו תשובות העוסקות בנושא אחד. בהקדמה ("פתיחה") לדפוס הראשון, קושטא רע"ז – ההקדמה נדפסה גם במהדורות הבאות, בהתחלת המפתחות שבראש הספר – נאמר כי תלמידי הרא"ש "העלו תשובותיו על ספר אחת לאחת כאשר הזדמן בכל זמן, מפוזרות בלתי סדר... עד כי נקבץ מהם ספר גדול". אחר כך, בשלב שני, סודרו התשובות לפי נושאייהן: קם "תלמיד אחד... סדר התשובות האלו [ב]סדר נכון, וקבץ וחבר דבר לדבר הדומה לו, עד נעשה ענין כולל כלל כל הנכתב בענין ההוא" (שם). הכרת הרקע של התהוות הספר, צורתן המקורית של קבצי התשובות, דרך איסופן ועריכתן עד הנוסח שלפנינו, יש להן חשיבות רבה ללומדים בספר. ברור כי לבניו של רבינו הרא"ש חלק גדול בתשובותיו. בני הרא"ש היו תלמידי חכמים גדולים וטבעי הדבר שתשובות רבות מופנות אליהם. אולם מעורבותם של הבנים – ושמה רק אחד מהם – ניכרת מאוד גם בעריכתן של התשובות. כלל כזו, א אינו אלא עדות של אחד הבנים על מנהגו של רבינו: "מעשה שאירע אבל לאדוני אבי", והוא הולך ומספר כיצד נהג רבינו באבלותו⁴. בדומה לזה באותו כלל, בסי' ה: "הלכה למעשה התיר אדוני אבי לאדוני אבי", ומתה לו אחות נערה" וכי... בכלל ד, י: "ויהי בליל ראשון של פסח אחרי תפלת ערבית ואדוני אבי הרא"ש היה יושב על פתח ביתו ואנחנו קצת מהחברים עומדין עליו מימינו ומשמאלו ויאמר... ויכתוב מגלת ספר לחזק דבריו וזה תרפה". בכלל כ, טז (התשובה השניה): "ובהיותנו בברצילונה אירע... וכתב הרשב"א עוד לאדוני אבי... ואדוני אבי נר"ו השיב...". בכלל לב, יד מעיר בנו של הרא"ש על תשובת אביו: "ועתה כשלמדנו יבמות דקדק א"א נר"ו... ופי' בענין אחר, וז"ל...". בכלל נא, ב (בתשובה השניה): "תלמיד אחד בא לכאן לעיר טוליטולה ללמוד לפני אדוני אבי שצ"ו, אח"כ יצא מכאן לשוב לארצו, בא תלמיד אחד ממאירוקה להעיד זה העדות שלמטה והתיר אדוני אבי את אשתו על פיו". כלל א, ב: "אלו שאלות אחי ה"ר יחיאל לאדוני אבי הרא"ש" (ראה שם, הערה 1). תשובות רבות הן למעשה רשימות שרשם רבינו לעצמו, ונראה מעניין שלא נועדו למשלוח לשואל מסוים אלא נשארו בביתו של הרא"ש. ברור איפוא כי בני הרא"ש עסקו גם באיסוף התשובות וגם בעריכתן, וכי עשו זאת עוד בחיי אביהם⁵.

אחד מבניו של הרא"ש גם ערך מפתח לקובץ תשובות של אביו. שריד מפתח זה נמצא בכתב יד⁶. אולם מסתבר שבאיסוף התשובות עסקו גם אחרים ולא רק בני הרא"ש⁷. עדות לכך היא העובדה שחלק מקבצי שו"ת הרא"ש שבכתב יד שונים אלו מאלו בתוכנם ובסדורם ולעיתים יש בכ"י זה מה שאין בזה. מאספי התשובות סדרו את קונטרסי תשובותיו של רבינו כפי שמצאו אותם בידי השואלים או בהעתיקים שנתרו בביתו של הרא"ש, וצרפו להן רשימות שונות בעניני הלכה למעשה שכתב

הקבלה מציינים את התאריך ט חשוון ה"א פ"ח, ופריימן (עמ' מג-מד) מסכים לתאריך זה. אולם לאחרונה חזר תא"ש שמע לתאריך ה"א פ"א: ראה ציון, נג (תשמ"ח), עמ' 367 בהערה.
4. ראה על תשובה זו: שו"ת זכרון יהודה, לר' יהודה בן הרא"ש, סי' טו.
5. יתכן שגם הרא"ש עצמו עסק באיסוף תשובותיו. ראה כלל מב סוף סי' ב ובהערה שם.
6. ראה: א' שושנה, 'מפתח חדש לתשובות הרמ"ה', עלי ספר, יב (תשמ"ו), עמ' 83. בנו זה של הרא"ש אסף או העתיק קובץ של תשובות ראשונים וביניהן תשובות של אביו.
7. כלל עט, יא וכלל קד, ה: "ופסק מורי הרא"ש...". כלל כב, יד: "ואמר הרא"ש ז"ל...".

1. חבור זה הופיע בתרגום עברי: הרא"ש, ירושלים תשמ"ו. ראה גם: א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ס, לפי המפתח: יי בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תשי"ט, לפי המפתח, וביחוד עמ' 185-190; הרב נ"י הכהן, אוצר הגדולים, חלק ב, עמ' רסז-רעח; יי תא" שמע, 'רבנו אשר ובנו ר' יעקב בעל הטורים בין אשכנז לספרד', פעמים, 44-47 (תשנ"א), עמ' 75-91. שם ביבליוגרפיה נוספת.
2. פריימן (עמ' כ) קבע שהרא"ש נולד בשנת ה"א יי בערך. אולם תא" שמע הוכיח שיש להקדים תאריך לידתו בשנים אחדות (שם, עמ' 76 בהערה).
3. התאריך ה"א פ"א כותב ר' מנחם בן זרח בהקדמה לספרו "צדה לדרך". ר' אברהם זכות בספר יוחסין ור' גדליה אבן יחיאל בספר שלשלת

הרא"ש. כמו כן כללו בתוכן פסקי הלכות מסודרים בנושאים מיוחדים, הנמצאים גם בחבור פסקי הרא"ש (וכנראה שם מקומם לפי כוונתו המקורית של רבינו)⁸.

השלב השני בהתהוות קובץ התשובות שלפנינו הוא עריכתן לפי "כללים" (נושאים). מחקרו הגדול של א"א אורבך (ישיבת הרא"ש בכתבי יד ובדפוסים, שנתון המשפט העברי, כרך ב, תשל"ה) חושף את השיטה שבה נערכו הכללים. לעיתים פנה השואל לרבינו בבת אחת במספר שאלות בעניינים שונים והרא"ש השיב באגרת אחת על כל שאלותיו. עורך ה"כללים" פירק וקטע את התשובה והעביר כל ענין אל ה"כללי" המתאים לו. חלוקה זו יש בה תועלת רבה ללומדים בתשובותיו של רבינו, אולם היא הביאה בעקבותיה תקלות רבות: תוך כדי פירוק התשובות המקוריות לחלקיהן אבדו שמותיהם של השואלים – שהופיעו בראשי האגרות – ולא ניתן לדעת אל מי הופנו. יתר על כן: פעמים רבות גרם הקיטוע לשיבושים ולבלבולים בתוכן של התשובות ולאבדן חלקים משמעותיים מהן; פעמים נותרה השאלה במקום אחד והתשובה במקום אחר, או שהשאלה נקטעה וקשה להבין מהו הנידון שעליו נסובה תשובתו של רבינו. אורבך הביא דוגמאות רבות לכל זה וניתן להוסיף עליהן כהנה וכהנה⁹.

נוסף לפירוק התשובות המקוריות, עברו התשובות עריכה נוספת על ידי עורך אשר קיצר תשובות רבות. תשובות הרא"ש בכללותן זכו למספר קיצורים, אשר עשו מהן מעין חבור שימושי של פסקים, והידוע ביניהם הוא הספר "חזה התנופה" מאת ר' משה די ברושייליש, תלמיד תלמידו של הרא"ש (ראה אורבך, עמ' 126), אשר נדפס על ידי הרב חיד"א בספרו "חיים שאלו"¹⁰. אולם גם על התשובות שנכללו בקבצי תשובות הרא"ש עברה ידו של מקצר, אשר קיצר רבות מהן. עדות לכך היא, שמוצאים אנו לעיתים בתשובות הנדפסות שאלה – ולפעמים גם תשובה – בנוסח קצר, ובכתבי יד באים הם בנוסח רחב (ראה לדוגמה כלל קח, ט).

ג. דפוס קושטא רע"ז ודפוס ויניציאה שי"ב

בידי המדפיסים של המהדורה הראשונה, קושטא רע"ז, היה כתב יד של תשובות רבינו שהיה ערוך לפי "כללים". העורך של מהדורת קושטא הוסיף את לוח "סימני הכללים" ותוכנם. דפוס קושטא חשוב מאוד מכמה צדדים: במהדורה זו השתמשו רבי יוסף קארו והרמ"א, וממנה לוקחו דברי הרא"ש שהובאו ב"בית יוסף"¹¹. מהדורת קושטא גם לא עברה צנזורה ויש בה נוסחאות מקוריות שבדפוסים הבאים השתבשו – ולעיתים אף השתבשו מאוד – מפחד הצנזורה הנוצרית. כמו כן, פעמים רבות טעו המדפיסים של המהדורות הבאות בהעתקתם מדפוס קושטא, משום שדפוס זה קשה מאוד לקריאה, ולעיתים קרובות ניתן לתקן את השיבושים בעזרת הדפוס הראשון.

אולם איתרע מזלו של דפוס קושטא רע"ז שנדפס על פי כתב יד משובש מאוד, אשר רבו בו ההשמטות. במיוחד רבות הן ההשמטות מחמת הדומות, ומספרן מגיע למאות. שיבושים והשמטות כאלו נמצאים כבר בכמה כתבי יד הערוכים לפי נושאים (כתב יד פריס 420 וכתב יד קמברידג' 503). ניתן לעמוד על היקף התופעה באמצעות בדיקת התוספות שנוספו במהדורה הנוכחית. במהדורתנו צוינו התוספות שלא היו בדפוס קושטא (ולא היו למראה עיניהם של פוסקים רבים), וההוספות הללו מוקפות סוגריים מרובעים והן גם מצויינות בכוכב. המעיין יראה שבקטעים רבים מאוד המלה האחרונה של התוספת זהה למלה האחרונה שלפני התוספת. נוסף להשמטות הרבות שבדפוס קושטא, גם הגהת הדפוס היתה גרועה ומהדורה זו מלאה שגיאות דפוס¹².

בשו"ת חוט השני סי' יב העתיק לשון הרא"ש: "אחרי שבאילו הארצות פוסקין ודנין ע"פ הרי"ף והרמב"ם [כך גם הנוסח ב"עוונת המוגה", ראה על עותק זה להלן]... עכ"ל בנוס' מדוקדקת אשר בידי שהגהתי מתשובות מוגהות מכתבי יד גדול ז"ל, שהגיה מתשובות כתובות [בכתב יד], לא כמ"ש בתשובות דפוס שכל ארצות פוסקים וכו', וכ"כ ב"י סי' יא, ונוסחה זו איננה ישרה". דוגמאות נוספות: כלל פד, ג הערה 34; כלל קח, כז הערה 16, ועוד הרבה. על נוסח הרמ"א ראה ש"ך יורה דעה סי' קכט ס"ק כא (וראה כלל יט, ג), והעיר על כך ר' שלמה הכהן מוילנא בהסכמתו לדפוס וילנא תרמ"ה. הפוסקים שחיו אחרי הבית יוסף והשלחן ערוך, כגון הבי"ח והש"ך, השתמשו בדפוס ויניציאה שסי' (וגם בכתבי יד של שו"ת הרא"ש) ובמקום שנוסח דפוס ויניציאה שונה מנוסח דפוס קושטא העדיפו את נוסח ויניציאה. למרן הבית יוסף היו גם תשובות הרא"ש בכתב יד. פעמים הוא כותב שהעתיק מכתב יד משום שאינו בדפוס.

12. לעיתים שגיאות הדפוס הלכו והשתבשו ממהדורה למהדורה. בכללית, יב: "להביא את הגט". בדפוס קושטא השתבש: "להביא את הגוי". בדפוסים הבאים: "את הכותי". כיוצא בזה בכלל ב"סוף סי' א": "שאפילו על הגנים". בדפוס קושטא השתבש: "על הגנים". בדפוסים הבאים "על הכותים".

8 כלל יד: סדר הלכות הפסח; כלל מז: הלכות נדה בקצרה; כלל מח: הלכות נטילת ידים; כלל מט: הלכות פדיון בכור; כלל מה, כט: סדר הגט ונתינתו.

9. אגב: בספר "הלכות שחיטה ובדיקה בקוצר" מאת ר' מאיר אבן יאיר, סבינוניטה ש"ח, מצטט המחבר תשובת הרא"ש בענין ספר תורה שנמצא בו פסול. מדבריו נראה כי הקטע "סי' שקרא בו ונמצא בו פסול" שבכלל ג, יא מקומו באמצע סי' ח.

10. תשובות מקוצרות אחדות מתוך "חזה התנופה", שלא מצאנו אותן בשלמותן, נכללו במהדורה הנוכחית במדור "תשובות נוספות".

11. ההוכחות שמרן הבית יוסף השתמש בדפוס קושטא רבות הן, ונרשום כאן ראיות אחדות. ציון ה"כללים" של תשובות הרא"ש בבית יוסף מתאים לדפוס קושטא (במקומות שהציונים בדפוס זה שונים מהציונים שבדפוסים הבאים. ראה להלן הערה 13). מעניינים במיוחד חילופי הגרסאות בכלל לב, יא, שם עוסק רבינו בענין פסיקת ההלכה על פי הרי"ף והרמב"ם. נוסח הבי"ח (אבן העזר סי' יא) הוא כמו בדפוס קושטא: "אחרי שכל הארצות פוסקין ודנין ע"פ רי"ף וספר הרמב"ם", ואילו בדפוס ויניציאה שסי' הנוסח: "שרוב הארצות" (עיי"ש בהערה 5).

דפוס ויניציאה ש"יב הועתק מדפוס קושטא ותלוי בו. המדפיסים תקנו שגיאות דפוס בולטות אך בכללותו דפוס זה הוא מהדורה של הדפוס הראשון. השינוי הבולט בין דפוס ויניציאה ש"יב לדפוס קושטא רע"ז הוא במיספור ה"כללים": זאת משום שלעיתים חלוקת הכללים בדפוס קושטא אינה ברורה או שהיא משובשת בעליל, ומדפיסי ויניציאה עשו כהבנתם. בדפוסים הבאים – וגם במהדורתנו – חלוקת הכללים ומיספורם היא בעיקר לפי ויניציאה ש"יב¹³.

ד. דפוס ויניציאה ש"ז דפוס וילנא תרמ"א

בזמן בלתי ידוע לנו, אך לאחר שנדפס ה"בית יוסף", קם תלמיד חכם שהיו לפניו כתבי יד טובים של תשובות הרא"ש (שלא היו ערוכים לפי "כללים") והשווה באופן יסודי ביותר את התשובות שבדפוס קושטא אל התשובות שבכתבי היד¹⁴. פרי ההשוואה היה גילויין של תשובות רבות אשר נעלמו מן העורך הראשון שסדר את תשובות רבינו לפי "כללים". העורך החדש מצא בכתבי היד שלפניו תשובות חדשות לגמרי וכן תשובות שנדפסו בנוסח קצר ומעובד, ובכתבי היד נמצא הנוסח המקורי השלם. כמו כן מצא עורך זה מספר רב מאוד של קטעים שנשמטו (מחמת הדומות, מחמת קיטוע התשובות וכו', כאמור בסעיף הקודם). כל אלו צורפו אל הספר והוחזרו למקום המתאים בתשובות רבינו. כאשר בכתבי היד שלפניו מצא העורך החדש יותר מנוסח אחד, העיר בלשון "ס"א (יספר אחר)". כמו כן הוסיף מעט הערות משלו, כדוגמת ההערה בכלל סב, ה: תמיה על דברי רבינו הרא"ש, שהעתיק העורך מן הבית יוסף.

ההוספות הללו הובאו לדפוס במהדורת ויניציאה ש"ז, ובכך יחודו ומעלתו של דפוס זה. מדפיסי ויניציאה גם השתדלו לציין כל תוספת חדשה בסימן מיוחד, להראות שלא היתה בדפוסים הקודמים (אך לא היו עיקביים והרבה תוספות לא צויינו). דפוס ויניציאה ש"ז גם הוגה על ידי שני גאוני מפורסמים, ר' בן ציון צרפתי ור' יצחק גרשון, שניהם רבנים בוניציאה (כפי הנראה הגיהו הרבנים את ההעתק שממנו נדפס הספר ולא את גליונות הדפוס).

מה היתה צורתו של המקור שעמד לפני המדפיסים של מהדורת ויניציאה ש"ז, ממנו הדפיסו את הספר, האם היה להם קונטרס בו נרשמו התוספות השונות, או שמא הדפיסו מתוך עותק של מהדורת דפוס שעל גליונותיו נרשמו ההוספות והתיקונים? נראה שהיה להם ספר מודפס מוגה (כנראה עותק של דפוס ויניציאה ש"ב), בו נרשמו בכתב יד כל התוספות. כך ניתן אולי להבין מהערה של המדפיסים במפתחות של כלל צז. המדובר בקטע שמקומו בסוף כלל צז אך בטעות נשמט ולא נוסף שם. המדפיסים של ש"ז כותבים במפתחות, שנשמט מן הספר קטע "מחדש", שהיה "הגהה מבחוץ ולא הושמה בפנים" – כלומר: הקטע היה רשום בגליון של הספר שלפניהם ("מבחוץ") אך בטעות לא הדפיסוהו "בפנים" הספר בגוף התשובה, והוסיפו אותו במפתח¹⁵.

ואכן "ספר מוגה" של דפוס ויניציאה ש"יב שגליונותיו מלאים וגדושים באותן ההוספות והתיקונים שנדפסו בדפוס ויניציאה ש"ז, נמצא בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (ספר זה יקרא להלן "העותק המוגה"). אמנם הסופר המעתיק אשר רשם את התוספות הללו בגליון הספר שבירושלים לא השלים מלאכתו, וההגהות שבעותק זה מתחילות בכלל לא, ח ומסתיימות בתחילת כלל צז¹⁶, אך באופן כללי ההערות בכ"י שבעותק זה זהות כמעט לחלוטין לתוספות של דפוס ויניציאה ש"ז. נראה שעותק זה של שו"ת הרא"ש וכן העותק שממנו נדפסה מהדורת ויניציאה ש"ז הם "ספרים מוגהים", כדוגמת "ספרים מוגהים" של מסכתות, ספרי הרמב"ם ומדרשים, שנודעו בדורנו¹⁷.

מבוא למשנה תורה לרמב"ם מדפוס ר' משה בן שאלתיאל, ירושלים תשל"ה, ליד הערה 43, וכן בהקדמות ל"לקוט שינויי נוסחאות" במהדורת הרמב"ם של הרב שבתי פרנקל. על עותקים מוגהים של מסכתות ומדרשים ראה: א' שוחטמן, 'בנין שלמה לחכמת בצלאל לר' שלמה עדני', עלי ספר ג (תשל"ז) עמ' 90-91 וביחוד הערה 94. כל הסוגים של "ספרים מוגהים" דומים זה לזה מכמה צדדים. המדובר בספרי דפוס שבגליונותיהם נרשמו הוספות ותיקוני-נוסח; ההוספות והתיקונים הם על פי כתבי יד; תוכן של ההגהות הללו הוא בשתי פנים: שינויי נוסחאות והוספות ענייניות (תוספת השמטות שנשמטו מספרי המדרשים, ותוספת חידושים לרמב"ם ולתלמוד); זמנה של התופעה – אמצע המאה השש עשרה, ומקומה – במזרח, בארץ ישראל ובשכנותיה. מכל הבחינות הללו "הספר המוגה" של שו"ת הרא"ש דומה לגמרות, לספרי הרמב"ם והמדרשים "המוגהים", שכן ההגהות שבו נעשו על פי כתבי-יד, אופי ההגהות – שינויי נוסחאות ותוספת של תשובות חדשות (חלופי גרסאות בנוסח "ס"א [יספר אחר] או [ספרים אחרים] המצויים בספר המוגה של שו"ת הרא"ש, מצויים גם ב"ספרים מוגהים" אחרים), הזמן: בין הדפסת ה"בית יוסף" ובין הדפסת מהדורת ויניציאה ש"ז. אשר למקום שבו נעשתה מלאכת העריכה וההגהה, נראה שהיה זה

13. לפיכך יש הבדלים קלים בציוני התשובות בין הפוסקים שהשתמשו בדפוס קושטא ובין הפוסקים המאוחרים יותר.
14. עורך זה השתמש גם בנוסחאות של תשובות רבינו שהובאו בטור. בכלל מה, ב, בהלכות גיטין, תיקן העורך "במקום נתינתו" (בדפוס קושטא נדפס "במקום כתיבתו") אך העיר כי בטור הנוסח "כתיבתו", עיי"ש (דבריו של העורך באו בדפוס ויניציאה ש"ז וכן בעותק המוגה" – ראה על עותק זה להלן).
15. ראה כלל צז, ד הערה 14. הקטע הנדון הוא חלק מתשובה ארוכה של רבינו שלא הובאה בשו"ת הרא"ש הנדפסות, ורק קטע זה "נקטע" וצורף אל הספר. התשובה בשלמותה נדפסת עתה כאן ב"תשובות הנוספות" ס"י מב.
16. אין איפוא ספק שמהדורת ויניציאה ש"ז לא נדפסה על פי עותק זה, אלא על פי עותק דומה לו. לפיכך לא ירדתי לסוף דעתו של אורבך המשער "שזה הוא הנוסח שממנו הדפיסו בשנת ש"ז" (עמ' 2 הערה 2). לעיתים יש שינויים קלים בין הנוסח שבעותק המוגה ובין דפוס ויניציאה ש"ז. ראה לדוגמה כלל לב, יא הערה 5 (ולעיל הערה 11); כלל סב, א, הערה 4, ועוד.
17. על "ספרים מוגהים" של משנה תורה לרמב"ם ראה: ש"ז הבליון,

עם כל מעלותיו וחשיבותו של דפוס ויניציאה שסייז רבו גם חסרונותיו, ועל רובן כבר העיר הגאון ר' שלמה הכהן מוילנא בהסכמה שלו לדפוס וילנא תרמ"א.

הגהת הספר מרושלת מאוד: רבות בו שגיאות הדפוס, ובמקומות רבים כאשר הוסיפו את הנוסחה החדשה המתקנת לא השמיטו את הגרסא הישנה ושתייהן נדפסו בהמשך אחד. הערותיו של עורך ה"ספר המוגה" פעמים שהוכנסו לתוך גוף התשובות; לעיתים קרובות הקטעים החדשים שנוספו לא נקבעו במקום הנכון; תשובות רבות שנוספו בדפוס ויניציאה שסייז הינן מיותרות, משום שהן נמצאות כבר בספר, במקום אחר. הדבר קרה משום שפעמים העורך הראשון (אשר סדר את התשובות לפי כללים) קבע את התשובות בכלל אחד, והעורך השני (אשר ערך את "הספר המוגה") סבור היה שהמקום המתאים להן הוא כלל אחר, וכאשר חפש ולא מצא אותן במקום שלדעתו היו צריכות להיות, חשב שנשמט מהספר ולכן העתיק אותן שם מחדש. בסך הכל נדפסו בדפוס ויניציאה שסייז עשרים וחמש תשובות כפולות¹⁸. המדפיסים גם לא עמדו בהבטחתם לציין כל תשובה וכל קטע מחודשים, ובמקרים רבים נשמט הציין.

המהדורה הרביעית של שו"ת הרא"ש, זולקווא תקס"ג, הועתקה מדפוס ויניציאה שסייז.

מהדורת וילנא תרמ"א הוגהה על ידי גדולי תורה. לפנייהם היו שני דפוסי ויניציאה, שי"ב ושסייז (הם לא ידעו על קיומה של הוצאת קושטא רע"ז), ועל פיהם הגיהו את הספר משגיאות רבות. קטעים רבים הושבו למקומם הנכון, ורוב ההוספות שנוספו בדפוס ויניציאה שסייז הוקפו בסוגריים מרובעים עם ציון כוכב. פעמים רבות המגיה של דפוס וילנא הגיה מדעתו, ובדרך כלל הקיף את הגהותיו בסוגריים מרובעים (בלי כוכב). למרות זאת עדיין נותרו בדפוס וילנא שיבושים רבים – מכלל הסוגים שזכרנו, ועליהם נוספו שיבושי הצנזורה. דפוס וילנא תרמ"א נפגע במיוחד על ידי הצנזורה, יותר מכל הדפוסים האחרים.

ה. המהדורה הנוכחית

נוסח מהדורה זו הוא ביסודו הנוסח של וילנא תרמ"א, אשר תוקן כאן על פי שלושת הדפוסים הראשונים, "העותק המוגה", התיקונים הרבים שאסף אורבך מכתבי יד ובדיקות נוספות בכתבי היד.

כל ההוספות שלא היו בדפוס קושטא רע"ז (ובדפוס ויניציאה הראשון, שי"ב) מוקפות בסוגריים מרובעים עם ציון כוכב. כך עשו מדפיסי וילנא ואנו המשכנו בשיטה זו (והשלמנו ציון מקומות שנשמטו מעיניהם של מדפיסי וילנא). על ידי כך ידע הלומד איזה נוסח של תשובות רבינו היה לפני הבית יוסף והרמ"א ובני דורם. ממילא גם ההוספות שנוספו במהדורה הנוכחית אף הן מוקפות בסוגריים מרובעים עם כוכב, אלא שצויין לידן מקור התוספת.

כל ההוספות שהוסיף אורבך – תשובות חדשות לגמרי ותיקונים לתשובות הקיימות – נכללו במהדורה הנוכחית. מהתשובות שהוסיף אורבך, אחת עשרה תשובות שולבו בתשובות הקיימות וששים ושלוש תשובות נדפסו במדור "תשובות נוספות" שבסוף הספר. תיקוניו של אורבך מקצתם הוכנסו בגוף התשובות ומקצתם בהערות, לפי הענין. בכל מקרה, תמיד צויין מקור התוספת או התיקון (ההפניה היא למאמר של אורבך, בציון י"א. ומספר העמוד, והמעונן ימצא שם הפניה לכתב היד. במדור "תשובות נוספות" צויין גם המקור בכתב-היד). הערותיו של אורבך הובאו בשמו. במספר תשובות נבדקו ההעתיקות של אורבך שנית. תשובה אחת שהוסיף אורבך לא נדפסה מכיון שנמצאת כבר בתשובות הרא"ש.

"התשובות הנוספות" האחרות נאספו מספרי שו"ת שונים. בסך הכל באו במדור זה שבעים ותשע תשובות. מספר תשובות הרא"ש שנדפסו כאן ולא נדפסו בדפוסים הקודמים הוא תשעים ואחת. תשובה אחת חדשה ולא נדפסה עד כה (כלל לה, טו).

לתשובות הרא"ש מחכם אחד לא נודע למי מקדושים, ובסוף: "סליקו הגהות על שאלות ותשובות מהרא"ש ז"ל, הועתק אות באות מדפוס ויניציאה" (כנראה הכוונה שהועתק מגליונות עותק של דפוס ויניציאה שי"ב). הירשפלד מעיר כי בעליו הקודם של כתב היד, ר' שז"ח הברשטאם, ייחס את ההגהות הללו למהרש"ל – כנראה על פי דברי המדפיסים בדפוס ויניציאה שסייז.

כתבי יד של תשובות הרא"ש היו נפוצים בארצות אשכנז. כתב יד שלא היה ערוך לפי כללים היה בידי ר' אייזיק שטיין בעל הפירוש לסמ"ג (ראה שם הגדולים, ערך רא"ש, ובהערות ר' אהרן פולד שם. כ"י של שו"ת הרא"ש שבספריית אמברוזיאנה במילאנו היה שייך לר' אבי עזרי, בנו של ר"א שטיין). כתבי יד היו לפני בעל "פרישה ודרישה" (ראה כלל צח, י הערה 3), הבי"ח, השי"ך ובעל שו"ת "חוט השני".

18. רשימת התשובות הכפולות נמצאת בסוף "מפתח השאלות והתשובות של חכמי ספרד וצפון אפריקה", מפתח המקורות, כרך א, ירושלים תשמ"א, עמ' 328.

בארץ ישראל. מדפיסי ויניציאה שסייז כתבים על ההוספות שלהם (בתוך ה"פתיחה" בהתחלת המפתחות שבראש הספר): "כל אלה באו לידינו בחמלת ה' על כבוד הרב המחבר הרא"ש ז"ל, כי שלחם הרב הגדול מרנא ורבנא מוהר"ר יוסף קארו ז"ל אל הרב הגאון מוהר"ר שלמה לוריא ז"ל, הנם כתובים בתוך ספרו הגדול בית יוסף. אפריון נמטייה למי שזיכנו בכל אלה". יש מקום לפקפק אם אכן נשלחו ההוספות הללו לתשובות הרא"ש על ידי ר' יוסף קארו עצמו, שהרי כפי שאנו רואים ר' יוסף קארו לא הכיר אותן והן אינן מובאות ב"בית יוסף". אך אפשר לקבל את עיקר הדברים, והוא שקונטרס בו נרשמו ההוספות – או "ספר מוגה" שההוספות נרשמו על גליונותיו – נשלח מארץ ישראל לפולניה, ומשם הגיע אל מדפיסי מהדורת ויניציאה שסייז (וכדי לשבח את מהדורתם נתלו המדפיסים באילן גדול).

קונטרס מיוחד שבו רוכזו ההוספות שבדפוס ויניציאה שסייז וב"ועותק המוגה" (תיקוני הנוסח ותשובות חדשות) נמצא בכתב יד מונטיפיורי, רשימת הירשפלד מסי' 107 (כתיבה אשכנזית). כותרת כתב היד: "הגהות

תשובות או קטעי תשובות המוקפות בסוגריים מרובעים עם כוכב, ולא נאמר מהיכן באה הוספה זו, פירושו של דבר שהיא תוספת שנוספה בדפוס ויניציאה שס"ז. התוספות שנוספו במהדורה הנוכחית מצויין לידן היכן מקורן. הוספות בסוגריים מרובעים בלי כוכב, או השמטות מוקפות בסוגריים עגולים, הן כמעט תמיד מעשה ידיו של המגיה בדפוס וילנא תרמ"א.

בדרך כלל הערנו על כל השינויים מנוסח דפוס ויניציאה שס"ז ודפוס וילנא תרמ"א. אולם השמטות ושיבושי הצנזורה תוקנו לרוב בלי להעיר על כך. שגיאות דפוס ברורות ושיבושים בולטים תוקנו אף הם בלי הערה (כגון מנהגם של מדפיסי ויניציאה שס"ז להדפיס לעיתים את הנוסח החדש המתוקן שלהם יחד עם הנוסח הישן השגוי). תיקוני לשון קלים תוקנו לעיתים קרובות על פי כתבי יד או "העותק המוגה" בלי להעיר על כך.

ואלה הקיצורים המשמשים במהדורה זו:

ק', ד"ק – דפוס קושטא רע"ז.

ו"א, דו"א – דפוס ויניציאה הראשון, ש"ב.

ו"ב, דו"ב – דפוס ויניציאה השני, שס"ז.

ו"ל, דו"ל – דפוס וילנא תרמ"א.

העותק המוגה – עותק של דפוס ויניציאה ש"ב שבגליונותיו נרשמו תיקונים והוספות (נמצא בבית הספרים הלאומי בירושלים).

דפוסים ראשונים – דפוס קושטא ודפוס ויניציאה ש"ב.

א. – א"א אורבך, 'שאלות ותשובות הרא"ש בכתבי יד ובדפוסים', שנתון המשפט העברי, ב, תשל"ה.

כ"י ירושלים – 1448 4°.

כ"י פריס – Heb. 420.

כ"י קמברידג' – Add. 503.

הציניות שנפסקו ולרפן לזו שהיא כשרה הלכך לא בטלה, הני כסכין בטלי לגבי כילה. ומתוך כך פסק ר"י ז"ל שמוחר לנאת ברצועות הקשורות באבנט אעפ"י שאינו קושר בהן צמי שוקים או מנעלים משום דבטלי גבי אבנט, וכן נמי טלימות שלנו שיש להם ד' ציניות אפי' אי חשבת להו אינן מצויינות בהלכתן בטלי לגבי טליה.

פ

מצות צינית כינים ד' חוטין לתוך חור הכנף וכפול לשנים והיו ח' ובאחת מן החוטין יכרוך ויקשור שני קשרין זה על גב זה וכרוך עד שיהא רוחב גודל בין קשר לקשר ואין צריך לעשות חוליא בזמן הזה כיון שאין לנו תכלת. ושיעור הגדיל הוא ד' אצבעות דהיינו טפח. ושיעור החוטין היוצאין מן הגדיל שני טפחים. ויהא שיחמוך החוטין בראשו שיהיו ח' קודם שיחמיל לכרוך ולא ירחיק הצינית מן הכנף יותר מרחב ג' אצבעות. וצריך שיהא מרוחק מן הכנף כמלא קשר אגודל דהיינו מראש הגודל עד הקשר הראשון ואם הרחיק בתחילתו ונקרע הכנף אם נשמיר כל שהוא כשר. ושלוס כנפש

אשר בן הר"ר יחיאל ז"ל

יא

וששאלת טליה שנקרעה תוך ג', אם ר"ל שנקרע כולה עד השפה כל תוך הג' או ר"ל אפילו לא נקרעה כולה אין יכול לתפור את הקרע. הוי יודע דהא דאמרינן¹ טליה שנקרעה תוך ג' שאסור לתופרה היינו טעמא שמא ישייר מחוט התפירה ויעשה מהן צינית והוי תעשה ולא מן העשוי הלכך אפילו קרע כל דהוא אסור לתופרו כשהוא בתוך ג' מן הכנף שהוא מקום תליית הצינית.

יב

וששאלת כמה חוטין נפסקין בצינית ויהא פסול. דע גבי צינית אמרינן נפסק חוט אחד מעיקרו פסול ואנו כופלין ד' חוטין לח' והד' חוטין שאנו נוטין בצינית הם שנים כנגד התכלת בעד תכלת ובי לבן ואמרינן התכלת אינו מעכב את הלבן אינו מעכב את התכלת. ואמרינן בגמרא¹ דאי איגרדס תכלת וקס אלבן או איגרדס לבן וקס אתכלת כשרה פירוש אם חסר תכלת ונשאר הלבן או חסר הלבן ונשאר תכלת כשר. הלכך מן הח' חוטין אם נפסקו ג' חוטין פסול הצינית דשמא לא נשאר אלא חוט אחד שלם ואנן צ' חוטין שלמים בעינן ואם נשארו בחוט כדי עניבה כשר. ושלוס.

אשר בן הר"ר יחיאל ז"ל.

יג

וששאלת הלן בטלימו זלילה כשעומד בצוקר אם הוא חייב לסלקו מעליו ולהחזירו לצרך עליו או די לו למשמש בו ולצרך. י"ל שאין צריך לסלקו מעליו וכן מוכח במנחות פ' התכלת¹ דגרסי' התם רב יהודה רמא תכלת לפרזומא דאינשי צימיה ומבך בכל צפרא להחטוף צינית. ופריך מדרמא שמע מינה מצות עשה שלא הזמן גרמא הוא אמאי מבך, פירוש כיון דלילה זמן צינית הוא אמאי היה מבך בצוקר כיון שלא עבר עליו זמן פטור. ומשני כר' דחניא תפילין כל זמן שמניחם מבך עליהם דברי רבי, פירוש זלילה היה פושטן ובצוקר כשהיה חוזר ולבושן היה מבך ופריך אי הכי כל שעמא נמי פירוש כשהיה פושט צימס וחוזר ולבוש היה צריך לצרך ומשני רב יהודה אינשי צנוע הוה ולא הוה שדי ליה לגלימא כולי יומא. ומשמע דמעיקרא היה סבור שלא היה פושטו זלילה ולכך הקשה כיון דסבר דלילה זמן צינית אמאי היה מבך דאם היה פושטו זלילה מאי קשה ליה אם מבך בצוקר כשחוזר ולבושו. אלמא לדידן דקיי"ל לילה לאו זמן צינית הוא יש לצרך בצוקר אף אם לא יפשוט טלימו ולכאורה טוב למשמש בצינית בשעת צרכה. ושלוס.

אשר בן הר"ר יחיאל ז"ל

יד

אדרת¹ צמרת גולת הכותרת. ממשח הסוכך ביקר ותפארת. ועל יובל ישלח שרשי עץ הדעת. ילכו וינקותו בכל גיא מודעת. קציר ועד ים יאריכו בדים. צלל דליותיו ישכנו קרואי השרידיס. פרוי מתוק ותאוה לעינים. ועלנו לתרופה ללעגי שפתים. מימיו קרים מן לבנון נוזלים. משיצים עיפת נחשלים. בנאות דשאיו ירצו משכנות הרועים. יושבי גנים הוגי שעשועים. לא אשיב פי מברכותיך. לא ישגשו כל נטיעותיך. כמותך יהיו צפיעותיך. ותאריך ימים על כס מלכותך. אדונינו גאונינו אלופינו מטה עוזנו יקר תפארתינו עטרת ראשינו מחמד לבנו הרב הנכבד מורינו הר"ר שלמה נר"ו יהי אלהיו עמו. ויעל שיאו לשמי מרומו. ויתן לו ברית שלומו. ומה לחוח שחוח לדרוש אל ארז הלבנון. חדל אישים אל שר ומנון. לפני שמש ינון. אך ענותך חרצני. ומפרי צטנך תשבע צטני. ויהיו נא אמרי לרצון לפניך. כי עלומינו למאור פניך הולכים באין נגה חשכים ולאור תושיא תעלומה. ותהיה משכורתך שלמה מאת המאיר לך דעת ומזמה והשפיעך מקור שפע החכמה. ובחורת ביתך לחם ושמלה והסר מתחת ידי המכשלה. וחשכני מהפיל חללים ואל תענים ותעזור מלין. כי בהלך נרך עלי ראשי יהפך לאור חשכי ויהיר עששי באמרי הגמיאני נא מעט מים מדרך. יפולו מעינותי ויזלו מי בצרך עד כי יגאו צמי שחו וזי אדיר לא יעברנו.

יד 1 מכאן עד סוף כלל ב הן שאלות ששאל הרא"ש מהרשב"א. תשובת הרשב"א לשאלה שבסי' זה נמצאת בשו"ת הרשב"א ח"א סי' תסא-תסד.

יב 1 מנחות לח, ב.

יא 1 מנחות מא, א.

יג 1 מג, א.

נחמין לבטל חלה לטחן ולאכול, כדאיתא בירושלמי¹¹ תניא אף טוחן לכתחלה ומוחר אמר רבי זירא שכך דרך כהנים שטוחנין מדומעות צנתייהם כדי לאכלו, כלומר כיון שהכהנים טוחנין המדומע צנתייהם כדי לאכלו הילכך אפילו ישראל טוחנין צמוד ומבטלו ואינו נראה כמתכוין לבטל. אבל בחלה ילפינן שיעור חלה מעריקותיהם כדי עיסת מדבר הילכך צעינן שיעור מעיקרא כעמר המן.

ועוד שאני דן התבוננתי לומר דאפילו היה צו שיעור חלה מעיקרא, כיון שנילושה העיסה רק צמי צנים בלא מעורבות מים פטורה מן החלה. דתנן¹² עיסה שנילושה צמי פירות חייבת בחלה. וגר' עלה בירושלמי¹³ ר' יוסי צרבי חנינא אמר דרבי אלעזר בר יהודה איש צרתותא היא דתנן תמן עיסה שהוכשרה צמסקה ונילושה צמי פירות ונגע זה טבול יוס רבי אלעזר בר יהודה איש צרתותא אומר משום רבי יהושע פסל את חלה רבי עקיבא אומר משמו לא פסל חלה מקום שנגע [רשב"ל אומר מה פליגי בשהוכשרו. ולבסוף נילושה שמי פירות מחוורין להכשיר אבל אם נילושה ואחר כך הוכשרה אין מי פירות מחוורין להכשיר] רבי חייא בשם רבי יוחנן אמר דברי הכל היא אע"ג דר' עקיבא אומר תמן אין מי פירות מחוורין לטומאה מודה הכא שמחוורין לחלה רבא בשם רבי יהושע בן לוי אומר אין לך מחוור חלה שצעת המשקין בלבד. רבי יוסי צבי אין תימר לחלה או לטומאה אין תימר לחלה כ"ש לטומאה מה אית אמרת לטומאה הא לחלה לא רבי יונה פשיט ליה לחלה אי אמרת כ"ש לטומאה רבי יונה דעתיה דחני רבי יונה בר' שמעון בן יוחאי רבי שמעון אומר נאמר כאן חלה ונאמר להלן וחלת לחם שמן מה חלה שנאמר להלן עשויה בשמן אף חלה שנאמר כאן עשויה בשמן. ושמן אחד מו' משקין הוא. ודעת תלמידך נוטה דהלכתא כרבי יהושע בן לוי ור' יונה ורבי יוסי בר חנינא לגבי דרבי יוחנן. דרביס נינהו וצרייתא דתניא כר' שמעון בן יוחאי מסייעתן. וגם ר"ת ז"ל פסק¹⁴ דהלכה בכל מקום כרבי יהושע בן לוי לגבי דרבי יוחנן והרבה צראיות. ובסדר תנאים ואמוראים כתב¹⁵ דהלכה כרבי יהושע בן לוי בכל מקום. הרי אין חלוק בין חלה לטומאה כרבי יהושע בן לוי ונמצא דלית הלכתא כסתמא דמתניתין במסכת חלה דאיתא כרבי אלעזר בן יהודה איש צרתותא ודלא כרבי עקיבא, וקי"ל הלכה כרבי עקיבא מחזירו וכ"ש מר' אלעזר בן יהודה איש צרתותא דנראה דתלמידו הוה. הרי דנתי לפני מורי בקרקע ואם שגיאתי מורי ינקני משגיאות ויחסם לצבות נכחות.

הנה נא הואלתי לדבר לאדוני על עיסה שנילושה צמי צנים בלא מעורבות מים וצעת אפיייתה תפחה וגדלה מאד ושאלוה אם נטלה חלתה ואמרה האשה לא היה זה שיעור חלה ושאל השואל למה לא תחייב בחלה אף כי לא היה זה חמשת רבעים קמת הואיל וחובת חלה צפת אם לא הורמה מן העיסה ניזיל צמר השתא ויש כאן חררה גדולה כפלים מחררה הנעשית מחמשת רבעי' קמת ואיכא השתא שיעורא, מידי דהוי אשכחה דתניא צפ"ד דפאה² נכרי שקנר שדו ואחר כך נתגייר פטור מלקט שכחה ופאה רבי יהודה מחייב בשכחה שאין השכחה חלה בשעת העמור [אלמא לרבי יהודה אע"ג דשייך גם צקמה שכחה ובהיא שעתא לאו בר חיובא הוא מ"מ בשעת העמור] דבר חיובא הוא מחייב. ורבנן נמי לא פטרי חלה משום דקרא קדרשי כדמפרש בירושלמי³ טעמא דרבנן כתיב⁴ ושכחת קמה ושכחת עמר את שיש לו שכחת קמה יש לו שכחת עמר את שאין לו שכחת קמה אין לו שכחת עמר, ובחלה ניזיל לכ"ע צמר השתא ואיכא שיעורא. ואמרתו לו דלא דמי לשכחה דהתם איכא שכחה צקמה ואיכא שכחה בעמרים זה אחר זה הילכך דינא הוא דמחייב בשכחת עמרים אע"ג דלא הוי בר חיובא בשעת קמה אבל בחלה דאינה חלה פעם אחת כיון דלא הוה זה שיעורא בשעת חיובא דהיינו משתטיל מים צקמה אעפ"י שתפחה העיסה ונתרבת אזלינן צמר מעיקרא. וגם לא דמי להיא דפ' כל המנחות צאות מנה⁵ דגרסינן התם תנן התם צמר העגל שתפת ובשר זקנה שנחמטין משחערין לכמות שהן ורבי חייא⁶ ורבי יוחנן אמרי משחערין כמות שהן, שמואל ור' שמעון צרבי ור"ל אמרי משחערין כמות⁷ שהן. ומסיק התם אמר רב⁸ כל היכא דמעיקרא הוה זה שיעורא והשתא לית זה הא לית זה, מעיקרא לא הוה זה והשתא לית זה, מדרבנן, דהתם ראו חכמים טעם וסברא לגזור טומאה או איסור כיון דהשתא איכא שיעורא והרואה סבור דהוה זה שיעור מעיקרא אי מטהרת ליה אי⁹ שרית ליה מחלף בהוא דהוה ביה שיעורא מעיקרא. וטעם זה לא שייך בחלה שהרואה חררה גדולה אחר אפיייתה כסבור שנטלה חלתה מן העיסה. וגם לא דמי להיא דמס' תרומות¹⁰ סאה תרומה שנפלה לפחות ממאה חולין וטחנן והותירו כשם שהותירו החולין כך הותירו התרומה ואיסור ואם ידוע שהחטי' של חולין יפות משל תרומה מותר. והתירא דהתם דמי לנפית העיסה ואזלינן צמר השתא אפי' לקולא וכ"ש בחלה לתומרא, לא דמי דהתם מיהו קמת הוא וקמת צקמה מדומע ונתרבה ההתר וכל האסורין שרבה עליהן שוגג מותר ואעפ"י שטוחן מויד נקרא שוגג לענין ביטול דלא

(מג, ב). 12 חלה פ"ב מ"ב. 13 חלה פ"ב ה"ג (נח, ב).
14 תוספות גיטין לט, א ד"ה הלכה. קידושין כג, א ד"ה ואיכא, חולין
צז, א ד"ה אמר. 15 הוצאת כהנא פרנקפורט תרצ"ה ע' 16 אות כב.

2 מ"ו. 3 פאה פ"ד הלכה ג-ד (ית, ב). 4 דברים כד, יט.
5 מנחות נד, א. 6 לפנינו: רב ור' יוחנן. 7 לפנינו: לכמות. 8 לפנינו:
רבה. 9 כנראה צ"ל או. 10 פ"ה מ"ט. 11 תרומות פ"ה ה"ג

טו

עוד יזוני¹ מה שראיתי כל רבתי נוהגין שמשערין מדה המחזקת מ"ג צנים לשיעור חלה ומוודים בו הקמת, טפופה או מחוקה. וכיון דמעיסת מדצר ילפינן ומדדו המן צעמר² וטחנוהו צרחים³ מסתמא נמוסף הרבה ג"כ היה לשער ולחריף⁴ קמח הנטחן מה' רבעים תבואה. וה' רבעים קמח דמסכת חלה⁵ יהיה פי' קמח הצא מחמשת רבעים תבואה. ואם יגדשו המדה ניחא טפי כי ספק צרכה לצטלה איכא.

טז

עוד יבאר לי רבי מה שכתב ר"ם בספרו ז"ל¹ המלביש את חצירו כלאים היה לובש מזיד הלובש לוקה והמלביש עובר משום ולפני עור לא תתן מכשול ואם לא היה יודע הלובש שהבגד כלאים והמלביש מזיד המלביש לוקה ולובש פטור עכ"ל ולא ידעין מנין מלקות זה למלביש דלא תלבש² אלובש קאי. ואי דרש נמי לא תלבש אי"כ אפי' הלובש מזיד נמי ילקה המלביש גם הוא דאין זה לא שבכללות כיון דאתרי גברי קאי.

עוד כתב צללי הנהגה³ דאינו לוקה אלא בטמאה וטהורה אבל שני מיני טהורין או שני מיני טמאים אינו לוקה, וקשה לן דמתניתין דכלאים⁴ קתני בהמה עם בהמה וחייה עם חיה טמאה עם טמאה וטהורה עם טהורה טמאה עם טהורה וטהורה עם טמאה אסורים לחרוש ולמשוך ולהנהיג, המנהיג סופג את הארבעים. אלמא סתמא דמתניתין לא מיפלגו בין טמאה עם טהורה וטהורה עם טהורה. וכן משמע בפ' אותו ואת בנו⁵ דגרסינן התם אמר ליה רבי אבא לשמעיה כי מעיילת לי כודנייתא צריספק עיין להנך דמיינן להדדי ועייל לי, אלמא קסבר אין חוששין לזרע האב וסימנין דאורייתא, ואם טמאה עם טמאה ליכא איסור דאורייתא היכא פשיטא דסימנין דאורייתא אפילו הוו סימנין דרבנן סמכינן עלייהו באיסור דרבנן. וכן מתניתין דשור שנגח את הפרה⁶ אחד השור ואחד כל בהמה כו' עד לכלאים, וקאמר בגמ' אי כלאים דחרישה יליף שור שור משבת אי דהרבעה יליף בהמתך בהמתך משבת ומשמע חרישה כמו הרבעה לאסור כל המינין. ובשליה פרק הפרה⁷ גרסינן צעי רחבא המנהיג צעירא ושיבוטא מאי, ושיבוטא דג טהור הוא כי צרפת אוכלים אותו. ותו אמרינן צמכות פרק אלו הן הלוקין⁸ המנהיג צשור פסולי המוקדשין לוקה שהרי גוף אחד

הוא ועשאו הכתוב צ' גופין, פי' שקראו הכתוב צ' ואיל. ואין לפרש לוקה מכת מרדות, דמשמע דומיא דהמרביע צשור פסולי המוקדשים דקאמר רבי אושעיא.

יז

עוד אוסיף לשאל¹ לפני כבוד אדוני על חתיכת צמר שנמלחה בכלי שאינו מנוקב ומקצתה צחוק הציר ומקצתה חוץ לציר אם מותר מה שחוץ לציר או לאו, כי רבינו שמשון כתב בתוספתא² כשמולחים צמר הרבה ומניחין בגיגית ומוציאין חתיכה אחת חציה צחוק הציר וחציה חוץ לציר מה שצחוק הציר אסור ומה שחוץ לציר מותר דדם אינו מפעפע למעלה. ומסתברא למימר ה"ה כשנמלח בתחלה בכלי שאינו מנוקב דמה שחוץ לציר מפליט את דמו ושריק למטה ואין מה שצחוק הציר מפעפע לאסור העליון. וגם לא מסתבר למימר שמקצת החתיכה המונח ציר מונעת העליון שהוא חוץ לציר מלפלוט ואף אם היה מונע מלפלוט הוא דם האצרים שלא פירש ומותר, וא"ת כשיצטלהו יפלוט מכל מקום יהא מותר בצלי דאי פירש נפיל למטה ואי לא פירש הוא דם האצרים שלא פירש. ואין לומר שהדם נעקר ממקומו בתוך החתיכה לרדת למטה וכשיגיע למקום הציר מחמת שהחתיכה שצחוק הציר שצעה מצליעת הדם והציר אין מקום לאותו הדם לעבור ונשאר בתוך החתיכה שחוץ לציר ואוסרתה וחשיב כדם האצרים שפי' כיון שנעקר ממקומו, דלא מסתבר כלל למימר דלמה ימנע צליעת הציר הדם העליון להתערב בו אדרבא כל דבר לת ממשך דבר לה אחריו ומתערבין יחד, וגם לא מיקרי זה דם האצרים שפירש כיון שלא פירש ויוצא לחוץ, וכן פי' רבינו שמשון צפ"ק דחולין³. והא דאמר צפרק כל הבשר⁴ רב ששת מלח גרמא גרמא תרי מ"ט לא משום דפריש מהאי ובלע האי חדא נמי פריש מהאי גיסא ובלע להאי גיסא, פירוש רבינו שמשון ז"ל⁵ דפריש מהאי גיסא דקאמר היינו שפירש לגמרי לחוץ ובלע אידך גיסא, וגם צרוב ספירים יש דפליט מהאי גיסא. ומלאתי בנימוקי תלמידי ה"ר פרץ בן ה"ר אליהו⁶ שהיה אוסר כל החתיכה אף מה שחוץ לציר והאריכו צטעמים ואינם לשבח אף שנתלו צאילן גדול וכתבו שר"ת⁷ עשה מעשה צתרגולת שנמלחה בכלי שאינו מנוקב ואסר כולה. ותמהתי מאוד כי איני רואה שום חילוק בין נפלה חתיכה לחוץ הציר אחר ששהתה כדי מליחה בין תחלת מליחתה בכלי שאינו מנוקב, וגם לישנא דגרמא מוכח לה דקאמר אי בכלי שאינו מנוקב אפי' עופות ועופות נמי

יז 1 ראה סי' יד הערה 1. תשובת הרשב"א לשאלה זו שם, סי' תסו. 2 צ"ל בתוספות, חולין צו, ב ד"ה אפילו, כ"מ הלשון שם אך לא הוזכר שמו של ר"ש. 3 כן הוא בתוספות חולין יד, א ד"ה ונסבין, אך לא הוזכר רבינו שמשון. 4 חולין קיג, א. 5 כן הוא בתוספות חולין יד, א שם. 6 הביאו רבינו בארוכה בפסקיו חולין פרק ח סי' מט. ועי' טור ובי"ד סי' סט (דף קיב, ב). 7 הובא בתוספות פסחים עד, א ד"ה כבולעו.

טו 1 ראה בסימן הקודם הערה 1. תשובת הרשב"א לשאלה זו שם, סי' תסה. 2 שמות טז, יח. 3 במדבר יא, ח. 4 בשו"ת הרשב"א, שם: ולהצריך. 5 פ"ב מ"ו. טז 1 משנה תורה כלאים י, לא. והביאו קושיא זו הרדב"ז והכסף משנה שם, עיי"ש תירוציהם. 2 דברים כב, יא. 3 כלאים פ"ט הל' ז - ח. 4 פ"ח מ"ב. 5 חולין עט, א. 6 ב"ק נד, ב (פ"ה מ"ז). 7 שם נה, א. 8 כב, א.

אסירי ומשמע דעופות ועופות נמי אסירי כעין עופות ודגים. ועל כרחק הדגים אינם אסורים אלא מה שבחוק הזיר דליכא טעמא כלל לאסור מה שחוק לזיר כיון דדס אינו מפעפע. ואפשר שר"ת ז"ל אסר כל התרנגולת מחמת שהזיאותה מן הזיר ולא נודע אי זה נד היה מונח בחוק הזיר והשומע שמע וטעה. והאוסר עליו להביא ראייה ברורה וחזקה כי התורה חסה על ממונם של ישראל.

יח

עוד יאר רבינו עיני לבאר ההיא דפ' המפלת¹ מעשה באשה אחת שהיתה מפלת כעין קליפות אדומות ובאו ושאלו את אבא שאלו ואבא שאלו לחכמים וחכמים שאלו לרופאים ואמרו אשה זו מכה יש לה במעיה וממנה מפלת כמין קליפות אדומות מטיל למים אם נימוחו טמאה. וק"ל כיון שבא מחמת מכה אמאי טמאה הא אמרינן בפרק כל הדי² הרואה דס מחמת מכה אפילו בחוק ימי נדחה טהורה דברי רבי רשב"ג אומר אם יש לה וסת חוששת לוסתה, ומסיק דלכולי עלמא אשה טהורה ודס דקאחי דרך מקור פליגי, אלמא אף על גב דהדס נא מהמקור טהורה הואיל ובא מחמת מכה.

יט

ואל יחר צעיני אדוני ואדברה אף הפעם יורני מורי מחילת בני אדם אם מועלת דרך הלכוס. יש לדקדק דמועלת מדאמר¹ הנהו זיקי דהוו שדיין צריסתקא דמחוזא צהדי דאתא רבא מפרקיה עיילינהו, וסתמא דמלתא הם היו מהלכין כי מה להם לעמוד צרה"ר והלשון מוכיח כן צהדי דאתא רבא מפרקיה משמע דרך הילוכן הולכים בחוק הצאים. אמנם ק"ל מעובדא דנחמיה צריה דרב חנילאי² משכחיה שמעמיה וקאמר עשה לו מחילה של בני אדם ויכנס, וקא מיציעא ליה הלכה כרבי אליעזר, ואי מחילת בני אדם מועלת דרך הלכוס אמאי לא מלו גברי.

ומאי קא מציעא ליה לגמרא צפ"ק דעירובין³ אמתני דכל שיש צהקפו ג' טפחים יש צו רחצ טפת, מנא הני מילי, ופשיט ליה מים שעשה שלמה. וכי אין הדבר נראה לעינים נקח דבר עגול ונמדוד הקפו ורחצו. ואנא מורי תרב ענותך כהלל כי איני כאותו שהמרה אף תורה היא וללמוד אני צריך כי אין לי שולחני להרעות מעותי וזה לאחד מתלמידיך ומפי' אליו תקרא ויחרט צעט סופר. ושלוס מורי ושלוס תורתו ונחתו יגדל לעד עד לעולם. כנפש תלמידו

אשר בן ה"ר יחיאל ז"ל

כלל שלישי

דיני תפילין ודיני ספר תורה וסדר קריאה בו ודין שמות שאינן נמחקין ואיסור הזכרתן בבית הכסא ובבית המרחץ

ב

ואותם בני אדם שמניחין תפילין של זרוע ואין גוללין הרצועה סביב הזרוע אלא מניחין של ראש ואחר כך גוללין רצועה של יד סביב הזרוע, יפה הם עושים וגם אני עושה כן כי צרכת תפילין של יד שייכא גם על תפילין של ראש וכריכת הרצועה סביב הזרוע אינה ממצות הנחת תפילין.

ג

בתפילין אם די בצרכה אחת או צריך שתי ברכות, צהא איכא פלוגתא דרבנן מיתמת הגאונים ז"ל¹ ואני מנצח שתי ברכות כי כך נראה צעיני צורתא דשמעתא במנחות².

ד

וששאלת אם יכול אדם להניח תפילין צרועו או צראשו על דבר חונץ. דע שצריך שלא יהא דבר חונץ

א

מי שבא לידו תפילין של ראש קודם של יד יעצרים ויניח של יד תחלה אף על פי שאין מעבירין על המצות מוטב שיעבור ממה שיצנה סדר הפסוק דכתיב¹ וקשרתם לאות על ידך והיו לטוטפות בין עיניך. והא דאמרינן ציומא פרק אמר להם הממונה² אמר ריש לקיש אין מעבירין על המצות אמר רבא ש"מ עברי דרועא אטוטפתא אסור, הכי פירושו צהם רב האיי ז"ל³ אסור להעביר ולהקדים לתת של זרוע צתיק תחלה ולתת עליהם של ראש כי אז יהיה זקוק להעביר על המצות כשיניח תפילין כי יצטרך להסיר של ראש שפוגע צהם תחלה ולהניח של יד קודם של ראש הלכך צריך לתת צתיק של ראש תחלה ועליהם של יד.

נאום הכותב אשר בן ה"ר יחיאל ז"ל.

3 הובא בתוספות יומא לג, ב ד"ה עבורי; אוצר הגאונים יומא חלק החשובות ס"י כט, ע' 16.
ג 1 ראה אוצר הגאונים ברכות חלק התשובות ע' 133 ס"י שסב - שסג.
2 לו, א.

יח 1 נדה כב, ב. 2 שם טז, א.
יט 1 עירובין מד, ב. 2 שם מג, ב. ובקרבן נתנאל בפסקי הרא"ש שם (פרק ד ס"ד אות ט) תירץ קושיא זו. 3 יד, א (פ"א מ"ה).
א 1 דברים ו, ח. וענין תשובה זו נכפל לקמן בסוף ס"ד. 2 לג, ב.

היא חובה כנגד מנחה גדולה או איזה מהם רשות. ויש מי שהיא אומר שהגדולה חובה והקטנה רשות. ואמר הטעם כמי שיש לפניו שתי תפלות להתפלל אחת שעבר זמנה ואחת שלא עבר זמנה שיתפללו קודם התפלה שלא עבר זמנה עדיין ושאלו חובה אחריה¹ רשות, אלא כיון שרצונו להתפלל שתי תפלות של מנחה שהראשונה חובה והשנייה רשות, ושאלו להתפלל אחת בצבור אלא ביחיד אם ירצה. והרבה אנשים סומכין על הגדולה ואין מתפללין הקטנה לא בניצור ולא ביחיד. והרמב"ם ז"ל כתב בספר אהבה² נהגו אנשים הרבה להתפלל גדולה וקטנה והאחד רשות. והורו מקצת הגאונים שאין ראוי להתפלל רשות אלא הגדולה וכן הדין נותן מפני שהוא כנגד דבר שאינו מדיר בכל יום ואם התפלל הגדולה חובה לא יתפלל הקטנה כי אם רשות עכ"ל.

המתפלל יצא בלא כוונה אבל אם פירש בהדיא איני רוצה לזאת זהא אפשר שיהיה נדבה אפשר שלא יצא בע"כ. ומ"מ נראה צעתי אחר שהגיע זמן תפלה יצא לאלתר, ואם ירצה יתנדב אח"כ. ועוד ראיה מהא דאמרינן¹⁰ אם לא התפלל מוסף עד שהגיע זמן המנחה מתפלל של מנחה ואח"כ מתפלל של מוסף. ואע"ג ששמיהם עליו חובה צריך להקדים תפלת המנחה כיון שהגיע זמנה. כל שכן אם רוצה להתפלל שתי תפלות אחת חובה ואחת נדבה שצריך להקדים החובה. ורבותינו ז"ל¹¹ אומרים אם לא התפלל מנחה בשבת מתפלל במוצאי שבת שמים של חול ומבדיל בראשונה ואינו מבדיל בשניה. ואם הבדיל בשניה ולא הבדיל בראשונה שניה עלתה לו ראשונה לא עלתה לו. אלמא אפילו בדיעבד לא עלתה לו אם הקדים המאוחרת. ושלוס.

אשר בן הרב רבי יחיאל ז"ל

תשובה להתפלל שתי תפלות של מנחה לא ידעתי מקום לתפלה זו דתניא בפרק אין עומדין³ יכול יתפלל אדם כל היום כבר מפורש ע"י דניאל⁴ וזימנין תלתא ביומא הוא צריך על צרכיה ומללא ומודא קדם אלהיה. וכן מפורש על ידי דוד⁵ ערב וצוקר וזהרים אשיחה וגו'. והא דאמר ר' יוחנן בפרק מי שמתו⁶ ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו, אמילתא דרבי אלעזר קאי דאמר ספק התפלל ספק לא התפלל אינו חוזר ומתפלל ורבי יוחנן אמר ולואי שיתפלל וכו'. אבל ודאי התפלל בזה לא קאמר ר' יוחנן שיתפלל שנית. וכן בכל מקום שאמרו חכמים אין מחזירין אותו כגון שטעה ולא הזכיר של ר"ח בתפלת הערב וכן אם לא אמר על הנסים בתנוכה ופורים או עננו אם היה רוצה להתפלל כדי להזכיר אין לו רשות להתפלל אלא כמו שתקנו חז"ל כן מפרשים גדולי אשכנז וצרפת. אמנם רב אלפס ז"ל⁷ כתב אהיה דר' יוחנן ולואי שיתפלל אדם כל היום כלו וה"מ ביחיד ואדעתא דרשות אבל אדעתא דחובה אסור.

וידי בשנת חמשת אלפים ושבעים ושלש לצריחת עולם נעזרו הגשמים ולא המטיר כל החורף אלא מעט מועיר ויקראו צום להתחנן לה' לתת מטר על פני האדמה. והיה צילל ראשון של פסח אחרי תפלת ערבית ואדוני אבי הרא"ש היה יושב על פתח ביתו ואנחנו קצת מהחברים עומדין עליו מימינו ומשמאלו ויאמר עתה היה טוב לעורר הדבר אשר מעולם תמהתי עליו למה לא יזכירו וישאלו הגשם עד שצועות. ויענוהו קצת מהחברים טוב הוא שמודיע הדבר לזקנים ויעשו כן וישר צעיניהם וישלחו לחזן הכנסת להזכיר למחר הגשם ויעשו כן וזכירו בני הכנסת הגדולה הי"ג מדות. והיה קול כהזכירו והנה רעש מקצת החכמים אשר לא היה הדבר בעצתם ויזיאו קול לאמר שלא היה ראוי להזכירו שסימן קללה הוא ויתאפק א"א הרא"ש ולא דבר ביום ההוא מאומה עד ליל חולו של מועד. ויכתוב מגלת ספר לחזק דבריו וזה תרפה.

על כי שמעתי כי יש תמהים על דברי באתי לפרש מה שאמרתי שאין ראוי לפסוק מלהזכיר ולשאלו עתה ביום טוב הראשון של פסח, ולא מן כדו אלא מכבר ימים רבים באשכנז נתרעמתי על שני דברים שראיתי שנהגים בימים הללו. האחד שאינן שואלים הגשמים כתיקון. ואף על גב דאמרינן בפרקא קמא דתענית¹ תניא חנניא אומר ובגולה עד ס' יום לתקופה ואמר רב הונא בר חייה אמר שמואל הלכה כחנניה. ואנן בכל מילתא אזלינן בחר חכמי צבל ועבדינן כוותיהו היכא דפליגי אהדדי חכמי צבל וחכמי ארץ ישראל

. ותפלת המנחה זמנה מתי ינטו צללי ערב דהיינו מו' שעות ומתחלה ולמעלה כדאמרינן גלותא דאברהם מתי משחרי כותלי. ולפי המנהג שאתם מקריבין מנחת חובה ומנחת נדבה יראה לי דכיון שהגיע זמן המנחה לא יתכן שיהיה הראשונה נדבה דתנן⁸ היה קורא בתורה והגיע זמן המקרא אם כיון לבו יצא ואם לאו לא יצא ופריך בגמרא מאי כיון לבו אילימא לזאת ש"מ מצות צריכות כונה ומשני בקורא להגיה, ופרי"ח⁹ בקורא להגיה * שקורא בדקדוק חסרות ויתרות כגון לטוטפת למזוזת כדי להגיה] אבל אם היה קורא המלות כתקן יצא בלא כונה. וא"כ ה"נ יצא ממילא בלא כוונה ידי תפלה. ומיהו יכולני לדחות נהי נמי דהקורא או

מדפי הרי"ף: שו"ת הרי"ף סי' שכ. 8 ברכות יג, א (פ"ב מ"א). 9 אוצר הגאונים ברכות פירוש רבינו חננאל ע' 13 סי' לו. ופירוש זה הובא בחוסי' שם (ד"ה בקורא להגיה) בסתם. 10 שם כח, א. 11 שם כו, ב. י' 1, א.

ט 1 צ"ל אחר, וכן הוא בד"ק. ובענין שאלה זו נשאל רבינו גם להלן סי' יג. 2 הלכות תפלה וברכת כהנים ג, ג. 3 ברכות לא, א. 4 ו, יא. 5 תהילים נה, יח. 6 ברכות כא, א. 7 ברכות פ"ג סימן סג (דף יב, ב.

דחלמוד צבל חשבינן עיקר, ה"מ צדצר איסור והיתר וחיוצ
 ופטור טומאה וטהרה אבל דבר החלוי צורך השעה ואין צו
 שינוי לעבור על דברי תורה ראוי לילך אחר השנים והמקומות
 והזמן דצבל שוכנת על מים רבים ולא היו צריכין גשמים עד
 ס' לתקופה או היה זמן הזרע מאוחר צבל. אבל בארץ אשכנז
 שזמן הזרע הוא מחצי תשרי ואילך הדבר ידוע שאם לא ירדו
 גשמים מיד אחר הזרע שהוא מתקלקל שהעופות והעכברים
 יאכלוהו כלו למה לא נעשה כצני ארץ ישראל ששואלין
 הגשמים במרחשון כרצן גמליאל, כי צדצר הזה אין מחלוקת
 בין צני צבל ובין צני ארץ ישראל שיתנו אלו טעם לדבריהם
 שראויים לעשות כך ואלו נותנין טעם לדבריהם שראוי לעשות
 כמותן אלא שצבל היו עושים כפי הצריך להם, והמשנה²
 שאומרת ששואלין במרחשון נשנית בארץ ישראל כפי הצריך
 להם. ואל תתמה אחר שכתבתי שאין מחלוקת ביניהם מה
 הוצרך שמואל לפסוק הלכה כחנניה, די"ל לפי ששנוי במשנה
 ר"ג אומר צו' במרחשון שואלים את הגשמים ואמר ר' אלעזר
 הלכה כר"ג ה"א אין לשנות בשום מקום ולעבור על דברי
 המשנה וכמו שפוסק ר' אלעזר קא משמע לן שמואל שאין זה
 כעובר על דברי המשנה שלצני ארץ ישראל נשנית המשנה כפי
 מקומם וכפי צרכם. השתא הדברים קל וחומר אם צני צבל
 עושים כפי מקומם וכפי צרכם שלא בשינוי המשנה כל שכן
 שצני אשכנז יעשו כפי צרכם בשינוי המשנה. וכן מצינו שכל
 המשנה לא נשנית אלא לצני ארץ ישראל ולפי צרכם דפריך
 מהא דאמר ר' אסי א"ר יוחנן³ הלכה כר' יהודה דאמר
 העובר לפני התיבה צו"ט האחרון של חג האחרון מוכיר אהא
 דפסק ר' אלעזר הלכה כרצן גמליאל דאמר שואלין הגשמים
 בשבעה במרחשון, ואין חילוק בין שאלה להזכרה כדמסיק
 בגמ', ומשני הא לן הא להו דצני צבל אית להו פירי צדצרא
 וצריכין להביאן לבית אחר החג קודם שירדו הגשמים ולפיכך
 אין שואלין עד שבעה במרחשון איבעית אימא⁴ הא והא בא"י
 כאן בזמן שבהמ"ק קיים וכאן בזמן שאין בהמ"ק קיים, אלמא
 שכל אלו הזמנים אינן אלא לפי צורך המקום והזמן.

והמנהג השני שנוהגין לפסוק מלשאל ולהזכיר ציוס טוב
 הראשון של פסח והדבר ידוע שצאשכנו עיקר
 קיום התבואה היא על ידי הגשמים שבין פסח לעצרת
 והמשנה⁵ שאומרת שמפסיקין מיום טוב הראשון של פסח
 לצני ארץ ישראל נישנית כאשר הוכחתי ולהם היה קציר
 שעורים צפסח וגם החטים כבר עמדו בקמותיהם ואינן צריכין
 אלא להתיבש ולהתבשל עד עצרת ולכך הגשמים סימן קללה
 הם. אבל צאשכנו שאי אפשר לתבואה להתקיים וזלתי במטר
 שבין פסח לעצרת סימן ברכה הוא להם ולמה לא נשאל וזכיר
 עד עצרת. ודיני חזרה של מוריד הגשם יהיה להם מעצרת

ואילך כמו לצני ארץ ישראל מפסח ואילך כמו שהוכחתי שכל
 ארץ וארץ לפי צרכה שואלת ומזכרת דכמו שארץ ישראל
 וצבל חלוקים במנהגם בשאלה והזכרה ואלו עושין לפי צרכן
 ואלו לפי צרכן הוא הדין שאר ארצות דמאי שנא. ועוד
 ראייה מהא⁶ דשלחו ליה אנשי נינוה לרבי כגון אגן דצריכי
 למטרא אפילו בתקופת תמוז כיחידים דמינן וצשומע תפלה
 אמרינן ליה או כרבים דמינן וצברכת השנים אמרינן ליה
 שלח להם כיחידים דמיתו וצשומע תפלה. מיתבי אמר ר'
 יהודה אימתי בזמן שהשנים כתקנן וישראל שרויין על
 אדמתן אבל בזמן הזה הכל לפי השנים והמקומות והכל לפי
 הזמן. מתני' קא רמיית עליה דרבי רבי תנא הוא ופליג,
 אלמא דר' לא פליג אלא צצני עיר אחת. אבל ארץ אשכנז
 שהיא רחבת ידים מודה רבי דשואלין * כל זמן שהם
 צריכין, וכיון ששואלין מפני הצורך כ"ש שמוזכרין להזכרה
 נמי רצוי שאלה היא דאמר ר' יוחנן כל זמן שהוא שואל
 הוא מוכיר. כל אלו הדברים דנתי לפני רבותי צאשכנו ולא
 היה אדם מערער לדברי אלא שאמרו אין אנו צריכין לשנות
 המנהג צאשכנו כי אין עצירת גשמים מצוי שם והרבה
 פעמים התבואה מתקלקלת מפני רוב הגשמים. כשיצאתי
 מאשכנז ועברתי דרך פרובינצא שמעתי צמונפישליר שהיו
 מזכירים הגשמים צו' במרחשון וישר מאוד צעני. ואמרתי
 לחכמי מונפישליר תרצתם לי קושיא אחת ולענין הפסקה
 מה אחס עושין, ואמרו שעושין כמשנה מיום טוב הראשון
 של פסח פוסקים. אמרתי להם שמה אינכם צריכים מטר בין
 פסח לעצרת אמרו לי שהרבה הם צריכים ואי אפשר
 לתבואה להתקיים בלא מטר, ואמרתי להם כל דברי כאשר
 הם כתובים למעלה וישרו מאד צענייהם אלא שאמרו מה
 שאנו שואלין בשבעה במרחשון כך הנהיגו חכמים הראשונים.
 ועל ההפסקה לא נוכל לעשות דבר בשנוי מנהג אם לא
 שיתקבלו חכמי הארץ ויצאתי משם ולא ידעתי מה הסכימו
 לעשות. וצבואי הנה ראיתי שיותר צריכין גשמים בין פסח
 לעצרת משאר מקומות ואמרתי כמה פעמים לחברי שראוי
 היה שלא להפסיק מלשאל ולהזכיר עד עצרת כי עתה אני
 יודע שכל הארצות שאני יודע עיקר גשמייהם הם בין פסח
 לעצרת וצודאי רבים נינהו. אלא שלא מלאני לצי לדבר
 כדברים הללו לשנות המנהג. ועתה שראיתי כי צעונותינו
 הגשמים נעצרו ונתקלקלו הזרעים ומתענין צביל הגשמים
 ואף צצנתות וימים טובים שאין מתענין מוזכרין שלש עשרה
 מדות ואומרים פסוקים של מטר אמר לי לצי עתה הגיע
 העת לתקן מה שנתאחזתי זה ימים רבים כי צודאי שישמעו
 לך צעת צרה כזאת ואם יקיימו עליהם צצנה הוצאת יערב
 עליהם ולא יצו ממנה. וכן צודאי היו עושים אלא שהטו
 את לבנם והקצו את דעתם אחרנית.

6 שם יד, ב (פ"א מ"ז).

5 שם ב, א (פ"א מ"ג).

4 לפנינו בגמ' גרסא שונה, עיי"ש.

3 שם ד, ב.

רמזה שנתרעמו על השאלה משום סימן קללה גם לפי דעתם אכתי לאו סימן קללה עד שינא ניסן כדמתנן⁷ ינא ניסן וירדו הגשמים סימן קללה הם. גם ממקום שזאו עוד לא מצאו דיליף לה מקרא דשמואל⁸ הלא קציר חטים היום וכו' ואי זה קציר⁹ קבוע עתה שאין לנו זריכין למטר. ותו גרסינן עלה¹⁰ אמר רבי יוסי זר אצין הדא דתימא כשלא ירדו להם גשמים בשכנר אבל אם ירדו להם גשמים בשכנר סימן ברכה הוא להם. והרמזי"ם ז"ל כתב בפירושו המשנה כדברי וזה נוסחו¹¹. עד מתי שואלין הגשמים ר' יהודה אומר עד שיעצור הפסח התנא ששנה זה אליבא דרבי יהודה אינו התנא ששנה המשנה שקודם זו. וכבר פסקנו למעלה הלכה כר"י והלכה כרבנן גמליאל. וכל זה אינו אלא בצרף ישראל ובארצות שאירס כאוירה. וכל מה שתראה שאומרים בזמני התעניות אינו אלא בצרף ישראל ומה שהוא קרוב לאוירה. אבל בשאר ארצות זריכה להיות השאלה בזמן שהם זריכים לגשמים באותה הארץ ויעשו אותו זמן כאלו הוא שבעה במרחשון. ואם יהיו הגשמים מלירד אחר אותו הזמן צריך להתנהג בתעניות כפי זה לפי שיש ארצות אין מתחילין בהם הגשמים אלא מניסן ויש ארצות שיהיו בהם במרחשון כי ימות החמה אינם טובים להם הגשמים אבל הם מאבדין וממיתין. והיאך ישאלו אנשי הארץ הזאת במרחשון הגשמים הלא זה שקר גמור וכל זה סבא נכונה ונראית לעין עכ"ל¹². ובחבורו כתב¹³ משענה ימים במרחשון שואלין הגשמים בצרכת השנים כל זמן שמזכיר הגשם. כמה דברים אמורים בצרף ישראל אבל בשנער ובסוריא ובמנרים ובמקומות הסמוכות לאלו והדומים להם שואלים הגשמים ציוס ששים אחר תקופת תשרי. מקומות שהם זריכין לגשמים צימות החמה כגון איי היס הרחוקים שואלין את הגשמים צעת שהם זריכים להם בשומע תפלה. ולפוס ריהטא משמע שפירוש המשנה קותר מה שכתב בחבורו כי בפירוש המשנה כתב ובשאר ארצות זריכה להיות השאלה בזמן שהן זריכין לגשם באותה הארץ ויעשו אותו זמן כאלו הוא שבעה במרחשון אלמא ששואלים בצרכת השנים. ובחבורו כתב שאיי היס שואלים הגשמים בשומע תפלה. והמדקדק בדבריו ימנאס מכונים כי צפי המשנה כתב ארצות לפי שיש חלוק בין ארץ ישראל לבצל לענין שאלה והזכרה מזה נלמוד שאין נקראין רבים אלא ארץ אחת ואותם אומרים בזמן הצריך להם שאלה בצרכת השנים. אבל בחבורו כתב ומקומות שהם זריכין גשמים צימות החמה כגון איי היס ואינם נקראים ארץ צפני עמנן הילכך כיחידים דמו ואומרים בשומע תפלה. והרי הוכחתי והדבר ידוע שבאשכנז שהיא ארץ

גדולה מאד ונרפת וכל הארצות שמאשכנז עד הארץ הזאת וזאת ככלל כלם זריכות מטר צין פסח לעזרת ובודאי רבים הם ויכולים לשאול בצרכת השנים ולהזכיר הגשמים כצני ארץ ישראל בחורף. ובראיתי כי הטו את לב הקהל לבצתי קבל ממני דברי אלהים חיים גם אני חזרתי צי מלשאל ולהזכיר צימת הכנסת שאני מתפלל צו, אע"פ שהייתי יכול לשאל אע"פ שאני יחיד כיון שצורך רבים הוא, מכל מקום לא רייתי לעשות אגודות אגודות. ולא הייתי כותב בחול המועד כי לא הורגלתי בכך אלא שצורך שעה הוא מפני חלול שם שמים, וגם יש בדבר הזה קצת מאורך המועד.

אשר בן ה"ר יחיאל ז"ל

כל אלו הדברים נכונים ודברים כלם נכונים הם למצין ישרים למוצאי דעת ודברים של טעם על כן חתמתי שמי דוד הכהן צרבי משה הכהן זלה"ה. ישראל צרבי יוסף נ"ע. יששכר הלוי צן הרב רבי יקותיאל הלוי זל"ל. משה הכהן צרבי יהודה הכהן נ"ע. אין לפקפק על דברי רבותינו כי שפתים ישק משיב דברים נכונים שלמה צרבי יעקב ז"ל.

יא

רטוב להתפלל עם הצבור בעשרה זמן תורה לחוד וזמן תפלה לחוד וגם אין תורתנו כ"כ אומנותו והרבה שעות לנו מצטלים ציוס נצטל תורתנו בשעת תפלה ונשלים אותה השעה משעות הבטלות ציוס ונאל ידי חובצתנו בתורה ובתפלה.

וגם אם אין תלמיד חכם מתפלל עם הצבור ילמדו אחרים קל וחומר ממנו ולא יחשו על התפלה כלל ונמצאו צתי כנסיות בטלות כי הם לא ידינוהו לכך זכות לומר שהוא עוסק בלמודו.

יב

ואמך¹ שעונין אחר פסוקי דזמרא יש לענותו אחר חי העולמים שהיא סוף הברכה ולא אחר מהולל בתשבות. ובערבית אחר שומר עמו ישראל לעד שהיא ברכה אחרונה שאחר קריאת שמע. כדמתנן² בערבית אומר שמים לפניו ושמים לאחריה. וברכה של יראו עיינו נתקנה אחר כך כשהיו מתפללין צתי כנסיות של השדות. וטעמו של הרב שכתב שאין אומרים אמנ בשחרית כדי שלא להפסיק צין גאולה לתפלה.

יג

רמזה שר' מצליח מתפלל שתי תפלות של מנחה בכל יום אם הוא סומך על הא דאמר רבי יוחנן¹ ולואי שיתפלל אדם כל היום כלו ככל התפלות היה יכול לעשות כן. ור"י כתב² הא דאמר רבי יוחנן ולואי שיתפלל אדם כל היום כלו

13 הלכות תפלה וברכת כהנים פ"ב הל' טז.
 יב 1 תשובה זו הובאה בטור אור"ח סי' נד ועיי"ש בב"י. 2 ברכות יא, א (פ"א מ"ד).
 יג 1 ברכות כא, א. ובענין זה נשאל רבינו לעיל סי' ט. 2 תוספות ברכות שם ד"ה ורבי יוחנן.

7 שם יב, ב (פ"א מ"ז). 8 שמואל א יב, יז. 9 בדפוס ו"ב נוסף כאן: המגיע. 10 ירושלמי תענית א, ח (דף ז, ב). ולפנינו שם: א"ר שמואל בר רב יצחק. ובפסקי הרא"ש (תענית סוף פרק א): א"ר אסי בר אבין. 11 תענית פ"א ד"ה עד אימתי. 12 נוסח פיהמ"ש שלפנינו שונה מאוד ונראה שלפני הרא"ש היה תרגום אחר.

אורח חיים תקמה הלכות חול המועד

ו אין כותבין שטרי חוב וכו'. משנה בפרק אלו מגלחין (י"ח): ו אין כותבין שטרי חוב וכו'. משנה בפרק אלו מגלחין (ס"ף דף א"ל) הרי זה יכתוב ופירש רש"י אם אינו מאמינו או שאין לו מה י"ח: ומ"ש או שאין לו לסופר מה יאכל מותר. או שאין לו מה יאכל. לסופר: ואע"ג דכירושלמי (ה"ד) הקשו על במתנת הסימן שאם אין לו מה יאכל כל מלאכה נמי שרי ללא זה ואמרו אם אמת אומר כן נמאסת ממיר את האומנות במועד אלא אם אינו מאמינו למלוה שעברה או שאין לו מה יאכל למלוה הבאה גמרא דידן פליגא עליה שהרי המירו כל מלאכה משום פועל שאין לו מה יאכל. כתבו החוספות (ר"ה א"ף) אין כותבין שטרי חוב פירשו בחוספות הוא הדין שטר מכירה דהא נהדי אלו כותבין במועד לא חשיב שטר מכירה ולי נראה דהא דלא קמי משום דאין כותבין שטר מכירה אלא על הקרקע ואמרינן לעיל (י"ג) אין (מוכרין) [לוקחין] נמים אלא לזורך המועד ולזורך המועד פשיטא דשרי והוא הדין אם מכר קודם למועד ועתה רוצה לכתוב דשרי במועד דהא נמי דבר האבד רק אם היה לו אונס ולא היה יכול לכתוב קודם המועד האדם (מה"ד) שטועל עמ' קמ"ה) מניח בחוספתא (פ"ג ה"ג) אין כותבין כתב אריסות וקבלנות במועד רבי יהודה מתייר שמא יקדמו אחר פירוש בשקביה השדה קודם לכן המיר רבי יהודה כדי שלא ימורו בהם דקודם כתיבת שטר שניהם מחזירי עד שירד למוכה ואפילו הכי אסר מנא קמא והלכה כמוהו עכ"ל:

הראשונה: ו אין כותבין שטרי חוב שיכול להמתין מלכתבן עד אחר המועד. ואם אינו מאמינו והלוה צריך למעות למועד או שאין לסופר מה יאכל מותר: ז יש מתירין לכתוב על ידי שינוי כגון בעיגול או בעיקום. וריב"א היה אוסר כיון דאפילו אות אחת אסור להגיה בספר תורה כל שכן זה שהוא כתב גמור. אדרבה כשרוצין ליפות הכתב כגון למסורת עושין כן. ואפילו מי שכותב האותיות בהיפוך שמצד השני נראות ובאותו צד שכותב אינן נראות היה אוסר. ולא היה מתיר לכתוב אלא אותיות חתוכות. והיו"ד שכולה גוף אחד יעשה נקודה אחת ויש שעושין אותה עיגול קטן: ח (מ) ואדוני אבי הרא"ש ז"ל כתב תשובת שאלה בחול המועד והתיר לי להעתיקה דחשיב דבר האבד:

ו ואדוני אבי הרא"ש ז"ל כתב תשובת שא"ח [בח"ה] והתיר כי העתיקה דחשיב דבר האבד. פירוש למשום הכי המיר להעתיקה משום דהיה שולט גוף התשובה למקום אחר והיה ליה דבר האבד ממנו אם לא יעמיקנה כי לא יהיה זכור מה שכתב בתשובה אצל מה שכתב התשובה בלאו האי טעמא שרי לכתוב דאפילו אגרת שלומים שרי להרא"ש וכרעת הר"ף והרמב"ם כל שכן תשובה. אצל כלל כ"ג כתב ח"ל וכתב תשובה על השאלה בחול המועד לפי שהיה השליח ממתין לה וכו' משמע דלרין ליתן טעם על כתיבת התשובה ואפשר דכיון דהרא"ש היה מחמיר על עצמו שלא לכתוב בחולו של מועד משום הכי הולך לומר טעם על כתיבת התשובה במועד משום דהשליח היה ממתין לה ולא היה רוצה להתעכב עד אחר המועד וכן כתוב להדיא בכלל רצעי ח"ל לא הייתי כותב בחולו של מועד כי לא הורגלתי בכך אלא לזורך שעה היא וכו' אצל מי שנוהג הימיר לכתוב שליח שלום הוא הדין דמותר לכתוב תשובת שאלה וכל שכן הוא ובי"ב כתב ג"כ כיוצא בזה:

כתוב בספר מורה וכו' משמע דלרין ליתן טעם על כתיבת התשובה ואפשר דכיון דהרא"ש היה מחמיר על עצמו שלא לכתוב בחולו של מועד משום הכי הולך לומר טעם על כתיבת התשובה במועד משום דהשליח היה ממתין לה ולא היה רוצה להתעכב עד אחר המועד וכן כתוב להדיא בכלל רצעי ח"ל לא הייתי כותב בחולו של מועד כי לא הורגלתי בכך אלא לזורך שעה היא וכו' אצל מי שנוהג הימיר לכתוב שליח שלום הוא הדין דמותר לכתוב תשובת שאלה וכל שכן הוא ובי"ב כתב ג"כ כיוצא בזה:

זא) יש מתירין לכתוב על ידי שינוי וכו'. בסמוך כתבתי נפש הגהות אשר"י (פי"ב) שאסור לכתוב בעגול והחוספות כתבו בפרק אלו מגלחין וכו'. ד"ה וטויה) מה שנהגו לכתוב בעגול לא מנינו הימיר גם על ידי היפוך שהוא נקרא מלד אחר לא היו מתירין וגם

זב) מהו נהגו לומר דמתניחין לא איירי על ידי היפוך יש כותבין על ידי חילוק האות וכן היה נוהג רבי זקני והיו"ד שאי אפשר היה כותב בכתב הפוך עכ"ל וגם המרדכי (סי' מהינ) כתב שאסור לכתוב בעגול משום דלכל הפחות יש אות אחת כתובה כהוגן אצל נהגו לכתוב אותיות חתוכות ופסוקות וקטועות ואף כי לא מנינו שהמיר התלמוד על ידי שינוי אולי אין זה כתיבה ואין כח לאסור וגם הגהות מיימון כתבו בפרק ז' מהלכות יום טוב (דפוס קושטא הי"ג) בשם סמ"ק (סי' קמ"ה) קמ"ה א"ח ד' שיש לאסור שלא לכתוב על ידי שינוי בעיגול אלא כריך לעשות בכל אות ואות שינוי אותיות חתוכות וטעמו במתניחין והיו"ד יעשה אותה כעין עיגול קטן עכ"ל (ה):

ח ואדוני אבי הרא"ש כתב תשובת שא"ח בחוץ המועד והתיר כי העתיקה דחשיב דבר האבד. בתשובת הרא"ש כלל רצעי (סי' י) כתוב פסק אחד על ענין הזכרת גשם בפסח שר"ה הרא"ש שיזכירו ולא קבלו ממנו וכתוב בסופו לא הייתי כותב בחול המועד כי לא הורגלתי בכך אלא שזורך שעה הוא מפני חילול [שם] שמים וגם יש בדבר הזה קצת לזורך המועד עכ"ל: ונראה שאותו פסק הוא שהמיר לו להעתיק לפי שהיה רוצה לשלחו למקום אחר ואם לא היה נשאר ההעתק בידו היה דבר האבד ולאחרו פסק קורא תשובה לפי שהוא משיב על החולקים עליו דאי לא הימנא הכי אלא שתשובה אחרת היחה כריך לתת טעם להרא"ש עצמו למה כתבה בחול המועד אחר כך מלאכה בתשובת הרא"ש כלל כ"ג (סי' ט) בלשון הזה כתב תשובה על שאלה בחול המועד מפני שהיה השליח ממתין לה כלומר ולא היה השליח רוצה לה והמיר אף להעתיקה עכ"ל הרי שמתן טעם למה כתב התשובה במועד מפני שהיה השליח ממתין לה כלומר ולא היה השליח רוצה להתעכב עד אחר המועד ומפני כך חשיב לה דבר האבד דשמא אחר כך לא ימנא ביד מי ישלחנה אי נמי שהשאלה היחה דבר שיש בו לזורך המועד:

ט וכתוב בהגהות סמ"ק (שם) מלאכה כתוב דמותר לכתוב חידושין בחולו של מועד ונראה לי ראייה מהא דפרין בפרק ב' דתמורה (י"ד) והא אחר רבי אצל אחר רבי יומן כותבי הלכות כשורפי תורה וכו' דילמא מילתא חדתא שאני פירוש דבר חדש וירא שמא ישכחנו אלמא דאפילו בזמן שנאסרה הכתיבה בדברים שבעל פה הותרה בדבר של חידוש גם בחולו של מועד נמיר מעטס זה לכתוב דברים שהם חדשים אצלו וירא שמא ישכחנו עכ"ל: ובתשובות הרשב"א (פ"ג סי' רע"ג) כתוב שאלת אם מותר לכתוב משנן תקופות בחולו של מועד כמו שמותר לכתוב חשבוניות כדאיתא בחוספתא דמשקין (פ"ג ה"ג) משום דכדבר האבד דמי שמא ישכח תשבות שבינו לבין אחרים ואמרת בחוספות מדקדקין מאותה חוספתא שאם שמע מרבי דבר חדש או עלה בידו עיון או סגרא ומתירא שמא ישכחנו שמואל

דרכי משה

(ה) טיהו נוהגים שכותבין איגרת שלום על ידי שורות עקמות ואין למחות בידם מאחר דכבר כתבתי (אות ד) דאליבא דהלכתא יש להחיו באיגרת שלום לגמרי אפילו בלא שינוי כלל אבל בשאר כתבים האסורים לכתוב במועד יש להחמיר ואפילו על ידי עיגול אסור:

פרישה

(מ) ואדוני אבי הרא"ש ז"ל כתב וכו'. שלא רצה השליח להתעכב:

כֵּל עֶשְׂרִים וּשְׁלֹשָׁה

דיני יום טוב וחולו של מועד ואמירה לגוי מערב יום טוב

הוא תפילין ומזוזות לעצמו, ומדשרי רבי יהודה לכתוב לעצמו ולא לאחרים אלמא שכתבתן כדי להניחן במועד, שבשציל מצוה החירו לו לכתוב ולא בשציל קיום מצוה של אחר המועד. דאי להניחן אחר המועד למה החירו לו לכתוב במועד והלא יש שהות צמוצאי יו"ט לכתבם. ואמרינן נמי צירושלמי דמו"ק³ חד בר נש אוציד תפילוי במועדא, אחא לקמיה דרב חננאל ושלמיה לגביה דרבה בר בר חנה, אמר לו הב לי תפילך וזיל כתוב לך. אמר ליה רב זיל⁴ כתוב ליה. מתניחין פליג עליה דרב כותב אדם תפילין ומזוזות לעצמו הא לאחר לא. פתר ליה בכותב להניח. פירוש להניח עד לאחר המועד, דהא אמרינן לעצמו מותר לכתוב במועד שמה לא יהא לו פנאי לכתבם אחר המועד ויחצטל ממזוזות, אבל בשציל אחר להניחם עד לאחר המועד לא החירו לו לכתוב במועד. אבל אם צריך האחר להניחם במועד מותר לכתוב לו. ורבה בר בר חנה דאפילו לצורך עצמו כדי להניחם במועד כגון שהשאל לו תפילין כל ימי המועד או כגון שאבדו תפיליו ביום אחרון של חול המועד לא החירו לו לכתוב במועד, כיון שיכול לכתוב מיד אחר המועד, אבל אם צריך להניחם במועד מותר לכתוב לעצמו אבל לא לאחרים. אלמא לדברי שניהם מניחין תפילין במועד, דדוקא שבת ויום טוב מיקרו אות שאסורין בכל מלאכה וקרויין מקרא קדש. וכל שכן לרבינו תם ז"ל⁵ שפירש שאסור מלאכה של חול המועד בדבר שאינו אבד אינו אלא מדרבנן דהשתא ליכא אות מדאורייתא. ויש שמניחין בלא ברכה משום ספק ברכה לצטלה⁶. ושלום.

אשר בן ה"ר יחיאל ז"ל

ד

ולענין הלואה בחול המועד אע"פ דדמי הלואה לפרקמטיא אינו דומה לגמרי, כי בקניית פרקמטיא יש טורח גדול בשויי הדקדוק של מקח ומתוך טרדתו ימנע משמחה יו"ט. וגם לפעמים יקנה ציוד ויטעור ואם ימכור במועד לפעמים שמוכרה בפחות ממה שקנה ואיכא זערא. אבל צמלוה צריכת שמחה היא וגם ליכא טרחא כולי האי והילכך הקלו בה, והחירו על ידי שמוציא הריח של אותה השבוע במועד יתר על מה שהיה מוציא אם לא היה לו זה הריח. ומה שכתוב במנהגי ה"ר מאיר ז"ל¹ שלמערופיא שלו

וראה אוצר הגאונים עירובין ע' 75 סי' קצב—קצג. 2 מו"ק יח, ב (פ"ג מ"ד). 3 פ"ג ה"ד. 4 לפנינו: אייל. 5 תוספות חגיגה יח, א ד"ה חולו. 6 ראה להלן בכלל זה סי' ט ובפסקי הרא"ש הלכות קטנות שם. ד 1 מהר"ם מרוטנבורג, תשובות פסקים ומנהגים א חלק הפסקים סי' תצ—תצא.

א

אין נוקצין נקב חדש צי"ט בחצית דהוי מכשירי אוכל נפש דיכול לעשותו מערב י"ט.

ב

מת ביום טוב ראשון יתעסקו בו עממים אפילו ביום א' של ר"ה.

שאלה ילמדנו רבינו אם מותר לעשות ארון למת ביום טוב שני, כיון שאמרו חז"ל¹ יום טוב שני לגבי מת כחול שויה רבנן, ואפילו למיגד² ליה גלימא ולמיגד² ליה אסא. או דילמא כיון שיכולין לקצרו בלא ארון יהא אסור. וגם תפרש לנו משנה שאומרת וארון עם המת בחצר³ אם נוכל ללמוד שום דבר לגבי יו"ט.

תשובה יראה כיון דשרו רבנן למיגד ליה גלימא ואסא כל שכן לעשות לו ארון, דקצרת חמור הוא להטיל מת על קרקע בלא ארון. ודוקא בנעא אם אינו מת מפורסם. ואפילו בחולו של מועד אמרינן דוקא וארון עם המת בחצר. ומיהו רבינו תם ז"ל⁴ אוסר לעשות צרכי המת על ידי ישראל ביום טוב שני ולא נהגו העולם כמותו. וגם רבינו יצחק הזקן ז"ל⁵ פסק להחיר. ובשאלות דרב אחאי כתב⁶ היכא דשכיב שיכבא ביום טוב ראשון וליכא עממין למקבריה אסור לישראל למקבריה ביום טוב ראשון ואע"ג דסריח, ביום טוב שני היכא דליכא עממין לאתעסקוי ביה יתעסקו בו ישראל. וכן נוהגין באשכנז גוי עושה הקבר והארון, אבל תכריכין שאין גוי בקי בעשייתן עושה אותן ישראל צי"ט שני. וגם צי"ט ראשון ישראל מכתפין אותו עד הקבר ומשימין אותו בקבר, דמתוך שהותרה הוצאה לצורך הותרה נמי שלא לצורך, ובלבד שיהא לצורך מצוה כגון קטן למולו.

אשר בן ה"ר יחיאל ז"ל

ג

ששאלת על הנחת תפילין בחול המועד. יש מהגאונים שאמרו¹ שאין להניח תפילין בחול המועד שאין צריך אות שהן עצמן אות שאסור בעשיית מלאכה בדבר שאינו אבד. ועוד שחייב צריכת סוכה בחג ובפסח חייב באכילת מצה. ולא מסתבר טעמייהו דתנן במו"ק² ר"י אומר כותב

ב 1 ביצה ו, א. 2 לפנינו הנוסח: "למיגד". 3 מו"ק ה, ב (פ"א מ"ו). 4 תוספות ביצה ו, א ד"ה והאידינא. 5 שם. 6 שאילתות פ' אחרי שאילתא צד (מהדרות מירסקי שאילתא קיא. ועיי"ש בהערות המהדיר על הנוסח שהיה לפני הרא"ש). ג 1 מובא בפסקי הרא"ש ה"ל תפילין סי' טז בשם ספר העתים בשם גאון.

היה מלוה בחנם אותה שזעו כדי שלא יסורו ממנו ודבר האבד מותר, מאחר שחושב אותו דבר האבד לא ידעתי למה היה מלוה בחנם אפילו בשכר מותר כמו שיירא העוברת.

אשר בן ה"ר יחיאל זצ"ל

ה

וששאלת על צעלי צמים שיש להם חטים ואינן תגרים ולא אומנין שאומנותם צבך, ויום השוק הוא בחולו של מועד וצאים שם תגרים לקנות ביום השוק אם יכולין למכור להם. דע שהוא אסור ללא מיקרי דבר האבד אלא ספינות או שיירות שבאו וקונין ביוקר או מוכרים בזול ולא ימצא כיוצא בזה אחר המועד, אבל אלו צעלי צמים אם לא ימכרו ביום השוק שבתוך המועד ימכרו בשוק של אחר המועד ולא היו דבר האבד. ושלוס.

אשר בן ה"ר יחיאל זצ"ל

ו

וששאלת ישראל שאמר לגוי מערב יום טוב קנה לי יונים למחר לצורך יום טוב. דע כי לא יפה עשה לקנות לו צמעות ביום טוב, כי אסור לקנות ביו"ט אפילו בלא מעות וכל שכן צמעות, אלא כפי האזי גוונא דאמרינן בסוף פרק אין גדין¹ הולך אדם אצל רועה הרגיל אצלו ואומר לו תן לי גדי א' או טלה א' אצל טבח הרגיל אצלו ואומר תן לי כתר א' או ירך א' אצל פטם הרגיל אצלו ואומר לו תן לי תור א' או גוזל א' אצל נחתום הרגיל אצלו ואומר לו תן לי ככר אחד או גלוסקה אחת אצל חנוני הרגיל אצלו ואומר לו תן לי חמשה אגוזים ועשרה אפרסקים ועשרה ציאים חמשה רמונים ואחרונג אחד, ובלבד שלא יזכיר לו סכום מקח. ופרש"י ז"ל² שלא יזכיר דמים למקח. הילכך זה שזיה לגוי לקנות לו לא

יפה עשה, אבל אם עשה כבר דיעבד מותר לאכול ממנו אפילו צו ביום. ובלבד שלא יהו היונים מפריחים ולא יהו אסורין משום מוקצה, כדאמרינן בעירובין³ ההוא לפתח דאחא למחוזא חזינהו רבא דכמישי אמר הנהו ודאי מאתמול עקרנהו. מאי אמרת מחוץ לתחום אחי, הבא בשביל ישראל זה מותר לישראל אחר וכל שכן הא דאדעתא דכותים אמו. שרא להו רבא למזבן מינייהו. כיון דחזא דקא מפשי ומייתו אסיר להו. וקניה זו בלא דמים כי ההיא דסוף פרק אין גדין¹, ואע"ג דלקטו לשם גויס, ואם נלקטו היום הו אסורין משום מוקצה. הילכך אם היונים גדולים שיכולין לפרות חוץ לתחום אסורים משום מוקצה ואם לאו מותרין דיעבד היכא שקנה, אבל אם רגילין לעשות כן אסור לאכול מהם אפילו קנו כבר דאין זה נקרא דיעבד אלא לכחילה כיון שרגילין צבך. והנראה בעיני כתבתי.

אשר בן ה"ר יחיאל זצ"ל

ז

הרוטב¹ שנתקן ביום טוב בצילה נת יומא אסור דדבר שיש לו מתירין הוא ולא בטיל².

ח

שני ימים טובים שחלו להיות חמישי וששי אין לשחוט ביום הראשון לצורך השבת אף על פי שעירב, דודאי יום ראשון עיקר וי"ט שני אינו אלא משום גזרת שמדא. וכיון שאפשר לו לשחוט בשני שהוא כחול למה ישחוט בראשון שהוא ודאי קדש.

ט

ותפילין אני מניח בחול המועד בצרכה והספק שנתפקו צו התוספות¹ אינו נראה בעיני.

וכתב תשובה על שאלה בחול המועד מפני שהיה השליח ממתיין לה והחיר אף להעתיקה.

כלל עשרים וארבעה

דיני חמץ ומצה והגדה וארבע כוסות ודין ספירת העומר ודין שופר וסוכה ולולב והדס

שאר חפצים משום דודאי יוציאם. לא ידענא למה צריך להוציא המפה והקערות מהבית אלא ינער המפה והקערות יקנחם בצלצו וטומנם מן העין עם שאר כלי החמץ.

א

ששאלת ערב פסח שחל להיות בשבת אם יכול לומר לגוי להוליך המפה לביתו, שר"י ז"ל כתב צפ"ק¹ דדוקא מזונות נותנים לפני הגוי בחצר אבל לא

ט 1 שיטת תוס' שלפנינו שיש להניח, ומסתמא עם ברכה (עירובין צו, א ד"ה ימים ומנחות לו, ב ד"ה יצאו, אבל במו"ק יט, א ד"ה רבי יוסי הסתפקו אם להניח). השיטה שיש להניח מספק בלא ברכה נמצאת בסמ"ק מצוה ק"ן ובמרדכי הלכות קטנות ס"י אלף חלה (הובא בהלכות פסקים ומנהגים לר"מ מרוטנבורג, א, חלק הפסקים ס"י תצד). וראה למעלה בסוף ס"י ג. א 1 תוספות שבת יט, א ד"ה נותנין.

ו 1 ביצה כט, ב. 2 שם ד"ה הרגיל אצלו. 3 מ, א. ז 1 בכ"י נמצאת השאלה: "ועל ביצה שנולדה ביום טוב שני של גליות ועשה ממנה רוטב" (א. ע' 36). 2 בכ"י התשובה חתומה: "ושלום דודך אשר". והיא התשובה האחרונה לקובץ שאלות ששאל ר' משה הכהן נכד רבינו, שתחלתו בכלל כא, א, עיי"ש (א. ע' 37). ועיין ב"י או"ח תקיג ד"ה ולפי מה שפיר"ת ולהלן בתשובות הנוספות ס"י ט, שם נשאל המחבר על תשובתו.

הואיל ויש לשעורים עילויא אחרינא צפת לכן אין מצרכין על השכר צורא פרי האדמה, ועוד כיון שהמשקה צלול ואין השעורים נכרים בהם עקרו על שם המים. ולא שייכא להא דרב ושמואל³ כל שיש בו מחמשת המינין מצרכין עליו צורא מיני מזונות לפי שאין בשכר אלא טעם בעלמא מידי דהוה אשתיאא שמצרכין על רכה שהכל. ומי שעורים אלו גריעי ממי שתיאא רכה שנשתית רכה נשאר צה הקמח שמעריבם צה. אבל צמי השעורים אין מהשעורים בתוכם כלום אלא מי צישול השעורים מתמצה לזד אחד ואין בהם אלא קליטת טעם וכח של השעורים. ואע"פ שהשעורים נעשים דייסא ואם היה אדם רוצה לאכול מהם היה צריך לברך צורא מיני מזונות מ"מ עיקר צישולם בצביל המים ואינן נמשכין אחר השעורים. ולא דמי למיא דשלקי דהנך עיקר צישולם בצביל הירקות הלכך כיון שנחנו הירקות טעם בהם הולכים אחר הטעם. ואפי' אם בשלו הירקות לצורך מימיהם לרפואה כיון שכל העולם מבשלים אותם לאכילה לא נשתנית ברכת המים בצביל זה שמבשלים עמה לרפואה ואין החולה צריך לאכילת הירקות.

טז

ובנשים יוצאין צימון של אנשים כיון שמסובין יחד דנשים מזמנות לעצמן כל שכן דיוצאות צימון של אנשים.

יז

ורשואלת מי שלא נתמלא זקנו כמה פעמים יכול להתפלל באקראי¹. דע שיכול להתפלל באקראי כאחד מצני העיר שמתפלל כשיעלה על לבו ובלבד שלא יתמנה מפי הצבור או מפי שליח צבור הממנה אותו להקל מעליו ולהתפלל בעדו לשעות.

יח

ועל שמקרין לתוקע, מנהג כשר הוא מחמת שאימת צבור הוא על התוקע ובהול הוא איכא למימר שמה יטעה, והפסק אינו כמו גביל לתורי¹.

יט

ונראה לי שיש לגעור באותן המגביהים קולן צ"ח ואומרים עם החזן תפלת י"ח וקדושה. ואף לרבי יוחנן דאמר¹ ולואי שיתפלל אדם כל היום הני מילי ספק התפלל ספק לא התפלל. אבל היכא דהתפלל כבר אסור להתפלל שנית. והחזן מתפלל להוציא את מי שאינו צקי, והקהל יש להם לשמוק ולכוין לברכת החזן ולומר אמן, וכשאין תשעה צבית הכנסת המכוונין לברכת שליח צבור קרוב הוא בעיני שצרכת שליח צבור לצטלה כי נתקנו ברכות לשליח צבור

לאמרם בעשרה, וכשאין תשעה צבית הכנסת המכוונין לברכת שליח צבור נראה כצרכה לצטלה לכך כל אדם יעשה עצמו כאלו אין תשעה זולתו ויכוין לברכת החזן. ולכן צמי אבותינו יחדו עשרה בצטלין להיות תדיר צבית הכנסת ולכוין לשליח צבור מראש ועד סוף. והמזמרים עם החזן נראה כקלות ראש.

ובברכת יוצר וערבית אני אומר עם שליח צבור בנחת כי אין אדם יכול לכוין תדיר עם החזן בשתיקה וגם אם היה אדם מכוין לדברי שליח צבור בשתיקה ובאמצע הצרכה פנה לבו לדברים אחרים הרי הפסיד הצרכה כי הפסיק באמצעייתה, אבל כשאדם קורא צפיו ואף אם קרא מקצתה בלא כוונה יצא, כדאמרינן בצרכות² עד כאן מצות כוונה וקריאה מכאן ואילך מצות קריאה בלא כוונה. ואמרינן צירושלמי³ מחזיקנא טיבתא לרישי דכי מטינא למודים כרע מנפשיה. וכשאני מגיע לסוף הצרכה אני ממחר לסיים ברכת קודם שסיים החזן ברכתו ומכוין אני לענות אמן אחר ברכת החזן. וגם⁴ דבר פשוט הוא שאין לומר קדיש עם החזן כי אין אומרים קדיש אלא בעשרה, וצריך להבין לחזן ולענות אמן יהא שמייה רבא אחריו. כמו כן בקדושה אומר החזן נקדישך ונערישך וכו' עד שמגיע לקדוש ואז עונין הצבור קדוש. ובסליחות נהגו להפסיק בוסלת אחת אע"פ שאומרו פעם שנית מאי נפקא מינה כמה פעמים כופל ושונה בסליחות ותחנונים, והלא הוא מתחיל כל סליחה סלח לנו אבינו וכו' אע"פ שכבר אמר אותו בתפלה. ושמעתי מאבא מארי ז"ל שהי' אומר על כל צרכה וצרכה שהיה שומע בכל מקום ברוך הוא וברוך שמו. וזה הוא שאמר משה רבינו עליו השלום⁵ כי שם ה' אקרא הבו גודל לאלהינו. ועוד אפילו כשמוכיר לנדיק צפר ודם צריך לברכו שנאמר⁶ זכר נדיק לברכה. וגם שמעתי כל העולם שאומרים יתעלה וישתבח כשאומר החזן ברכו ולכן מאריך צו החזן, וסימן לדבר מודים שמאריך צו החזן כדי שיאמרו הקהל מודים דרבנן.

כ

ובברכות שמונה עשרה אין לשנות ממצע שטבעו חכמים ולא שמעתי ולא ראיתי מעולם כי אם ושבענו מטובך¹ וקאי על הקדוש ברוך הוא ולא על השנה, וכן בכל הצרכה ברך עלינו ותן טל ומטר ושבענו מטובך וברך שנתינו והמשנה הפסיד. ואין לומר ותכניע כל אויבינו אלא ותכניע² במהרה צימינו. כי יש לי קונטרס מעשה ישן וכחזו בו כל הצרכות של כל השנה וסכום כמה תיבות יש בכל צרכה וצרכה וכנגד מה נתקנה, וכחזו צו תשעה ועשרים תיבות יש בלמשומדים משום דמשומד כופר בתורה שכתב בתורה

ואילן הובא בב"י או"ח סי' קכה. 5 דברים לב, ג. 6 משלי י, ז.
 ב 1 ולא: ושבענו מטובה. 2 כ"ה ב"ד ק ובר"א. בדפוס ו"ב ותכניעה [1].
 ובבבלי ותכניעם.

3 שם לח, ב.
 יז 1 ראה להלן סי' כב. יח 1 ברכות מ, א.
 יט 1 ברכות כא, א. 2 יג, ב. 3 ברכות ב, ד (דף ה, א). 4 מכאן

כר' יוסי דתניא אמר ר' יוסי כל ימי הייתי מטטער על מקרא זה⁶ והיית ממשש צלהריס כאלשר ימשש העור בצפלה, וכי מה לו לעור בין אפלה לאור עד שצא מעשה לידי פעם אחת הייתי מהלך באישון לילה ואפלה וראיתי סומא ואצוקה בידו אמרתי לו בני אצוקה זו למה, אמר לי כל זמן שאצוקה בידי בני אדם רואין אותי ומזילין אותי מן הפתחים ומן הקוליס והצרכנים. וטעם זה לא שייך אלא בסומא ממש דכשאלם רואה יפה ונולד במערה ולא ראה מאורות מימיו לא שייך האי טעמא. ואם כן חזרה הקושיא לדוכחה מההיא דפרק החובל. ומירך ר"י⁴ אע"ג דפטר ר' יהודה סומא מכל המצות מכל מקום מדרבנן מחוייב בכל המצות. ואע"ג דאשה מיפטרא ממ"ע שהומן גרמא ולא מחייבין אפי' מדרבנן, משום שיש עדיין מצות הרבה שהיא חייבת בהן אבל סומא אי פטרת ליה מכל המצות ואפילו מדרבנן א"כ הוה ליה כעין גוי שאינו נוהג בתורת ישראל כלל לכן חייבוהו בכל המצות מדרבנן. ולפיכך אותו שלא ראה מימיו אפילו מדרבנן לא יפרסם על שמע כיון דלית ליה הנאה, אבל אם ראה ונסתמא חייב מדרבנן ומוציא אחרים מידי חובתן דאחריו לא מחייבי אלא מדרבנן דקריית שמע מדרבנן היא כדאמרין בצרכות דפרק מי שמתו⁷ ואתי רבנן ומפיק מדרבנן, כדאמרין פ' ערבי פסחים⁸ סומא פטור מלומר הגדה דכתיב⁹ צעזעור זה, ופריך והא אמר רבא¹⁰ מאן אמר אגדתא צבי רב ששת וצבי רב יוסף, ומשני דקסברי רב ששת ורב יוסף מנה בזמן הזה דרבנן וסומא מיחייב מדרבנן ואתי דרבנן ומפיק מדרבנן. ואע"ג דקטן שהגיע לחנוך מחייב מדרבנן אינו פורס על שמע, שאני חיובא דקטן דאינו אלא לחנוכו. הרי הוכחתי דלפי גמרא דידן אפילו לר' יהודה פקח ונסתמא פורס על שמע ומתפלל דק"ש ותפלה דרבנן ואתי דרבנן ומפיק דרבנן. ומיהו אין אנו צריכין לכל זה דהלכה כרבנן דסומא חייב בכל המצות וגם הוא נהנה מן האור הלכך אפילו לא ראה מאורות מימיו פורס על שמע ומתפלל ובלבד שלא יקרא בתורה בעל פה. והנראה בעיני כתבתי.

אשר בן ה"ר יחיאל ז"ל

כב

בן י"ג יכול להתפלל באקראי אבל שליח צבור קצוע אין למנותו עד שיתמלא זקנו¹.

ומה שכתבת שנהגו באלו המקומות למנות צווי המשפחות לשליח צבור יש בדבר הזה צווי מנהג כאלו אינה

שבעל פה שהן שמים ובעשרים ושבעה אותיות שבתורה. וכשתסיר כל אויביו או ישאלו עשרים ותשעה תיבות³. והמגיהים כל אויביו כוונת משום מעין חתימה סמוך לחתימה ואינם צריכים כי כל הצרכה איירי באויבים. ונראה שיש לומר וכפא דוד בתוכה תכין כי סגנון הצרכה כולה מוכיח ומעולם נתתי לבי לקיים מטבע שטבעו חכמים צלי חסור וייתור. צרפתיים אינם אומרים ואור חדש על ציון מאיר כי אין זה לא מעין חתימה ולא מעין פתיחה. ואני אומר שהוא מעין חתימה ופתיחה כי יוצר אור היינו אור שצרא הקדוש צרוך הוא בששת ימי בראשית ולא היה העולם כדאי להשתמש בו גנוז ולדיקים לעתיד לבוא. ועל אותו אור נאמר⁴ והלכו גוים לאורך והיינו אור חדש של ששת ימי בראשית שעתידי הקב"ה לחדשו לנו אמן במהרה בימינו יצנה. ואתה ותורתך שלום כנפש שארך

אשר בן ה"ר יחיאל ז"ל

כא

תנן דפרק הקורא את המגלה עומד¹ סומא פורס על שמע ומתרגם רבי יהודה אומר כל שלא ראה מאורות מימיו לא יפרסם על שמע ומשמע לר' יהודה דוקא שלא ראה מאורות מימיו הא ראה ונסתמא יכול לפרסם על שמע. וקשיא מהא דאמרין דפרק החובל² גבי סומא וכן היה רבי יהודה פוטרו מכל מצות האמורות בתורה, אלמא אפי' ראה ונסתמא פוטרו מן המצות וכיון שהוא פטור אינו יכול להוציא אחרים. וצירושלמי³ פריך לה על ההיא משנה דמגלה תמן תנינא סומא אינו גולה דברי ר' יהודה ר' מאיר אומר גולה ושניהם מקרא אחד דרשו בלא ראות ר"מ אומר לרבות את הסומא ר"י אומר פרט לסומא וכא תנין ר"י אומר כל שלא ראה מאורות מימיו לא יפרסם על שמע הא ראה פורס. ר' חגי בעא קומי ר' יוסי מיחלפא שיטתיה דר' יהודה תמן הוא אומר פרט וכא הוא אומר לרבות. אמר ר' חנינא צרי' דר' הלל ציושב צבית אפל היא מתניתא היושב צבית אפל לא יפרסם על שמע. פי' שכל ימיו נתגדל במערה ולא ראה מאורות מימיו אע"פ שהוא רואה. אבל סומא אע"פ שראה מאורות לא יפרסם על שמע אליבא דר"י לפי שהוא פטור מן המצות ואינו יכול להוציא אחרים. ור"י ז"ל פירש⁴ דע"כ גמרא דידן פליג אירושלמי דמשמע במגלה⁵ דפליגי בסומא ממש ואפי' הכי קאמר ר' יהודה דוקא שלא ראה מאורות מימיו הא ראה ונסתמא פורס על שמע, דאמרין במגלה תניא אמרו לו לר' יהודה והלא הרבה נפו במרכבה ולא ראו אותה צימיהם, ור' יהודה התם באוננתא דליבא תליא מילתא והכא משום הנאה הוא והא לית ליה הנאה, ורבנן אית ליה הנאה

3 בדפוס קושטא ובדפוס ויניציאה א: עשרים ושבעה תיבות. ובדפוס ויניציאה ב: "עשרים ותשעה ושבעה" — וכפי הנראה תקנו "עשרים ותשעה" ולא הסירו את הנוסח הקודם. 4 ישעיהו ס, ג.
כא 1 מגילה כד, א (פ"ד מ"ו). 2 ב"ק פז, א. 3 מגילה פ"ד ה"ז (ע"ה, ב).

4 תוספות מגילה כד, א ד"ה מי ותוס' ב"ק פז, א ד"ה וכן (השני) ובתוס' רבינו פרץ שם. 5 כד, ב. 6 דברים כח, כט. 7 כא, א. 8 קטו, ב. 9 שמות יג, ח. 10 לפנינו שם: והאמר מרימר שאלתינהו לרבנן דבי רב יוסף וכו'.
כב 1 פסקי הרא"ש מגילה פ"ג ס"י טו. וראה לעיל ס"י ט.

ראויה למיזחסיס שבישראל אלא כשאר אומניות בעלמא. ותלילה להיות מלאכת השם אומנות אלא עטרה לראש. גם אני נתרעמתי מיום צואי הנה על חוני הארץ הזאת. אבל לא נתרעמתי על שלך שחלית הדבר ביחס המשפחה ואינו כן בעיני המקום, אם הוא מיוחס ורשע מה תועלת לפני המקום ביחס שלו, ואם הוא ממשפחה נכריה וזדיק שלום שלום לקרוב מזרע רחוקים. אבל נתרעמתי כי חוני הארץ הזאת הם להנאחס לשמוע קול ערב ואפילו הוא רשע גמור

אינן חוששין רק שיהיה נעים ומירוח, והקצ"ה אומר² נתנה עלי בקולה על כן שנאמיה. ומה שכתבת שממנין חזן הכנסת להתפלל כל השבוע קודם שנתמלא זקנו וסומכין על זה שיש להם חזן אחר שמתפלל בשבת וביום הכניסה, טעות הוא כי זה נקרא חזן קבוע כיון שמנוהו להתפלל אף על פי שיש אחר שהוא גם כן ממונה, ודוקא בעראי (ס"א באקראי) בלא מנוי יכול להתפלל אחר שהביא שתי שערות.

כלל חמישי

דיני קדושת בית הכנסת ומקומותיו ונרותיו

א

ילמדני אדוני על צית המדרש שהקהל רוצים לשנותו וכך היה הענין, מתחלה היה הרב לומד צבית הכנסת ונמלכו הקהל והסכימו לעשות צית המדרש וצנו שתי עליות להגיד באחת ושניה לתלמידים ועתה רוצים הקהל להשכיר העליות לדירה ואומרים שיחזור הרב ללמוד צבית הכנסת כמקדם וזררו הקהל אנשים להשתדל בעיני הקהל והם החרימו לעשות דבר זה. ועתה הורני אם יש לאל ידם לדבר הזה הא אמרינן¹ מצי רב לבי כנישתא אסור, כל שכן לדבר הרשות. או דילמא בהסכמת טובי העיר יכולין לעשות מה שירצו. ואם אין יכולין אם החסם חלה להצריך התרה. וכמדומה לי שמתחלה בגאווהו ממשות ההקדש שהיו צידם.

עליה כל שכן לתלויה בצד ההיכל, לפי שאומרים שאותה צורה שחורה העשויה זה היא צורת המקום שהולכים לחוג לשם בארצם. וגם יש אומרים שיש צה צורת מרקוליס ודרכם להתפלל עליה ולכרוע עליה בתפלתם. ועוד אמרו לי מפני זה קורין למחלת סגאדה לפי שסוגדין עליה. וכיון שכן נראה לי שאסור לתלויה צבית הכנסת כלל כל שכן צדי ההיכל וצריך להוציאה מצית הכנסת כדי שלא יאחר לה שום זכר צבית הכנסת כי מה לנו להניח צבית הכנסת שלנו דבר כזה שהוא מוכן ומזומן לתפלתם. ואין ראוי לשום אדם מישראל לערער על זה כדי להניח מחללת כזו צבית הכנסת וכל העובר על זה הוא נוטה מדרך ישרה לדרך רעה וראוי ליסרו. הנראה בעיני צייתי לכתוב וחתמתי עליו.

אשר בן ה"ר יחיאל ז"ל

ג

שאלה ראובן יש לו מקום מושב צבית הכנסת סמוך למקום מושבו של שמעון. וראובן הנזכר רוצה לעשות מחיצה בין מקומו למקום שמעון ושמעון מעבד עליו שהוא אומר כי עתה הוא ראשון וכשיהיה שם מחיצה לא יהיה ראשון ונמצא שהוא מפסידו. וראובן אומר שאינו יכול לעבדו לפי שצידו הוא להשביח מקומו ולעשות בשלו מחיצה כי לא נשתעבד לו לכך.

תשובה יראה לפי דעתי שהדין עם ראובן שנאלו שני מקומות שהם שותפין יש בהם כדאי לזה וכדאי לזה ותנן¹ כל שאלו יחלק ושמו עליו חולקין. ועוד דאפילו שותפות אין כאן דראובן אין לו כח להשתמש בחלק שמעון ולא שמעון בחלק ראובן אלא שכנים הם וכל חד וחד צדידיה קא צנה. אמנם ראובן יעמיד כל המחיצה בחלקו כי אין לו כח למעט חלק שמעון כיון דמן הדין אינו יכול לכופו לחלק. ומה שטוען שהוא ראשון לא צקינא צהאי דינא² כי פעמים אמעני משוצח ופעמים

תשובה כיון שטובי העיר הסכימו לשנותו הרשות צידם אפילו לדבר הרשות כדאיחא צנגלה צפרק בני העיר² אמר רבא לא שנו אלא שלא מכרו שבעה טובי העיר צמעמד אנשי העיר אבל מכרו שבעה טובי העיר צמעמד אנשי העיר למשתי ציה שכרא שפיר דמי. ואע"ג דצי רבנן חמיר מצי כנישתא היינו לענין זה שאין לעשות מדרש צית הכנסת אבל כולי האי לא חמיר שלא יוכלו בני העיר לשנותו. ועוד דמילתא דרבא קאי אכל מה שהוזכר במשנה³ אפי' דברים שהם חמורים מציהכ"נ ואכולהו אמר רבא שצני העיר יכולין לשנותו.

ב

מה ששאלת בענין מחללת קטנה הנקראת סגאדה בלשון ערבי שדרך ישמעאלים להתפלל עליה ויש בה כמו צורת משקל שחור אם מותר לתלויה צבית הכנסת לצד ההיכל אחד מכאן ואחד מכאן ולהתפלל כנגדה, ואף על פי שחלילה וחם לשום אדם אחד מישראל להתפלל בשום כונה לדבר אסור. דבר זה שאלתי בעבורי וחקרתי עליו ונתברר לי שנהגו איסור צכאן צטוליתולא להניח מחללת כזו צבית הכנסת כדי לישב

ג 1 ב"ב יא, א (פ"א מ"ו). 2 בדפוס ויניציאה ב נוסף כאן: ס"א טעמא.

2 ירמיהו יב, ח. 1 מגילה כו, ב. 2 שם כו, א. 3 שם כו, א (פ"ג מ"א).

להטיל הממון על בני העיר, ותקנו כל מי שלא יפרע כפי מה שיטילו עליו שימכרו מקומו צדיהכ"ג ונמכרו הרבה מקומות צדיהכ"ג. עתה צאים צעליהם לערער על המכירה בכח החרם הראשון, ואומרים שהחרם האחרון לא היה כלום שלא עשו שום חרטה על החרם הראשון ולא התירוהו על ידי חכם כמו שהיה צריך ושתי ההסכמות חתומות בעדים מאנשי הקהל. ויש שהיו אומרים שלא היו יכולין להעיד בני העיר זה על זה ועל כיוצא בו כיון שהם נוגעין בעדותן ויש להם הרבה קרובים צעיר.

תשובה מחלה אכתוב לך דין התרת חרם שהקהל מתירין בכל יום בלא פתח וחרטה ובלא יחיד מומחה וג' הדיעות אלא מתירין לעצמן ודרשו רבותינו¹ הוא אינו מוחל אצל אחרים מוחלין לו מאין פשט היתר זה, אלא ודאי אין הקהל מתכווין לחרם ולשבויה אלא מנדן ומחרימין מי שיעבור על גזרתם כחרמו של עכן וכהיה דעורא² יחרם כל רכשו. ואפילו אם הזכירו הציבור לשון שבויה אין דעתם אלא לנדות ולהחרים כל מי שיעבור על גזרתם וכן מצינו במעשה דפילגש בגבעה דכתיב³ כי השבויה הגדולה היתה לאשר לא יעלה, ותניא בילמדנו⁴ וכי שבויה היתה אלא ללמדך שהחרם היא השבויה והשבויה היא החרם. וכן שבעת שאלו⁵ לא היתה אלא גזרה ונדוי על כל מי שיעבור על גזרתו. וכן שבויה דיהושע צירחו⁶ לא היתה אלא גזרה, דאי אפשר להשביע הנולדים אחר זמן, אצל נדוי החרם חל על דורות הבאים. הילכך כל חרם שמטילין הקהל אינו אלא נדוי וגזירה ובכל עת שיסכימו רוב הקהל או טובי העיר שגברו מדעת הקהל להיות כל צרכי העיר נחתכין על פיהם להתיר החרם יש להם כח להתירו. הילכך נדון זה אם צהסכמה התירו החרם הראשונה נצטלה החרם והמכירה מכירה, ואם לא הסכימו להתירה אין המכירה מכירה.

מנהג פשוט הוא בכל ישראל שאין מציאין עדים מחוץ לעיר להעיד על תקנתם והסכמתם אלא מקבלים עליהם עדי העיר להעיד על כל עניניהם וכשרים אפילו לקרוביהם כיון שקבלום עליהם אנשי העיר.

אשר בן הרב רבי יחיאל ז"ל

ה

שאלה ילמדנו רבינו צענין המקומות של בית הכנסת שרגילים צעליהם למשכנס ולמכרם ולהורישם לצניהם. והמנהג להיות שם צעל המקום כתוב במקומו, ואינו מקפיד לישב שם תדיר אלא כאלה העם. והיי' לראובן מקום אחד שהיה שם אביו יעקב כתוב בו זה כמה שנים יותר משני

ד' 1 חגיגה י, א. ותשובה מקבילה לזו ראה להלן כלל ז, ט. 2 י, ח. 3 שופטים כא, ה. 4 מדרש תנחומא וישב ב. 5 שמואל א יד, כד. 6 ו, כו.

אחרון משוכת. לא מקומו של אדם מכדו אלא האדם הוא מכד את מקומו. הא דאמרינן בצרכות³ גדול מסב צראש, ובצ"ב⁴ (בישיבה) הלך אחר זקנה, הני מילי במקומות שאינם קבועים. אצל של בית הכנסת שאדם מוריש לצניו אטו אדם גדול שישב צראש והוליד בן פריץ יפנה את מקומו וישיב גדול במקומו לא יעשה כן, אלא צנחלתו ידבק ומקומו אל ינח וישכון וישב צראש אעפ"י שאינו ממלא מקומו. ועוד ראיתי בכל הארצות שעברתי שיש להם מקומות קבועים צבית הכנסת שיש חלוק מחיצות צין מקום למקום. ועוד אפילו לא יהיה מנהג לחלוק מקומות וגם שמעון נפסד צחלק המחיצות שאם היה צא למכור מקומו יפחתו דמיו מחמת שאינו ראשון כאשר היה צחללה, נראה לי שצצביל הפסד זה לא ימנע ראובן זה מלחלוק שכל ההרחקות השנויות צצבא צתרא היינו דוקא היכא דדבר הנסמך מויק לשכנו בגוף ממונו, כגון הסומך צורו לשדה צצירו שהוא מוזיקו להרחיק כשיצא לסמוך צור גם הוא אומר כל מרא ומרא מרעית לי לאראעי⁵. וכן כל ההרחקות דלא יחפור או שמאפיל עליו או מחמת הריח או פסקת לחיותאי. אצל אדם הצונה צחוך שלו להשביח נכסיו ואינו מויק לגוף ממון צצרו אלא שמפחיתו מדמיו כי האי גונא לא הצריכו חכמים להרחיק כהיה דפרק לא יחפור⁶ עושה אדם חנות צצד חנותו של צצירו ומרחץ צצד מרחץ של צצירו ואינו יכול למחות צצדו מפני שיכול לומר לו אחת עושה צחוך שלך ואני עושה צחוך שלי. ואע"פ שהדבר ידוע שהחנות של הראשון דמיו נפחתים שיותר היה נמכר ציוקר כשלא היה צמבוי אלא חנות אחת אף על פי כן אינו יכול למחות צצדו. ואע"ג דקאמר תנאי היא ורבן שמעון צן גמליאל פליג דאמר אף לשכנו כופהו היינו משום שירד לאומנותו ופוסק חיותו אצל משום דדמי חנותו נפחתים לא פליג. אמנם אם נהגו צמדיות הללו כשמוכרים מקומות צבית הכנסת שמוכרים מושב הראש ציוקר והשני צפחות וכן כלם נפחתים לפי התרחקם ממושב הראש אם עתה צחלוק מחינה יפסיד מקום מושב הראש חשיבתו לא יוכל ראובן לחלק, כי אדעתא דהכי קנה מקומו צפחות מדאי מושב הראש, שאם יוכל לעשות מקומו ראש למה נפחת דמי מקומו. ושלוס.

אשר בן ה"ר יחיאל ז"ל

ד

שאלה קהל שעשו הסכמה צחרם שלא ימכרו את מקומם לשום אדם שיש לו צבית הכנסת צצביל שום חוז שיחמיצ הן משום מס הן משאר חוז אם לא צראון צעל המקום. אחר כן אירע שהעלילו הגוים עלילה על בית הכנסת והתפשרו הקהל עמהם צארצע מאות זהובים ומנו צרורים

3 מו, ב. 4 ק, א. ולפנינו שם: במסיבה הלך אחר זקנה. 5 שם יז, ב. 6 שם כא, ב.

נראה לי שאין להם לקבל חרם עליה אחרי אשר קבלה חרם עליה כבר שלא להבדיל ממנו כלום. אמנם אם ידוע הוא שבזווייה סגרו הצית והבדילו ממנו ממונו הרי עברה על אותו חרם ואין להאמינה בקבלת אותו החרם. ומכ"מ אין לומר שהיא הוא נשבע כיון דהיא חשודה לעבור על החרם, דהיא כופרת הכל ואומרת שלא נטלה משלו כלום ומחוייבת שבעת היסת דרבנן, ובשבעה דרבנן אין שכנגדו נשבע ונוטל כדאיתא בפ"ק דב"מ¹ דתקנתא לתקנתא לא עבדינן. לכן נראה שיש להטיל חרם על הקהל ועליה שכל מי שלקח משלו שיחזירה לו או היודע על חברו שיעיד בפניכם. וכל הכתבים שבידו חייב להחזיר כיון דאייתא לדינא קרעין לכל פתיחות שכתבו עליה.

ט

אשר שאלת על הציבור שהטילו חרם והתנו שלא יעשו התרה ולא התרה להתרה עד סוף העולם, כבר כתבתי בחשבות שאלה¹ שצריך לדקדק מה דין חרמות שהקהל מתירין², ומתירין כשרוצין בלא פתח וחרטה ובלא יחיד מומחה או ג' הדייטות. ואם יש להם דין נדרים וחרמים אין פשטה שגגה זו בכל תפוזות הגולה בספרד ובצרפת ובכל הארצות שעברתי דבר שתינוקות של בית רבן יודעין הוא אינו מוחל אבל אחרים מוחלין לו³. אלא על כרחין אין הציבור מכוונין לחרם או שבעה אלא מנדין או מחרימין כל מי שיעבור על גזרתם כחרמו של עכו"ם וכההיא דעורא⁴ יחרם כל רכושו. ואפי"ו אם הזכירו הציבור ל' שבעה אין דעתם אלא לנדות ולהחרים כל מי שיעבור על גזרתם, וכן מצינו בפילגש בגבעה דכתיב⁵ כי השבעה הגדולה היתה לאשר לא יעלה וכו' ותניא בילמדנו⁷ וכי שבעה היתה אלא ללמדך שהחרם היא השבעה והשבעה היא החרם. וכן שבעת שאול⁸ לא היתה אלא גזרה כל מי שיעבור על גזרתו. וכן שבעת יהושע בריחיו⁹ לא היתה אלא גזרה ונדוי דאי אפשר להשבע את הנולדים לאחר זמן אבל נדוי בחרם חל על דורות הבאים. נמצא שהקהל נדו והחרימו לקיים גזרתם ואחר כך החרימו

וגזרו שלא יעשה התרה, ויחירו חרם האחרונה שהחרימו שלא להחיר ואח"כ יחירו החרם. ואין מכשול בהתרה זו אם היא מדעת רוב הקהל.

י

וציבור שהיה להם אלמעונה¹ לתלמוד תורה ולש"ס וסלקיה והטילו חרם שלא להחזירה ואמרו זו האלמעונה לא תחזור עוד, ושז נחרטו רובם להחזירה ע"י שנוי בחוספת או בגירוע אם יכולין בלא התרת חרם. פשיטא שיכולין כיון ששינוה והם אמרו זאת האלמעונה נמצא אינה זאת שהחרימו עליה אלא אלמעונה חדשה היא.

אשר בן ה"ר יחיאל זצ"ל

יא

ששאלת ראובן היה לו דין ודברים עם שמעון בסבה שהיו דרין במקום אחד ופורעין מס ציחוד לימים הלך לו שמעון למקום אחר וקבע שם דירתו וראובן ושאר הקהל היה להם תרעומת על שמעון בעסק המס. לימים חזר שמעון למקום שהיה דר שם תחלה ותפסוהו הזקנים ומתוך התפיסה נשתעבד בקנין גמור בלי שום נד אסמכתא ונתפסו והלך לו שמעון, ועכשיו מוצע ראובן לשמעון אותו שטר חוב ושמעון אומר כי מחמת האנס נשתעבד. והוא לא מסר מודעה תחלה ושעבד עצמו בקנין אחר שיצא מן התפיסה, ועדים מעידים כי בסבת תרעומת הקהל נתפס ומתוך כך נתפסר ונתתפקת אי הוי כחלוהו ויהיב. איני רואה כאן שום טענת אונס כי מנהג פשוט בכל תפוזת גלות ישראל מי שחייב מס לקהל חובשים אותו בבית הסוהר ואין מציאין אותו בפני ב"ד אלא טובי העיר דנין אותו כפי מנהגם ואינו יוצא משם עד שיפרע או עד שיתן ערב או עד שישתעבד עצמו בשטר ואין כאן טענת אונס ואין מועיל מסירת המודעה כי כן דין המס.

אשר בן ה"ר יחיאל זצ"ל

כלל שמיני

דיני שבועות ודין פותחין בנולד ודין שבועה באנס הלב ובחלום ודין אם נאנס ודין שבועה בטעות ודין גלגול שבועה ודין שבועה לאפוקי ממונא

א

שאלה ילמדני אדוני מורי. על דבר שבועה שעשיתי לדודי כי צא עלי בערמה ואמר לי שהפחה כלל אותי

בפשרתו ושקר כי הפחה שאל אותו עברי אם הייתי יכול ליתן שום דבר. ואמר שהייתי עני אלא שהי' רוצה שבעתי שהייתי מבקש לקרובי לסייע לי עד ארבע זקוקים. והפחה לא הניח

6 שופטים כא, ה. 7 תנחומא וישב, ב. 8 שמואל א יד, כד. 9 יהושע ו, כו. י 1 סוג של מס.

ח 1 ה, ב. ט 1 כלל ה, ד וכלל י, ג. 2 בדפוס ויניציאה ב גוסף: ס"א מעלין. 3 חגיגה י, א. 4 יהושע ו, יח. 5 י, ח.

וצפרק בתרא דכתובות⁴ גבי פריעת צעל חוב של חצרו דהניח מעותיו על קרן הנצי, דמפרש טעמא הוינא מפייסנא ליה והוה מחל לי הגע עצמן דהוה גביה המשכון מפייס הוינא ליה ויהיב משכוניה ואפילו צעל חוב דוחק. דהתם אמר ליה מי הזקיךך לפרוע בדבר שלא נשתעבדת אבל המשועבד דדין פרע. והא דירושלמי דהגוזל בתרא⁵ נטלוה מסיקין מיד הגוזלן מחמת הנגזל מהו דניכול למימר ליה מ"מ הב לי דידי ומאן דבעי ייתי ויסב מנאי, גולן ודאי חייב צאונסין דבעי למיעבד השצה מעלייתא ותו דלא נשתעבד הגולן למסיקין שהם צאין צאונסיות דדין.

ג

עוד ילמדני. ציבור שממשמים וצאין להטיל חרם שכל מי שיש לו מעות צמוזמן שילווים לגוי פלוני, והלך ראובן מיד ונתן מה שהיה צמוזמן לשמעון שלא היה בכלל התקנה כדי שלא להלות לגוים ונתן לו צמתנה גמורה בלא תנאי. והודיעני אם המתנה מתנה הואיל ואיכא אומדנא דמוכת, אי דמיא לשטר מצרחת וש"מ שכתב כל נכסיו לאחר ולא ציטעריכו ליה זוי. ואף אם אינו * כמתנה מכל מקום נהי

דמתנה אינו לא גרע מהלואה ופקדון שהרי דעמו היה שיסתמש בהם, או נאמר שהחרם חל למפרע משעה שהיו עסוקין בענין. ומי שמתעסק בשל אחרים אם יכולין לכופו להלוות לאותו גוי כי אינו נותן רבית כמו אחרים והקהל צריכין להלוותו מפני דרך שלום.

תשובה על חרם הקהל דע לך דלא שייכא הערמה והצרחה צהרם שעושין הקהל על דעת המקום צ"ה ועל דעתם, ולאפוקי מכל מיני ערמות עושין כן. ודבר ידוע שזה לא כיון ליתן אלא להצרחה בעלמא ואומדנא דמוכת הוא אפי' להוציא ממון צכל הני שכתבת. אמנם שוגג היה כי לא היה סבור לעבור על החרם. וכי היכי דאומדנא דמוכת מפקא מכלל מתנה מפקא נמי מהלואה ולא תועיל ערמתו כלל וחייב להלוות. והמתעסק בשל אחרים אם צורך הקהל הוא שהלוו לאותו גוי כגון שהוא יכול להרע ולהיטיב לקהל וצריכין לשדו ולהפיק רצונו, וגם הוא דין ומנהג צעיר שהמתעסק בשל אחרים פורע מס הקהל ממעות אחרים, אם כן חייב להלוות ממעות אחרים כמו פריעת מס.

כלל עשירי

דיני שבועה וחרם על דעת רבים ועל דעת פלוני

א

שאלה ראובן נשבע לאשתו שלא יא' ממנה צלי רשותה, ונשבע על דעת רבים ולא הזכיר הרבים בשבועתו, אם נקרא על דעת רבים.

תשובה נדר על דעת רבים פי' ר"מ¹ דהיינו דוקא כשמוכיר צפי' פלוני ופלוני כל שמות האנשים שהוא נודר על דעתם אבל אם אמר על דעת רבים סתם יש לו התרה כיון שלא פירש צמי תלה נדרו.

ב

עוד שאל צענין השבועה, שלא האמינה עליו צאותה שבועה לא צשני עדים ולא צעד אחד. ופייסה שתחיר לו השבועה ונתפייסה והתירה לו שלא צפני עדים. עתה טוענת שלא התירה לו מעולם והוא אמר שהתירה לו, איזה מהם נאמן.

תשובה¹ כיון שלא האמינה עליו צעדים נאמן ראובן לומר מצרונה אני יוצא שאמרה שמצרונה הוא שאלא כל זמן שארצה ופטרתי משבועה, כי צדדים הללו צינו ליוצרו כי כבר נשבע שלא יא' כי אם צרונה. כי אם תטעון אמה

עובר על שבועתך אינה נאמנת לפסלו כי הוא אומר שפטרתי אותו מן השבועה. דלא עדיף ממה שהיה חייב לה ממון והוא אומר שפטרתי אותו מן הממון היה חייב לה שבועה. והכא לא שייך לחייבו שבועה שהרי כבר נשבע שלא יא' כי אם צרשותה והוא אומר שפטרתי אותו, ואם הוא משקר הרי הוא עובר על שבועתו שאין שבועה חלה על שבועה.

אשר בן ה"ר יחיאל ז"ל

ג

שאלה אשר שאלת על הציבור שהטילו חרם והתנו על דעת פלוני כלומר על מנת שירצה, וצא ונתרצה ונתקיימה ואח"כ נמלך. היוכל לצטל החרם.

תשובה יפה כתבת שאין צידו לצטלה ואפי' אם התנו מתחלה שיוכל לצטלה אחר שקיימו, אם חרם הציבור יש לה דין נדרים וחרמים דכל נדר שחל פעם אחת אינו צטל בלא פתח של חרטה וחרטה אפילו פירש והתנה מתחלת הנדר שאימת שירצה שיתצטל הנדר מעיקרא או שחלה צאחד שיצטלנו כשירצה, מיד כשחל הנדר קריין ציה לא יחל דצרו¹ הוא אינו

ב 1 הביאה הב"י חו"מ סי' לד אות לא, עיי"ש.
ג 1 במדבר ל, ג; חגיגה י, א.

4 פ"ג ה"ב (דף סח, ב). 5 פ"י ה"ו (מד, א).
א 1 תוספות גיטין לו, א ד"ה אבל.

קטנה, אעפ"י שמופלא סמוך לאיש דאורייתא והיא אינה אשתו אלא מדרבנן. ומסתמא האשה סומכת על דעת בעלה אם ירצה שלא יתקיים הנדר כלל, וגם אם ירצה עתה לקיימו ואחר זמן ירצה לבטלו ושיהא בטל, ואפילו הכי אמרה תורה שיכול לבטלו ביום שמעו אבל אם קיימו שוב אינו יכול להפר. אלמא נדר שחל שעה אחת שוב אין לו ביטול אלא בהתרת חכם.

הילכך נדר שחל שעה אחת בין תלה בדעת עצמו בין תלה בדעת אחרים אין לו ביטול אלא ע"י חרטה והתרה, ואף אם תלה בדעת אחר וקיימו ואחר כך נשאל על קיומו אינו מועיל, דדוקא גבי בעל הוא דבעי רבא אם יש שאלה צהקס⁷ ומשום שהאשה נתלית וסומכת לגמרי על דעת בעלה כל ימי היותה יושבת תחתיו, אבל החולה נדרו בדעת אחר אחרי שעשה האחר מה שיש לו לעשות באותו הנדר וקיים לו את נדרו אינו נסמך עליו יותר ולא הועיל לו שאלת ההקס. כך נראה, לי מתוך שיטת ההלכה והבא להקל כריך להציא ראייה, וכן הדין בנדריים.

אמנם כריך לידע⁸ מהו דין החרמות שהקהל מטילין ומתירין כשרוצין בלא פתח וחרטה ובלא יחיד מומחה או ג' הדיוטות. ואם יש להם דין נדרים וחרמים היאך פשטה שגגה זו בכל תפוזות הגולה בארצנו ובצרפת ובכל המקומות שעברתי, דבר שמינוקות של בית רבן יודעין אותו הוא אינו מוחל אבל אחרים מוחלין לו⁹. אע"כ אין הציבור מכווין לחרם או לשבועה אלא מנדין ומתירין כל מי שיעבור על גזרתם כחרמו של עכן¹⁰ וכההיא דעורא¹¹ יחרם כל רכושו. ואפילו אם הזכירו הצבור לשון שבועה אין דעתם אלא לנדות ולהחרים כל מי שיעבור על גזרתם, וכן מצינו בפלגש בגבעה דכתיב¹² כי השבועה גדולה היתה לאשר לא יעלה לשם למצפה. ותיבא צילמדנו¹³ וכי שבועה היתה שם אלא ללמדך שהחרם היא השבועה והשבועה היא החרם. וכן שבועת שאול¹⁴ לא היתה אלא גזרה ונידוי על מי שיעבור על גזרתו, וכן שבועת יהושע¹⁵ צריחו לא היתה אלא גזרה ונידוי, דאי אפשר להשביע את הנולדים לאחר זמן, אבל נידוי החרם חל על הדורות הבאים. הילכך כיון שתורת נידוי יש לו יש להם כח להחיר החרם ולבטל הנידוי וגם מי שעבר על נדוים מתירין לו הנידוי, וגם יש להם כח לתלות כח הנדוי וקיומו והתרתו בכל מה שירלו.

מוחל אבל אחרים מוחלין לו ואין תנאי מועיל לבטל הנדר אחר שחל. ודאי אם התנה עד זמן כגון קונס אין אחת נהנה לי עד זמן פלוני, לכשיגיע הזמן כלה הנדר ומוחר ליהנות ממנו, שיעקר הנדר לא היה כי אם עד אותו זמן, וכן נטיעות הללו קרצן עד שיקצו ושור זה עולה כל שלשים יום ולאחר שלשים יום שלמים, וכן שאיני נושא פלונית שאציה רע שאיני נכנס לבית פלוני שכלב רע צתוכו דחשיב ליה לר' מאיר כאלו פירש והנדר בטל מאליו אם מת אציה או מת הכלב, דגם זה הוא קביעות זמן כאלו פירש לא אשאנה עד שימות אציה לא אכנס לבית זה עד שימות הכלב והנדר קיים עד זמן שקבע ואינו כריך התרה. אבל נדר שלא קבע לו זמן אלא שהתנה לכשירצה שיבטלנו או כשירצה פלוני יבטלנו או אפילו אם אמר כשירצה יהיה הנדר בטל מעיקרו אינו מועיל, ודמי להתרת נדר כיון שלא קבע לו זמן, ואין התרה לנדר אלא בחרטה ובג' הדיוטות או ביחיד מומחה.

ובראה להציא ראייה ממה דאמרינן בפ"ג דנדרים² דרבי אליעזר בן יעקב אומר הרוצה שלא יתקיימו נדריו כל השנה כולה יעמוד בר"ה ויאמר כל נדר שאני עתיד לידור כל השנה כולה יהא בטל, ובלבד שלא יהא זכור בשעת הנדר. ומשמע לי שנא דמתני' שהנדר יהא בטל מעיקרו, וכן משמע מתוך הגמרא דפריך אי זכור בשעת נדריה עקריה ליה לתנאיה ומקיים לנדריה. ואי קאי התנאי על הביטול שאחר קיום אחאי קאמר עקריה לתנאיה ומקיים ליה לנדריה לא עוקר התנאי אלא חפץ הוא עתה לידור ולכשירצה יהא הנדר בטל מעיקרו, ולהכי פריך אם הוא זכור התנאי נמלא שעוקר התנאי בשעה שנדר שאם הוא רוצה שהתנאי יהיה קיים למה הוא נודר כיון שהוא יודע שהנדר בטל. ואם אית' שיוכל אדם להתנות שאף לאחר שחל הנדר שיהא בטל לכשירצה לאשמעינן רבותא טפי שיוכל להתנות על הנדר שנתקיים שיהיה בטל כשירצה, אלא ודאי אין הנזרה לנדר בלא זמן שנתקיים שעה אחת בלא חרטה והתרה. ועוד נראה להציא ראייה מנדרי אשה שהבעל מיפר ואמרו חז"ל שטעם ההפרה הוא משום שהאשה נודרת על דעת בעלה, והוא טעם עיקרי ולא למדרש טעמא דקרא כר' שמעון³ דדרש טעמא דקרא, שהרי סמכו על זה הטעם ואמרו שהיבס מיפר לזקוקתו צפרק ארבעה אחין⁴ ובנדרים פרק נערה מאורסה⁵. וגם אמר מטעם זה צפרק יולא דופן⁶ דאדם מפר נדרי אשתו

9 חגיגה י, א. 10 יהושע ו, ח. 11 י, ח. 12 שופטים כא, ה. 13 מדרש תנחומא וישב, ב. 14 שמואל א, יד, כד. 15 יהושע ו, כו.

2 כג, ב. 3 ב"מ קטו, א. 4 יבמות כט, א. 5 עד, א (פ"י מ"ו). 6 נדה מו, ב. 7 נדרים סט, א. 8 ראה לעיל כלל ה, ד וכלל ז, ט.

ואמרינן שהבדוק השני הכניס ידו בחזק והעביר הסירכא, או
הבדוק הראשון אחר שכבר מלא הסירכא לא נוהר זה והעבירה
בהולאת ידו, דעד אחד נאמן לאסור בדבר המסור בידו.

כ

ששאלת על החסידה, כבר השבתיך על שאלתך ולא בא
אדם בשביל השאלה והנני משיב לך שנית. דע כי
בארצנו ובמספרד אין אוכלין עוף המקנן על הבתים ואומרים
שהוא מעש' אפרוחים ומאלכו לפרדעים ולועזין קורין אותו
סיגויניא ואנו קורין לו חסידה. כך אנו מקובלין בארצנו ומה
נעשה למקומות שאוכלין אותו, הם יאמרו לך עוף טהור נאכל
במסורת ואנו מקובלין שהוא טהור. אבל טוב לחקור אחר
קבלתם שמה אדם אחד סמך על חכמתו ודק בסימניו
והכשירו ואין לסמוך על זה כי שמה דורס הוא. ועוד כי יש
חשע עשרה מיני עופות טמאים שיש לכל אחד ג' סימני
טהרה ושני מיני עופות טמאים שיש לכל אחד ב' סימני
טהרה. הילכך אין לסמוך על עופות על דיקת סימני טהרה.
וכן מצינו בחכמי התלמוד¹ שהיו אוכלין עוף והיו סבורין
שהוא טהור כי מלאו לו סימני טהרה ואחר כך אסרוהו, וכל
שכן בדורות הללו שאין לסמוך על דיקת עופות. ודע כי אני
לא הייתי אוכל על פי המסורת שלהם כי אני מחזיק את
המסורת שלנו וקבלת אבותינו ז"ל חכמי אשכנז, שהיתה
החורה ירושה להם מאבותיהם מימות החרב, וכן קבלת
אבותינו רבותינו בצרפת, יותר מקבלת בני הארץ הזאת. והא
דאמרינן² עוף טהור נאכל במסורת, היינו בעוף שאין אדם
מכיר אותו ואם יבא למקום שאוכלין אותו ויאמרו לו מקובלין
אנו שהוא טהור יסמוך עליהם ויאכל עמהם, אבל בעוף
המקובל מחכמי ישראל שהוא טמא לא יאכלנו על פי מסורת
אחרים הפחותים מהם.

כא

וגדי שנשחט ושכחו ולא דקו מותר דרוז גדיים כשרים
הם. וכן פי' רש"י ז"ל בפ"ק דחולין¹. ושלום.

אשר בן ה"ר יחיאל ז"ל

כב

נכדי ידידי ה"ר שלמה. ששאלת על הבכור שחטכה הגויה
את אזנו. תנן בבכורות בפרק כל פסולי המוקדשין¹
מעשה בזכר של רחלים זקן ושערו מדולדל וראה אותו קסדור
אחד ואמר מה טיבו של זה אמרו לו בכור הוא אינו נשחט
אא"כ היה בו מום. נטל פגיון וזרס את אזנו וזא מעשה לפני

חכמים והתירוהו. ראה שהתירוהו הלך וזרס און של בכורות
אחרים ואסרום. ופעם אחת היו מינוקות משחקים בשדה
וקשרו זנבי טלאים זה בזה ונפסקה זנבו של אחד והרי הוא
בכור וזא מעשה לפני חכמים והתירוהו ראו שהתירוהו הלכו
וקשרו זנבות אחרים ואסרום. זה הכלל כל שהוא לדעת אסור
שלא לדעת מותר. וקאמר בגמרא² כל שהוא לדעת אסור
לאחויי גרמא, שלא לדעת מותר לאחויי מסיח לפי תומו.
ועובדא קמא דקסדור קורא תלמודא שלא לדעת כי אותם
שאמרו לו לא אסיקו אדעתיהו כלל שיטיל בו מום וגם
הקסדור עצמו לא ידע שיתירוהו על ידי מום שיטיל בו,
כדמוכח לשון המשנה ראה שהתירוהו הלך וזרס וכו', ומדמה
היה עובדא למינוקות שלא ידעו שהיה בכור כשקשרו זנבי
הטלאים. וכי האי גונא נקראים שלא לדעת, אבל הבכורות
האחרים שכיון הקסדור להחירם קרי לדעת. וגויה זאת כיוונה
להחיר וגם האומרים לה שאינו נאכל בלא מום כיוונו לכך
שחטילו בו מום, לכך נ"ל דאסור. וכן כתב רבינו משה בספרו³
ו"ל קטנים שהטילו מום בבכור דרך שחוק וכן הגוי שעשה
לדעתו הרי זה ישחט עליו. ואם עשו כדי להחירו הרי זה לא
ישחט עליו. ועוד אפילו נפל המום מעצמו כיון שהוא צבית
כהן צריך עדות שגפל המום מעצמו, כי הכהנים חשודין
להטיל מום בבכור, דתניא⁴ ר' יהושע בן קפוסאי אומר בכור
ביד כהן צריך שנים מן השוק להעיד עליו. רשב"ג אומר
אפילו בנו אפילו בתו ר' יוסי אומר אפילו עשרה והן בני ביתו
אין מעידין עליו. ופסיק תלמודא הלכתא כרשב"ג, ודוקא בנו
או בתו אבל אשתו לא דאשתו כגופו דמיא. ומסיק תלמודא
דעד מפי עד כשר לעדות בכור וצלא עדות אין להחיר שום
בכור צבית כהן. ושלום.

דודך אשר בן ה"ר יחיאל ז"ל

כג

ששאלת צענין רישא בכבשא, ודאי כן הוא כמו שכתב בה"ג¹
והרמב"ם² [שאם] זולין ראש הבהמה כשמניחין
אותו על בית שחיטתו או על נחיריו צנתינת גמי בחוטמו שמוחר
לצלוחו. והכי איתא בגמרא³ רישא בכבשא תליא אבית שחיטה
דייב אלדדין מקפא קפי ואסיר אנחיריה אי דך ביה מידי שרי
ואי לא אסיר. אבל האידנא רגילין להסיר המוח ולמלחו תחלה
קודם צלייה, כי צימיהם היו זולין בתנור ומשלשלין הצלי לתוכו,
וכשנותן הנחירים למטה זו כל הדם לחוץ דרך הנחירים. אבל
בצלייה שלנו שאין התנורים פיהם למעלה איכא למיחש שמה
לפעמים לא יהא בית השחיטה או הנחירים למטה⁴.

פ"ו הל' יד, והיינו שאם בעת הצליה היה בית השחיטה מן הצד המוח
בלבד אסור. 3 חולין צג, ב, עיי"ש (לפנינו הגרסא שונה במקצת).
4 הביאו הב"י יו"ד סי' עא ד"ה ומ"ש לפיכך, עיי"ש ובדברי חמדות
חולין פרק ז סי' יד אות ס.

כ 1 חולין סב, ב. 2 שם סג, ב. כא 1 יב, א ד"ה פסח.
כב 1 לה, א (פ"ה מ"ג). 2 שם. 3 הל' בכורות פ"ב ה"י"ב.
4 בכורות לה, ב.
כג 1 הלכות דם מהדורת רא"ש טרויב ע' 267. 2 מאכלות אסורות

יש מי שקבע כרבי אמי ויש מי שקבע כרבי אסי. ולבני
דאשמיר מבנינא דחזו למזגא עלייהו סגי בנמלך עלייהו לזה
משום דלהכי עבדי נמי, אבל אי שרגינהו או אקצינהו אסיר.
כל אלו והדומין להם לאו בני מיעבד מעשה לשוי עלייהו
תורת כלי ומשום הכי שרו בהני אורחי דכתבין. ותשמישי
כלים ותשמישי קרקעות הוא דבעינן תורת כלי כלומר למעבד
בהו מעשה דמתחזי למאי דמתקני, וזה תואר כלי שלהן.

ט

וששאלת מים שיש בהם תולעים אם מותר לשמותן על
די מפה בשבת מי הוי כבורר או משמר. מותר
הוא לשמות דלא שייך צורר ומשמר אלא במתקן הענין קודם
אכילה או שתייה שיהא ראוי לאכילה או לשתייה וזה דרך
מלאכה, אבל אם בשעת שתייה מעבד הפקולת שלא יכנס לתוך
פיו אין זה מעין מלאכה ומותר.

י

וששאלת מי שאין לו יין כיצד יקדש ביום השבת. דע כי
קידוש של יום אי אפשר לו לעשותו, כי קידושא
רבה אי אפשר לו לעשות כי לא נתקן אלא בכניסת יום שבת
ותקנו חכמים ז"ל קידוש היום לשנות מיום החול ולברך על
היין תחלה. וזה שאין לו יין אי אפשר לו לקדש ביום.

יא

וששאלת בני אדם היוצאים במפתחות בשבת והן קשורין
ברצועות שבהגורות שבמתניהם ולעולם אין זזין
משם אם מותר ללאת בהם מאחר שאין זזין משם ולעולם, אם
נאמר כל המחובר לדבר הרי הוא כמוהו. דע כי הוא משוי
ואסור, כיון שאינו נורך לבישה ואינו תכשיט משוי הוא
ואסור. ויותר מזה ראיתי שאסרו רבותינו ז"ל באשכנו ובצרפת
שהיו עושין בסוף החגורה בתחלת עשייתה מפתח של נחשת
יפה כעין תכשיט ואסרוהו להם.

יב

ודע כי הוא אסור ללאת מן היס לנמל אם בא בשבת מחוץ
לתחום כי היא דשפופרת דרבן גמליאל¹. וכן אסור
לפרוש מהיבשה לספינה בשבת אף אם קדש ואכל בתוך
הספינה וינא אחר כך לחוץ דנמלא שמפליג בשבת מן היבשה
אל היס. אלא יכנס אל הספינה מצעוד יום ולא ינא אחר כך.

נאם הכותב אשר בן ה"ר יחיאל זצ"ל

יג

רמה ששאלת¹ אם מותר לדרוש לכתחלה ציצור שיוכל
לעשות סעודה שלישית בסעודת שחרית ולהפסיק בין
מאכל למאכל. דע כי אין לאכול סעודה שלישית אלא אחר
חלות מדאמרינן בפ"ק דפסחים² די"ד שחל להיות בשבת
דאינו מניח לשבת אלא מזון שתי סעודות. והאוכל סעודת
שחרית אחר חלות יכול להפסיק הסעודה לשתי סעודות, אבל
האוכל קודם חלות אין יכול להפסיק, ואין הצבור בקי אין בזה.

אשר בן ה"ר יחיאל זצ"ל

[*וששאלת אם שבת הוי פנים חדשות, דע ששבת שבו ימי
החופה הוי פנים חדשות וצאיזה יום מו' ימי
החופה שבאו פנים חדשות מצרכין ז' ברכות. וכן שבת נמי
צאיזה יום שיחול אפילו בשביעי של חופה מצרכין ז' ברכות.

אשר בן ה"ר יחיאל זצ"ל]

[*ויפה³ כתב הרמב"ם ז"ל שכל שבת שקורין בה שתי
פרשיות שמפטירין מעין פרשה אחרונה⁴, כי
לעולם מפטירין בענין מאי דסליק מיניה. וכן אתה מוצא
בראש חודש טבת שחל להיות בשבת שמוציאין ג' ספרי תורות
ומפטירין מעין אותה פרשה שקראו באחרונה. וכן נוהגין
באשכנו ובצרפת שמפטירין מעין אותו סדר שקראו באחרונה.

נאם אשר בן הרב ר' יחיאל זצו"ל]

יד

רמי שלא נודמן לו יין במוצאי שבת יכול להבדיל כל היום
כולו וכן כתב רי"ף ז"ל¹. ונראה מדבריו שיוכל להבדיל
ביום ראשון אבל מיום ראשון ואילך לא, ויש שכתב² כל
השבו. ואמר הרא"ש ז"ל דאם כדברי רי"ף ז"ל תשעה באב
שחל להיות במוצאי שבת שהמנהג פשוט שיבדיל לביל שני כבר
עבר היום ולמה יבדיל³. ולאותם שכתבו כל השבוע אי אפשר,
שהרי מיום רביעי ואילך נקרא לפני השבת שבתא. אלא כל זמן
שנקרא אחר השבת זו יכול להבדיל והם אב"ג.

טו

ועל כיבוד הצית בשבת, דע כי נוהגין בו איסור באשכנו
ובצרפת. ובארץ הזאת סומכין על דברי הרי"ף ז"ל¹
שהתירו ולא מלאני לבי לאסרו כי לא היו שומעין לי. ומאחר
שנתלין באילן גדול למה לעשה אותן מוידין.

קז, א ד"ה אמימר ורשב"ם ד"ה כל השבת, ובפסקי הרא"ש פ"י סי' יג.
3 ע' ר"ן שם ד"ה מי שלא הבדיל.
טו 1 שבת פ"י סימן תטז (דף לו, א).

יב 1 עירובין מג, ב.
יג 1 ראה למעלה סי' ד. 2 יג, א. 3 נוסף עפ"י כ"י (א. ע' 113
הערה 72). 4 הלכות תפלה יג, ד.
יד 1 פסחים פ"י סימן תשעז (דף כא, ב). 2 שיטת התוס', פסחים

אם מסתפק מגויי סוכה לא מיבטלה מצות סוכה, ואי לא טעמא דאתקנאי משום צווי מצוה לא הוינן אסרינן להו היכא דנפלו, הילכך אהני טעמי דמוקנא לאסרו אפילו היכא דנפלו.

ומקשינן על תירוצ זה דהא חזינן דשייך הוקנא למצות אפילו בחול המועד, דמקשינן אהא דאמרינן בפ' המציא (שם) מניין לעזי סוכה שאסורין כל שצעה תלמוד לומר⁷ חג הסוכות תעשה לך שבעת ימים, אלמא דעזי סוכה אסירי מדאורייתא. דע"כ דרשא גמורה היא מדפריך בפ"ק דסוכה⁸ וקרא להכי הוא דאתא. ובפ' כירה⁹ משמע דאסירי מדרבנן דמיייתי ראייה מעזי סוכה דרבי שמעון אית ליה מתוך שהוקנא למצותו הוקנא לאיסורו. ואמרינן נמי בפרק המציא¹⁰ אבל עזי סוכה דחל קדושה עלייהו אתקנאי לשצעה. ומתרינין¹¹ דהא דאסירי מדאורייתא בעודה קיימת אבל משנפלה דבטלה מצוה לא אסירי אלא מדרבנן. ובסוכה שנפלה איירי בפרק המציא ובפרק כירה. אלמא שייך טעמא שהוקנא למצותו בסוכה אפילו בחול המועד, וא"כ טעמא דצווי מצוה למה לי. ומתוך קושיא זו מתרינין דאטריך טעמא דצווי מצוה היכא דאמר איני בודל מהן כל צין השמשות, ללא אתקנאי למצותן ואסורין משום צווי מצוה כל זמן שהן תלויין. וכ"כ בספר המצות הקצר¹² דתנאי אינו מועיל צווי סוכה בעודן תלויין מכח תירוצ זה.

רקשה¹³ לתירוצ זה דבפרק המציא (שם) פריך אהא דשני רב מנשיא דבסוכת מצוה לא מהני צה תנאי, והתניא סככה כהלכתה ועטרה בקרמים וכו' ואם התנה עליה הכל לפי תנאו אלמא דמהני תנאה בסוכה דאורייתא, ומשני אבוי ורבא דאמרי תרווייהו באומר איני בודל מהם כל צין השמשות. אבל עזי סוכה דחל קדושה עלייהו אתקנאי לשצעה. אלמא יכול להסתפק מהם צין השמשות אע"פ שתלויין בסוכה, דאם אינו יכול להסתפק מהם מאי אהני דאינו בודל מהם, על כרחו בודל מהם בעודן תלויין בסוכה, מידי דהוה אעזי סוכה דלא מהני צוה תנאה דבעל כרחו בודל מהם צין השמשות משום סתירת אהל. אלא ודאי תנאי מועיל בהן אפילו בעודן תלויין ולית צוה משום צווי מצוה כיון שהתנה עליהם. ואי תיקשי לך א"כ מה צריך טעמא דצווי מצוה כיון דשייך הוקנא למצותו אפילו בחולו של מועד. יראה לי דדוקא בעזי סוכה אמרינן דאסירי בחול המועד מטעמא דהוקנא למצותו לפי שצריך לחזור ולבנות סוכה מן העצים לאכול בסוכה, אבל גויי סוכה אין לאסרן בחולו של מועד מטעמא דהוקנא למצותו, שאין הסוכה בטלה כשאין צה גויין, הילכך איצטריך טעמא דצווי מצוה אפילו בעודן תלויין. והשתא דאסירי להו משום טעם דצווי מצוה בעודן תלויין בסוכה,

אסרינן להו משום הוקנא למצותו אפילו נפלו בחול המועד. אבל אי לא טעמא דצווי מצוה אפילו בעודן תלויין הוה שרו בחול המועד. וכן הייתי נוהג להתנות ולסלקם צעת הגשמים¹⁴. אשר בן הרב ר' יחיאל זצ"ל

י
ולרוב סדוק דעביד כהימנך פסול. ומה שכתבת שיש להחמיר שלא לזאת בלולב כפוף, לא מסתבר לי שאין להוסיף על הפסולין שמנו חכמים. וכפיפת הראש לא מיקרי כפיפה דכיון דכלו זקוף רק שעלין העליונים כפופים מעט לא מיקרי כפוף. ואני אוהב אותו יותר לזאת צו לפי שאין העלין נחלקין ומיומחו קיימת.

יא

ששאלת על ההדס שנשרו עליו ולא נשאר צו כי אם שלשה עלין לחין. הוי יודע כי דבר זה נפל צו מחלוקת צין הגאונים. הרמב"ם ז"ל כתב¹ שהוא כשר והראש"ד ז"ל² נחלק עליו ואמר דבעינן שיאשר רוב עבותו. וכן אני מורה וצא קודם שראיתי מחלוקת, דבעינן שמהא רוב עבותו קיימת. ללא דמי ליבשו דיבשו איחנהו אע"פ שאינו כל כך הדק, אבל נשרו בצר להו שיעוריה אם לא נשאר הרוב.

יב

הקנים אע"פ שיש להם צית קיבול אין מקבלין טומאה כיון שלא נעשה הקיבול שלהם לצורך קבלה ומסכנין בהם, דהכי תנן בפ"ד דמקואות¹ סילון שהוא נר מכאן ומכאן ורחב באמצע אינו פוסל שאינו נעשה לקבלה. וכן כמה משניות מוכיחות כן במסכת כלים.

יג

על ספירת העומר נהגו בכל תפוצת הגלות למנות יומי ושבעי בכל לילה ואומר שהם כך וכך שבעות וכך וכך ימים ולא שמענו אדם שערער בדבר אלא הר"ז הלוי ז"ל¹. ומנהג אבותינו תורה היא.

יד

ועל סיכוך הפינוי, כשהייתי בצרילונה דקדקתי צו והוא כשר שהפסולת מרובה על האוכל, ויד האוכל אינו כאוכל אלא עד שלשה טפחים וזה ארוך הרבה והאוכל מעט והפסולת הרבה.

טו

וגריי סוכה אם לא התנה עליהן מוקצין הם צו"ט ואסור לטלטלן, אבל בתנאי מותר לטלטלן מפני הגנבים והגשמים שלא יפסדו¹.

יא 1 לולב פ"ח ה"ה. 2 שם ובתמים דעים סי' רכח.

יב 1 מ"ג.

יג 1 בספר המאור סוף פסחים (דף כח, א מדפי הרי"ף).

טו 1 וטעם הדבר מבואר למעלה סי' ט.

7 דברים טז, יג. 8 ט, א. 9 שבת מה, א. 10 ביצה ל, ב.

11 כן תירצו תוס' סוכה שם ד"ה מנין, ובתוס' הרא"ש שם. 12 יום

שני סי' צג. 13 המשך הדברים נמצא גם בתוס' הרא"ש שבת כ, א

ד"ה סוכה. 14 וראה לעיל כלל כב, ח ד"ה המין השלישי.

ט

מה שכתב רבי מנחם מעשה שאירע שם שהשליכו מים שאובין בתוך מעין המים ועד שהלכו המים למקוה שלא היה בו כלום, ואמר אותו ואמר טעמא שרבותינו אמרו אם רבו השאובים עד שהלכו על המעין, לא לכתחלה, והן עושים לכתחלה לחלוק עליו. ועוד שכתב הרמב"ם ז"ל בפ"ט מהלכות מקואות¹ החופר צד המעין כל זמן שהם צאים מתוך המעין אע"פ שפוסקין וחוזרין ונמשכין הרי הן כמעין פסקו מלהיות נמשכין הרי הן כמי גבאין. וזה הענין שהן נעשין ודאי פוסקין מלהיות נמשכין. ועוד שאנו לריכין רבייה והמשכה ואנה רבייה ואנה המשכה, ע"כ נוסח דבריו. ולא יפה כיון דמותר הוא, ואפילו לשפוך מים שאובין בתוך מעין כל שהוא ולטבול בתוכו, כדתנן בפ"ק דמקואות² מעין שמימיו מועטין שרבו עליו מים שאובין שזה למקוה לטהר באשבורן ולמעין לטהר בכל שהוא. וכל שכן צדדון זה שמושכין המים למקום אחר דמעין כל שהוא. ומקוה שיש בו ארבעים סאה אינן נפסקין במים שאובין אפילו ישליכו לתוכו אלף כורין.

ומה שהביא מדברי הרמב"ם ז"ל לא הדין דבריו, כי הוא כתב מתוך התוספתא³ דתניא ואלו הן מי תמליח כל זמן שהגשמים יורדין וההרים צולצין⁴ פסקו הגשמים וההרים צולצין הרי הן כמי תמליח. פסקו מלהיות צולצין הרי הן כמי גבאין. החופר צור צד המים⁵ צד הנהר ומקום הדין הרי הן כמי תמליח. החופר צד המעין כל זמן שהן צאין מחמת המעין ואע"פ שהן פוסקין וחוזרין ונמשכין הרי הן כמעין דמטהר בכל שהו. פסקו מלהיות מושכין הרי הן כמי תמליח⁶. מזה הצרייחא כתב הרמב"ם ז"ל, ולא איירי לענין מקוה אלא לענין החילוק שיש בין מי גבאין ובין מי תמליח כדתנן בפ"ק דמקואות⁷ שש מעלות במקואות. וכן טועים כל המורים הוראות מתוך דברי הרמב"ם ז"ל ואינן בקיאים בגמרא לידע מהיכן הוציא דבריו טועין להחיר האסור ולאסור את המותר, כי לא עשה כשאר המחברים שהביאו ראיות לדבריהם והראו על המקומות היכן דבריהם בגמרא ומתוך זה יכול לעמוד על העיקר ועל האמת. אבל הוא כתב ספרו כמתנבא מפי הגבורה בלא טעם ובלא ראיה וכל הקורא בו סבור שמצין בו ואינו כן, שאם אינו בקי בגמרא אין מצין דבר לאשורו ולאמתו ויכשל דדין וצהוראה. לכך לא יקמון אדם על קריאתו בספרו לדון ולהורות אם לא שימנא ראיה בגמרא. וכן שמעתי מפי אדם גדול בצרילונה שהיה בקי

כתחלה סדרי ואמר תמהתי על בני אדם שלא למדו גמרא וקורין בספרי הרמב"ם ז"ל ומורים ודנים מתוך ספריו וסבורין שיכירו בהם, כי אמר אני מכיר בעצמי כי גב' סדרים שלמדתי אני מצין כשאני קורא בספריו אבל בספריו צהלכות קדשים וזרעים אינני מצין בהם כלום וידעתי שכך הוא להם בכל ספריו.

נאום הכותב אשר בן ה"ר יחיאל זצ"ל

י

ומה שהחיר רבי מנחם לטבול צנהרות בכל עת וכל זמן בין ציומי ניסן בין ציומי תשרי אע"פ שרבו הנוטפים על הזוחלים משום דנהרא מכיפיה מיצריך. אמת הוא שר"ת כתב¹ דאהא סמכיין לטבול צנהרות דקיימא לן כשמואל דאמר מכיפיה מיצריך, דתנינן כותיה בפ"ט דצבורות² דתניא תס רבי [מאיר] אומר לא פרת שמו אלא יוצל שמו ולמה נקרא שמו פרת שמימיו פריין ורביין. מסייע ליה לשמואל דאמר נהרא מכיפיה מיצריך. ואם תאמר למה נקרא שמו יוצל יותר מכל שאר הנהרות והלא כוליה נמי מכיפיהו מתצרכי, יש לומר משום דהוא ראש לכל הנהרות הוא פרת שמימיו נפרדין לארבעה ראשים כדאמרינן הוא פרת דמעיקרא, ואמרינן נמי³ כל הנהרות למטה משלשה נהרות וג' נהרות למטה מפרת. וכן מי פרת מתערבין בכל הנהרות כדאמרינן הנודר ממי פרת אסור בכל מימות שבעולם.

וכדברי רבינו חס כתב רבינו שמסון וכן בעל התרומות⁴ ובעל ספר המצות⁵, אבל רבי'ס חולקין עליו, ר"ח⁶ והרמב"ם ז"ל⁷ והרמב"ן ז"ל⁸, וכן היה רבינו מאיר מרונפורט⁹ אומר שכתב נהרא מכיפיה מיצריך פי' רבינו חס ז"ל דהכי הילכתא. ומתוך כך החיר לטבול צנהרות בכל השנה כולה ולא חיישינן שמא רבו הנוטפין על הזוחלין. ולי נראה דאסור לטבול צנהרות דלא קיימא לן כשמואל בהא דאמר נהרא מכיפיה מיצריך, כיון דפליגא מדידיה אדידיה, דשמואל הלכה למעשה אחא לאשמועינן בהא דאמר אין המים מטהרין צוחלין אלא פרת ציומי תשרי בלבד, דנהי דנהרא מכיפיה מיצריך לא עדינן ציה עובדא, גזרה משום חרדליית של גשמים, דאי שרינן לטבול צנהרות יאמרו העולם דנוטפין מטהרין צוחלין כיון דחזו שטובלים צנהרות שרובן נוטפין, ולא ידעי דנהרא מכיפיה מיצריך ואתי לאכשורי למטבול צחרדליית של גשמים, דהיינו זרם של גשמים הזוחלין מדליו של הר והנהו לא מטהרי צוחלין דכולן נוטפין נינהו, וכי האי

י 1 תוספות שבת סה, ב ד"ה דאמר ובכורות נה, ב ד"ה אין, ס' הישר מהד' שלזינגר ס"י רה, רמה. 2 נה, ב, ועיי"ש בתוד"ה מסייע ובפסקי הרא"ש הל' מקואות ס"י י. 3 שם ע"א. 4 ס' התרומה הל' נדה ס"י פו. 5 לא תעשה קיא, עשין רמת. 6 שבת סה, ב. ועיין בדדושי הרמב"ן (המובאים להלן) על שיטת ר"ח. 7 מקואות ט, יג. 8 שבת סה, ב ד"ה הא. 9 תשובות פסקים ומנהגים ב ע' צו ס' קו וע' רמב ס"י קסז.

ט 1 ה"ד. 2 מ"ז. 3 מקואות א, ו-ז (הוצאת צוקרמנדל שם יג-יד). 4 בר"ק ובדפוס ו"א: רצין (וכן להלן). בדפוס ו"ב תוקן "בוצצין" (וכ"ה בתוספתא שלפנינו) אבל השאירו גם את הנוסח הישן (וכן בדפוס וילנא). בהוצאת צוקרמנדל הנוסח: "וההרים ביצין הרי הם כמי מעין. פסקו גשמים וההרים ביצין" וכו'. 5 צ"ל: היס. 6 בדפוס ו"ב העיר כאן המגיה: "אית דגרסי גבאין וכן הוא במיימוני". וכ"ה בתוספתא צוקרמנדל. 7 מ"א.

יא

ששאלת וז"ל ראובן שנשא אשה ושמה שרה והוליד ממנה עשרה בנים ואח"כ תקפו יצרו וילך שובב בדרכי לבו והיה עוקב אחרי הניאוף ונטען על שלומית בת דברי אשתו של שמעון. וזאו עידי דבר מכוער לפני שמעון ושמע קלא דלא פסיק וגרש שלומית אשתו, ונשאה ראובן הנטען והניח שרה אשתו כמו ט' שנים אלמנות חיות. ונסתפקת אם יש להוציאה מן הנטען משום שיש לה בנים מצעלה הראשון. ורש"י ז"ל פי' בפ"ג דיבמות¹ אם יש לה בנים מצעלה הראשון לא תלא משום שאנו מוציין לעו על בני הראשון צמה שאנו מוציין אותה מן הנטען. ור"ף ז"ל כ' א"כ אם יש לה בנים מן הנטען לא תלא. ואומר אני אע"ג דמסתבר כפרש"י שיש לחוש לכבוד בני הראשון שהוציא רשעה מתוך ביתו, ודכותיה אשכחן דחיישינן ליקרא דבני אינשי צפרק צתרא דקידושין³ אמר רב מלקין על הייחוד ואין אוסרין על הייחוד, אמר רב אשי לא אמרן אלא בייחוד דפנויה אבל בייחוד דאשת איש לא לפי שאתה מוציא לעו על בניה. וכיוצא בזה חנן בגיטין צפרק השולח⁴ המוציא את אשתו משום שם רע ומשום נדר לא יחזיר, ומפרש בגמרא טעמא משום קלקולא, שמה תלך ותנשא לאחר וימצאו דברים בדיאם ויאמר אלו הייתי יודע אפילו היו נותנין לי מאה מנה לא הייתי מגרשה ונמנא גט בטל וצניה ממזרים. ולפי דברי ר"ף ז"ל רשע זה שהכניס הזונה ציתה וילדה לו בנים אם יוציאה מציתו בזה לא נפגם צניהם אשר יולדו כי מפני חשש שצא עליה בעוד היתה אשת איש אנו מוציין אותה. וכי בצביל שיגדלו ילדי זנונים ניחוש ולא נוציאה מתחת ידו, כיוצא בזה לא מצינו בתלמוד. מכל מקום אחרי שרוב⁵ הארצות פוסקין ודנין ע"פ ר"ף וספר רמב"ם ז"ל⁶, צדדון זה שהרבתה להרשיע יוציאה ממנו.

ועוד אין אנו צריכין לכל זה כי אף לדברי רש"י ז"ל תלא כיון שהוציאה שמעון צעדי דבר מכוער ובקלא דלא פסיק. כי הוה שמעתא דרוכל⁷ פר"ת ז"ל⁸ מתחלה תלא מן הרוכל אם גרשה הצעל דאין לומר תלא מן הצעל דאין אשה נאסרת על צעלה צעד אחד אלא צקיניו וסתירה. ועוד דאמרין צפרק האשה רבה⁹ דלקלא צתרא נישואין לא חיישינן. אבל לגבי רוכל הוה קלא דקמי נישואין. וכן פר"ת וה"ג¹⁰. ושבו הוקשה לר"ת צתלת שמעתתא דרוכל אמר רב וצעדים ופריך רב ששת מהא דתניא הנטען מאשת איש והוציאה על ידו ונתגרשה מתחת ידי אחר אם כנס לא יוציא, היכי דמי אי דאיכא עידי טומאה¹¹ כי אתא אחר ואפסקיה לקלא מאי הוה. ואי צעדים

דקאמר רב הוה פירושה עידי טומאה, היכי קרי קלא כיון דאין¹² כאן עידי טומאה. והוה דרוכל היוצא פי' הוה ז"ל תלא מן הצעל. וכן פי' צתלתות דרב אחאי צפרשת פינחס¹³ דצדנר מכוער צשני עדים וקלא דלא פסיק מפיקין צין מצעל צין מצעול.

ומה שהקשה ואין אשה נאסרת על צעלה אלא צעדי קיניו וסתירה, תירצו מורי ה"ר מאיר ז"ל¹⁴ מהוה דפ"ק דכתובות¹⁵ צשמעתא דפתח פתוח, ולטעמיך קניו וסתירה אין עדים לא, אלא לאו הכי קאמר אין האשה נאסרת על צעלה צעד א' אלא צשני עדים, וקניו וסתירה אפילו צעד אחד, ופתח פתוח צשני עדים דמי. הכי נמי נאמר אם יש עדים שראו דבר מכוער צשני עדי טומאה דמי דצדנר מכוער הוה כפתח פתוח. ומה שהקשה מקלא צתרא נישואין, גם זה תירץ דהיינו דוקא קול צעלמא אבל צעדי דבר מכוער צשצין כעדי טומאה ומפקא מצעל. והוציא רביה לדבריו דרב דקאמר הכא וצעדים קאמר צפרק צתרא דקידושין¹⁶ דאין אוסרין על הייחוד ומשמע דוקא על הייחוד אין אוסרין, הא על עידי דבר מכוער אוסרין. ואין לומר דהוה דאין על עידי דבר מכוער אין אוסרין והא דנקט התם ייחוד משום רבותא דרישא דמילתיה דאמר מלקין על הייחוד, דאפילו על הייחוד לחודיה מלקין, הא א"כ הוה ליה למימר מלקין על הייחוד אבל לא אוסרין אמאי נקט פעם שנית על הייחוד אלא ודאי לומר על הייחוד הוה דאין אוסרין הא על עדות דבר מכוער אוסרין. וצרייתא דפריך מיניה לרב ואם צאו עידי טומאה אפילו יש לה כמה בנים תלא, פירוש דעידי טומאה היינו כיעור ומשום דמפקין לה מצעלה צעדי כיעור קרי לה עידי טומאה. ופולוגתא דרבי ורבנן צרוכל היוצא היינו צדנר מכוער צקול.

ופסק בגמרא צקלא דפסיק כרב דמפקין דוקא צעדי כיעור וצקלא דלא פסיק כרבי אם ראה הצעל דבר מכוער ואיכא נמי קלא דלא פסיק מפיקין. וראיתי את מרנא ורצנא מאיר ז"ל פוסק ודן כפי' הזה. הילכך צדדון זה דאיכא עידי כיעור וקלא דלא פסיק לכולי עלמא מפיקין מצעל ומצעול. אבל ר"ף ז"ל² כתב דצעדי כיעור לא מפיקין מנטען אם יש לה בנים ממנו, ומצעל לא מפיקין אלא צעדי טומאה. ואף לפי דבריו צדדון זה מפיקין כיון דלית לה בנים מן הנטען. ורמב"ם ז"ל כתב בצפ"ר¹⁷ דצעדי כיעור תלא ואין לה כתובה. הילכך מחויצין זקני העיר לכופו צמילי וצשוטי שיוציא רשעה מתוך ציתו וישו צל אשתו הרשונה. ושלום כנפש

אשר בן הרב ר' יחיאל ז"ל

שם פ"ב סי' ח. 9 יבמות צב, א. 10 הובאו בס' הישר שם. 11 תקון המגיה בדו"ל: "דאיכא עדים". 12 תקון המגיה בדו"ל: "דאית". 13 שאלתא קלד (מהד' מירסקי שאלתא קנב). ועיין תוס' הרא"ש שם, ולהלן סי' יד. 14 שו"ת מהר"ם בר ברוך דפוס למברג סי' שי וחשובות מימוניות אישות סי' כה. 15 ט, א. 16 פא, א. 17 אישות כד, טו.

יא 1 כד, ב ד"ה אבל. 2 יבמות פ"ב סימן כג (ו, ב). 3 פא, א. 4 מה, ב (פ"ד מ"ז). 5 בד"ק: שכל. ו"ב: שרוב. בעותק המוגה של ו"א: שבאלו. וראה שו"ת חוט השני סי' יב. 6 הלכות סוטה ב, יג. 7 יבמות כד, ב. 8 סי' הישר חלק החידושים (מהד' שלזינגר) סי' לט, תוס' יבמות כד, ב ד"ה אמר, תוס' הרא"ש שם ד"ה הואיל ופסקי הרא"ש

ח

תשובה על ענין אשה הכתובה לעיל. החכם¹ ר' יעקב אלפסי ש"ס תשובה. על ענין מורדת אין אדם צריך לימלך כי בהכרח נתינת גט² ראיתי לרבותינו חכמי אשכנז וזרפת מתרחקין עד הקצה האחרון מכל מיני הכרחות כפיית האיש לגרש בעסק מרידת האשה, כי נראה להם דברי רבינו תם ז"ל³ וראיותיו עיקרים וראוי לסמוך עליהם. ואף אם היו הדברים מוכרעים צריך אדם להרחיק מספק אשת איש ומלהרבות ממזרים בישראל. ואם ראו דורות שהיו אחר חכמי התלמוד צימי הגאונים ז"ל ביציבות של צבל שהיה צורך שעה צמיחה להסיע על דברי תורה ולעשות גדר וסייג ותקנו שיגרש האיש את אשתו בעל כרחו כשהיא אומרת לא בעינא ליה לגבראי, כדי שלא תתלה עזמה בגוי ותלאנה בנות ישראל לתרבות רעה וסמכו על זה כל המקדש אדעתא דרצון מקדש⁴ והסכימה דעתם להפקיע הקידושין כשתמרוד האשה על בעלה, אותה תקנה לא פשטה על כל הארצות. ואף אם יש מקומות שנהגו לכופ לא נהגו מנהג זה באותן מקומות על פי תקנת הגאונים ז"ל, כגון שבשעה שתקנו הגאונים את התקנה ששלחו לאותן המקומות וקבלו אותה עליהם, ואם כן היה הדבר ידוע על פי הקבלה דור אחר דור היאך קבלו תקנה זו עליהם צווי הגאונים, כי תקנה קבועה כזו אם קבלו עליהם לא יתה עומדת ליטות מפי דורות הבאים. דוגמא לדבר חכם אחד היה בארצנו והיה שמו רבינו גרשום תימן תקנות טובות בענין גירושין והיה צימי הגאונים ז"ל ותקנותיו וגזרותיו קבועות ותקועות כאלו נתנו מסיני בשביל שקבלום עליהם ומסרום לדור דור. אלא אני רואה שבאלו הארצות רוב הגיונם בספרי רי"ף ז"ל, ולפי שראו כפייה זו כתובה בהלכות⁵ נהגו צ"ש מקומות לדון כך.

ועוד אני אומר שהגאונים שתקנו תקנה זו תקנה לפי הדור ההוא שהיה נראה להם לפי צורך השעה בשביל בנות ישראל, והאידנא נראה הענין להפך בנות ישראל דדור הזה שחנניות הן אם תוכל האשה להפקיע את עצמה מחמת בעלה באמרה לא בעינא ליה לא הנחת צת לאברהם אבינו יושבת חמת בעלה, ויתנו עיניהם באחר וימרדו בצעליהן, על כן טוב להרחיק הכפייה. ויותר התימה הגדול על הרמב"ם ז"ל⁶ שכתב שאם אמרה מאסתיה ואיני יכולה להבעל לו מדעתי כופין אותה לשעתו לגרשה לפי שאינה כשציה שבעל לשנוי לה, ומה נתינת טעם לכופ האיש לגרש ולהתיר אשת

מעוזה פניה צפני בעלה. וכן כתב רי"ב"א בתשובה א'³ וכן כתב רבינו מאיר ז"ל⁴, וגם כתב דוקא שלא תבעה כתובה אבל תבעה כתובה לא מהימנא, כהיהיא דאמרינן ביצמות פרק האשה⁵ האשה שאמרה מת בעלי התירוני לינשא מתירין אותה לינשא ונותנין לה כתובה מת בעלי תנו לי כתובתי אף לינשא אין מתירין אותה. ואם תבעה להתגרש ולא הזכירה כתובה כופין אותה לגרש. ועיקר כתובה מגיבין ממדרש כתובה כשתנשא לאחר מטלי מה שכתוב ליה וכן נדוניא שהכניסה לו. אבל חוספת לא יהיב לה שלא הוסיף לה אדעתא למשקל ולמיפק.

ו

וששאלת אשה שיש לה בעל שנים הרבה ויש לה בנים ממנו ואמרה מאוס עלי אם כופין אותה לגרש.

תשובה אע"פ שרבינו משה ז"ל כתב¹ דכי אמרה מאוס עלי שכופין אותה להוציא, ר"ת² ור"י ז"ל חולקין עליו. וכיון דאיכא פלוגתא דרבותא למה נכניס ראשו צין הרים גדולים ולעשות גט מעושה שלא כדין ולהתיר אשת איש. ועוד כי צעונותינו בנות ישראל הן פרוצות בזמן הזה ואיכא למיחש שמא נתנה עיניה באחר, וכל המעשה בטענה זו מרבה ממזרים בישראל. ועל להבא אני כותב אבל לשעבר אם סמכו על רבינו משה מה שעשו עשוי. ושלום. אברהם ז"ל.

ז

מורינו. נהגו כאן פחותים וגרועים מצעלי מלאכות לישא היום אשה במקום זה ונתן עיניו באחרת והולך למקום אחר ונושא אותה וחוזר למקומו בעזות מלא ובאים לידי קטטות ותרעומות וגירושין לא כדת. ועתה אנו מחלים פני מורינו לדקדק בדבר ולכתוב לנו הסכמה וגידרת הפירצה הזאת צראיות נכוחות להיות לנו לפה ולמליץ בהכרחת אלו השוטים ונוסרו כל הנשים.

תשובה ואת אשר כתבת על הפחותים שנושאין אשה במקומם ונותנין עיניהם באשה אחרת והולכין למקום אחר ונושאין אשה, ראוי לעשות גדר וסייג בדבר הזה כי אמרו רבותינו ע"ה¹ ומלאה הארץ זמה² זה הנושא אשה במקום זה והולך למקום אחר ונושא אחרת, נמצא את נושא את אחותו וגם מעגן אשת נעורים. לכן טוב הוא שיסכימו הקהל לעשות תקנה לדבר תרמות ונדויין וקנסות על מי שישא אשה אחרת על אשתו במקום אחר. ואם תשלחו לי התקנה אשר חסכימו מיותר³ אני מסכים עמכם ואחתום עליה.

ח 1 אולי צ"ל יקבל החכם. ענין זה נמשך עד סוף סי' ט, והאמור שם מבהיר את הנאמר כאן. 2 בדפוס ו"ב המתוקן הגיהו: אין אדם צריך לימלך ב... כי ראיתי. 3 ספר הישר חלק החדושים סי' ד, תוס' כתובות סג, ב ד"ה אבל ובפסקי הרא"ש שם פ"ה סי' לד. 4 כתובות ג, א (וראה טור אבן העזר סוף סי' עז ובי"ש שם). 5 כתובות פ"ה סי' רפג (כו, א). וראה במלחמות שם. 6 אישות פי"ד ה"ח.

3 תשובות מיימוניות הל' אישות סי' ו. 4 שו"ת מהר"ם דפוס ברלין ע' 174 סי' ס. וראה גם דפוס קרימונה סי' רעא; תשובות בעלי התוספות סי' עה. 5 ק"ו, א. 1 אישות פי"ד ה"ח. 2 סי' הישר חלק החדושים סי' ד, תוספות כתובות סג, ב ד"ה אבל ובפסקי הרא"ש שם פ"ה סי' לד. 3 כ"ה בכל הדפוסים. 1 ז יומא יח, ב. 2 ויקרא יט, כט.

איש, לא תבעל לו ותוורר אלמנות חיות כל ימיה. הלא אינה מנזוה על פריה ורביה, וכי נשציל שהיא הולכת אחרי שרירות לצה ונתנה עיניה בצחר ותפלה בו יותר מצעל נעוריה נשלים מאותה ונכוף האיש שהוא אהב אשת נעוריו שיגרשנה. חלילה וחם לשום דיין לדון כן.

ורבי מאיר ז"ל⁷ בעסקי מורדת בענין הממון היה דן דינא דמתיבחה שיתנו לאשה כל מה שהכניסה אבל לא היה כופה לגרשה. וקודם שיחזירו לה מה שהכניסה לו היה מנזוה להחריס אם שום אדם השיאה ענה זו כדי להוציא מיד בעלה מה שהכניסה לו, וכשהיה נראה לו שהיה ערמה בדבר לא הי' מנזוה להחזיר אפילו מה שהכניסה לו. ולא היה דן כלל דין דמאיש עלי אם לא שתתן אמחלה לדבריה למה אינו מקובל עליה, או שרואין בו שהוא מכלה הממון, אז הי' מנזוה להחזיר לה מה שהכניסה לו. ומדבריו לענין הממון כ"ש לענין כפיית הגירושין די ש לחוש לערמה ולנחיתת עיניה בצחר. ואשר יבחר וירחיק הגירושין. הרי כתבתי לך בענין כפיית גט מורדת. אמנם בנדון זה ספר לי אחיה אמחללות שנותנת למרידתה ואתה דיין בדבר הזה תחקור על הדבר אם יש ממש בדבריה. ואם דעתו לעגונה ראוי הוא שתסמוך על מנהגם בעת הזאת לכופו ליתן גט לזמן. ועוד כי זאת כבר נתגרשה אלא שגולד ספק בתנאי, ואם היה צא להחזירה היתה צריכה להתקדש. ויפה דנת דיתן לה מה שהכניסה לו ששים זהובים שהודה בהם, וזה הביא לך כתבך חתום. ומן ההוצאה⁸ תעשה כפי מה שיראה לך ולכל הפחות יפרע שכנגדו חצי ההוצאה. ושלוס.

אשר בן ה"ר יחיאל זצ"ל

וכתב⁹ לו רבי חזקיה דברים כנגד השאלה והשיב עליהם. שלומך יהי נחם הרש"ש¹⁰. אשר כתבת דינא דמורדת אשר הכניסה מלבושים לבושים עלי' לבעלה ועתה בעת מרידתה בלו קצת ועדיין הם ראויין ללבישה, אם יוטל על בעלה לשלם דמי פחיתותם. הנה בפסקים¹¹ כתבתי לשון הרי"ף ז"ל שכתב דינא דמתיבחה דנכסי לאן צרול אפילו בלו הרבה לא משלם בעל הפחת כל זמן שראויין להשתמש בהן מעין מלאכתן ראשונה. ואע"ג דינא דגמרא אינו כך כמו שהוכיח רי"ף ז"ל ביצמות בפרק אלמנה¹² בשמעתינה דהמכנסת שום לבעלה דנלאן צרול מחוייב בעל בכחש וביתרות דמים, מ"מ כתב דבחר מנהגא אזלין ולא נהגו כן, אלא כל זמן שראויין למלאכתן לא משלם בעל פחת דמיהם. ואני סבור שכתבתי בענין אחר. ואשה שהכניסה מלבושים לבושים עליה

לבעלה איני קורא להם נכסי לאן צרול שאין דרך לשום המלבושים שעל הכלה, ונכסי לאן צרול היינו שומת נכסים שאשה מכנסת לבעלה, כההיא דפרק מציאת האשה¹³ ודפרק אלמנה¹⁴ המכנסת שום לבעלה.

אשר בן ה"ר יחיאל ז"ל

שאלה¹⁵ על דברי ריב שבין אדם לחצירו שהיו מנדין זה את זה.

ומה שכתבתי על הרפתים משום שנתרעמו לי קצת מהם שעל דברי ריב שבין אדם לחצירו היו מנדין זה את זה וחשתי לכבודם למנעם ממנהג גרוע כזה. אבל ח"ו שכונתי על ת"מ כמון¹⁶, והריני ידעתי שאינכם מנדים אדם אלא לכבוד שמים וחייב כל אדם להרחיק את שאתם מרחיקים.

ט

שאלה¹ באחד שהתפס לחצירו על ידי זקני העיר לכופו ליתן גט.

ומה שכתבת באחד שהתפס לחצירו על ידי זקני העיר לכופו ליתן גט בלא טענה אלא שאומרת איני חפלה בו יותר, ומנהגם הרע לכופו לאלתר, וענו אותו בכבליים עד כי קרבה נפשו למות. וסוף דבר ילא מתחת ידיהם והיו רודפים אחריו להתפסו כמו בתחלה, והלך הנרדף והתפס את הרודף על ידי אומות העולם כדי לבטל רדיפתו מעליו והפסיד לו בזה י"ד זהובים. ושאלת אם חייב לשלם הנרדף אותם י"ד זהובים. דע לך כי מנהג רע הוא זה לכופו את האדם לגרש מלצד אותם ששנו חכמים ז"ל² שכופין אותם, והרבה כתבתי על זה בפסקי. ומיוס צואי לארץ הזאת מנעמים בכל ארץ קשטייליא שלא לכופו שום אדם לגרש במאמר האשה שאינה חפלה בו. ושלא קדין תפסוהו מעיקרא ואם עזרו השם שיאל ורלו לתופשו שנית שלא קדין יפה עשה שהציל את עצמו בעצמו של רודף.

ומה שלא חתמתי על כתב הנדוי שכתבתם עליו על כפיית הגט, דע לך כי הדרך שבררתי לעצמי דרך ישר הוא וכל שאינו מחזיק בצאותו דרך לא אחזיק ידיו. דע כי מימי לא הלכתי בגדולות לגזור נדוי בלא הסכמת הרבים כל שכן בארצות הללו. ואני כתבתי לרבי יעקב אלפסי י"ש הרבה בענין כפיית הגט, ידעתי צודאי שלא ישתדל עוד לכפות. ואם יראה לכם עוד שצריך הרחקה אני אכתוב לקהל כתב ואשתדל שיחתמו קהל קרטובא ואישציליא וכל הנלוים אליהם שלא יכופו ליתן גט זולתי שאמרו חכמים ז"ל שיש לכופו.

15 בכ"י ליתא ה"שאלה". והדברים הבאים "ומה שכתבתי" וכו' הם המשך לנאמר לעיל (א. ע' 135). 16 בכ"י שם נוסף: והר' יצחק.

ט 1 בכ"י הנ"ל ליתא "שאלה" והתשובה פותחת: "ומה שכתבתי". והכל המשך לתשובה הקודמת (א. ע' 135). הקטע הראשון נכפל לעיל כלל יז, 1. 2 כתובות עז, א (פ"ז מ").

7 שו"ת מהר"ם מהר" קרימונה סי' צ; מהר" פראג סי' תתקמו; מהר" ברלין ע' 285 סי' שלט; פסקי הרא"ש כתובות פ"ה סי' לה. 8 ראה בסוף סי' ט. 9 קטע זה נכפל להלן בסוף כלל זה, סי' טו. 10 בכ"י: החכם הר' חזקיה ש"צ (א. ע' 135). 11 פסקי הרא"ש כתובות פ"ה סי' לה; יבמות פ"ז סי' ג. 12 פרק ז' סי' צו (כא, ב — א), 13 כתובות סז, א. 14 יבמות סז, א.

שאלני בכחצו על עסק ששים זהובים הללו והשנתי לו וכאשר השנתי לו כן נגמר הדין, כי איני בא לשנות (הדין) מה שכתבתי כל זמן שלא הראו פנים שהיתה השאלה בטעות. לכן אני אומר שכאשר פסק החכם רבי יעקב אלפסי י"ט³ כן יקום. ועוד טען ר' יצחק על ר' מאיר שגוה לתופסו צדי גוים והפסיד בזה ארבעה עשר זהובים ותובע שיפרעם לו. והשיב רבי מאיר שהיה מזומן לעשות לו דין תורה ועם כל זה היה רבי יצחק רודף אחריו למסרו צד גוים כאשר עשה פעם אחרת שגוה לתפוס, אלא שעזרו השם ויאלו משם ועוד לא שב מלרדוף אחריו, לכן הוצרך להגיל עצמו בנפשו של רודף. ועל זה אני אומר אם יצטרך רבי מאיר צעדים כשרים שהוא כדבריו שהיה מזומן לעשות דין תורה ועל זה היה רבי יצחק רודף אחריו למסרו שהוא פטור מאותן י"ד זהובים שהפסיד רבי יצחק באותה חפיפה, ואם לא יצטרך צעדים כשרים כאשר כתבתי חייב לפרעם. ועוד טען רבי יצחק על רבי מאיר על חצי ההוצאה שהוציא בפעם ראשונה כשבא לכאן ואומר שכן פסק לו רבי יצחק⁶ אלפסי י"ט⁵ על פי התשובה שהשנתי. על זה אני אומר שאיני מחדש דבר על מה שנפסק כבר אלא מה שנפסק שם כן יעשו.

נאם המורה לכחוב וחומס אשר בן ה"ר יחיאל ז"ל

י

אשה המורדת נריכה התראה ועדים להפסידה כתובתה ואין הצעל נאמן ואם היא כופרת תשבע שהוא כדבריה. וכן דין האישה המורדת.

יא

ששאלת קרקע של נכסי אבן ברזל מאי נדון ציה לענין מורדת, דאמרין במטלטלי דידה אי תפסה לא מפקינן מינה ואי לא תפסה לא מגבינן לה.

פשיטא שהקרקע הוא בחזקתה ואין הצעל יכול למכרה וצרשותה הוא.

אשר בן ה"ר יחיאל זצ"ל

יב

לאה שחצעה ראובן בעלה לדין וטענה עליו שאין לו גבורת אנשים לבא עליה כדרך כל הארץ ותובעת ממנו שיגרשנה ולא תבעה כתובתה צדית דין נאמנת, כדמוכח בנדרים¹ דבכל מידי שהבעל מכיר בשקרה נאמנת אף למשנה אחרונה ולא חיישינן שמה נמנה עיניה באתר, דחזקה אין אשה מעיזה פניה בפני בעלה לטעון בפניו דבר שהוא יודע שהוא שקר. ואי תבעה בפני צד דין גט וכתובה לא מהימנא, כדאמרין צפ' האשה שלום² האשה שאמרה מת בעלי התירוני לינשא מתירין אותה ונותנין לה כתובה, מת בעלי תנו

והלך בעל האשה ואחיה לפני הרב נר"ו לדון בענין הזה, וזה מה שנכתב להם לפי עדות העדים שנמסר הגט לפניהם. הגט כשר שהרי העידו שמסר הגט לפניהם ליד האשה צלי הזכרת שום חנאי ואמר לה פעמים הרי את מותרת לכל אדם ואחר כך אמר לה בלשון נרפת דברים שלא הבינו. ושאלו לאחד מן הנרפתים העומדים שם מה אמר לה ואמר הריני אוסר עליה יצחק ויחיאל. זו היא עדותם של עדים שנמסר הגט בפניהם, וכן העיד נרפתי שהיה שם בשעת נתינת הגט. ולפי עדות זה הגט כשר כי נתן בכתם צלי שיור ואחר כדי דיבור אמר הריני אוסר עליה יצחק ויחיאל, וזה היה אחר כדי דיבור כי אמר פעמים הרי את מותרת לכל אדם, ובאמירה ראשונה נתגרשה והשני היא הפסק³. ועוד בלשון הריני אוסר עליה את פלוני לא היו לישנא דשיור, דחוק מפלוני משמע שיהיה גט להתיירה לכל אדם חוץ מפלוני, הילכך הטיל שיור בגט ולא הו' כריתות, אבל אמר הריני אוסר עליה את פלוני משמע מכאן ולהבא אבל בגט לא שייך והו' כמו על מנת.

ועל כפיית הגט כתב לי החכם רבי יעקב אלפסי י"ט⁴ וזה לשונו. ולעולם לא צייתי להכריחו בענין נתינת הגט לאשתו בשום פנים. ולפי זה אין בגט זה לעו של פסול. אבל מה אעשה שהרי בא לי כתב חתום משני גדולים וחתומים וכתובים צו⁴, ויעקב יצחק הנזכר על מאיר הנזכר ותפשוהו וכפוהו ליתן לה גט, וכל הכחוב נתברר לנו בעדות ברור. והודיע אונסו לרבים ואחר ההודעה נתנו לה. אז יען כי חש מאיר הנזכר שמה נתן גיסו עיניו באתר⁵ ועל זה פתה אותה, אמר לכל בשעת נתינה, כמו שהעידו בפנינו עדים כשרים, דעו כי זה הגט בטל הוא לגבי פלוני ופלוני כי אין רצוני להתיירה להם בשום צד אך לאחריים הרי זה גיטך, ע"כ לשונם. והיה ראוי שרבי מאיר המגרש היה מציא עדות העדים מקובל צדית דין כמו שהציא גיסו עדותו חתום ומקובל והיינו דנים העדיות אם יש בהם הכחשה. ועתה שלא נעשה כל זה ועדי הגט מעידים עליו שהוא כשר אך שמוציאין עליו לעו בעלמא, וגם הזקן שנתן הגט על ידו אמר שלא נתן הגט בכפייה, לרוחא דמילתא להעביר קול לעו מן הגרושה אני גוזר על זה רבי מאיר המגרש שיתן גט כשר לאשתו קודם חצי סיון לתיירה. ואם לא יתן לה גט אם היא רוצה לקבלו חוץ הזמן שכתבתי שיהא צנדוי. ויתחייב בקנס שקבל עליו בכח התנאים שקבלו עליהם הוא וגיסו.

ועוד טען ר' יצחק על ר"מ שיתן לו ס' זהובים שנתחייב לו על ידי פסק דין רבי יעקב אלפסי י"ט⁵ שפסק שיתנם לאחותו, והשיב רבי מאיר על טענה זו. ואני זכור שרבי יעקב

אחר בדפוסים: "יען כיחש... ענינו באחרת" (תוקן ע"פ כ"י). 6 צ"ל ר' יעקב. יב 1 צא, א. 2 יבמות ק"ו, א.

3 בדפוסים: ספק (תוקן ע"פ כ"י). 4 בכ"י: גדולים וכתוב בו. 5 מאיר המגרש חשש שמא אח אשתו נתן עיניו לשדך לאחותו בעל

יב-ב

[*אדוננו גאוננו מאור גלותינו מורינו הרא"ש שלומך יגדל לעד כאות נפשך ונפש החמוס צמחך.]

דע אדוני שהראיתי לדיינים התשובה ששלחת לי מענין אשה שאמרה בעלי אינו משמש עמי שמוש שמוליד. ועתה באים מורשי האשה ואומרים כי ספר המצות קטן כתב¹ שכופין, ואמרו לי מה יעשו. ואמרת כי כבר שדעתך הוא כדעת הגדולים ר"ם² ור"י³ ובעל ספר המצות⁴ והר"ר שלמה בן אדרת⁵ שאין כופין חוץ עשר שנים. ואני הוצרכתי לחזור ולשאול לפי מעלתך אם יחוש לדברי סמ"ק אם לא, כי אני אומר חוץ מכבודו שאין לנו לחוש לדבריו בזה כי יש לנו לילך אחר רוב הדעות הגדולים והאחרונים, אמרתי בעצמי ספר מצות קטן מביא הגדולים בדבר זה ושמו קטנים כתבו וצדו. ואתה אדוני האיר עיני בזה אם יחוש לזה בענין זה, כי אני יודע בצאת שאתה ראית סברת סמ"ק כי כל רז לא אנס לך.

ודע אדוני כי מה שכתבת מענין המגרש שיוכל להתנות כל תנאי עם אשתו שהיא יכולה לקיים אבל לא תנאי ע"מ שלא תכנסו עמו אמן, בשביל שאם תחלה היא אי אפשר שלא יכנסו זו אל זו, ואומר המגרש כי הוא רוצה ליתן לה הגט בתנאי זה ע"מ שלא תכנסו לבית אמן עד זמן פלוני חוץ מאם תחלה אמן. והביא ראיה מן הגמרא⁶ ע"מ שלא תכנסו לבית אמן לעולם אינה מגורשת אבל ע"מ שלא תכנסו לבית אמן עד ל' יום מגורשת. הרי שאינו מחלק אם תחלה היא או אביה. וכן אמר לה ע"מ שלא תכנסו לבית אמן עד ל' שנה או עד ל' שנה הרי זה גט, ואין צריך להזכיר חוץ מאם תחלה אמן. ועתה אדון הודיעני דרך זו אלך.

תשובה. הוי יודע שסמ"ק אינו חולק על כל הגדולים ולא על המשנה דפרק צהרא דנדרים⁷, דמשנה אחרונה חייש שמה נתנה עיניה באתר ואין כופין את הבעל לגרשה אפילו כשהיא באתר מחמת טענה א"כ שהתה עמו עשר שנים. ובסמ"ק כתב בתחלה ואם נשא אדם אשה ושהה עמה עשר שנים בלא צניס צריך לגרשה, ולפי שהזכיר בתחלה על איש עשר שנים כשדבר אחר כך עם אשה, באשה שהיא באתר מחמת טענה, לא הזכיר עשר שנים לפי שממך על מה שהזכיר כבר גבי איש עשר שנים. וכך היתה דרכו לקצר בתשובה וכן יפה לנו לפרש בדבריו ממה שנאמר שגג וטעה ולא ידע משנה שלמה של מסכת נדרים. ואף לפי דבריהם שכתבו שהם אומרים שכתב שכופין אותו להוציא אף אם לא

לי כתובתי אף לינשא אין מתירין אותה. ומציעא ליה התם התירוני לינשא ותנו לי כתובתי מהו, ועלתה צמיקו. ואם תצעה גט ולא כתובה יגרשנה ולא יתן לה כתובה, כההיא דרב המנונא האשה שאמרה גרשתי, דנהי דמהימנא לגבי נפשה להפקיע ממנה איסור א"א שעליה מטעם חזקה דאין אשה מעיזה פניה בפני בעלה מ"מ אין לבית דין כח להוציא ממנו ממון, כיון שעומד וזווח שלא גרשה. ולא דמי לאשה שאמרה מת בעלה שגובה כתובתה על פיה, דהתם אין אדם מכחישה, ומספר כתובה נלמוד לכשתנשאי לאחר חטלי מה שכתוב ליה.

וכמה שכתבתי שיגרשנה ולא יתן לה כתובה היינו אם הדין כך שכופין אותו להוציא או כופין אותו להוציא על פי דבריה דמהימנא כההיא דרב המנונא, אבל לענין ממון כיון שעומד וזווח ואומר שגבורת אנשים יש לו וזכא עליה כדרך כל הארץ ושלא כדיון הוא מגרשה וחפץ להיות אללה אין כח לבית דין להוציא ממנו ממון. אבל אם בלא כפייה נאות לגרשה יתן כתובה כיון שמדעתו מגרשה. ולענין כפייה ודאי הוא כמו שכתבת שכופין אותו להוציא, דלא דמי להיא אמרה מיני' והוא אומר מינה שאין כופין אותו להוציא א"כ באתר מחמת טענה, דהתם אין לה מניעת עונה אבל הכא הכל יודעין למה כלה נכנסת לחופה ודמי לאיני זן ואיני מפרנס. ולענין כפייה ידעת מה שכתב ר"י ז"ל³ שרצה לומר דכל הני יוציא ויתן כתובה דבפרק המדיר⁴ שכופין אותו בשוטיין. וראיותיו אללך בתוספות. ודעת הירושלמי⁵ שהביא אין מעשין אלל לפסולות, ומה שפר"ח ז"ל⁶ אההיא דירושלמי דאין כופין אלל היכא שמפרש זה כופין, והוא גורם האומר איני זן ואיני מפרנס כופין אותו ויוציא ויתן כתובה. ומסתבר שכופין לרב שאי אפשר לה שתמות ברעב. וההיא דהחולץ⁷ דחוזרין אלל גדול למכפייה היינו בשביל שמנע ממנה כל מיני אישות, אבל משום שמיש לחודיה לא כייפיין. והארכתי הרבה בפסקי⁸ והסקמתי שאין כופין אלל באתר מחמת טענה והיכא דליכא למיחש שמה נתנה עיניה באתר, על אחת מן הדרכים שכתוב בתוספות.

ורדינא דמאיר עלי ידעת כי חכמי אשכנז ורפת דנין זה דינא דמתיבתא לענין הממון, כמו שכתב הר"י⁹ ז"ל⁹, אבל אין כופין אותו להוציא כדברי ר"ת ז"ל¹⁰. ואף פה בטולטולה נהגו שאין כופין להוציא.

אשר בן ה"ר יחיאל זצ"ל

כתובות סג, ב ד"ה אבל, ספר הישר חלק החדשים סי' ד.
יב-ב 1 סי' רפד. 2 אישות פט"ו הט"ו. 3 כן משמע בדברי התוספות יבמות סד, א ד"ה יוציא. 4 מצות עשה מט. 5 בתשובה ח"א סי' אלף קצב. 6 גיטין כא, ב. 7 נדרים צא, א (פ"א מ"ב).

3 תוספות כתובות ע, א ד"ה יוציא. 4 כתובות עז, א (פ"ז מ"י). 5 גיטין פ"ט ה"ט (דף נה, א), מובא בתוס' שם. 6 מובא בתוס' שם. 7 יבמות לט, א. 8 בפסקי הרא"ש יבמות פ"ו סי' יא וסי' טו. וראה בענין זה בתשובות רבינו הנוספות סי' ל. 9 כתובות פ"ה סי' רפג (כז, א). וראה לעיל סי' ח. 10 תוספות

אשר וספר לי שהיה בא מטוליטולה ושלמד לפני מורינו הרב הנזכר והראה לי תוספות מקצת מסכתות שחבר מורינו הרב הנזכר. ולפי הדברים שהגיד ומנאחי אמת נחזרר לי שבא מטוליטולה ויצא ממני ללכת לארצו. ואחר כך בא בחור אחד ושמו רבי שמואל שהיה דר בשביליא באותו זמן וצא למאירקא ומסיה לפי תומו בלא שאלתי ממנו דבר על אותו התלמיד, אמר תלמיד אחד חסוד אשכנזי שפירש מכאן ושמו ר' אשר ושלמד לפני ה"ר אשר נר"ו בא בשביליא לעיר שהייתי דר ונתאכסן עמי בצית יום או יומים ואחר כך נטל רשות ממני ללכת לו, [ס"א ופטרתי] ²³ ושגרתי אותו בליה וראיתי שנפל סדוד ואמרתי לו [ס"א דרך תחזור] ²³ לך כיון שאתה חלוש, ולא רצה והלך לעיר אחרת ואחר ימים מועטים בא אלי המגיד והגיד שאותו התלמיד היה חולה והיה נטוי למות ושכרתי בהמה והלכתי שם לבקר. והוא בראיתי נתחזק מעט ומנא מנוחה ואמר אמותה הפעם אחרי ראיתי את פניך, ואני החזקתי אותו בדברים ממה שיכולתי ולא הועיל, ואחר זמן מועט נפטר לבית עולמו ועשיתי לו כבוד צמותו וקברנו אותו.

יראה לי שאשמו של רבי אשר הנזכר למעלה מותרת לינשא בעדות זו, כהיה עובדא דשביליה יצמות ²⁴ מעשה באדם אחד שבא להעיד עדות אשה בפני חכמים אמרו לו בני היאך אתה יודע בעדות אשה זו אמר להם אני והוא היינו מהלכים בדרך ורדף אחרינו גיים ונתלה ביחור של תאנה זו ופסחו והחזיר את הגיים לאחוריו אמרתי לו ישר כתך אריה א"ל מנין אתה יודע שכך קורין אותי בעירי יוחנן בן יוחנן אריה דמכפר שיחיא לימים חלה ומת והשיאו חכמים את אשתו. אלמא אע"פ שלא הכירו אלא ע"י שהגיד לו שמו ושם מקומו התירו את אשתו, וכן נגדון זה שהגיד להם את שמו ושלמד הנה אללנו והראה להם תוספות שידוע לנו שהולכי עמו מכאן הרי נחזרר שאותו רבי אשר שהלך מכאן מת. וידוע לכל חבורתינו שמיוס בואו לכאן לא בא שום אדם ששמו רבי אשר ללמוד אלא אותו רבי אשר בר סיני, הוא היה מארץ רוסיא וצא לכאן עם בחור ששמו רבי יהונתן, וגם היה בכאן בחור אחר ושמו רבי ראובן והיה מארץ צייה"ם והיה מכיר לרבי אשר שנפטר שהיה מארץ רוסיא.

ועוד אמרין בשילהי יצמות ²⁵ מעשה בישראל וגוי שהיו מהלכין בדרך וצא הגוי ואמר חבל על יקירי יהודי שהיה עמי בדרך ומת וקברתי והשיאו את אשתו, ושז מעשה בקולר של בני אדם מהלכין בדרך מאנטוכיא וצא גוי ואמר חבל על קולר בני אדם שהיו מהלכין בדרך מאנטוכיא ומתו וקברתי והתירו נשותיהם, ושז מעשה בששים בני אדם שהיו מהלכין בכרכוס ביתר וצא גוי אחד ואמר חבל על

במקום שאין השיירות מנויות [אבל במקום שהשיירות מנויות] ¹⁵ לא מהדרינן. ואע"ג דלא הוחזקו שני יצ"ש באותה העיר כלישנא בתרא דר"ז. ונראה מתוך דבריו שבגט דאפשר לבעל לכתוב גט אחר אמרין דעדינן לחומרא, אבל בפלוגתא דאבי ורצא דאי חיישינן לתרי יתחק כריכה להתעגן כל ימי פסק דלא חיישינן לתרי יתחק, דהרבה חשו חכמים לתקנת עגונות והתירוה בעד אחד בעד מפי עד וע"י אשה ואשה מפי אשה מפי עד מפי שפחה ומפי עצמה וכל פסולין דרבנן כשרין לעדות אשה ואפילו פסולין דאורייתא אם מסיחין לפי תומן ואפילו שמע מן התינוקות הרי אנו הולכין לספוד ולבכות ולקבור איש פלוני משיחין את אשתו ומעדין לאור הנר ולאור הלבנה ומשיחין על פי בת קול ומעשה באחד שעלה לראש ההר ואמר פלוני בן פלוני ממקום פלוני מת והלכו ולא מנאו שום אדם והשיאו את אשתו ושז מעשה בללמון שאמר אני פלוני בן איש פלוני נשכו נחש והרי הוא מת והלכו ולא הכירוהו והשיאו את אשתו. ופריך בגמרא ¹⁹ ודילמא רצה הואי ומשני התם תנא דבי רבי ישמעאל בשעת הסכנה כותבין ונותנין אע"פ שאין מכירין, ופרש"י ²⁰ והאי נמי כשעת הסכנה דמיא כי כריכה להתעגן כל ימיה אם לא (נתרצה) [תאמינו]. ובידוש' ²¹ איכא מ"ד מנאו בשטר כתוב איש פלוני מת או נהרג משיחין את אשתו. הרי אתה רואה שכמה קולות הקלו חכמים משום תקנת עגונות וגם סמכו ע"ז שמתוך חומר שהחמרת עליה בסופה דייקא ומינסבא, לכך לא רצה רי"ף ז"ל להתמיר בכאן וכן ראוי לכל מורה לחזור על כל דדין להחיר. ועוד אני אומר דאחתא דא לכו"ע שריא כי נמנאו הרוגים ואין דרך (המוצאים) [הרוצחים] ¹⁵ לעמוד על אם הדרך ולהרוג אלא מוליכין אותם למקום ייחוד והורגין אותם, ואין לדבר אלא מקומו ושעתו, ואנו תולין אלו האנשים הלכו שמה ומנאו רוצחים שמה והרגום הילכך לא שכיחי שירתא ולא הוחזקו. ואינו קרוי שירתא מנאי אלא בשווקים היכא דמוצני כיתנא או כי דינא דרב הונא שהכל באים לדון. ושלוס לה"ר ברין.

ב-ב

תלמיד ²² אחד בא לכאן לעיר טוליטולה ללמוד לפני אדוני אבי שז"ו והעתיק התוספות שחבר אדוני אבי שז"ו. אח"כ יצא מכאן לשז לארצו בא תלמיד אחד ממאירקא והעיד זה העדות שלמטה והתיר אדוני אבי את אשתו על פיו.

וזוה נוסח העדות. כשהייתי במאירקא ראיתי תלמיד אחד והראה לי אגרת פתוחה בתומה בתמימת מורינו רבינו אשר והיה כתוב באגרת ששמו של אותו תלמיד היה נקרא רבי

24 קכב, ב.

23 נוסף בדפוס ו"ב.

מהר"ק שורש קפב.

19 יבמות קכב, א. 20 יבמות שם ד"ה בשעת הסכנה. 21 יבמות פ"ב ה"ו. 22 תשובה זו הובא בטור אה"ע ס"י קיח, וביאר אותה

25 קכב, א.

ששים בני אדם שהיו מהלכין בכרכוס ציתר ומתו וקברתים והשיאו את נשותיהם. מאלו המעשים יש לידע שהרבה הקלו חכמים בעדות אשה משום עיגונה. במעשה הראשון לא הכיר הגוי את היהודי ולא ידע את שמו אלא שאמר שיהודי נתלוה עמו ומת והיו עדים שיודעין שאותו היהודי נתלוה עמו עם זה הגוי, וצאו לפני בית דין ואמרו שפלוגי נתלוה עם זה הגוי והנה הגוי אומר שמת. והחירו את אשתו ולא הזקיקו בית דין לתקור מן הגוי אם היה אותו יהודי שנתלוה עמו, כי שמת אותו היהודי הלך לדרכו ושזב נתלוה אחר עמו ומת אותו, אלא כיון שאותו יהודי נתלוה עמו תלינן בודאי שאותו היה שמת. ולא מיבעיא זה שהיה יחידי אלא חבורת בני אדם דאם אימתא שמתו כולם קלא אית להו אפילו הכי סמכינן אעדות גוי, אע"פ שלא הכיר שום אחד מהם אלא שידע שפלוגי ופלוגי היו מהלכין באותו הדרך, ולא עוד אלא ששים בני אדם דאיכא קלא טובא אס מתו כולם.

הילכך בנדון זה שידוע לכמה אנשים שרבי אשר צרבי סייני בא מארצו ולמד הנה אללנו והועד עליו שמת נראה לי שאשתו של זה מותרת. יותר מזה הקלו בעדות אשה דתנן בפרק ברתא דיבמות²⁶ משיאין על פי בת קול ומעשה שעמד אחד על ראש ההר ואמר איש פלוגי ממקום פלוגי מת והלכו ולא מצאו שם שום אדם והשיאו את אשתו, ופריך בגמרא ודילמא צרה הואי תנא דבי רבי ישמעאל בשעת הסכנה כותבין ונותנין אע"פ שאין מכירין. ובהיא עובדא הדרך רחוקה ואין השיירות מלויות ושעת הסכנה היא וכל שכן שהצאתי ראיות צרות להתירה ואין לפקפק, והנראה צעיתי כתבתי ותחמתי.

אשר בן הרב ר' יחיאל ז"ל

ג

הנכבד החכם רבי נתן ס"ט. על אודות האשה שאמר הגוי שטבעה הספינה שבעלה היה זה והיתה רחוקה מן היבשה כשלשים מיל. ונתתפקת אס נקרא זה מים שיש להם סוף לפי שנים נראים ההרים צרחוק ל' מיל וגם היבשה נראית להם כדוגמא בעלמא צרחוק ל' מיל.

דע כי אין להסתפק בזה ומים שיש להם סוף כל שעומד ורואה מד' רוחותיו, וכיון ששהה בכדי שתלא נפשו ונתחכל בד' רוחות סביב ולא ראהו עולה ודאי מת, אבל הכא אס עלה צרחוק ל' מיל ממנו לא היה יכול לראות. ועוד אס מצד אחד היתה הספינה צתוך ל' מיל של יבשה היתה רחוקה משאר נדדים הרבה. על כן איני יכול למצוא לה היתר.

ד

וששאלת אשה ששמה רחל שהלך בעלה למדינת היס וצא עד אחד והעיד לפני דייני העיר שכשהיה במאירוקא אמר לו פלוגי דע כי סעדיה חדיד בעלה של רחל שהיתה דרה בטרושא מת צמרקוש ואני וצנו היינו על קברו וקברנוהו, וכתבו בית דין עדותו. ואחר זמן נתלקו אלו הדיינים ונתמנו דיינים אחרים ועמדה רחל לפני הדיינים ובקשה מהם שיחירו לינשא על פי העדות שהועד בפני הדיינים ואמרו לה תביאי העדות שנתקבל לפני הדיינים הראשונים והלכה לבקש העדות ולא נמצא. ישבה לה עגונה עד שצאו עדים ממאירוקא והעידו האחד העיד שהיה עומד במדינת פאס שמע שהיו מספרים שסעדיה חדיד מת בעיר אנסה והאחר העיד שכשהיה במדינת פאס ראה שהגיעו כתבים ממרקוש לצנו של סעדיה כי אצו סעדיה מת ונהג צנו בפניו אצלות על סעדיה הנזכר, והחירו הדיינין לינשא ונשאת על פיהם. ואחר כך בא שבוי שנשבה במדינת פאס והעיד שמצא סגי נהור אחד היום יש ששה חדשים אמר לו מכיר אתה את אשתי ואמר לו אותו שבוי איני מכירה. ואמר ליה איך יודע אותה אשה שהיתה אשת שלמון בתחלה ומת ונשאתיה אני אמר לו הן. אמר לו בבקשה ממך שתאמר לה כי בקרוב אהיה עמה, ושאלו לו הדיינים מה שמו של אותו סגי נהור ואמר איני זכור. שאלו לו אתה מכירו שהוא בעלה של רחל אמר להם לא. עוד שאלוהו אתה מכיר לפלוגית רחל שהיתה אשתו ואמר לא. ושאלו לרחל בעלך סעדיה סגי נהור אמרה לא אבל היה חולה מעיניו. ואחר כך נמצאת העדות שנתקבל לפני הדיינין הראשונים. ונתתפקת בשביל שיש קלא הכחשה בעדות העד הראשון שהעיד שבנו נתעסק בקברו וקברו ואחד מן השנים העיד שלא היה צנו על קברו של אצו אלא שכתב הגיע לו שמת אצו, וגם עדות השבוי שהעיד שראה חי.

דע שהאשה מותרת, אף אס לא נשאת היתה מותרת לינשא כל שכן זו שנשאת כבר ולא מפקינן לה מצעלה, דכיון דכולהו מעידים אמיתתו לא חיישינן אס יש הכחשה בדברים אחרים, כדתנן בפרק האשה שלום¹ אחת אומרת מת ואחת אומרת נהרג רבי מאיר אומר הואיל ומכחישות זו את זו הרי אלו לא ינשאו, ר' יהודה ורבי שמעון אומרים הואיל זו זו היו מודים שאינו קיים הרי אלו ינשאו. השתא אפילו התם דאיכא הכחשה בעיקר עדות המיתה הלכה כרבי יהודה וכרבי שמעון דאמרי ינשאו כל שכן בנדון זה שהכחשה היא במילי אחרוני. והעד שמעיד שהוא חי אין בעדותו כלום, דתנן² עד אומר מת ונשאת ועד אומר לא מת לא תלא, ומפרש בגמרא דהא דקתני ונשאת לאו דוקא אלא אפילו החירוה לינשא לא תלא מהחירה הראשון.

ד 1 יבמות קיז, ב (פט"ו מ"ה). 2 שם (פט"ו מ"ד).

26 יבמות שם (פט"ו מ"ו).

ועוד [כתבת] דמסתבר דלא אמרינן תקרע כתובתה ותעמוד על מתנה אלא צהנהו קרקעות דחיל עליהו [מתנה] ומשום אומד דעתה דאמרינן דסליקא מינייהו שיעבוד כתובתה, אבל הגי נכסי דאיזדנו מקמי מתנה ולא חיל עלייהו מתנה כלל ליכא למימר דסלקא שיעבוד כתובתה מינייהו, ודמיית נכסים הללו שמכר קודם המתנה לנכסים שקנה אחר המתנה דודאי גובה מהם כתובתה שהרי ודאי לא מחלה כתובתה לבעל אלא שאנו אומדין דעתה שמחמת כבוד שכתב לה כל נכסיו במתנה מחלה שיעבוד כתובתה שהיה לה על נכסים הללו דאפילו אם יטרפס ז"ח מוקדם לא תחזור עליהם מכח כתובתה שקדמה לבעל חוב. והא דקתני תקרע כתובתה משום דקתני צברייתא כתב כל נכסיו והא קתני תקרע כתובתה מהו, וכן פרש"י⁴ שאם קנה נכסים גובה מהו.

נראה לי שאין הגדון דומה לראיה, דודאי לא מחלה מן הנכסים שיקנה אבל לשעבר כיון שמחלה שיעבוד כתובתה מן הנכסים שנתן לה אף אם יטרפס ז"ח, כ"ש שמחלה שיעבוד שהיה לה על נכסים שכבר יצאו מרשותו ונכנסו לרשות הלווקחים ולא היו משועבדים לכתובתה בעוד שהיו כל נכסיו בני חורין לפניו. ואם היא מחלה שיעבוד בני חורין שהניחוה לקוחות איחי דאפסידא אנפשה ובשבל זה לא תחזור על הלקוחות. ובדאי אין מחילה לחלאין אלא מחלה כל שיעבוד כתובה שהיה לה על כל הנכסים שקודם מתנה הלבך נראה שאינה יכולה להוציא מן הלקוחות שקדמו למתנה.

ומה ששאלת אם יכולה להוציא מן הלקוחות מי מצי אמרי הנחתי לך מקום לגבות מהן מנכסים שקנה בחליפותו. מילתא דפשיטא היא אין לך אישתדוף בני חורין גדול מזה, דצדיניהם לא חוכל להוציא מנכסים שקנה אלל הגויה. ושלום.

אשר בן ה"ר יחיאל ז"ל

ח

שאלה נוסח תקנת קהל מולינה שכל אלמנה שבא לחלוק עם צניה או צנותיה שיהיה יד היתומים על העלוונה, אם ירצו ליטול חצי הנכסים והאלמנה חצי האחר הרשות צידם ואם ירצו שחוציא האלמנה כתובתה ושאר הנכסים יהיו שלהם. ואם לא הניח המת לא צנים ולא צנות ותבא האלמנה ליחלק עם יורשי המת חוציא הנדוניה שהצאה לבעל כמו שהיא צשעת חלוקה ושאר הנכסים טעול האלמנה חצי ויורשי המת חצי האחר. ונוהגין כאן ג"כ שצשעת נישואין כותב החתן לאשתו שטר מתנה גמורה מלבד שטר הכתובה. ועמה צאו לחלוק האלמנה ויורשי המת כפי התקנה

וטוענת האלמנה שיש לה לקחת שטר מתנה קודם חלוקת הנכסים, והיורשים אומרים שאין לה לקח שטר המתנה אלא יחלקו כל הנכסים חוץ מנדוניה שחוציא תחלה. הדין עם מי.

תשובה יראה שהדין עם היתומים, מאחר שכתוב צנוסח התקנה ותבא אלמנה לחלוק עם יורשי המת חוציא הנדוניה שהצאה לבעלה כמו שהיא ושאר הנכסים טעול האלמנה חצי ויורשי המת חצי האחר, ומאחר שכתוב שחוציא הנדוניה מכלל הנכסים ולא הוזכר שטר המתנה מכלל החלוקה קיימא אכל שאר הנכסים, והפקיעו כל כח שישנו ציד האשה על נכסי בעלה בין מה ששעבד לה בכתובתה בין מה שנתן לה במתנה. וזלתי מה שהכניסה לבעלה לא רצו להפקיע כיון שבא מצית אציה ועודנו קיים אבל מכח שיעבוד בעלה די לה בחצי הנכסים, כן נראה לדון מלשון התקנה מאומד דעת מתקני התקנה. ועוד דאמרינן בירושלמי¹ כל מקום שההלכה רופפת צדך הלך אחר המנהג וכיון שהמנהג פשוט שם עד היום הזה שלא טעול אלא חצי הנכסים ולא שטר המתנה אין לשנות המנהג כלל. ואף בלא סעד טעם המנהג הדין הוא כמו שכתבתי וכל שכן שהמנהג מסייע ההלכה ואין כאן רפיון כלל, ועוד דיד בעל שטר המתנה שבא להוציא מיד היורשים על החתונה, הלבך לא טעול אלא חצי הנכסים.

בענין תקנת הנישואין

ט

[*בארץ¹ הזאת הסכימו לתקן תקנה שאם תמות האשה בלא זרע מה יעשה צממון שהכניסה לבעלה. וזה לשון נוסח התקנה אשר העתיקו לי בלשון הקודש. כשחמות האשה צחיי בעלה ותניח ממנו זרע קיים זכר או נקבה, ר"ל צורע של קיימא שיהיה אותו הזרע צחיי אמו ולאחר מותה לי יום שלמים או יותר, שכל מה שימצא מעצונה שהוא צגדי אלשואר שלה או עיקר נדונייתה או קרקע קנוי בשמה יחלוק הבעל עם אותו הזרע בשלה. ואם לא תניח ממנו ז"ק יהיה כל מה שזכרנו מענייני עצונוי הנמצא ממנו בעין בין הבעל ובין מי שראוי ליורשה זולתו, ויעתק ממנו חצי שהי' הוא ראוי ליורשה למי שקודם מן הדין משאר יורשי' אלו הוא מת צחיייה. ונחשוב אז כאילו מת צחיייה לענין שיזכה מי שזוכה צירושטה חצי מה שימצא מעצונה שהוא עיקר נדונייתה ומה שהצאה לו, בין מטלטל בין מקרקע ושאר החצי השני שלו. ע"כ נוסח לשון התקנה. ונשאלתי בתחילת ציאתי לדרך הזאת אם האשה צחיייה יכולה לשנות תקנה הזאת, כגון שתתן אחרי מותה חלק מירושטה שראוי לזכות בה זרעה או אחר הקרוב לירש,

כאן מכ"י (א. 64 - 68). וכנראה תשובת הרא"ש שלפנינו היא הפותחת את הויכוח ביניהם.

4 צ"ל רשב"ם, ב"ב קלב, א ד"ה תיקרע כתובתה.
ח 1 פאה פ"ז ה"ה.
ט 1 תשובת הרא"ש ותשובת ר' ישראל ב"ר יוסף הבאה אחריה נוספו

והיא רוצה להעביר ממנו הנחלה ולתתה לאחר או לבעלה, אם יש כח בידה לעשות דבר זה לפי התקנה שתקנו חכמי הארץ.

ודנתי לפני החכם ר' דוד שושאן ואמרתי שאין בידה. ואלו הפנים והראיות שהראיתי לפניו, ואמרתי כי חכמי הארץ הזאת אשר העבירו נחלת הבעל שהיא ראוייה לתתה לאחר ימצאו סמך לדבריהם מדברי חכמי התלמוד² שתקנו כתובת בנין דכרין והעבירו נחלה דאורייתא כדי שיקפון אדם ויתן לבתו כבנו, שגם זו מצויה היא כדכתיב³ ואת בנותיכם תנו לאנשים. והוסיפו עליה, כי כתובת בנין דכרין אין מוציאים מיד הבעל בחייו כלום אלא אחרי מותו יטלו בני האשה הראשונה כתובת אמש יתר על חלקם, והוסיפו הם שמיד אחרי מיתתה יטלו יורשיה, ועוד הוסיפו דאפילו בת או יורש אחר יירש, לפי שנהגו בארץ הזאת להרבות מוהר ומתן לבנות לכך הוסיפו לתקן כדי שתשאר הירושה למשפחת האב ולא תסוב למשפחה אחרת. וכן אמרו לי דעל ידי מעשה שאירע נתקנה התקנה, דאלמנה אחת שהיתה עשירה ביותר והשיאה בת יחידה ונתנה לה כל ממונה ומתה לחצי שנה וינאה נקייה מכל נכסיה ותקנו תקנה זאת. ועתה לפי התקנה אין האשה יכולה לזוות שיטנו את התקנה בכלום כי לא תלו הדבר באשה שמהי היא יכולה להוריש למי שתראה אלא תקנו כך שאחרי מות האשה, והבעל ראוי לירוש הכל, יועתק ממנו החצי וינתן לקרוב הראוי לירש, ומשבו אותו כאילו מת בחייה לעניין זה שיזכה הקרוב הראוי לירש בחצי מה שמפורש בתקנה, אבל בחייה אין מפורש שיהי' לה כח כלום בנכסים. וכן הדין נותן שאם היה הדבר תלוי באשה מה הועילו בתקנתם, הבעל יקניטנה עד שתתן לו ירושתה אחרי מותה ונשים דעתן קלות להתפתות ונמצא תקנתם בטלה. ועוד כיון שתקנתם היתה מעין כתובת בנין דכרין נלמוד דבר מדבר, מה כתובת בנין דכרין אין תלוי באשה לשנות כלום ה"ה בתקנה זו. ועוד אין ראוי וטעם לדבר היאך יעלה על לב אדם לחדש דבר מה שלא תקנו הם, די לנו להעביר נחלה דאורייתא כמה שתקנו חכמי התלמוד כתובת בנין דכרין וצמה שהוסיפו הם בתקנתם, אבל צמה שלא תקנו מניין לנו לעבור על דבר חכמי' שאמרו⁴ האשה שמכרה בנכסי מלוג בחיי בעלה הבעל מוציא מידי הלקוחות, וכ"ש בנכסי אף ברזל שהן באחריותו, והיאך נשליטנה על נכסים שנתנו חכמים לבעל לתתן היא למי שתראה בלא טעם ובלא ראוי ובלא תקנה.

כל זה דנתי לפני הנבון ר' דוד שושאן נ"ע והודה לדברי דלית נגר בר נגר שיכול להשיב דבר על כל מה שכתבתי וכן דנתי מאז והלאה בכל הדינים שבאו לפני בעיר ומחוז לעיר ואין מערער בדבר. ואף במערערין עתה יודעים שכך דנתי ולא ידעתי איזה דרך עבר הרוח לערער עתה, אלא

שאמ' שפסט המנהג⁵ בזאת העיר שהאשה יכולה ליתן לכל מי שתראה. ואני אומר מנהג כזה להוציא ממון מחזקתו לרין שיעשה בקיבוץ חכמים ובהסכמתם בכתובה ובחתימה כאשר עשו רבותינו שכתבו כתובת בנין דכרין במשנה, וכן חכמי הארץ הזאת שהסכימו ותקנו וכתבו וחתמו להיותו קיים לדורות. אבל מנהג שינהיג אחד או שנים מדעתם בלא הסכמת אנשי דורם ויש באותו מנהג לעבור על ד"ת, כגון להוציא ממון מחזקתו ולתתו לאחר, אין שומעין לו. וחכמים אומ'⁶ רשאין בני העיר להסיע על קיפתן, היינו דוקא כשהסכימו אנשי העיר לעשות הסכמה ותקנה לכל בני העיר ולהסיע מדין תורה להעמיד על קיפתן, אבל בלא דעת אנשי העיר אין שומעין לו לעבור על ד"ת עד שיהא מוחזק כאלוהו בזה הכרמל. ודקדקתי בלשון התקנה אולי הייתי יכול למצוא סמך למנהגם ולא מצאתי לו עזר אף כנגדו. מה שכתוב בתקנה מה שימצא משאר מעוזבנה, אין ר"ל שמוכל האשה למעט עזבונה בנתינתה לאחר ובחיי בעלה, אלא בשביל שמשמשתין האשה והבעל צמה שהאשה מכנסת לבעלה, כדאמ'⁷ עיי' לי גלימא מכסי ואזיל בה עד דבלי, וכן בכל מקום הוא אומר בלאותיה קיימ', כגון⁸ זינתה לא הפסידה בלאותיה קיימ', וכן גבי מרדה⁹, לפי שדרך להיותן בלין ע"י תשמיש שמשמשתין בהן לכך מזכיר בלאותיה קיימין. ולכך כתבו נמי בתקנותם מה שנשאר מעוזבונה, לאפוקי מה שצלה. ושומעין לפירוש מה שהוא על דרך לשון התלמוד ולקיים ד"ת ולהעמיד ממון על חזקתו ולא לקדוקי עניות כדי לעבור על ד"ת ולגזול מזה וליתן לזה.

וראיתי כי כבר נסתפק ג"כ בדבר וזוה ר' אברהם שושאן להעתיק לו נוסח לשון זקנו החכם ר' יעקב שושאן שכתב על דבר זה וז"ל, לפי שאירע ספק בקצת ענייני הנישואין נראה לי להסתלק מן הספק ולבאר מן הסיפיקות באר היטב ושלל ידונו בשום דבר מהדברים אשר נבאר אותם למטה אלא כמו שנכתוב למטה. וזה עניין אחד מהן כשתתן האשה שום דבר מנכסיה למי שאינו זוכה בירושתה שעברה אותו לו או נתחייבה בו ומתה חמת בעלה ונשאר הבעל, כל מה שנתנה או הצריחה או נתחייבה בו שריר וקיים ולא יהי' לזוכה בירושתה מכח הדין שום דבר מכל מה שהצריחה או נתנה לזולתו או נתחייבה בו. כי כבר חזר האיש הוא שנתנה לו המתנה או שעברה לו במקום הזוכה בירושתה בכדי כל מה שהצריחה ממנו האשה או שעברה או נתנה במתנה ולא נש¹⁰ טענת הירוש אומ' עפ"י התקנה יותר חזקה מהירוש אותה ע"פ התורה. ע"כ נוסחו. וראיתי את דברי החכם תחילתם באים לבאר ספקי התקנות וסופם עקירה לכל התקנה, כי תלה כח הממון באשה להוריש ולהנחיל למי שתראה מה שלא

2 כתובות נב, ב. 3 ירמיה כט, ו. 4 כתובות נ, א. 5 ראה להלן סי' י. 6 ב"ב ח, ב. 7 כתובות עט, ב. 8 שם קא, ב. 9 שם סג, ב. 10 צ"ל: נעשה (א).

עלה על לבם של חכמים של הסכמת התקנות שבארתי למעלה. ומ"מ המעשים שנעשו ע"פ הסכם הנו' עד היום הזה אני אומר שיתקיימו, כהוא עובד' דפ' זה צורר¹¹, ההוא דהו קרי ליה עבדא דשכיב אדינרי כי קא שכיב אמר פלוני ופלוני מסקי צי וזוי. אמו תבעינהו ליורשין קמי דר' ישמעאל בר' יוסי, אמר להו כי אמריין אדם עשוי שלא להשביע את עצמו, ה"מ בחייו¹² אבל לאחר מותו לא, זילו¹³ פרעי. אזיל פרעי פלגא ואידך¹⁴ פלגא אמו לקמי' דר' חייא, אמר להו כשם שאדם עשוי שלא להשביע את עצמו כך עשוי שלא להשביע את בניו. אמרו ליה ניזיל ונהדר צו, א"ל כבר הורה זקן. וכן נדון זה מה שהורה זקן אין להחזיר המעשים שנעשו ע"פ הוראתו, כי סברתו היתה נוטה שכך היתה דעת מתקני התקנה. וכיון שהוכחתי בראיות ברורות שלא היתה דעתם כן וכמו שא"י מפורש בתקנותם אין לעבור על ד"ת, מעתה והלאה אין לדיין לדון דין אלא כמו שכתבתי והעובר על זה הרי הוא כמכוין להטות דין ולגזול מזה וליתן לזה, ואע"פ שבטלו סנהדרין אשכחן בירושלמי¹⁵ דא"ל רב לשמואל אכיל ואי לא כתבי' עלך זקן ממרא. ואשר הכל בורא ישלח לנו זדק מורה.

נאום אשר בהר' יחיאל ז"ל

לשון ר' ישראל ס"ט. אומר אני על דרך הכלל כי מה שנהגו עד היום בתקני' הנישואין שבדין נהגו כפי כוונת התקנה וכמשמעותה, ואין לחדש דבר מעתה ואין לפקפק במנהג הראשונים. ועתה אפרש, לפי שהתורה זיכתה הבעל בירושת אשתו כמו שזכתה אותו באכילת פירותיה בחיים ובמציאתה ובמעשה ידיה ולא הניחה לה רשות ולא טובת הנאה בנכסיה, ושמה לא יהיה לה ממנו זרע ויכול ויחדי. ראו גדולים שהיו באותו הדור שהתקנה נעשה כן, שהיה צוה אונאה לאשה, ועמדו להפיקע חצי נכסים מן הבעל והעמידו ירושתו על החצי וחזור מן החצי האחר כשאר נכסי בני האדם שיש להם טובת הנאה בנכסיהם להורישם למי שירצו לזכותו בהם. והראייה על זה לשון התקנה שכת' צו ונחשוב אז כאילו הוא מת בחייה, שהיא כנראה לזכות בהם למי שתרצה, ולשון התקנה שאמ' ותשוב הנחלה למיסתחקי מיראתהא, כלומר לזוכים בירושתה¹⁶, לא ימלט מאחד משני דברים, או שקורין הזוכים בנכסיה על פיה זוכים בירושתה בלשון בני אדם, או שדברה התקנה בהויה ר"ל בפתח, כי על הרוב אינה נותנת הנכסים לשום אדם ואם¹⁷ יזכה בנכסי' הקודם לירושה מדין תורה. זה הכלל, לא נחווה התקנה אלא לתקן האשה שהיא בעלת הנכסים ולעשות לה נחת רוח לא לתקן ליורשיה. הגע עצמך רחל יש לה אם יש לה יורש רחוק, שמה לא דברה עמו מעולם, וכי יעלה על לב שיתקרר רוחה במה שירשנה אותו

ותשאר אמה מחזרת על הפתחים, מה תקנה יש לה צוה. ואין לומר שתקנו לזרים ולא תקנו לבעלת הנכסים. ואולי תאמר אין עושין תקנה למת כי מה חפצו בצינתו אחריו ומה זער יש לו אם יאכלו זרים כחו, אין זאת כי על כל פנים המת נהנה בטובת אהובו ומרגיש צעריו ואם לאו לא היה אדם מנזה לצינתו. אמנם אומר אני כי פרצה גדולה הניחו הראשונים בתקנה זאת כפרץ נופל בחומה נשגבה, כי דבר ידוע הוא כי כשהאשה נוטה למות והיא ברשות בעלה ואימתו מוטלת עליה ועדיין יש לה תקוה שתתפרש והיא רוצה להחניף לו כדי שלא יהי' לו איבה עמה, וכותבת לו כל נכסיה בע"כ, וא"כ מה הועילו בתקנות' והדבר חוזר ליושנו, לפיכך היה להם לגדור פרצה זו ולתקן שלא תכתוב האשה חצי נכסיה לבעלה כדי שתתקיים תועלת התקנה ואם לא הרי הוא בטל מאליה. ושמה לא הרגישו בדבר הזה כנ"ל או לא חששו למעוט'.

נאום ישראל בר' יוסף ג"ע

ט"ב

לשון הרא"ש ז"ל, ואם לא הניחה ממנו זרע של קיימא כמו שזכרנו יהיה כל מה שבארנו ממיני עובונה הנמצאים בעין צין הבעל וצין הזוכים בירושתה וזלמו. כלשון הזה העמיק החכם רבי ישראל את לשון התקנה מלשון ערבי ללשון עברי, ואומר הוא שהלשון הזוכה בירושתה הוא מורה בלשון הערבי אף למי שנתנה האשה בחייה או לבעל או למי שאינו ראוי ליורשה, ומן הדקדוק הזה הוא מורה וצאר שהאשה יכולה ליתן נחלה למי שתרצה.

ראני אומר אף לפי דקדוקו אי אפשר לפרש כן דקדוקו, דאם כן מאי האי דקאמר וזלמו, אם הזוכה בירושתה ר"ל אף למי שנתנה לו במתנה אם כן האי וזלמו מפיך בעל שאינה יכולה ליתן לו, דאי אפשר לפרשו בענין אחר, אלא על כל פנים האי הזוכה בירושתה ירושה ממש קאמר שלא תוכל האשה לשנות התקנה ולתת הממון למי שאינו ראוי לירש, ולפי שהוא לשון ירושה ממש הוצרך לכתוב וזלמו לפי שהבעל קרוב לירש מן הכל והפקיעו ממנו הירושה ונתנה למי שראוי לירש לאחריו, לכך כתבו וזלמו הזוכים בירושתה וראויין לירש אחריו. [*ואין לפרש] צין הבעל וצין הזוכים בירושתה וזלמו, כלומר חלוקה זו שאמרנו שיתלוקו הבעל והזוכין במתנתה היינו וזלמי כשנתנה לבעל דאז אין דין חלוקה לפי שהכל שלו, חדא דאם כן הלשון חסר הרבה דהוה ליה לפרושי וזלמי אם נתנה לבעל שכן דרך החכמים המתקנים לדורות לפרש דבריהם ולא להוציא צדמו דבר שכל התקנה תלויה בו. ועוד האי וזלמו למאי נצטרך פשיטא אם נתנה לו הכל שלו לפי

פלגא". 15 ע"ד ב, ט. 16 על כך השיב הרא"ש להלן. 17 אולי צ"ל: ואז.

11 סנהדרין כט, ב. 12 לפנינו: מחיים. 13 "זילו... אזיל" ליתא לפנינו. 14 לפנינו הגרסא: "פרעי פלגא תבעינהו לדינא לאידך לפנינו.

דצריך. הלכך לא מעיילינא פילא בקופא דמחטא לעבור על דברי תורה ולעקור התקנה. וכן מוכיח הלשון שאחר כך דולתו אלשון ירושה קאי דכתב במר הכי ויטוב חזי הנזכר ממנו שהיה לו ליורשו מן הדין לאשר יהיה לו דין קדימה בירושה משאר יורשים אם היה הוא נפטר בחייה, הרי זה הלשון פירוש לזולתו כאשר פירשנוהו. וזה ביאור מוכיח ומזורר דהזוכין בירושה בירושה ממש איירי ואין לה כח ליתן מאומה, ובדבר הזה תהיה התקנה שרירא וקיימא ולא תצטרך להסתלק ממנה בחיקו.

נאם אשר בן הר"ר יחיאל זצ"ל

לשון רבי ישראל

הצעה ראשונה, מאחר שהכל מודים שיש לנו להתנהג בירושת האשה על פי תקנת הנישואין ואין חולק בדבר הזה מעתה אין לנו עסק בדין זה עם התלמוד כלל ואין ראוי שיפסוק אלא מי שיש בו שני דברים הללו, האחד שיהיה בעל סברא נכונה והשני שיהא בקי בלשון ערב האמיתית. וכשהיה בתכלית השלמות בשנים הללו ראוי לסמוך עליו ולעשות על פיו ואפילו אם יבא רב אשי ויחלוק עליו אין שומעין לו, כי מי שנכלל בו שתי מדות הללו הוא לדין זה אומן וכלי אומנותו בידו. ואם הוא בקי בלשון ואין בו סברא נכונה הרי זה כלי אומנותו בידו ואינו אומן.

הצעה שניה, לשון ערב שנעשה בו תקנת הנישואין ושהורגלו קופרי ארצנו לכחוב זה שטרי הודאות והלואות ומקח וממכר וכל מיני חיזוקין וקיומין אינה הלשון שמדברים בה ההמון, לא זו הדרך ולא זו העיר. לפיכך התניתי תחלה שמי שישא ויתן בדין זה צריך שיהא בקי בלשון ערב האמיתי, היא הנקראת מערבה שנכתבו בו ספרי החכמות החיצוניות בחידות ערב ומליצותיהם ומשליהם ושיריהם, ולשון ההמון נקרא הוליא. ואם כן מי שלא למד בספרי ערב אין ראוי לסמוך עליו בהעמקת תקנה זו. ואחר שהצעתו כל זה אומר כי החכם הזקן ר' יעקב ו' שושאן נודע בישראל כי לא היה בדורו וכל שכן בדורנו זה שנתמעטו הלצצות שלם כמותו בשני מדות שזכרתי, ר"ל בסברא ובלשון ערב והיה חכם בכל מיני חכמות ורופא גדול וידוע כי לא יוכל להיות רופא אלא מי שידוע לשון ערב על צוריה ומתכונתיה, ובסברא לא נמצא כמותו כי אני ידעתי וכאשר הייתי צימי חורפי עמדתי לפניו והכל היו מסכימים לשמועתי ועיני ראו ולא זר, והיאך יעלה על לב להרהר אחריו ולנטל פירושו לפרש תקנה זו על פי העתקתי או על פי העתקת אחרים שאינן מכירין לשון ערב לא הכירו דרכיו ולא ידעו סברותיו.

רזה או קצתו יספיק למודה על האמת, רצה לומר שהמלות כוללות כל דבר שהשכל גוזר בו ובעל הדת פורט² מהן ומשנה בהן כפי רצונו. כיצד הרי שהשכל גוזר שכל מי שיקח אשה ויחדנה להוליד ממנה בין ישראל בין גוי תקרא זאת אשתו ומי שצא עליה הוא משחית העולם מדין השכל והראיה דברי יוסף לאשת פוטיפר³ ולא חשך ממני מאומה כי אם אותך באשר את אשתו, הרי התנצל לה שלא היה יכול להזקק לה מפני שהיתה אשת איש. ואחר כך בא בעל הדת והפקיע האישות מן הגוים ואמר אין אישות לגוי ולא הניח אישות בעולם אלא לישראל על ידי חופה וקידושין. והנה אשת ישראל היא אשתו על פי השכל ועל פי הדת ואשת הגוי היא אשתו על פי השכל לבד ולא ע"פ הדת. כיוצא בו הנדה אם תרחץ בצרה במרחץ יפה יפה צמים זכין היא טהורה ע"פ השכל ואינה טהורה ע"פ הדת *עד שחטובול בצמקוה של מ' סאה אפילו צמים וטיט ושהמים צפין על גבה ואם קורטוב חסר אינה טהורה על פי הדת ואפילו תצוק על צרה כל מי היס אינה טהורה אלא על פי השכל. ולולי שאיני רוצה להאריך הייתי מציא דמיונים אחרים. אבל הדומה לי בנדון זה שהשכל גוזר שיניח אדם יגיעו ועמלו לכל מי שירצה ונקרא זוכה בירושתו יהיה מי שיהיה כפי הלשון שהוא מוסכם על פי השכל כמו שכתבתי, ומי שמת והתגבר אחר ונטל נכסיו נקרא יורשו, לא זוכה בירושתו. והעד על זה⁴ הן לי לא נתת זרע והנה בן ציתי יורש אותי. כלומר מאחר שאליעזר הוא בן משק

ט"ב 1 צ"ל: מאביו ר' יוסף (וכן הוא בדו"א המוגה). 2 כ"ה בדו"א המוגה. ובאחרים: פורש. 3 בראשית לט, ב. 4 שם טו, ג.

ביתי ומושל בכל אשר לי כשאפטר מן העולם הוא יהיה יורש אותי ואע"פ שלא⁵ היה זוכה בירושתו. עד שכל בעל הדת ואמר איני רוצה שיקרא יורש אלא הבן או הבת ובמקום שאין בן ובת שאר יורשין.

והגדה עמה נחלק ענין הירושה לשלש חלקים, יורש וזוכה בירושה מחמת השכל וזוכה בירושה מחמת הדת. כיצד ראובן שמת ובה נכרי ונטל נכסיו צורע נקרא יורשו ע"פ הלשון. ואם כתב נכסיו לנמואל בן שמעון אחיו בתורת מתנה נקרא זוכה בירושה מחמת השכל על פי הלשון, וחונך ופלוא נקראין זוכין בירושתו ע"פ הדת. ומאחר שהוא בן התקנה שאמרה שיהיו חזי נכסי האשה למסתחקי מיראתהא, כלומר לזוכין בירושה ע"ד כלל, ולא אמרה למסתחקי מיראתהא במוגז אל שריע, כלו' לזוכין בירושה על פי הדת, יש לנו לנטות אחר לשון המורגל שהוא על פי השכל והוא הכלל ולא לדחוק עצמו לנטות לפרש שהוא ירושת הדת. כי בעל הדת הוא פורט מן הכלל כמו שבארתי, והכלל הוא עיקר והפרט ענף. ועוד כי הדעת נוטה לכך כי רחל שהיו לה נכסים קודם שנשאת שזכתה בהן מכתובת בעל אחר או שמנאה מניאה או שנפלו לה בירושה, וצאה התורה והפקיעה ממנה טובת הנאה שהיה לה בנכסים שתיחס למי שתרצה וזכתה בהן הבעל וחזרה התקנה והפקיעה חזי אותו זכות והניחה אותו ביד הענייה בעלת הנכסים שהיה לה טובת הנאה בהם, כי שמה יהיה לה אם לענייה ויהיה לה יורש רחוק מאד שלא ראתה מעולם ומה הועילו בתקנה שתשאר אמה חסד על הפתחים והנכסים איש נכרי יאכלם, והלא הדעת מכרעת שהמתקנים לבעלת הנכסים תקנו ולא לזרים. ועוד המנהג שהוא שקול כנגד הכל וכל מי שנשא אשה על דעת מה שראה העולם מתנהג בו נשאה. עוד תא חזי גברא רבא דמסעיד עלה הוראת הזקן⁶ נ"ע ופירושו. ועתה אדוני ומורי אם אדם יבא לפניך להעתיק לך התקנה תשאלהו אם הוא בקי בלשון ערב יותר מהזקן נ"ע, אם יאמר לך כן אז תסמוך עליו ותפסוק הדין על פיו. ואדוני חכם כחכמת מלאך האלהים ומה ידק עמך אפרות שלא נתפתחו עיניו אבל תחשבני עוף מפפף, ושלום.

לשון הרב הרא"ש ז"ל

הצעה הראשונה שכתבתי שאין ראוי שיפסוק דין זה אלא מי שיש בו שני דברים הללו, שהיה בעל סברה נכונה והשנייה שהיה בקי בלשון ערב האמיתית. על הצעת הסברה תהלה לאל חנוני אלהים ויש לי כל בסברה אמיתית של תורת משה רבינו ע"ה ככל חכמי ספרד הנמנאים בימים האלה, ואע"פ שלא ידעתי מחכמה החיצונית שלכם צריך

רחמנא דשיזבן מינה כי צא האות והמופת להדיח האדם מיראת השם וחורתו. ועל לשון ערב האמיתית שאיני בקי בה על מי יש לסמוך אלא עליך שאין בקי בו כמוך כי כל חצוריק על דרך לשון הערב ועל נוסח תרגומך שתרגמת לשון ערב בניתי יסוד דברי, ואם תסתור הבנין אז נאמר שאין בעל סברה נכונה כמוך. ולא ראיתי בכתבך הראשון גם בשני גם בשלישי גם לא שמעתי מפיו סברה שיש בה ממש, ועל זה יוכיחו הרואים והשומעים כי תהלה לאל יש צעיר בעלי סברות. זה ידעתי שכל בני העיר נחלקו על תרגומך ופירושך שפירשת ערב מסתחקי מיראתהו אותן שנתנו להן המתנה. וגם הוא לשון הסופרים כשאדם מחלק נכסיו על פיו ומשייר מקצת למי שראוי לירש כותבין אותו השטר בצאתו לשון. הרי אתה רואה שתיקון סופרים שחקנו חכמי לשון הערב מכחישים לשון פירושך אלא דמעייילת פילא בקופא דמחטא לתת סניגרון לדבריך בפה ובכתב ולא מן לבי (ס"א ולא מלבך). ואחרי שאני אומן וכלי אומנותך ידי כי על פי תרגומך פסקתי, אף על פי שאיני מתלמידי תלמידים אחרונים של רב אשי ע"ה אתה צריך לשמוע לי ואי אפשר לך לחלוק עלי אם לא שסתור דברי בסברות וראיות ברורות. ואין שומעין לך צמה שתלית הדבר צמה שאיני בקי בלשון ערב ואין לי כלי אומנות כי בכלי אומנותך נלחתיך.

והצעה השנייה שכתבתי בלשון ערב שנעשית בה תקנת הנישואין ושהורגלו סופרי ארצנו לכתוב בה שטרי הודאות והלואות ומקח וממכר וכל מיני חזוקין אינה הלשון שמדברים בה ההמון, נער יכתבנו לסברה זו. רחמנא ליצלן מהאי דעתא, כי דרך החכמים לכתוב ספרי חכמות בלשון חידות משל ומליצה אבל אם צאו חכמים לתקן תקנה לדורות על כל פנים הסברה נותנת שיכתובה בלשון מוצן לכל למען ירוץ קורא בו, כי דבר זה אינו מסור לזריון אלא לכל המון העם ואם יכתבו התקנות בלשון חידות ומשל [*כל אחד יעשה פי' לעצמו כמו שעשו לדברי הנביאים שהוציאו דבריהם בלשון זרה משל ומליצה], נמצאת תקנתך בטלה. ומתקני תקנות אחרי שבאו ופירשו לכל הזורך ולואי שלא יולד ספק בדבריהם וכל שכן שמתחלה לא יכתבו בלשון חידה ומשל שיהיו דבריהם כחוכא ואטלולא. וגם על שטרי חזוקין שכתבתי שאיני בלשון שמדברים בה ההמון, הפלא ופלא לשומעין דבר זה, שתקנו תיקון שטרות בלשון הנעלם מעיני ההמון אם כן מי יפרשהו להם יום יום, כי בכל פעם צריכין להראותו לבקי כמוך שיפרש להם השטר. אני רואה לחכמי הגמרא שהיו חכמים גדולים בעינינו ותקנו כמה לשונות בשטרות משום שופרא דשטרי אף על פי שלא היו צריכין להם דאף אם לא נכתבו היה הדין כך, אלא שחשו

5 בד"ק וברו"א: שלוש. 6 ר' יעקב שושאן.

לביט דין טועין שלא ידע פירוש לשון השטרות⁷ בלשון חידה ומשל. והראיה שבהן שאינו כך שאני רואה בשטרי ערב אריכות דברים ולשון הדיוט כפול ומכופל עשר ידות ממה שיש בתיקון שטרות שכתבו הגאונים זכרונם לברכה.

ומה שכתבת כי הזקן החכם רבי יעקב בן שושאן נ"ע היה שלם באותן שתי המדות ומי יעלה על לבו להרהר אחריו ולבטל פירושו, זו אינה ראייה מי לנו גדול כרש"י ז"ל שהאיר עיני הגולה בפירושו ונחלקו עליו בהרבה מקומות יוצאי יריכו ר"ת ור"י ז"ל וסתרו דבריו, כי תורת אמת היא ואין מחניפין לשום אדם. ועל שתי המדות שהיו בו קורא אני עליו במדת הסברא ועליך במדת הלשון יפתח דבורו כשמואל דבורו⁸, ועל פירושך ותרגומך סמכתי ופסקתי. ועוד שאמרו הגאונים⁹ דמאציי ורבא ואילך הלכה כבתראי הילכך דידן עדיפא. ואני לא הכרתי את הזקן רבי יעקב נ"ע אבל הכרתי את בנו רבי דוד נ"ע והיה אללי חכם מאד בסברא נכונה וישרה. וגם אמרו עליו שהיה בקי במדת הלשון והדקדוק ודגנו עמו אני [*וחכמי התלמוד שהיו נמצאים צעיר, ולא אמר לנו מכל אלו הסברות העיקשות שאתה מחדש עתה אך הודה לדברינו כי הם נכוחים למצין ומהלך בדרך ישרה וכן היה דן אבי אבי¹⁰] ושאר חכמי התלמוד עד היום הזה, ואם החכם רבי דוד חזר ודן כשמועתו מי יאמר לו מה תעשה בכת המלך היה דן. ומה שכתבת שאם היה הזקן ר' יעקב נ"ע עמנו עומד היום לא היה יכול לישב בלבו ולציייר בשכלו עניינה על אופניהם ולא היה יכול להגיע לאמינות העניינים, הפלאת לדבר אם נסתרה דרכה מלב כל החכמים להצין ולא ידע אנוש ערכה ואין בארץ מצין דרכה ומי יעלה לנו השמימה להשמיענו אותה, ודברים בטלים הם. אלא ודאי אם יצרר לנו החכם פירוש המילות לפי השגת ידיעתו כאשר פירשת אתה פ"י המילות של התקנה לא אסמוך על מה שיאמר עוד יש פ"י אחד בלבי שאיני יכול להוציאו בפה שמתין אותו, דא"כ מה יתרון לבעלי השגת הלשון אחרי שלא יכונן על שפתיו, אם חכמת חכמת לך¹¹. אלא ודאי דברי רות הם ומילי דכדי אינון ודברים שנלב אינון דברים ואינון אלא דברי נבואה.

ומה שכתבת הראיה החזקה על אמיתת פירושו היא שנתקיימו דבריו וכן נוהגין בטוליעולה ובנותיה, ומה ראייה היא זו לעבור על דברי תורה הוא היה זקן ונכבד ודן בכת המלך ומי יאמר לו מה תעשה הוצרכו לקיים דבריו. ואם על פי פירושך יראה לי שאין התקנה כך למה אשמע לפירושו מאחר שיש לנו פירוש נכון ומוכן לכל העולם. ועוד שפירושי

הוא לקיים דברי תורה ולהעמיד ממון בחוקמו. ומה שהבאת ראייה מסופרי העיר שכתבו לואות הנשים ומחלקות נכסיהם על פיהם ואין אדם מוחה בידם, מה ראייה היא מסופרים למה לא יכתבו הסופרים ויחתמו העדים מה שמצוי להם לכתוב ולחתום כדי להרצות שכרם וכן ראוי לכתוב להם כל העניינים שצין אדם לחצרו, וכשיצא הדבר לידי ערעור וכי יוכלו לומר אותם שזו לכתוב השטר אם לא היה הדבר שריר וקיים לא היה הסופר והעדים כותבים וחותמים. ואין ערעור על הסופר והעדים אם יבטל הדיין מה שכתבו כי יאמרו אנו כתבנו וחתמנו כאשר צו עלינו בעלי הנכסים שהיה הממון אז בידם. ומי שירצה לערער על בעלי הצואה יצא ויערער ואין נקרא פשט מנהג ע"י הסופרים כי הם כותבים כל המחצק מהם. ושלא לא ידע המערער שהיה לו כח לערער ולבטל או שמא ערער וסלקוהו דמים או שמא דן דיין אחד שנתמנה בכתב המלך מדעת עצמו כפי רצונו וכפי העת, ואין לעשות מזה מנהג קבוע שיעציר הדיין אמת מדברי תורה לקיים המנהג אם לא שיאמרו רוב טובי העיר נמלכנו והסכמנו מנהג זה.

ועל שכתבת מגזרת השכל וגזרת הדת, מה אשיב על זה לא תהא תורה שלנו כשיחה בטלה שלכם, חכמת הגיונס אשר הרחיקו כל חכמי הדת נביא ממנה אות או מופת לחייב ולזכות ולאסור ולהתיר, והלא חוצי מקורה לא האמינו במשה ובמשפטים ובחוקים נדיקים אשר נתנו על ידו בכתב ובקבלה ואין שואצי מימיה יציאו ראייה מהם לחקים ומשפטים של משה רבינו עליו השלום ולפסוק דינין במשלים שהורגלו בהם בחכמת הגיונס. האף אין זאת וכי צימי ובמקומי יפסקו הדיינים על פי המשלים, ח"ל בעודי חי עוד יש תורה בישראל להביא ראייה מהמשנה וגמרא בבליית וירושלמית ולא יצטרכו להביא משלים לפסקי הדיינים, כי חכמת הפילוסופיא וחכמת התורה והמשפטים אינון על דרך אחת כי חכמת התורה היא קבלה למשה מסיני והחכם ידרוש בה במדות שנתנה לידרש בהם ומדמה מילתא למילתא, אע"פ שאין הדברים נמשכים אחר חכמת הטבע אנו הולכין על פי הקבלה. אבל חכמת הפילוסופיא היא טבעית וחכמים גדולים היו והעמידו כל דבר על טבעו ומרוב חכמתם העמיקו שחתו והוצרכו לכפור בתורת משה לפי שאין כל התורה טבעית אלא קבלה ועל זה נאמר¹² תמים תהיה עם ה' וגו', כלומר אפילו יצא לך הדבר חוץ מן הטבע אל תהרהר על הקבלה אלא בתמימות התהלך לפניו. לכן אין להביא ראייה מדבריהם לעשות אות ומופת וגזרות ומשלים על משפטי ה' הישרים, ועל זה אמר החכם¹³

כלל מו, א. 10 בהוצאת ר"ב: "וכן היא (!) דן אבי אני". בעותק ו"א המוגה: "וכן היה דן אבי". ואולי צ"ל: "וכן הייתי דן (או: היינו דנים) אני ושאר חכמי התלמוד" וכו'. 11 משלי ט, ב. 12 דברים יח, יג. 13 משלי ב, יט.

7 בכ"י נוסף כאן: "לכך הרחיבו בהם שאפילו הטפשים יבינו ואין יאמר חכם כמותך שתקנו לשון השטרות בלשון חידה ומשל והראיה שביקש שאינו כך שאני רואה" וכו' (א. 5). 8 ר"ה כה, ב. 9 סדר תנאים ואמוראים ס"י כה; תוס' ברכות לט, ב ד"ה מברך (ולעיל

כל צדיקה לא ישובן רוצה לומר כל הבא ונכנס מתחלה בחכמה זו לא יוכל לזאת ממנה להכנס בלבו חכמת התורה, כי לא יוכל לשוב מחכמה טבעית שהורגל בה כי לכו תמיד נמשך אחריה. ומחמת זה לא ישיג לעמוד על חכמת התורה שהיא ארמות חיים כי יהיה לכו תמיד על חכמת הטבע ותעלה ברוחו להשוות שתי החכמות יחד ולהציא ראייה מזו לזו ומתוך זה יעות המשפט כי שני הפכים הם נרות זו לזו ולא ישכנו במקום אחד.

ומה שכתבת ועוד כי הדעת נוטה לכך כי רחל שהיו לה נכסים קודם שנשאת שזכתה בהם מכתובת בעל אחר או מצאה מציאה או נפל לה מירושה וצאה התורה והפקיעה ממנה טובת הנאה שהיתה לה בנכסים שתינתם למי שתרצה וזכתה הבעל בהן, וחזרה התקנה והפקיעה חצי אותה זכות והניחה אותם בחזקת אותה עניינה בעלת הנכסים שהיה לה טובת הנאה בהן. תמה הוא היאך נכנסה סברא זו בלבך שהניחו רוב נשים שנשארו בתולות ונותנין אציה ואמה עמה מוהר ומתן וצבילים תקנו שלא תסוב מוהר ומתן שנתנו למשפחת הבעל אלא ישראל במשפחת האב, וכענין (וכגון) כתובת בנין דכרין, ותקנו צביל דבר שאינו מצוי אשה שמצאה מציאה או ירשה או זכתה מכתובת בעלה ולעשות לה טובת הנאה שתינת למי שתרצה. ועוד אם באו לעשות טובת הנאה לעניה זו בעלת הנכסים אם כן ישליטוה בחייה על הנכסים לעשות בהן מה שתרצה, וזו תהיה לה טובת הנאה שלמה הנאה הנראית לעינים יותר מאחרי מותה כשהיא בקברה. אלא נראה מתוך כתב ידיך שכל דבריך הפכים ויראו הרואים וישמעו השומעים שכן הוא.

נאם אשר בן הר"ר יחיאל זצ"ל

,

כל¹ המנהגים שאמרו חכמים שיש לילך אחר המנהג זהו מנהג שנהגו לעשות [*סייג והרחקה כגון ההיא דתניא² מקום שנהגו לעשות] מלאכה בערבי פסחים עד חלות עושים שלא לעשות אין עושים, דמן התורה אסור לעשות מלאכה מחלות ואילך שהתחיל זמן שחיטת הפסח ויש מקומות שעשו הרחקה ונמנעו מעשות מלאכה כל היום ואין לשנות המנהג. וכן ההיא דתנן³ מקום שנהגו למכור צהמה דקה לגוים מוכרין מקום שנהגו שלא למכור אין מוכרין, מקום שנהגו לאכול צלי צילי פסחים אוכלין מקום שנהגו שלא לאכול אין אוכלין, מקום שנהגו להדליק נר צילי יה"כ מדליקין שלא להדליק אין מדליקין, מקום שנהגו⁴ לעשות מלאכה בתשעה באב עושין שלא לעשות אין עושין. ואמרין בגמרא⁵ בני ביטן נהוג דלא הוי אזלין מצור לצידון צמעלי

יומא דשבתא אתו בנייהו קמיה דרבי יוחנן אמרו ליה אבהתיך הוה אפשר ליה אפך לא אפשר לן מאי, אמר ליה כבר קבלו עליהם אבותיכם וכתיב⁶ שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אבך. כל אלו המנהגים הם לדבר מצוה לעשות סייג והרחקה ואמרו חז"ל שאין לשנותן. אבל אם נהגו במקומות מנהג שיש בו עבירה יש לשנות המנהג אפילו הנהיגו גדולים את המנהג, דאין צ"ד מתנין לעקור דבר מן התורה [*ואפילו סנהדרי גדולה היושבת בלשכת הגזית אין לה כח לעקור דבר מן התורה] אלא צבצב ואל תעשה אבל לא בקום עשה. ואפילו הוא נציא אין שומעין לו אם לא הוחזק לנו כאלוהו צהר הכרמל ששמעו לו לשחוט קדשים בחוץ ומשום מגדר מילתא⁷. ולא מיבעיא מנהג של עבירה שיש לשנותו אלא אפילו מנהג שעשו לסייג ולהרחקה ויכול לזאת ממנו קלקול יש לצטל המנהג, כדאמרין בפרק מקום שנהגו⁸ בני חוואי נהגו דהוו מפרשי חלה מארזא אתו ואמרו ליה לרב יוסף אמר ליה ויכלה זר באפייהו משום דחיישין דילמא אתו לאפרושי מחיוב על הפטור ומהפטור על החיוב, כי מתוך המנהג יהיו סבורין דאורז מין דגן הוא. וכן אמרין בירושלמי⁹ במקום שההלכה רופפת צידך הלך אחר המנהג, פירוש אם יש רפיון בהלכה שאין צורך לך כמי נפסקה ההלכה וראית שנהגין הלך אחר המנהג דיש לחלות שגראה לגדולים שהנהיגו המנהג שהלכה כן, אבל במקום שאין רפיון בהלכה אין לך לילך אחר המנהג שהוא כנגד ההלכה. זה דין מנהגים שהן צענין אסור והיתר.

ורבענין ממון יש כח צד בית דין לתקן תקנות צענין ממון לפי הזמן והצורך אפילו להעביר מדין תורה וליתול מזה וליתן לזה, כדתיבא בפ"ק דבתרא¹⁰ ורש"אין בני העיר להתנות על השערים והמדות ועל שכר הפועלים ולהסיע על קיזתן. פירוש להסיעו להעביר [*אדין] מדברי תורה על קיזתן שעשו. ואמרין ביצמות פרק האשה רצה¹¹ אמר ר' יצחק מנין שהפקר בית דין הפקר שגאמרא¹² וכל אשר לא יבא לשלשת ימים צענת הזקנים והשרים יחרם כל רכושו. רבי אלעזר אומר מהכא¹³ אלה הנחלות אשר נחלו אלעזר הכהן ויהושע צן נון וראשי האבות למטות, וכי מה ענין ראשים אצל אבות אלא לומר לך מה האבות מנחילין את בנייהם כל מה שירצו אף ראשים מנחילין [את העם] כל מה שירצו. וכל זה בתקנה שבית דין מתקנים ומפקירים ממון זה ונותנין אותו לזה. אבל על פי המנהג לא ידעתי איך יתנו ממון של זה לזה דבשלמא צענין אסור מתפשט המנהג שנהגו כל בני המדינה לנהוג אסור דבר אחד אף על פי שבשאר מדינות נוהגין היתר, כגון תרצא דאיתרא¹⁴ שבני ארץ ישראל אוכלין אותו ובני צבל נהגו צו אסור. וכן עשיית מלאכה בערבי פסחים

א. ח. 7 סנהדרין פט, ב. 8 פסחים נ, ב. 9 פאה פ"ז ה"ה. 10 ב"ב ח. ב. 11 פט, ב. 12 עזרא י, ח. 13 יהושע יט, נא. 14 פסחים נא, א.

י 1 ראה הערה 2 בסימן הבא. 2 פסחים נ, א (פ"ד מ"א). 3 שם נג, א (פ"ד מ"ג). 4 שם נד, ב (שם מ"ד). 5 שם נ, ב (שם מ"ה). 6 משלי

ד

ילמדנו רבינו במקומו זכאן בקרטבא רגילין להויא שטרי חובות זה על זה אפילו מומן לזמן אפילו מומן רחוק יותר על שני שמטה, ולא היו מרגישין בדבר לא הלוה ולא המלוה וכן הדיין לא היה חושש. ובשטרות עגמן אין כתוב בהם מענין השמטה כלום לא שישמיט ולא שלא ישמיט, אלא שכתוב בשטר שיוכל המלוה לגבות חובו בכל ז' שיוכל בין בדברים הדתיים בין בדברים שאינם דתיים, ויחכן שסמכו על זה כאלו היה כתוב בשטר על מנת שלא תשמיטנו שביעית. ומקרוז עמה נחחדש זכאן דבר אחר שהוויאו יורשין על יורשין ועל לקוחות שטרות ישנים מהם של שצעים שנה ומהם מחמשים שנה ארוכים, ונתקשה לי הדבר הרבה מאד להוריד לנכסי לקוחות או לנכסי יורשין בשטרות אלו לפי שמלאתי לגדולי המורים האחרונים סברא שהיא כנגד זה הענין.

וזה נוסח תשובה שמלאתי להרמב"ם ז"ל¹.

שאלה על השמטה אם נוהגת ואם דיין זה על היתומים כשאר בני אדם ומתי היתה.

תשובה דיין זה, וכל דיין שאינו דן בזה בזמן הזה אחר שידע זה אינו ירא שמים וגוזל את העניים. ואין השביעית מפקעת כח היורשים ואפילו הם גדולים. ושנת אתק"ז לשטרות היתה שמטה.

ותשובה אחרת להרמב"ן ז"ל², מה ששאלת למאן דדאין שמטת כספים אם המלוה חייב להחזיר שטר חובו ללוה.

תשובה שביעית משמטת המלוה ומפקעת שבועה לגמרי, ואפילו זא המלוה לעבור על דברי תורה ולתבוע חובו לאחר שביעית הלוה פטור. הילכך אין המלוה יכול לעכב השטר כמו שרמזו למעלה בתשובה אחרת שכל שטר שנפרע או נמחל שבועה אז גופו של נייר של לזה הוא, וכאן נמי כן הדין.

ובתשובת³ ה"ר שלמה בן אדרת⁴ מלאתי מקום שנהגו אין כותבין לא מעלה ולא מוריד ולא היא דמנהג בטעות ה"י.

ותשובות מוריני שיחיה מלאתי מזה הענין. שאלה אם שמטת כספים נוהגת בזמן הזה. יראה לי שנוהגת בזמן הזה כדאיתא בגיטין וכו'⁵. ובסוף זאת השאלה כתוב וכיון דכתבין האידינא פרוזבול נאמן לומר פרוזבול היה לי ואבד וכו'.

רבים היו לי עם גדולי העיר מדוע אינם משמיטים כספים ואמרו שכבר נהגו כל הארץ הזאת שלא להשמיט ואי אפשר לבטל המנהג שנהגו בו ימים רבים, כי הרבה מלוות [ישנות] ישנן בארץ הזאת. והביאו לי ראיה ממנהגם מיפוי לשון שטרותיהם, ולא נתיישבתי בטעמם, ומלאתי התנלות לענמי על שמטת ידי שאיני מתעורר לבטל מנהגם ואומר אני [דאפשר] כיון שפשט המנהג שלא להשמיט והכל יודעין זה הוה ליה כאלו התנה המלוה על מנת שלא תשמיטנו שביעית.

נאם הכותב אשר בן ה"ר יחיאל ז"ל

ג

שאלה על ראובן שתבע את שמעון לדין וטען עליו אבי היה שותף עמך והייתם מתעסקים בסחורה ובשטרות והיו השטרות בידך, ואני תובע ממך חלקי הראוי לי שירשתי מאבי חצי העסק שהיה לכם יחד. וגם תובע ממנו חצי הפרדה שהיה להם יחד ומכרה אחרי מות אביו. ושמעון טוען לא היו דברים מעולם, ועוד השיב שעברה עליו שמטה ואינו זקוק להשיב לו כי השמטתה שביעית. וראובן השיב כי שותפות היה ואין שביעית משמטת שותפות, ועוד פרוזבול היה לי ואבד, ועוד שהיה יתום ויתומים אין צריכין פרוזבול.

תשובה יראה לי שאין שביעית משמטת שותפות, דמה שהיה צידו מעסק שותפות כמו פקדון הוא ולא קרינן ביה¹ כל בעל משה ידו אשר ישה את רעהו. ותנן נמי בפרק בתרא דשביעית² שביעית משמטת את המלוה בשטר ואלא בשטר, הקפת חנות אינה משמטת, אם עשאה מלוה הרי זו משמטת. וכתובה נמי אינה משמטת עד שתפגוס ותזקוף. הילכך טענת שמטה אין כאן אלא ישבע שמעון כמה נשאר צידו מעסק השותפות ויתן לראובן אם אין שם יורש אלא הוא, ואם יש יורשים אחרים יתן לו חלקו הראוי לו. ומה שטוען ראובן שאין שמעון יכול לישבע כי מאחר שטען טענת שמטה הרי הוא הודה בשותפות, לאו טענה היא כי מתחלה טען לא היו דברים מעולם והיה צריך לישבע שהוא כדבריו ואחר כך טען טענת שמטה ליפטר מן השבועה. ואף אם היתה הודאה לא הודה בדבר והיה יכול לומר על זהוב או שנים הודיתי ומן השאר אשבע, הילכך ישבע כמו שכתבתי למעלה ויפטר.

אשר בן ה"ר יחיאל זצ"ל

שלמה בן אדרת ז"ל מצאתי מקום שנהגו שאין כותבין בשטרותיהן על מנת שלא תשמטנו בשביעית, אינו נאמן לומר תנאי היה בינינו, שאני אומר סבור היה כיון שהכל אין כותבין לא מעלה ולא מוריד, ולא היא וכו' (א. 138-139).
4 עיין שו"ת הרשב"א ח"ב ס"י שיד. 5 ראה למעלה ס"ב ולהלן ס"ו.

ג 1 דברים טו, ב. תשובה זו הביאה הב"ח ח"מ ס"י סו סוד"ה וכתב א"א הרא"ש ז"ל בתשובה. 2 פ"י מ"א.
ד 1 שו"ת הרמב"ם מהר"ב בלאר ח"ב ס"י קצח וס"י רה. 2 שו"ת הרמב"ן מהר"ד שעוועל ס"י מב (וספר התרומות, שער מה ח"א ס"י ה). 3 בכ"י: ובנמקי ה"ר

ואני חוכך בדבר כיון שכתבת מורי שיחיה בזו התשובה, וה"ה גדולי דור ודור, וכן כתוב בתוספות⁶ שרצו יעקב כתב פרוזבול, בזמננו עמה שאין גדול צעיר התביעה ושנתאמת אללנו שלא הלך המלוה והלוה מעולם למקום גדול או גדולים הראויים לכתיבת פרוזבול, אם בטענה זו של פרוזבול היה לי ואבד נאמן בלא שבעה. ואנן סהדי שלא היו דברים מעולם שלא כתב ושלא ידע מהו, ויהיה דרך לבעלי הטענות לחזק ידם ולאמנם לעבור אשר לא כדת. ומידי הוא טעמא אלא דאמרינן דלא שציק היתרא ואכיל איסורא, ודאי הוא זה שיש עמי הארץ שמיניחין היתר ואוכלין האיסור ואפילו בלא הנאה כל שכן בהפסד ממון. סוף דבר הכל הולך אל מקום אחד להכרעת מורינו איזה הדרך יחלק אור בין לדין שטתה בזמן הזה במקום שנהגו שלא לכתבה בשטרותיהן, בין לענין טענת פרוזבול היה לי ואבד אם נאמינהו במקום שאין גדולים. ואם יראה למורינו להאמין ולטעון בעל השטר החרימו על מי שטוען שהיה לו פרוזבול ולא היה, אם טענתו טענה.

תשובה יקבל החכם רבי יעקב אלפסי את תשובתו. על אשר שאלת שרגילין בארץ הזאת להוציא שטרות שעברו עליהם ששים ושבעים שנה וצית דין מגדין בהם אותם ואין חוששין לשמטת כספים, מאי הרגלים. הוי יודע שתמהתי על זה מיום צאתי לארץ הזאת וצאתי כי כרוכיא וליכא דמשגח צי, ואמרו כי כבר נהגו כן בארץ הזאת ואי אפשר לשנות מנהגן. ואמרת מנהג כזה שהוא לעבור על דברי תורה ולהוציא ממון שלא כדין אין הולכין אחריו כל זמן שאין טעם למנהג. ואמרו לי כי הרבה יפוי לשונות רגילין לכתוב בשטרות שהן מורין על זה שלא תהא שביעית משמטת. ודקדקתי בשטרותיהם ולא מנאתי תנאי ויפוי לשון שורה על דרך זה, כי חכמים דקדקו בזה ואמרו⁷ על מנת שלא תשמיטנו שביעית אין תנאי זה מועיל דהוה ליה מתנה על מה שכתוב בתורה. דאי אפשר לו להתנות שלא תהא שביעית משמטת והתורה אמרה שתשטט שביעית, דכתיב⁸ שמוט כל בעל משה ידו וכו'. אלא אם כן אמר שלא תשמיטנו בשביעית דתנאי זה אגברא קאי ומועיל, ותנאי זה (ותנאי) לא מנאתי מפורש בשטרות. ומה שכתבת שכתוב בשטרותיהם שיוכל המלוה לגבות חובו [* ככל ד' שיוכל בין דברים דתיים בין דברים שאינם דתיים, אם הוא מתנה לגבות] דברים שאינם דתיים הרי הוא מתנה לעבור על מה שכתוב בתורה.

ואפשר שקמכו מתחלה על זה שרצו לומר שיש בכלל תנאי זה על מנת שלא תשמיטנו בשביעית, דהיינו נמי מתנה על מה שכתוב בתורה, אלא דקיי"ל⁹ כר' יהודה דאמר

ה
ושאלת אם המוצע הלך והראה לציית דין שיש לו שטר על חברו והיה מתרעס ממנו שלא היה יכול להשיג ממנו דין, ונתנו לו ב"ד הזמנה שיזימן אותו לדין והלך והזמינו ולא הגיעו לדין, אם יהיה זה כמוסר שטרותיו לציית דין. תשובה אין לנו אלא מה ששנו חכמים¹ המלוה על המשכון והמוסר שטרותיו לציית דין אין משמיטין. ומפרש טעמא² מוסר שטרותיו לצי"ד משום דתפישי ליה צי דינא ומלוה על המשכון משום דתפסי מלוה. ובמאן דתפסי צי דינא לא קרינן ציה לא יגוש³ דהוא אינו מנגש אלא צית דין בשטר שצידם נוגשין אותו, וכן כשהמשכון צידו אינו נוגש. והכי איתא בספרי⁴ ואשר יהיה לך את אחיך תשטט ידך ולא שחייך צידך, מכאן אמרו המלוה על המשכון והמוסר שטרותיו לציית דין אינן משמיטין. אלמא טעמא משום דהוי של אחיך צידך ואינו צריך ליגוש, אבל צדדון זה נוגש ונוגש הוא. ואף אמוראי דמקילי בפרוזבול ומסרי מילייהו להדדי דדמי למסירת שטר, אבל מה שכתבו לדין לא מהני.

ה 1 שביעית פ"י מ"ב. 2 גיטין לו, א. 3 דברים טו, ב. 4 ראה מהר"א איש שלום פסקא ק"ג.

6 גיטין לו, ב ד"ה דאלימי. 7 גיטין לו, א. 8 דברים טו, ב. 9 קדושין יט, ב. 10 מרכיבי גיטין פ"ד ס"י שפא. 11 ראה להלן כלל פה ס"י י. 12 ל, ב.

קודם שקנית הבית משמעון לא היו עושין לי חלונותיך היוק ראייה ועמה שנפל נתגלו חלונותיך והיו כאילו פתחתם עתה ולכן סתום אותם. אמר ראובן כמו שלא הי' לך כח לסתום חלונותי שהיו צבית שקנתי משמעון קודם שנפל אע"פ שרואין מהם לגינתך ולא חלונות אלו מציתי, כך אין לך כח לסתום עתה שהם פתוחים ו' שנים קודם גינתך. אמר צעל הגינה אלל גינתי חלונות חדשים הם הם י' שנים אלל השכנים, ומאחר שהם חדשים אלל גינתי יש לך לסתומם. הדין עם מי.

תשובה אני רואה שראובן צא בכח שמי טענות האחד שהוא אומר כיון שכבר היו החלונות שם זמן מרובה ועוד טוען מפני שלא היה לו כח לסתום החלונות הפתוחים מצית שמעון לגינת לוי. בטענה ראשונה איני רואה זכות לראובן, במה שהיו לו אלו החלונות זמן מרובה אין חזקתם מועיל לגינת לוי כי עד הנה לא היו מוזיקים לגינת לוי ולא היה לוי יכול למחות בו שיסתום אותם, ובכל מקום שאין מחאה אין חזקה⁴. אבל עתה שנפל ביתו של שמעון וראובן רואה לתוך גינתו של לוי מעתה נעשה מוזיק. אע"פ שנעשה ממילא, מ"מ אין קיי"ל⁵ על המוזיק להרחיק את עצמו היכא דהו גירי דליה, דכל אלו הרחקות דפרק לא יחפור כו' עד⁶ מרחיק את הסולם מן השוכן הו גירי דליה, כמו שפירשו ר"ח⁷ ור"ת⁸, ומודה בהו רבי יוסי לפי שטענה דבר שקומך מוזיק את חברו, לצד מהרחקת הסולם (מה שיבואו) דאינו⁹ מוזיקו אם לא שחבא הנמיה וכן אילן לא יזיק עד שיגדלון השרשין, ולכך פריך על סולם לימא מתניתיך דלא כר' יוסי. וכן צהיזק ראייה שכל בני בית רואין דרך חלונות תשמיש חברו, ולא דמיא לנמיה שמא לא חבא הנמיה אבל בני בית מזיין צבית חדיר הילכך אין חזקה מועלת, אע"פ שקדמו חלונותיו לגינת לוי צריך להרחיק לפי גירסת רש"י¹⁰ ורצ אלפס¹¹ דגרסי בשמעתא דחרדל דפרק לא יחפור אמר רב פפא צלוקת, ופירש"י שזרע חרדל ומכר חצי שדהו והלוקח צא להעמיד דבורים צריך צעל החרדל להרחיק, אע"פ שקדם צהיתר. ופריך גמרא אי צלוקת כי איכא ירק אמאי מרחיק, ועוד מאי טעמא דרבי יוסי אפילו משרה וירק נמי. ומשני רבינא קסברי רבנן על המוזיק

להרחיק את עצמו, ואע"פ שקדם צהיתר גמור צריך להרחיקו כיון שמויק את הדבורים והדבורים אינם מוזיקים את החרדל. ור"ש צנדון זה, דהשתא התם שהחרדל קדם צהיתר ואח"כ צא לוקח לסמוך דבורים כופה את הצעל להרחיק החרדל ואינו יכול לומר לו למה תסמוך למיזר שלי דבורים שלך לכופי להרחיק חרדל שקדם צהיתר, נעשה (צין) [צנייהם] תשמיש אחר שלא יזיק לחרדל. כ"ש צנדון זה שאין לוי מחדש דבר אלל החלונות מוזיקים לגינה שהי' כבר שצריך צעל החלונות להרחיק. אפילו לדברי ר"י¹² שהקשו על דברי רש"י דלא מסתבר כלל שירחיק צעל החרדל מאחר שקדם צהיתר גמור את הלוקח, ועוד הקשה קושיות אחרות [ונראה] לו כג"ר ר"ח ור"ת דגרסי אלל אמר רבינא, לאו צלוקת מיירי מתניתיך דבורים קדמו כדמוכח בתוספתא¹³ דרבנן סברי צעל החרדל ירחיק שהוא המוזיק ודבורים קדמו צהיתר ורבי יוסי סבר מרווייהו מוזיק אהדדי, הילכך מחיר ולא ירחיק לא זה ולא זה. צנדון זה אף לדברי (ר"י) [ר"י] צריך צעל החלונות להרחיק, דלוקח התם שצא צעל הדבורים לסמוך דבורים שלו לחרדל שקדם צהיתר לאו כל כמיניה לסמוך דבר חדש להזיקו להרחיק חרדלו שקדם צהיתר, כי אין שדה שלו נפסד אם לא יעמיד דבורים כי יכול להשתמש בה כל תשמיש שירצה ולא יזיק לו החרדל. אבל צנדון זה שלא חידש צעל הגינה כלום והחלונות מוזיקות לגינה שהיתה כבר והגינה נפסדת כי אינו יכול להשתמש בה תשמיש נזע מפני היוק ראייתו, ליכא מאן דפליג שצריך צעל החלונות להרחיק היוק ראייתו.

אמנם מטענה אחרת אני מוכהו כיון שהחלונות של בית שמעון היו פתוחות לגינת לוי ולא היה יכול לסתומן א"כ לא ניתוסף שום היוק לגינת לוי צנפילת בית שמעון, דמעיקרא נמי הוה מצטנעי מהדרים צבית שמעון ולא היה יכול לעשות בו שום תשמיש נזע. ועוד אם ירצה ראובן יחזור ויצנה הבית שקנה משמעון ויפתח חלונות כבתחילה, מה לי חלונות של בית ראובן ומה לי חלונות של בית שמעון, ודמי להא דאמרין צשליהי חזקת הבתים¹⁴ אלל פותח הוא לר"ה פתח כנגד פתח וחלון כנגד חלון דאמר ליה סוף סוף קמצעית מצטנעי מצני רשות הרבים].

כלל תשעים ותשעה

דיני חזקת קרקע וחזקת תשמיש ברשות אחרת ודין אין מחזיקין בכסי אשת איש

א

שאלה האר עיינו מוריני שארנו ה"ר אשר שיחיה על עסק ראובן תובע משמעון אחיו חלק צקרקע

9 הוספת המגיה בדפוס ויל' (ע"פ פסקי הרא"ש סי' טז). 10 ב"ב יח, ב ד"ה הלוקח. 11 ב"ב פ"ב סי' תרעג (יג, ב). 12 תוס' ב"ב יח, ב ד"ה וסבר. 13 ב"ב פ"א ה"ז. 14 ב"ב ס, א.

4 כמש"כ רבינו בפסקיו ב"ב פ"ב סי' ב. 5 ב"ב יח, ב. 6 שם כב, ב. 7 מובא בתוס' ב"ב יח, ב ד"ה וסבר; כב, ב ד"ה לימא. וראה פסקי הרא"ש שם סי' טז. 8 בתוס' שם (יח, ב) וספר הישר סי' תרטז.

לכחובתה חלק שהיה לו ללוי בעלה בקרקע, ואחר כך דודתו, וירשתה אמו, ואחר כך נהרגה אמו והנני יורשה. ושמעון השיב ואומר אבינו החזיק בכל הקרקע כמה שנים אחרי מות אביו וגם אנו החזקנו אחרי מות אביו יעקב אשר היה כל הקרקע שלו, ואין אני ואין אחי יודעים אם קנה אבינו חלק של לוי דודנו כשם שקנה משאר בני יעקב חלקם. והחמרנו על כל היודע עדות בדבר שיעיד והנה עד אחד מעיד שידוע לו שבשעת פטירת יעקב אביהם של שמעון ואחיו היה לו ללוי שמות מן הקרקע כי לא מכרו לאחי² אביהם. והרבה העידו שלא שמעו שלוי מכר חלקו. ובקרקע יש בו כדי חלוקה, ורבים העידו שלא שמעו שלוי מכר חלקו שלפי ראות עינם לא מכר לוי חלקו. ואם שאלו מהם לפוס ריהטא של מי הקרקע היו משיבים שהשמות של לוי. אמנם לא שמעו מאביהם שקנה וגם לא שמעו מלוי שמכרו ולא שהיה לו השמות בו. ועד אחד המעיד פסול לעדות לבני יעקב אבל כשר הוא לבעלי הריב. ולא שאלנו מורנו אם על חזקת מוריש חזקת עצמם אם נטעון לירשין ויהיו פטורים משבועה והוא נחת זכולה בימי³. ואמנם לא נכתב שטר מה שאלנו יודעין, והוחזק כפי כל אשר כתבנו למעלה שהשמות היה של לוי, או אם יש להחריס צבית הכנסת ויהיו שמעון ואחיו בכלל שלא צוה להם אביהם על ככה. ושאר ספקות מי נהרג תחלה וגם שאר דקדים דאיפשר דאיכא יורשים אחרים אין שואלין ממך עד שתצטרך צין שמעון ואחיו.

שמעון מודה שאינו יודע אם אביו לקחה מלוי ג"ל דאין טוענין כלל אף ליורש. והיה עובדא דדר בקשחא בעלימא⁵ דאמר ר' חייא אי אית לך סהדי דדר ביה איהו דזבנת מיניה אפילו חד יומא אוקימנא צידא דזבנת ממך⁶, [אע"ג⁷ דלא אמר קמי דידי זבנת מיך ד] היינו טעמא משום דאמר דזבנת ממך פי' שאמר לי שלקחה ממך.

ראף את"ל דטוענין ללוקח וליורש אף אם לא אמרו דזבנת ממך דהרבה פעמים אדם קונה מחברו שאינו יודע ממי קנאה המוכרה לו, כדמשמע ליטנא דמתניתין⁸ לקח חזר וצב וזין וגוזטראות הרי הן בחזקתן משום דטוענין ללוקח. וסתמא דמילתא מזמן גדול נתקן החזר ואין ידוע וזכור לעולם אם ברשות הרבים הוציא הזיון, מ"מ היכא שידוע שהקרקע היה של נפתלי וקנאו מגד נראה לי דלא היא חזקה אם לא אמר שנפתלי אמר לו שקנאו מגד. ואף את"ל שבכל ענין טוענין ללוקח אף אם לא טען שאמר לי דזבנת ממך, מכל מקום כיון דזמן הזה רגילין לפרסם מכירת הקרקעות ואין שום קונה קרקע אלא שיכריזו ברבים במקום דירת המוכר ובמקום עמידת הקרקע, נראה לי לדמותו להיהא דסוף השוכר את האומנין⁹ ההוא גברא דהוה מעבר ליה חביתא דחמרא בריסתקא דמחוזא וצביתא ציזא דמחוזא, אחא לקמיה דרבא אמר ליה ריסתקא דמחוזא אינשי שכימי ביה זיל אייתי סהדי דלא שנית צה ואיפטר. אמר ליה רב יוסף צביתא כמאן כאיסי אמר ליה אין כאיסי וצביתא לן כותיה.

תשובה שמוך ישגא לעד מורי שארי ה"ר אברהם הלוי הנני דן לפניך ואכתוב הנראה צעני. דלפי הטענות שהדבר ידוע שהשמות של לוי היה וגם שמעון אינו טוען שאביו אמר לו שלקחו מלוי אחיו, ועד אחד כשר לבעלי הריב מעיד שלא מכרו לוי והרבה מעידים שלפי ראות עיניהם לא מכרו לוי, וגם האידנא רגילין לפרסם מכירת הקרקעות באכרזותא ובחתימת סופר מתא, נראה לי להעמיד הקרקע בחזקת יורשי לוי. והכי מפרשינן מתניתין דחזקת הצבים⁴ כל חזקה שאין עמה טענה אינה חזקה כ"ל, אמר לו מה אתה עושה בחוך שלי שלא אמר לי אדם מעולם אינה חזקה, שמכרת לי שנתת לי צמתנה אצרך מכרה לי אצרך נתנה לי צמתנה הרי זו חזקה, והבא מחמת ירושה אינו צריך טענה. פירוש אינו צריך שיטעון טענה ברורה שידוע בצירור שאביו לקחה ממנו כגון קמאי דידי זבנת ממך, כדפרשינן דאין אדם יודע היאך באו הקרקעות של אביו לידו, רק אביו אמר לי קרקע זו [קנה] ממך אע"פ שאינה טענה ברורה כאלו האב היה טוען וצנתי ממך ואכלתיה שני חזקה. אבל צדון זה

ראף אם תמלא לומר אם היה אביהם קיים היה נאמן לומר לקוחה היה צדי אע"ג דליכא קול, מכל מקום ליתמי לא טוענין מילתא דלא שכיחא כדאמרין בפרק המוכר את הבית¹⁰ גבי שטר כיס היוצא על היתומים דלא טוענין ליתמי נאנסו משום דאונס לא שכיח, אע"ג דאביהם מצי למיטען נאנסו. כללא דמילתא אין עיני רואות צדון הלז להחזיק יורשי שמעון כי הדבר הזה בכל יום שיש לאחד מן האחים חלק קטן צבית אחד ואינו משגיח למחות ולא לתבוע שטר מאחיו. הילכך בטענת שמא איני רואה להחזיק היורשים. ואתה ומורתך שלום כנפש

אשר בן ה"ר יחיאל זצ"ל

[*ששאלת¹¹ על הגדולים ההולכים בחזר המלך אם יש לדמותם להנהו דבי ריש גלותא לענין חזקה¹².

יראה שאין לדמותם להם שהם היו מזרע המלוכה והיו נוהגין כעין מלוכה על ישראל בהרמנא דמלכא ומורישין המלוכה לבניהם, כמו שדרשו חכמים¹³ לא יסור שבט מיהודה¹⁴

הנוסח: אוקימנא לה בידך. 7 ע"פ כ"י פריס. 8 שם ס, א (פ"ג מ"ח). 9 ב"מ פג, א. 10 ב"ב ע, ב. 11 השאלה נכפלה למעלה כלל יח סי' יז. 12 ב"ב לו, א. 13 סנהדרין ה, א. 14 בראשית מט, י.

א 1 כנראה צ"ל: אחי יעקב. שהרי יעקב הוא אביהם של בעלי הדין, ולא זקנם. 2 בכ"י פריס וקמברייג: לאחיו אביהם. 3 בכ"י הנ"ל: בימיו. 4 ב"ב מא, א (פ"ג מ"ג). 5 שם, ב. 6 צ"ל: דובנה לך. ולפנינו

אלו ראשי גלויות שבבבל שרודין את העם במקל. הילכך אימת מלכות עליהם ואם החזיקו בקרקע של אחד אין הבעלים רשאים למחות, אבל בדורות הללו אם ישראל מנא חן בעיני המלך אין טבעו יוצא כל כך שלא יהא ראשי בעל הקרקע למחות, ויכול לעשות מחאה בפני שנים כי אין אימתו מוטלת כל כך על הבריות כי לא לעולם חוסן¹⁵ וגו'. וביזא צנה חלקמי בתחילת ביאתי לארץ הזאת באשה אחת מבנות גדולי החצר שנחנה צנה למינקת בתוך כ"ד חודש בהוראת אחד מגדולי הארץ הזאת והתירה לינשא, כההיא דרב נחמן¹⁶ דשרא להו לדבי ריש גלותא, ואני אסרתיה¹⁷.

ב

שאלה ראובן טוען שירש אביו מאחיו שהוא דודו חזי הבית וחזי האחר הוריש לאשתו, ואני יש לי לירש חלק אבי. ושמעון שהוא בעל האלמנה שהיתה אשת אחי אביו [* של¹ ראובן טוען שהיה לו שטר שמכר אביו של ראובן חזי הבית לאלמנה שהיתה אשת אחי אביו] ואבד את השטר, והבית היה ברשותו והשכירו מאז עד עתה. וראובן שהיה קטן ולא היה דר בתוך אותה העיר ולא היה יודע מהירושה שירש מאביו ומאחיו עד עתה שהגדיל.

תשובה ראובן היה נריך להביא ראיה תוך שלשים יום שהבית היה של אחי אביו, ואז נריך שמעון להביא ראיה תוך שלשים יום שהאלמנה קנתה הבית מאבי ראובן בשטר או בעדים או שדרה בו אלמנה או אחר מכחה שלש שנים רגופים בחיי אבי ראובן. אבל חוקה שאחרי מות [אבי] ראובן אינה חוקה, דאין מחזיקין בנכסי קטן ואפי' הגדיל. אבל אם אין לראובן עדים שהבית היה של אחי אביו ושהיה אביו ראוי לירש, נאמן שמעון לומר האלמנה קנאתו מאביך בלא עדים במגו דאי צעי א"ל לא היה של אביך לעולם.

אשר בן הרב רבי יחיאל זצ"ל

ג

עוד¹ ילמדני ראובן ושמעון יש להם בית בשותפות, ולוי החזיק באותו בית ג' שנים בפני ראובן ולא מיחה ושמעון איננו באותה מדינה, אם תועיל חוקתו לגבי ראובן לחזי שלו או אמרינן לא חששתי למחות הואיל ואינה מועלת חוקתו לגבי שמעון, והבית עדיין בשותפות ואין ברירה. ונראה שאם טוען שקנאו בשטר אחד משניהם שאין לו חוקה כלל הואיל ונריך לומר בשטר בשביל שמעון, ואינו² יכול לומר לשמעון קניתי ממך חלקך בשטר בלבד ואבד שטרי ולא נוהרתי בו כיון שלא מחית. וגם בשטר א' יהא נאמן במגו. ואף אם תמנא לומר דהוי חוקה אם החזיק בתלוות לחצר

השותפין בפני האחד והאחד איננו פה מי אמרינן אינה חוקה כלל ומחוייב לסתום מיד או יאמר אני החזקתי על ראובן ונפקא מינייה לכשיחלקו אם יפול גורלי אללו לא יוכל לסתום.

תשובה לא ידעתי טעם למה לא תועיל חוקת לוי בחלקו של ראובן, היאך יאמר לא חששתי למחות כיון שאין חוקתו מועיל לגבי שמעון, וכי בשביל זה ישמוק ויניח לאחר להחזיק בקרקע שלו. ולמה אין לו לירא שמא לא יטעון לוי שקנה חלקו של שמעון אלא חלקו של ראובן לבד, נמנא שהפסיד קרקע בשתיקתו, או שמא שמעון יודה לו שמכרו לו ולא יערער כלום. ועוד אם הפסיד לוי שטר וחוקה אינה מועלת לגבי שמעון בשביל שלא החזיק בפניו, וכי בשביל זה לא תועיל חוקתו גבי ראובן שהיתה חוקה בפניו, והלא חוקה במקום שטר עומדת וכאלו היה לו שטר על חלקו של ראובן. ועוד לדברך אדם שקנה חלק השותף האחד ושכר חלק השותף השני לא תהיה לו חוקה כי יאמר לא מכרתי חלקי והבית הוא עדיין שלי ושל שותפי ואין ברירה ולכך לא חששתי למחות. אלא ודאי לא חילקו חכמים אלא אם יש לשותף חוקה בחלק חברו, אבל אחר המחזיק בחלק א' מן השותפין פשיטא שיש לו חוקה אף אם לא תועיל חוקתו בחלק השני.

ומה שכתבת בתלוות, נראה לי דאינה חוקה אף אם היה טוען קניתי ממך אורה זו או נתת לי במחנה לאחר שחלקו החצר אחת ושותף ויפול גורלך אללי שלא תוכל למחות עלי. חדא דאינה חוקה דקיימא לן³ האחין שחלקו לקוחות הן דאין ברירה, וכשיפול לו הגורל אללו נמנא שאותו חלק שנפל לו היה עד הנה של חברו וחלק חברו היה שלו והחליפו עתה נמנא שלא החזיק בשלו כלום אלא בשל חברו. ועוד אפילו יודה השותף שמכר או נתן לו האורה על תנאי זה אינו כלום ודמי לאומר שדה זו לכשאקחנה תהא קנייה לך דלא קנה כדמוכח פרק אע"פ בתבוצות⁴.

ד

שאלה ראובן קנה בתים משמעון זה עשרים שנה או יותר והחזיק בהם ראובן הקונה כל אלו השנים. ועתה בא יהודה בן בנו של לוי והוציא שטר מכירה שיששכר מכר אלו הבתים ללוי וקנו ממנו היום ס' שנה, ויהודה זוכה בירושת זקינו לוי הנזכר ותוצע הבתים מראובן המחזיק בהם או שיראה שטר מכר או מתנה מלוי זקינו, וראובן אומר אין לי אלא שטר מכר שמכר לי שמעון זה עשרים שנה. שאלו לשמעון שאם יש לו שטר שקנאן מלוי או מאחר שיראה כל כחותיו בהם, ושמעון אומר שאין לו שום שטר מלוי אלא שזובלן חמיו נתנם לו במחנה זה מ' שנה או יותר בשטר

ג 1 חשובה זו היא המשך לחשובה שבכלל א, ב. עיי"ש. 2 צ"ל: אבל יכול לטעון קניתי חלקך בשטר לברוכי (ע"פ כ"י פריס). 3 ב"ב קז, א. 4 ט, א.

15 משלי כז, כד. 16 כתובות ס, ב. 17 ראה כלל נג, ב. ב 1 ע"פ כ"י פריס.

ליהדות
ולבנין
הארץ



ירחון
חרדי
מרכזי

<p>מחירי המודעות כל שורה פטים 50 מיל א"י בעד עמוד שלם 5 לא"י בעד מודעות קבועות-הנחה גדולה</p>	<p>כתובת המערכת: "ההד"ו" ירושלים. ת.ד. 333. HAHED, P. O. B. 333, JERUSALEM, Erez Israel.</p>	<p>מחיר החתימה לשנה בארץ 250 מיל א"י בחוץ לארץ דולר אחד באמריקה וקנדה 2 דולר</p>
<p>חוברת ב</p>	<p>ב"ה. ירושלים. מרחשון תרצ"ג</p>	<p>שנה שמינית</p>

מתוכן החוברת

- ר. ב. : עת לעלות (פרק ב').
- הרב א. י. קוק : א. לועידת השבת. ב. מכון לדרישת התלמוד.
- י. איש שדה : צורך ויכולת בשאלת יומן דתי.
- זהבי ורוסמובסקי : לשאלה זו.
- ל. יפה : חניגתה של קרן היסוד.
- ד. פרסקי : שמחת-תורה בתל-אביב (פיליטון).
- הרב ש. ד. קסובסקי : הערך החנוכי שבלמוד התלמוד.
- א. כהנא : הרב אליעזר לדיאר ו"ל.
- י. ד. זילברבוש : לזכרו ולדמותו (שרטוטים).
- מ. ה. : מעולם הכדורות.
- מ. ה. : שונות (אזולאי. דר. סימון וירוחם לועידת השבת; בועד הקהלה בירושלים; טבריא; כפר חסידים; בקרנות-הלאומיות; מאגרת מפולין; מכתבים והערות ועוד).

המדור הספרותי

- דר. נ. בירנבוים : השבים.
- דר. ה. נוסלר : מוסר החברתי והכלכלי של תורת משה.
- א. מ. ליפשיץ : על הסגנון (א-ג).
- דר. ש. שכנוביץ : בתבערת המחלוקת (דפים מספור היסטורי).
- מ. גולדנברג : בערב חורף (שירי מספר הסוגיות).
- נ. פריד : מכתב מרכנו יעקב בן-אשר "בעל המורים".
- י. וויזל : "אם קרוב"
- ר. ב. : נוסלר (שרטוטים).
- ר. פאהן : ספר "אהבת יהונתן".
- בן-שם : ספר השנה של יהודי אוסטריא.

נפתלי פריעד

מכתב מרבנו יעקב בן-אשר בעל הטורים

(מכתב-היד שבספריה הוואטיקאנית)

על השער של כתב-יד אחר (No 146) בספריה העברית שביאטיקאן מצאתי (בתורף של שנת תרצ"א) בכתב-מחוק מאד, שלא יכולתי לקרותו רק דמיון (מיקרוסקופ) מכתב מענין מאד, שהרב יעקב בן-אשר (נפטר בשנת 1340), בעל הטורים, בן-הרא"ש, כתב ליריד אחר שלו. על המכתב לא נרשם (או נמחק) למי ומאין ולכן הוא נשלח, אולם רברים אלו אפשר לנו לדעת מתוכן המכתב ומקורות חיי הכותב. הרי המכתב:

... ובאתי להודיעך, שאם תרצה לבא לארץ הזאת אשר ייטב לך, כי ידעת שאסור לאדם אפילו לעבור במקום סכנה, כל-שכן שלא לדור בארץ גזרה... שחיינו... לו מנגד יומם ולילה. ואם דעתך לבא (הכתוב) לי על ידי זה כל ענייניך: כמה בנים ובנות יש לך? - נשואים או שאינן נשואים? - וכמה מספיק להוצאתך? - וכל אשר לך, ועינך אל תחוס אל כליך, כי בעזרת השם, ועל ידינו, יהיה לך די סיפוקך וכל מה שיש לך מספרים תביא: בין פירושי רש"י או גמרות או שאר חבורים ותוספות אינך צריך להביא, כי אין אנו לומדים אלא שיטת אבא מרי וצו"ל. ואם יש מקרובינו למדנים שם, שירצו לבא, תביאם עמך, כי בעזרת השם ימצאו כאן די סיפוקי. וכך אם יש מקרובינו עשירים, שיוכלו להתפרנס משלהם מי יתן שיבואו הנה, כי כל מי שמיא נפש משם הוא בעיניי כאילו מציל נפש מישראל. אתה שלום וכל אשר לך שלום... יעקב בן הרב ר' אשר וצו"ל

הבא ונפרש את הסתם מן המפורש: קורות חייו של רבנו יעקב מאירים קצת אור על המכתב: אביו של רבנו יעקב, רבנו אשר בן-יחיאל (נפטר בשנת 1327), הרא"ש, נולד בנרמניא והיה תלמידו של הרב מאיר מרוטנבורג, שנפטר בבית הסוהר בעיר אַנְסִיסְהִים (Ensisheim) שבוֹלְזֶאָם בשנת 1298, והקיסר אלפֶרְכֶט לא נתן לקברו, וניתו נשארה שם ארבע עשרה שנה, עד שקם חסיד עשיר אחד בפראנקפורט-אם-מאין, ויסקנד וִיקְסֶן, ופדה את עצמות הרב ויקברן בעיר ורמזיה (Worms).

הרא"ש שראה את קורות רבו הגדול והחביב עליו, שנאסר בבית האסורים (1286) בעבור שרצה לעזוב את נרמניא - ארץ הדמים, עזב את ארץ מולדתו עם כל בני משפחתו, ונסע קודם לדרום צרפת. לפרובנצ'א, ואחר כן לספרד, לטולידו, ששם קבל משרת רב. ובספרד, תחת ממשלת אלפונסו XI, מלך קשטיליא, חיו היהודים בשלום ובשלוה, ויהודים הלכו בחצרו. היהודי יוסף כנכונשתי היה יועצו וסוכנו ודון שמואל אבן-יואקאר - רופא. רבי יעקב בעל הטורים, שישב בספרד, ואילי בטולידו, וחי עם כל אחיו בני עמו בשלום ובשלוה, הביט מרחוק על נרמניא - שבה ישב, כנראה, ירדו, מקבל המכתב - היאך היהודים נרדפים ונהרנים שמה.

אחרי מות המלך רודולף מבית האבסבורג (1291), התלקחה מלחמת אזרחים בנרמניא בעד ירושת הכסא: אלה בחרו בארולף הנסויא ואלה באלברכט האוסטרי. נרמניא היתה אז מלאה שטריות ומהומות, ומשפט וצדקה חרלו, ואז יצא הקול, כי היהודים נכבו מבית תפלת הנוצרים שבעיירה קטנה אחת, "עונה קדושה", וידוכו איתה במדוכה עד כי יצא ממנה דם. הנוצרה מזה היתה גורת רינדפליש: אחד האצילים בנרמניא, Rindfleisch, אסף אליו גודו פוחים והלכו מעיר לעיר והרגו בחצי שנה (מאפריל עד אוקטובר 1288) ב-146 קהלות יותר ממאה אלפים יהודים. אחרי גורת רינדפליש באה גורת אַרְקֶרְר, ונהרגו כל היהודים שבאלזאס, בנפות הרינוס ושנאביא. נרמניא היתה אז באמת "ארץ-גזרה", ועל זמנים רעים הללו אפשר לומר מה שאמרו על זמנו של פילוס הרביעי, היפה, כביכול, מלך צרפת: "גם התרנגולת בסיר איננה בשוחה, שלא תעלה במולג המלך".

בצדק כותב איפוא רבינו יעקב אל ירדו, שישב בנרמניא: "ידעת שאסור לאדם אפילו לעבור במקום סכנה, כל-שכן שלא לדור בארץ גזרה, שחיינו לו מנגד יומם ולילה".

ואשר ליחסו של רבינו יעקב אל ה"תוספות": ככל חכמי ספרד אהב גם רבנו יעקב רק את ההניין הישר, הכריא, והתרחק מן הפלפול המתורד, מן החריפות הנאנית, היוצרת לה להנאתה ולשעשועי-ירוחה קישיות ותרוצים רבים בלי הכרת חיוני-מעש. וספרו של אביו על התלמוד היה לו כל-כך יקר וקדוש עד שוותר בעבורו על ה"תוספות". גם זהו פרט מענין, המוסיף קו מציינ לתמונתו של רבנו יעקב בעל הטורים.

אם קרוב.

פירוש בעל המאמר "מן הסתומות שבפי" אבן עזרא ב"ההר" אלול רחוק מאד, חדא, שהראב"ע בעצמו פירש שירח ימים מוסב על שניהם כמו שאמר, "וישבה בכיתך ובכתה-הטעם תשב בכיתך ירח ימים לבכות", והשנית שהרי "את אביה ואת אמה" יש לו ציין בפני עצמו, והשלישית איך יפרנס מה שכתב אחריו "וי"א כי זה הכבי על אביה ועל אמה שלא התייהרו, ולפי דעתי שחייב כל אדם בשקול הדעת לכבד אביו ואמו בחיים ובמות". ודברים אלו סתומים יותר מהראשון, ונראה שנפל בכאן ט"ס וצ"ל "אם קרוב" ר"ל "את אביה ואת אמה" מרבה קרוב, כמו שדרשו כבד את אביך ונ"י, ואמר "א"א, שאת בא לרבות הכבי על אביה ואמה שלא התייהרו, ולפי דעתי - אין זה צריך רבוי מה"ת, ששקול הדעת שכל אדם - אפי' נ"י - צריך לכבד אביו ואמו בחיים ובמות. ואמד עדי, וטעם ובכתה שתתאבל עליהם כמשפט ישראלית - שלשים יום לבכי וע"כ ירח ימים - אם נהרגו כאשר נשבתה, שאם מתו מכבד כבר עברו ימי הכבי, - לדעתי פירוש זה מתורד, והבוחר יבחר.

יעקב וויזל הלוי

(מצאצאי הרמב"ם מהר"ד מאשקאוויתש שליט"א בעל "רגלי מבעור" וספר "גלילי זהב" עה"ת).

Assaf, Simhah, 1889-1953

שמחה אסף
מקורות לתולדות החינוך בישראל

מהדורה חדשה
בתוספת הערות והשלמות

בעריכת
שמואל גליק

כרך ב



בית המדרש לרבנים באמריקה
ניו יורק וירושלים תשס"א

שיהיו בידך, ואם תסתפה (תספק⁴⁶³) באחד מהם תמצאם בפעם האחרת ובוזה יצאו דבריך לאור, ותתקיים תורתך ותזכור מה שתקרא, ותוציא לשון הגמרא בפיוך ולא תגמגם בקריאתה...

הזהר שתהיה עם השם י"ת (=יתברך) תמים, ולא תבטח בדברי חלומות ולא בשום נחוש ולא תשאל לחוזים, ולא תשליך גורלות ולא בנקודות ולא בשום דבר כי הכל הבל ומחסרון הבטחון, בלתי אל ד' לברו תבטח והוא יעזרך כמו שאמרו ז"ל בא לטהר⁴⁶⁴...

4 [טו⁴⁶⁵]

מתוך מכתב של רבינו יעקב בן הרא"ש⁴⁶⁶ המכתב נשלח בשנת פ"ט-1329, לאחד מידידיו של ר' יעקב באשכנז.

...ובאתי להודיעך, שאם תרצה לבא לארץ הזאת⁴⁶⁷ בקש לך מנוח אשר ייטב אלקים, ידעת שאסור לאדם אפי' [לו] לעבור במקום סכנה,⁴⁶⁸ כ"ש (= כל שכן) שלא לדור בארץ גזרה כל שחייו (תלו"ם) תלוין לו מנגד יומם ולילה. ואם דעתך לבא הודיענו על זה ועל ענייניך: כמה בניים ובנות יש לך? נשואי' [ם] או שאינן נשואי'? וכמה מספיק לך להוצאתך? וכל אשר לך, ועינך אל תחוס על כליך, כי בע"ה (= בעזרת השם), ועל ידינו, יהיה לך די סיפוקך,⁴⁶⁹ וכל מה שיש לך מספרים הביא: בין פירושי רש"י או גמר' [ות] או שאר חבורים. ותוספות אינך צרי' [ך] להביא, כי אין אנו לומדי' [ם] אלא שיטת אבא מרי זצו"ל.⁴⁷⁰ ואם יש מקרובינו לזקנים⁴⁷¹ שם, שירצו לבא, תביאם עמך, כי בע"ה ימצאו כאן די ספוקן. וכן אם יש מקרובינו עשירים, שיוכלו להתפרנס משלהם, מי יתן שיבואו הנה כי כל מי שיוציא נפש משם הוא בעיני מצילו נפש מישראל, ואתה שלו' [ם] וכל אשר לך שלום...

⁴⁶³ <כך בבית התלמוד שם.>

⁴⁶⁴ <שבת קד ע"א.>

⁴⁶⁵ <מכרך ד'.>

⁴⁶⁶ המכתב נמצא על השער של כתב יד אחד (מס' 146) בספריית הוותיקן שברומא, ונדפס על ידי מר נפתלי פריער, ההדח (תרצ"ג), עמ' ל, ושנית על ידי א"ח פריימן, הסוקר ב (תרצ"ד), עמ' 37-38, ותיקנת על פיו במקצת מקומות <הוגה מתוך מהד' פריימן.>

⁴⁶⁷ ספרד.

⁴⁶⁸ שבת לב ע"א.

⁴⁶⁹ וזה בזמן שר' יעקב עצמו היה עני גדול.

⁴⁷⁰ <ראה תא-שמע, הספרות הפרשנית, ב, עמ' 81.>

⁴⁷¹ <אצל אסף "למדנים".>

Judah ben Asher, 1270-1341

שאלות ותשובות

זכרון יהודה

לרבנו יהודה בן הרא"ש זצ"ל

יו"ל מחדש ע"פ כת"י ודפו"ר
עם תשובות חדשות מכת"י
צוואת רבינו וליקוטים מדבריו ע"פ כת"י ודפוסים
שרידי ספר 'חוקת התורה' מכת"י והווידוי המיוחדים לו
מבואות, מקורות, הערות, נספחים ומפתחות

ההדיר
אברהם יוסף חבצלת
ערכו
א"י גולדמינץ • יואל קטן

מכון שלמה אומן שע"י ישיבת שעלבים

מכון אור המזרח

מכון ירושלים • תשס"ה

מבוא לשו"ת זכרון יהודה

18	פתיחה
19	אבותיו של הרא"ש ולידתו
20	הרא"ש באשכנז
22	בני הרא"ש
24	רבנו ר' יהודה
27	הרא"ש בספרד
29	תאריך פטירת הרא"ש
30	רבנו כממלא מקום אביו הרא"ש
36	פסקיו ודרכי הנהגתו
37	תולדות בניו ומשפחתו
39	מצבת רבנו והנלמד ממנה
39	ר' יהודה בן אשר השני
41	חברי רבנו ותלמידיו
42	ר' אשר ב"ר שלמה והרקע לעריכת קובץ השו"ת
47	נוסח שו"ת 'זכרון יהודה'
47	מבנה הספר
47	המשתמשים בספר
48	מהדורה זו
48	דברי סיום

פתיחה

יבזמנינו באו לטליטולה כמה חכמים גדולים ונבונים, מהם החכם הגדול רבינו יונה מגירונדה... וכמו ר' אהרן הלוי מזרע נשיאים, שבא מברצלונה לטליטלה, ועמד בה מעט, ושב לארצו...
ובשנת ה' אלפים וששים וחמש למנין העולם העיר השם את רוח הרב ר' אשר בן כבוד הרב ר' יחיאל ז"ל לצאת מאשכנז ארץ מולדתו, ובא הוא ובניו ובני ביתו לטליטלה להאיר את עינינו, ולהוציאנו מחושך הסכלות והפתיות לאור החכמה והשכל והתבונה. והרביץ תורה בישראל, והעמיד בה תלמידים, ולכבודו ולמצוותו חברתי הספר הזה. השם יסכים על ידו, ויזכנו ללמוד ממנו, ולהשכיל ביסודי התורה וסודותיה ופירושי טעמי כללותיה ופרטיה.

דברים אלו של ר' יצחק ישראלי תלמיד הרא"ש בספרו 'יסוד עולם'¹, שנכתבו חמש שנים בלבד אחרי שהגיע הרא"ש לטולידו, מהווים פתיחה מתאימה למבוא לספרו של בנו וממלא מקומו ר' יהודה. אור חדש נגה על טולידו בפרט² ועל ספרד בכלל כשהמאור הגדול רבנו אשר ב"ר יחיאל הגיע אליה עם בני ביתו, בבורחו מפני השונא הגרמני. גם ר' מנחם ב"ר אהרן בר זרח, תלמיד רבנו ר' יהודה בן הרא"ש, בהקדמת ספרו 'צדה לדרך'³, כותב שבשנת ס"ה הגיע הרא"ש לטולידו והרים את לימוד התורה בכל העיר בכמה מדרגות. ר' מנחם אף כינה את הרא"ש בכל ספרו בתואר "החכם גדול הדור", או "גדול

1. מאמר ד סוף פרק יח.
2. טולידו בירת מחוז קסטיליה שבמרכז ספרד, היא טולטולה בערבית, היתה עיר חשובה בתקופת שלטון המוסלמים, וגם אחרי שחזרה העיר לשלטון הנוצרים משנת ד"א תתמ"ה (לתיאור נרחב של העיר טולידו בתקופה זו ראה: 'רדיפת האמת ודרך לרבים, עיונים במשנת ר' ישראל ישראלי מטולדו' מאת ד"ר נ' אילן, ירושלים תשנ"ט, עמ' 11-34).
3. ר' מנחם כתב את ספרו בערך בשנת ק"ל, כעשרים שנה אחרי פטירת רבנו, ראה להלן (ועי' מ"ש החוקר איידלברג על ר' מנחם ועל הספר 'צדה לדרך' ב'דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות' כרך ג עמ' 17 ואילן).

הדור", ולא קראו בשמו. בסוף הקדמתו, כאשר הציג את מקורות ספרו, כתב ר' מנחם על הרא"ש דברים המסבירים אולי את פשר הכינוי הזה: 'רבנו אשר, אשר היה בקי בחדרי תורה, ובעל היקש וסברא נכונה, וראה וקרא ושנה דברי הראשונים גם האחרונים, והסכים על האמת, וראוי לסמוך עליו'.⁴ בנו ממלא מקומו רבנו ר' יהודה המשיך את דרכו של אביו בהעלאת קרן התורה, לימודה והוראתה, בטולידו בפרט ובספרד בכלל.

בדרך כלל צריכים מחברי מבואות ללקט פירושים מתולדות המחבר זעיר פה זעיר שם. אנו שפר חלקינו, שכן רבנו העלה על הכתב במו ידיו פרטים רבים מקורות חייו ומתולדות משפחתו בצוואתו;⁵ עם זאת כמה פרטים לא נתפרשו בדבריו, ונפלו בהם חילוקי דעות. זכינו גם שהרב והחוקר המופלא ר' אברהם חיים פריימן הי"ד כתב חיבור שלם על הרא"ש וביתו, והקל עלינו מאוד את המלאכה;⁶ השתדלנו לא לחזור על דבריו, וציינו בדרך כלל לדבריו במקום שהוא מרחיב במה שאנו מקצרים, או כשאנו חולקים על מסקנותיו.

אבותיו של הרא"ש ולידתו

רבנו אשר ב"ר יחיאל נולד למשפחת ת"ח, כפי שכתב רבנו בצוואתו [להלן עמ' קעח]: "קבלה בידינו אשר מכמה דורות אשר לפנינו היו [אבותינו] בעלי תורה ואנשי מעשה ויראי אלהים, ומהם יצאה תורה לישראל". מאבות אבותיו היו רבנו גרשום מאור הגולה והראב"ן.⁷ בצוואה [עמ' קעט] מפורש שר' יחיאל אביו של הרא"ש נולד בשנת ד"א תתק"ע. בנו הבכור של ר' יחיאל היה ר' חיים, שלימים היה מתלמידיו הקרובים של גדול הדור מהר"ם מרוטנבורג.⁸ רבנו בצוואתו [שם] כותב שנוסף לאביו הרא"ש ולאחיו הגדול ר' חיים "היה עוד אח וה"ר אליעזר שמו, ונפטר בן כ"ז שנה, ואמרו עליו שהיה גדול בתורה כאחיו ה"ר חיים ז"ל. והיו להם שש אחיות כולן חסידות. והיו בעיני העולם חשובים כפי עניינם". מסיפור ההצלה הפלאי המתואר בצוואה [שם] משמע שר' חיים הבכור חי עדיין בבית אמו בשנת כ"ד בה נפטר

4. ור' להלן הע' 57. על לימודו בפני רבו ר"י בן הרא"ש כותב ר' מנחם שם: 'באתי ללמוד [אחרי שנת צ"א, עיי"ש] עם מורי ה"ר יהודה נ"ע בטוליטולה סדר זרעים וסדר טהרות בשיטת הרא"ש, וחזרתי לפני גירסת סדר מועד וסדר נזיקין וגמ' גיטין, וניקדתי הגירסאות המשונות כקריאתו. ר' אברהם זכות בספר היוחסין (מהד' פיליפובסקי תר"ז עמ' 223) פתח את דבריו על הרא"ש בתואר "המאור הגדול נזר החכמים מורינו הגדול רבינו אשר הקדוש בן רבינו יחיאל", וסיים במילים "ולא היה נחשב בדורו שהיה איש, אלא כמלאך ה'!"

5. המובאת להלן בנספח לספר במלואה, מחולקת לשבעה פרקים, בנוסח מתוקן ומוער; הציטוטים להלן ע"פ הנוסח והחלוקה שבמהדורתנו.

6. הרב ד"ר אברהם חיים פריימן הי"ד נולד בגרמניה בשנת תרמ"ט. היה נינו של הגאון ר' יעקב יוקב עטלינגר בעל 'ערוך לגר', ובנו של הרב יעקב פריימן, רבה של פוזן ואב"ד בברלין. במקצועו היה משפטן, וממקצוע זה היתה פרנסתו בגרמניה ואחרי עלייתו ארצה בשנת תרצ"ג בירושלים, אך כל זמנו הפנוי היה מוקדש ללימוד תורה ולחקר ההלכה. רא"ח הוציא לאור מהדורות מתוקנות של תשובות הרמב"ם (ירושלים תרצ"ד) ור' אברהם בנו (ירושלים תרצ"ז) ומאמרים רבים, ובשנת תשי"ב נדפס בהוצאת מוסד הרב קוק ספרו הגדול 'סדר קידושין ונישואין אחרי חתימת התלמוד', אותו החל להכין בהיותו נער. שנים קודם, בשנת תרע"ח-תר"פ, פירסם בגרמנית בשני חלקים את חיבורו על הרא"ש ומשפחתו; החיבור יצא לאור בתרגום עברי ע"י מוסד הרב קוק בשנת תשמ"ז, בעריכת פרופ' מרדכי ברויאר נ"י. במהלך מלחמת השחרור, בד' בניסן תשי"ח, נהרג רא"ח פריימן על קידוש השם בדרכו לשמירה על הר הצופים, בין נוסעי 'שיירת הדסה' שהותקפה ע"י פורעים ערבים ליד שייך ג'ראח. תנצב"ה. (וראה מ"ש ר' יונה עמנואל ז"ל על פריימן ועל ספרו ב'המעין' כו, א [תשרי תשמ"ז] עמ' 63 ואילך).

7. פריימן עמ' יד-טו (אמנם אפטוביצר במבוא לראבי"ה מסופק בזה, ואכמ"ל).

8. רבנו כותב על דודו ר' חיים שהוא היה 'חבירו של ר' מאיר מרוטנבורק רבו של א"א ז"ל!"

אביו ר' יחיאל, וכן מסופר בצוואה [שם] שמהר"ם מרוטנבורג, שנאסר בשנת מ"ו, הספיק ללמד את בניו של ר' חיים⁹, וא"כ נולדו אלו בוודאי סביב שנת כ"ה. ידוע גם שר' חיים נפטר בשנת ע"ד¹⁰. בצוואה [עמ' קעז] כותב ר' יהודה "כבן ט"ו שנה באתי לטוליטולה בר"ח אייר שנת מ"ה", ולפי זה רבי יהודה, בנו הרביעי של הרא"ש, נולד בשנת ה"א ל'¹¹, ומסתבר שהרא"ש עצמו נולד סביב שנת ה' אלפים; לא ידוע בכמה שנים בדיוק היה הרא"ש צעיר מאחיו ר' חיים, אך ברור א"כ שזה נולד כמה שנים לפני סוף האלף החמישי¹².

המסקנה שהרא"ש נולד בתחילת האלף השישי מתאימה לתיאור הרא"ש בשנת ס"ג ע"י אחד מחכמי ספרד: "מורי ורבי ר' אשר ישמרהו צורו, זקן ונשוא פנים כזקן מגודל"¹³. פריימן¹⁴, שאיחר את תאריך לידתו של הרא"ש, נאלץ להסביר שכנראה "הרדיפות הרבות בגרמניה שאיימו תכופות על שלומו והדאגה המתמדת לבטחון ביתו הקפיצו על רבנו אשר זיקנה בטרם עת"; אולם אם נכונה השערתנו שהרא"ש נולד בראשית האלף השישי - הרי שההגדרה 'זקן ונשוא פנים' מתאימה בהחלט למי שעבר את גיל שישים, שהדרת פניו עושה לו דמות של 'זקן מגודל', היינו זקן עוד יותר מכפי גילו.

הרא"ש באשכנז¹⁵

הרא"ש קיבל תורה מאביו ומאחיו הגדול, וכנראה למד תקופה מסויימת בישיבות צרפת. בערך בשנת ט"ו נשא אשה בת גדולים, את יוטה בת ר' שלמה יודלין מקלן¹⁶. הרא"ש שימש כנראה כראש ישיבה בקלן, ואח"כ עבר לוורמייזא לקירבת רבו המהר"ם, והפך לחשוב שבתלמידיו. בשנת מ"ג פרצו מהומות

9. למרות שמשמע מהסיפור הנ"ל שבהצלה של שנת כ"ד היה ר' חיים צעיר ורווק - אין זה הכרחי, וכנראה היה כבר כבן שלושים, נשוי ובעל משפחה, ויתכן שאף הרא"ש היה כבר נשוי.

10. פריימן עמ' יט הע' 35.

11. התאריך שעל גבי המצבה מתאים לחלוטין לשנה זו אם מתקנים 'שישי' ל'שלישי', ראה להלן עמ' 22.

12. רא"ח פריימן הניח שהרא"ש נולד בשנת ה"א י' כשהיה אביו בן ארבעים (עמ' כ; ולשיטתו צ"ל י"א), ואחיו ר' חיים בשנת ה"א ה' (עמ' יח); לפי זה צ"ל שהרא"ש נשא אשה בגיל מאוד צעיר, שכן בגיל עשרים כבר היו לו ארבעה בנים (לאביו ר' יחיאל נולד בנו בכורו כשהיה כבן שלושים וחמש!). אולם תיארוך מאוחר זה של לידת הרא"ש אינו מתקבל על הדעת: ראשית, הרא"ש שלח שאלה סבוכה בענין קידושין בטבעת שאולה לרבי אביגדור כ"ץ מווינה (שו"ת הרא"ש כלל לה דין ב); רבי אביגדור נולד בסביבות שנת תתק"מ (תולדותיו נכתבו על ידי הרב שמחה חסידה, במבוא לספר שבולי הלקט ח"ב כרך א [מכון ירושלים תשמ"ח] עמ' 23-33), ועם פטירתו של רבי יצחק אור זרע סביב שנת ט"ו הגיע לוינה למלא את מקומו, ונפטר שבע ימים, כנראה בוינה. אם נקבל את הנחתו של פריימן שהרא"ש נולד בשנת ה"א י' - הרי ששיגר את השאלה לגדול הדור לכל המאוחר בהיותו כבן ט"ו! לפי דברינו את השאלה לרבי אביגדור כ"ץ שלח הרא"ש כאשר היה בערך בן כ"ה. ר' חיים אחיו הספיק עוד להכיר את ר' שמואל ב"ר שניאור מאיברא (הלכות קטנות להרא"ש, הל' תפילין סי' ד), תלמיד הר"ש משאנץ והריצב"א, שנפטר בראשית האלף השישי, וא"כ בהכרח שר' חיים עצמו נולד כמה שנים קודם. דיוקו של פריימן עמ' יח הע' 29 ועמ' כ הע' 2, שמתוך שהרא"ש מביא דברים בהל' - קלוש ביותר; אמנם רואים מכאן שאחיו הגדול היה מבוגר ממנו בכמה וכמה שנים, והיה לו כרב. גם י"מ תא שמע (במאמרו המובא להלן הע' 53 בהערותיו בעמ' 76) קבע שיש להקדים את שנת לידתו של הרא"ש בכמה שנים מהתאריך שקבע פריימן.

13. ספר מנחת קנאות (בתוך תשובות הרשב"א מהד' דימיטרובסקי, מוסה"ק תש"ן, כרך ב) פרק לד.

14. בספרו עמ' מב.

15. רוב הדברים ע"פ פריימן פרק ב.

16. נהוג היה באשכנז להשיא את הבנים בנערותם. ביחס לרא"ש הדבר מוכרח, שכן בראשית שנת מ"ו כבר נישאה נכדתו - בת בנו ר' יחיאל - לרבנו יהודה, וכדלהלן, ואפילו אם נניח שהכלה לא הגיעה לגיל מצוות בנישואיה - עדיין נצטרך לומר שנולדה סמוך לשנת ל"ה, וא"כ נעשה הרא"ש סב בגיל ל"ה בערך.

ורדיפות בהרבה קהילות בגרמניה, והתחילה נהירה של יהודים אל מחוץ למדינה. נראה שכבר אז החל הרא"ש לחשוב על יציאה מגרמניה, ובכל אופן הזדרז ושלח את בנו ר' יהודה, כמה שבועות לפני היותו בר מצוה, לספרד (כפי שיתואר להלן).

בקיץ שנת מ"ו נאסר המהר"ם, ועול הדאגה לכל הציבור היהודי בגרמניה, ובפרט לטיפול בשחרורו, נפל על הרא"ש. כך מתאר זאת רבנו בצוואה [עמ' קפ]: "המושל לא רצה ליקח ערב [לתשלום הכופר לפדיונו של המהר"ם] רק לא"א ז"ל, והוצרך ליכנס ערב בממון רב. וקודם שנחלק הממון על הקהילות נפטר ה"ר מאיר בתפישה¹⁷. והמושל העליל [על] א"א ז"ל באומרו כי מאחר שנפטר בתפישה קודם שפטר מן המאסר שבאחריותו נפטר, והקהילות והוא שיהיו פורעין הממון. ונשמט מלפניו והלך לעיר אחרת, ומפני יראתו מן המלכות יצא מאשכנז". עשר שנים לאחר פטירת המהר"ם, בשנת ס"ג, עזב הרא"ש את אשכנז, ואחרי מסע דרך דרום צרפת הגיע לספרד.

בני הרא"ש

בניו של הרא"ש היו גם תלמידיו, ונשאו ברמה את המסורת המכובדת של משפחתם. כך כותב רבנו בצוואה [שם]: "ובניו הלכו בדרכיו, לא שינו טעמו, מאשר שמנה לחמו... לאשר אמר ברוך מבנים אשר, כולם מליצי יושר, החזיקו בדת האל אלהי עולם מקטנם ועד גדולם, והגנו על בני דורם בפועלם".

ר' מנחם ב"ר זרח כותב בהקדמתו ל'צדה לדרך' שהיו לרא"ש "שמונה בנים, ה"ר יחיאל גדול בתורה ונפטר על פני אביו, ואחריו רבינו שלמה החסיד ומשתדל במצות וגמילות חסדים, ואחריו ה"ר יעקב... ואחריו מורי ה"ר יהודה וכו'. סדר זה של הבנים מתאים גם לסדר החתימות בתקנה המשפחתית המובאת בצוואה [עמ' קפא], בה נתחייבו בני הרא"ש להפריש מעשר לקופת צדקה מכל הכנסותיהם, שבה חותם ר' שלמה ראשון אחר אביו הרא"ש; מכיון שר' יחיאל אחיו הגדול לא חתום על אותה תקנה נראה שכבר נפטר, ומסתבר שר' שלמה הוא הבן השני, ושהיה מבוגר מרבי יעקב ומר' יהודה אחיו בכמה שנים. מכיון שר' יהודה נולד כאמור בוודאות בשנת ל', מוכח שר' שלמה נולד לכל המאוחר בשנת כ"ח, ומסתבר שאף מוקדם יותר.

הבכור ר' יחיאל היה גדול בתורה, עד שסופר עליו שאביו הרא"ש היה קם מפניו¹⁸. בספרד הוא חי עם אביו, אך נפטר על פניו לפני חודש מרחשון שנת ע"ה, אז חתמו אחיו על תקנת המעשר הנ"ל וחתמתו חסרה. ר' יחיאל כתב ספר בהלכה, שרמזים לו נותרו בספרו של אחיו ר' יעקב¹⁹. בתו היתה אשתו הראשונה של רבנו, כפי שיתואר להלן.

הבן השני ר' שלמה²⁰ היה נשוי למרת גיטלה, בתו של ר' יקותיאל הלוי, ואחותו של רבי יששכר

17. בשנת נ"ג.

18. פריימן עמ' קה.

19. עי' פריימן עמ' קז-קח.

20. נראה שר' שלמה נקרא ע"ש סבו, אבי אמו אשת הרא"ש, ר' שלמה יודלין מארקליניץ תושב העיר קלן שבגרמניה. לפי תעודות שנשתמרו בארכיון קלן (פריימן עמ' טו הע' 12) נפטר ר' שלמה מקלן בראשית שנת ה"א מ"א. אם נניח שאותו ר' שלמה הוא-הוא ר' שלמה הנ"ל חותנו של הרא"ש, ושלא היה נהוג במשפחת הרא"ש לקרוא לנכד ע"ש סבו בעוד הסב בחיים, נצטרך לדחות בהרבה את שנת לידתו של ר' שלמה בן הרא"ש ולומר שנוולד לא לפני שנת מ"א, והדבר דחוק מאוד. אולם לא ברור שנהגו באותם דורות באשכנז להקפיד שהנכד יקרא על שם סבו רק אחר מותו של הסב; אפטוביצר במבוא לראבי"ה (פרק שני עמ' 35 ואילך ובהערות) מאריך במנהג האשכנזים לקרוא לאחד הבנים על שם אבי האב או האם, מנהג שמבוסס על דברי המדרש (בראשית רבה פרק לז סי' ז, סי' כה במהדורת תיאודור-אלבק): ילעבר יולד שני בנים שם האחד פלג כי בימיו נפלגה הארץ, רבי יוסי ורשב"ג, רבי יוסי אומר הראשונים על ידי שהיו מכירים את ייחוסיהם היו מרציאין שמן לשם המאורע, אבל אנו שאין אנו מכירים את ייחוסינו אנו מרציאין לשם

הלוי מטולידו, מתלמידי הרא"ש שהגיעו עמו (או מעט אחריו) מאשכנז לספרד.²¹

לרבנו שלמה נולדו בת וכן הידועים לנו; בתו מרים נישאה לרבנו יהודה בזיווגו השני, ובנו אשר היה תלמידו של רבנו יהודה (שהיה כאמור גם דודו וגם גיסו), והוא היה השואל העיקרי ועורך הקובץ דידן (ראה עליו להלן). ר' שלמה נפטר סמוך אחרי אביו.²²

הבן השלישי היה ר' יעקב בעל הטורים, שהיה תלמידו של אביו ושל אחיו הגדול ר' יחיאל. נפטר כנראה בשנת ק"ג²³, כחמש שנים לפני אחיו הצעיר ר' יהודה.

אבותינו; רשב"ג אומר הראשונים על ידי שהיו משתמשין ברוח הקודש היו מוציאין לשם המאורע, אבל אנו שאין אנו משתמשין ברוח הקודש אנו מוציאין לשם אבותינו; מדברי אפטוביצר משמע שאכן לא היה מקובל לקרוא לנכד ע"ש סבו בעודו בחיים. אך עי' בספר 'חכמי אשכנז הראשונים' לפרופ' אברהם גרוסמן עמ' 47 והע' 70 שבספר חסידים משמע שהיו בכך מנהגים שונים, והוא מצטט את ס"ח מהדורת ויסטינצקי סי' שעזו בו נאמר: 'ויש מקומות שאין קורין אותן אחר שמות החיים, אלא אחר שכבר מתו' (ועיי"ש בהע' המהדיר). אך לכאורה אין מכאן ראיה לענייננו, כי הסימנים בס"ח לפניו ואחריו עוסקים בענייני נישואין, וכותב על כך ר' יהודה החסיד 'כל הניחושים כנגד המקפידים, גויים שקורים לבניהם בשם אביהם אין בכך כלום, והיהודים הם מקפידים על כך, ויש מקומות שאין קורין אותן אחר שמות החיים אלא אחר שכבר מתו, וממשיך שם בענייני נישואין ומזל. וכ"ה בקיצור במהדורה ה'רגילה' של ספר חסידים סימן תס: 'נוכרים שקוראים לבניהם בשם אביהם אין בכך כלום, והיהודים מקפידים על כך. ויש מקומות שאין קורין אחר שמות החיים אלא אחר שכבר מתו' (ועיי"ש במהד' מוסה"ק בהע' הר"ר מרגליות); ברור לכאורה שהכוונה לקריאת הבן על שם אביו (ולא ע"ש סבו), שהיהודים מקפידים בניגוד לגויים לא לקרוא לבניהם בשמם, ורק אם האב נפטר לפני הלידה יש מקומות שקוראים לבן בשם אביו. אולם יתכן שיש חשש של נישואין גם בקריאת שם הבן ע"ש סבו בעודו בחיים, ושאכן לדעת בעל ספר חסידים יש הנמנעים מכך, ושוהו המקור למנהג האשכנזי המקובל ללא-ספק היום, וצ"ע. ואכן החיד"א בהערותיו ברית עולם' על ספר חסידים שם הבין ללא-ספק שדברי ס"ח נסובים על קריאת שם לנכד ע"ש הסב בעודו בחיים, ולא ע"ש האב, שכן הוא מעיר וז"ל: 'ולכל המנהגים אין אדם קורא בנו בשם עצמו, אבל ראיתי במקום אחד עד"מ איש יהודי שמו מרדכי וקרא שם בנו מרדכי והיה זר בעיני מאוד'. ועי' פריימן עמ' קי הע' 20 שבאשכנז בזמן רבנו לא נהגו לקרוא לבן בשם סבו בעודו בחיים, ובספר נהגו כן, וכך נהגו גם במשפחת הרא"ש אחרי הגיעם לספרד. אולם יש להעיר על דבריו שכבר במשפחת הראב"ה, כנראה זקנו של הרא"ש, היה מקובל לקרוא לנכד ע"ש הסב בחייו, כפי שמספר הראב"ה עצמו (ספר ראב"ה, תשובות וביאורי סוגיות [בני ברק תש"ס] ס"ו תתקפג, עמ' פ): 'ועל פי הדברים האלה החזירו לו אשתו, ויבוא אליה ותהר ותלד בן, ואביו קרא לו אליעזר על שמי. אבי העזרי' ניתן גם להוכיח שהרא"ש עצמו נהג כן: כאמור לעיל נפטר ר' יחיאל אבי הרא"ש בשנת כ"ד, אולם ר' יחיאל בנו בכורו של הרא"ש נולד בוודאי כמה שנים קודם, שהרי להלן יוזכר שבראשית שנת מ"ו כבר נישאה בתו לרבנו ר' יהודה, ואם נולד ר' יחיאל אחרי פטירת סבו היה צריך להיות רק כבן כ"א בעת נישואי בתו, וזה לא יתכן. גם במקורות אשכנזיים מאוחרים יותר מוצאים אנו שקראו על שם הסב בחייו: עי' בסדר הגט לר' יעקב מרגלית סי' כד אות א בענין שניאור שנקרא ע"ש שני סביו ר' אורי ור' מאיר שהיו מחולקים בקריאת השם, משמע שהדבר היה בחייהם. כמו כן אביו של מהרי"ל נקרא משה מולין והוא נפטר בשנת קמ"ז, ובספר גרמניה יודאיקה (1111 ערך Augsburg) מובא שכן המהרי"ל, שנקרא ג"כ משה מולין, נמנה בין משלמי המס שם כבר בשנת ק"ס, ומכאן שבוודאי נקרא ע"ש סבו בעודו בחיים. ועי' בספר האגודה הלי' שבת סי' יז: "לא יקרא איש בנו על שם רשע, כדכתיב ושם רשעים ירקב, ולהכי נהגו לקרות אדם על שם זקינו, כי כל איש אביו צדיק", ולכאורה מסתימת דבריו נראה שכך המנהג גם בחיי אביו. מאידך גיסא יש להעיר שבעל 'שלשלת הקבלה' כותב על ר' שלמה בן הרא"ש 'וגם הוא מת בחור'; אם נולד בשנת כ"ח או מוקדם יותר - היאך יכונה מי שהוא בן למעלה מחמישים 'בחור'?! אולם יתכן שבזמן הראשונים לא היתה משמעות התיבה 'בחור' כבימינו, וכך כונה תלמיד שאינו רב גם אם היה כבר מבוגר; מ"מ כאן הכוונה שמת במבחר שנותיו, וגם גיל חמישים מתאים לביטוי זה. (וע"ע בענין קריאת שם ע"ש הסב והאב בשו"ת יהודה יעלה ח"א י"ד סי' רמז וח"ב סי' קו, בספר דרכי תשובה לר' יצחק יהודה ליב רבינוביץ [ניו יורק תרס"ט] סי' א, בשו"ת אפרקטא דעניא ח"א סי' קמב, בשו"ת חלקת יעקב י"ד סי' קלו, ובספר שד"ח ערך 'חתן וכלה' סי' ה.)

21. ובעל 'קיצור ספר התרומות' (עי' יוחסין עמ' 224).

22. ספר אבני זכרון (ראה עליו להלן, בעיקר בהע' 140) סי' מב.

23. פריימן עמ' קכה.

הבן החמישי היה ר' אליקים. הוא היה האחרון מבני הרא"ש שחתם בשנת ע"ה על תקנת המעשרות, והאחרון שמוכתר בתואר 'הרב רבי' בהקדמת 'צדה לדרך'. עסק גם בענייני כספים, ולהלן בסו"ס עב כותב רבנו שבענין מסויים הקשור לירושה גדולה הוא רק מחווה דעתו ולא מכריע, מפני שאחיו ר' אליקים נוגע בדבר. כמו-כן היו כנראה כספים של אחיו ר' יהודה מופקדים אצלו [צוואה עמ' קעז]: "ז' אלף זהובים מהם ביד אחי ה"ר אליקים נר"ו". ר' אליקים נפטר כנראה אחרי רבנו. עוד היו מבני הרא"ש ר' משה, שנפטר לפני ר' יעקב, ר' אליעזר, שמונה ע"י אחיו רבנו לגבאי על כספי צדקה של המשפחה, ור' שמעון, שנפטר בשנת ק"ב. על שתי בנותיו של הרא"ש שנישאו בספרד ראה להלן.

רבנו ר' יהודה

כותב רבינו בפתיחת צוואתו [עמ' קעג]: "בהיות אמי מורתי הרה ממני אמרו לה בחלום שתלד בן, ואם היתה רוצה שיהיה חכם או עשיר; והשיבה שהיתה רוצה שיהיה חכם". כפי שנכתב ע"ג מצבתו (ראה להלן) נולד רבנו בתשעה באב, ומתוך דבריו בצוואתו [עמ' קעז] היה זה בשנת ה"א ל'. מקום הולדתו היה כנראה עיר מגורי הרא"ש אז, קלן שבגרמניה. ר' יהודה חלה במחלת עיניים קשה בקטנותו, כפי שכתב בצוואתו [עמ' קעג]: "ידיי בהיותי כבן שלושה חודשים בעיני חליתי, וממנו כבתחילה לא נרפאתי. ואני כבן שלוש שנים השתדלה אשה אחת לרפאני, והוסיפה על עיוורוני, עד אשר עמדתי שנה אחת כלוא בבית לפי שלא ראיתי הדרך אשר הייתי הולך. עד שבאת יהודיה אחת יודעת ברפואת העיניים, והשתדלה כשני חודשים, ומתה. ואילו חייתה עוד חודש אחר אפשר שהייתי רואה כבתחילה, ואלמלא השני חודשים שהשתדלה עמי אולי לא הייתי רואה מאז מאורות מימי... ומאז למדתי המסכתות שהיה מגיד א"א ז"ל בישיבה כפי השגתי בלבד, לא בקושיא ותשובה". רבנו מספר בהמשך הצוואה [עמ' קעד] שחי את חייו באופן שונה משאר אחיו, ובלשונו: "בשביל חולשת עיני עזבוני אבי ואמי לעשות כל הישר בעיניי, ולא יסרוני, גם לא הוכיחוני". מחמת בריאות עיניו הלקויה לא נדרש למאמץ לימודי כאחיו וחבריו, וכשמצבו הבריאותי איפשר לו זאת למד בישיבה, אך גם אז לא השתתף במו"מ הלמדני עם חבריו.

לאחר שנים ספורות, בכ"ב תמוז שנת מ"ג²⁴, בהיות רבנו 'כבן י"ג שנים'²⁵ שלושה שבועות לפני היותו בר מצוה, יצא בספינה שהפליגה מקלן בנהר הריין²⁶, ובמסע ממושך דרך דרום צרפת הגיע רבנו לספרד. וז"ל בצוואה [עמ' קעג]: "מארץ גזירה הוציאני ולטוליטלה טלטולי גבר טלטלני, ומשנות לימוד אשכנז יצאתי ולשנות צרפת לא באתי כי הגלות מבלבל הדעת, וגם לא היה לי כתב ולא לשון ללמוד בכתב ספריהם ולהבין לשון מליצותיהם, וגם לא יכולתי לטרוח ימים ולילות מחולשת העיניים כי הם אפילות'²⁷.

הרא"ש החליט כנראה לשלוח את בנו ר' יהודה בעודו ילד אל מחוץ למדינה בגלל הרדיפות נגד היהודים שהתחוללו אז. פריימן²⁸ מספר שבחודש ניסן מ"ג פרצו פרעות נגד היהודים בכמה קהילות

24. כמפורש במצבה להלן.

25. בצוואה עמ' קעג, וראה להלן עמ' 23 בהערות על נוסח המצבה.

26. במצבה: 'ויצא משם... באני שמצא'.

27. נראה שרבנו מתכווין שתחילת הלימוד בספרד היתה קשה לו, בגלל שלא ידע את השפה ואת צורת האותיות הנהוגה שם. לא סביר שהוא מתכווין לקושי ללמוד בצרפת, כי ניתן להניח שהשפה שבה דיברו היהודים בצרפת וצורת הכתב שלהם לא היו שונים באופן מהותי מהמקובל בגרמניה; כוונת רבנו שלא הספיק ללמוד תורה אצל חכמי צרפת, כפי שעשה אביו הרא"ש ואולי אחרים מבני משפחתו. ואולי צ"ל 'שנות ספרד' במקום 'שנות צרפת', ואז הכל בא על מקומו בשלום.

28. עמ' כב ועמ' קעב ואילך.

בגרמניה בעקבות עלילת דם, וכנראה התחיל אז הרא"ש לחשוב על עזיבת הארץ הרעה הזו. ובהמשך הצוואה [עמ' קעז]: 'יצאתי מאשכנז בן י"ג שנה, ואני כבן ט"ו שנה באתי לטוליטלה בר"ח אייר שנת מ"ה'. רבנו אינו מתאר את מעשיו שם בשלוש עשרה השנים הבאות, חוץ מקשייו הנ"ל ללמוד תורה יומם ולילה בגלל מצב ראייתו. אולם בכתובת שעל מצבתו של רבנו היה כתוב ש'נשא את בת אחיו ה"ר יחיאל ערב סוכות שנת המ"ו, ופשטם של דברים שבת אחיו היתה עמו בספרד ושם נשאה לאשה; ניתן לשער שבאה לספרד עם משפחת אביה ר' יחיאל, למרות שפרט זה לא נזכר בשום מקום, או שנאמר שגם היא נשלחה לספרד בשלב מסוים, ואולי אף נועדו זה לזו ע"י הוריהם כבר בהיותם באשכנז. רבנו נשא את אשתו הראשונה כשהיה בן ט"ו בערך, וכנראה ממנה לא היו לו ילדים.²⁹

אח"כ בתאריך לא ידוע חזר כנראה לאשכנז לבית אביו, ואז [עמ' קעג]: 'בהיותי בן כ"ח שנים שלחני א"א ז"ל לעיר טוליטלה לתור שם מקום, וכן עשיתי³⁰. ושלחו קהל טוליטלה בשבילו, ולא הניחוהו קהל טוליטלה יצ"ו לצאת מביניהם, ושלחו אחריו שלוחיהם³¹. ובחזרתי ארבו עלי גוים עריצים, לקחת נפשי זממו, (וננער) [ונבצר] מהם כל אשר [זממו] [זימו]. ואלהי אבי היה עימדי, ומלאכיו חנו סביבי, ושבתי בשלום אל בית אבי³². למרות הקשיים שמעלה הנוסח שלפנינו, ברור שרבנו הכין את הקרקע להגעת אביו לטולידו אחרי שזה כבר החל להכין את בריחתו מאשכנז, כמו ששב רבנו וכותב בהמשך הצוואה [ריש פרק ג עמ' קעז]: 'ומבית אבי לקחני, ולפניהם למחיה שלחני'.

לא ברור באיזו שנה נפטרה אשתו הראשונה, בת אחיו ר' יחיאל; במצבת רבנו נכתב רק ש'אחר הכסא [=ר"ה] בא ביתו ובעפר נטמן', ואפשר להניח שמספר השנה היה מודגש במצבה בכמה אותיות בין

29. פריימן (עמ' קעג הע' 15) מעלה אפשרות שדווקא ר' יהודה נשלח ע"י אביו לספרד, כי כפי שהוא מתאר בעצמו קשיי הראיה שלו הקשו עליו את לימוד התורה, ולכן חשב הרא"ש שלא יצא ממנו גדול בתורה, ובחר בו להיות לאחיזרז למשפחה מבחינה כלכלית. לדעת פריימן הרא"ש שלח את בנו לספרד עם אחד התלמידים, מבין הרבים שעברו באותה תקופה לספרד מחמת המצוק באשכנז וכדי ללמוד בבית מדרשו של הרשב"א. אך ניתן להעלות השערה שר' יהודה יצא מאשכנז בדרכו לספרד עם אחיו ר' יחיאל ומשפחתו, בניגוד לפריימן שכותב בעמ' קד שר' יחיאל עבר לספרד עם אביו בשנת ס"ה; ולכן יכול היה אחרי שנים מעטות, הרבה לפני שהגיע הרא"ש עם ביתו לספרד, לשאת את בת אחיו ר' יחיאל, אשתו הראשונה. וראה להלן.

30. אולי חזר לגרמניה לביקור בלבד, ואביו ניצל את ההזדמנות וביקש ממנו לברר על אפשרות מגורים בטולידו, שם היה ביתו של רבנו כבר י"ג שנים; אך הלשון 'שלחני... לעיר טוליטלה' לא מתאימה להסבר זה. יתכן גם שרבנו לא חזר כלל לגרמניה במשך י"ג השנים שבין הגעתו לראשונה לטולידו לבין השליחות ששלחו אביו לשם, אלא שהה במקומות אחרים בספרד או בפרובנס או בצרפת, ובשלב מסוים שלחו אביו באמצעות מכתב או שליח לשוב לטולידו ולבדוק את האפשרות לקבוע את משכנו שם. וראה להלן שמדברי הרא"ש עצמו בספר מנחת קנאות משמע שבשנת ס"ג בצאתו מאשכנז לא גמר עדיין הרא"ש בדעתו לעבור לספרד דווקא, ועוד שקל להשתקע במלכות סבוי שבצרפת או בפרובנס, ורק בסוף החליט להדרים לספרד. פריימן כותב (עמ' קעד) שרבנו נשלח ע"י אביו הרא"ש לברר את האפשרות להשתקע בטולידו, כאשר רבנו הלך להקביל את פניו לשמע הבשורה שהוא בדרכו לספרד; אך זה לא מתאים לסדר השנים - הרא"ש הטיל על רבנו את השליחות בשנת נ"ח, והוא עצמו יצא מספרד רק בשנת ס"ג! אם נכונה ההנחה שהנחנו שגם ר' יחיאל כבר חי בספרד, סביר להניח שרבנו ביקר בבית אביו בשנת נ"ח ואז נשלח לבדוק את האפשרות שהרא"ש יגיע לטולידו. וראה להלן הע' 42.

31. הלשון כאן קשה. לדעת קויפמן (דור דור ודורשיו כרך ה עמ' 122 הע' 8; גם פריימן מתחבט במשפט קשה זה בעמ' קעד הע' 26) צ"ל 'היניחוני', ורבנו אומר שקהל טולידו לא הניח לו לצאת כדי להביא את אביו, אלא שלחו את שלוחיהם. אך לא מובן כפל המשפטים 'ושלחו בשבילו... ושלחו אחריו'. ואולי צ"ל במשפט 'ולא הניחוהו' במקום טוליטלה - שם עיר אחרת בה היה הרא"ש באותה תקופה; לפי זה המשפט הזה מסביר שהרא"ש התעכב באשכנז עוד חמש שנים, משנת נ"ח עד ס"ג, ולא עזב מיד אחרי שרבנו מצא בשבילו מקום בטולידו, מפני שהקהל במקום בו היה לא הניחוהו לצאת מביניהם'.

32. אם מדובר כאן על חזרת רבנו לספרד - מה פירוש 'ושבתי בשלום אל בית אבי'? ויתכן שנקט את לשון הפסוק, ואין לדקדק כ"כ במילותיו (ואולי משפחת אחיו ר' יחיאל, שעל-פי השערתנו כבר היתה בספרד, נקראה לענין זה 'בית אביו'. רצ"ע).

התיבות המתארות את פטירתה, ולא העתיק אותם מחבר רשימת המצבות³³. לכן לא חייב להיות שמדובר על 'הכסא' של אותה שנה, ויתכן שרבונו חי שנים רבות עם אשתו הראשונה אותה נשא בשנת מ"ו³⁴, עד פטירתה במוצאי ר"ה בזמן לא ידוע. מסתבר שאחרי ששאר האחים הגיעו עם אביו לטולידו בשנת ס"ה נשא רבנו האלמן את מרים בת אחיו ר' שלמה, עימה 'בנה לו בית נאמן' כפי שכתוב על מצבתו. היא היתה צעירה ממנו בשנים רבות, שהרי את אחד מבניהם, חיים, ילדה בשנת צ"ה כשרבנו היה כבר בן ס"ה, ואף לא ברור שבן זה, שנפטר בן י"ד סמוך לפני פטירת הוריו בשנת ק"ט, היה הקטן ביותר³⁵. רבנו קרא לבנו הגדול שלמה, ע"ש אחיו וחוננו, סבו של התינוק³⁶.

הרא"ש בספר

נחזור אל הרא"ש שכבר עזב את גרמניה. כך מתאר הרא"ש עצמו את דרכו לספרד³⁷: 'כאשר התעו אותי אלוהים מבית אבי, ואהיה מהלך מזון אל זן כהולך בשבי, נתתי אל לבי לתור לי מקום מושבי, קרוב לארצי ולמולדתי. ותחילת יציאתי מאשכנז נכנסתי שווייה³⁸, ונמלכתי עם טובי הארץ, וכמוצא שלל רב ששו לקראתי, אלא שאמרו שאדון הארץ סר למשמעת מלך אשכנז, ולא ימרה את פיו לכל אשר יצונו³⁹. ומשם נסעתי ונכנסתי למדינת פרונינצה, וראיתיה ארץ טובה ורחבת ידים והעם אשר בתוכה אנשי מדות תרומיות לפי ראות עיני, כי מצאתים צחי לשון וזכי מוח ובעלי שכל, ונתתי תהילה לאל חיי שהביאני הלום. וביורדי אל חדרי ליבם זימנתי לבנים ומצאתים שחורים, אך יחידים שרידים שנים שלוש גרגירים, מעט מזעיר הנה והנה אשר נגע השם אל לבם להתחזק בתורתו ולפרוש מהמון העם הפונים אל רהבים ושטי כזב⁴⁰. ואמרת לי יחידים, מדוע לא יתחזקו לעמוד בפרץ לבל תושלך אמת ארצה. ואמרו שאין לאל ידם... ובבואי למונטפשייר, שם מצאתי כתר תורה, זיוה והדרה, תורה וגדולה, ורחבה ונסבה למעלה, כעיר שחברה לה, עיר ואם בישראל, משם תצא תורה והוראה לכל שואל, בה יאמר ליעקב ולישראל מה פעל אל. אך כי היו שריה כאילים, כובשים פניהם מלהסיר מכשולים, וכל

33. ראה פריימן עמ' קו והע' 33 שקיימות הרבה תמיהות בהעקות של כתובות המצבות; ההעקה נעשתה אחרי שנת כ"ה, ויתכן שחלק מהכתובות כבר לא היו לגמרי קריאות. יתכן גם שהמעתיק לא ידע היטב עברית, ומכאן השיבושים בהעקה. וראה להלן, בעיקר בהע' 140-141.

34. ע"פ המצבה, עי' להלן במבוא.

35. אבני זכרון סי' ד, וראה פריימן עמ' קפג.

36. אם נאמר שהם קראו לו כך רק אחרי פטירת סבו ר' שלמה, אחיו הגדול של רבנו, נצטרך לומר שנוולד בערך בשנת פ"ה; אולם ראה לעיל בהע' 20 שכנראה נהגו אז גם באשכנז לקרוא לבן ע"ש סבו החי, ובוודאי שבבית הרא"ש נהגו כן, ואף אם לא נהגו כך באשכנז כבר כתב פריימן שבמשפחת הרא"ש נהגו כך לפחות אחרי שהגיעו לספרד, עיי"ש.

37. תשובת הרא"ש בתוך ספר מנחת קנאות (לעיל הע' 13) פרק עא עמ' תקצו-תקצו.

38. נסיכות סבוי בגבול צרפת-איטליה.

39. ולכן הרא"ש לא היה יכול להישאר שם; פריימן עמ' כז מסביר שרוחנות סבוי היתה כפופה לקיסר גרמניה, והרא"ש הבין שאין סיכוי ששליט החבל יוכל להגן עליו מפני הקיסר.

40. הכוונה לנוטים אחרי הפילוסופיה. עי' מ"ש פריימן עמ' כט-לא בענין המחלוקת הקשה שהסעירה באותה תקופה את יהודי פרוונס וספרד על דבר הייחס לפילוסופיה ופירוש התורה באופן אליגורי, והשפעת הענין על הזולזול בשמירת מצוות. ר' אבא מארי בן משה מלונגיל הזעיק את גדולי חכמי הדור למלחמה בתופעה זו, והצליח בסופו של דבר לשכנע את הרשב"א לחתום על חרם על לימודי פילוסופיה, שגם הרא"ש חתם עליו חודשים ספורים אחרי הגיעו לספרד. את כל הכתבים הקשורים לפרשה אסף ר' אבא מארי לקובץ שנקרא 'מנחת קנאות' (ראה לעיל הע' 13).

איש הישר בעיניו יעשה⁴¹... משמע שרק בלית ברירה פנה הרא"ש דרומה לספרד, ולא זאת היתה תוכניתו הראשונה⁴².

למרות שינויי הדעות והמנהגים שלו⁴³, ואע"פ שטולידו היתה קהילה ותיקה ובעלת מסורת⁴⁴, הסכימו גדולי טולידו, הזקן ר' אברהם אבן שושן, חברו ר' יעקב ב"ר יוסף ושאר "זקני טולידו"⁴⁵, לקבל עליהם מנהיג בעל שיעור קומה כמו הרא"ש. מסתבר שלהחלטה זו היו כמה מניעים: יתכן שהיה זה בהמלצת הרשב"א, שכבר שנים רבות היה בקשרים הדוקים עם מהר"ם מרוטנבורג ועם הרא"ש תלמידו, וידע להוקירו כערכו⁴⁶. עוד אפשר שגדולי טולידו רצו 'להחזיר עטרה ליושנה', ולהעמיד שוב אחד מגדולי ישראל בראש הקהילה גם ב'מחיר' של שינויי דעות ומנהגים; מאז פטירת הרמ"ה בשנת ה"א ד' היתה ירידה כללית במעמדה התורני של טולידו, ומשום מה לא העמידו הרמ"ה, ואחריו רבנו יונה ששהה בעיר שנים מעטות ונפטר בה בשנת כ"ג, ממלאי מקום גדולי תורה. עד שנת מ"ה היה רב העיר ר' טודרוס ב"ר יוסף הלוי אבולעפיה, אחיינו של הרמ"ה⁴⁷, אך הוא לא הצליח לשנות את המצב מיסודו. גם אופן הלימוד המקובל אז בטולידו היה יותר הלכתי, תוך לימוד הרי"ף והרמב"ם, ופחות 'למדני' כמנהג צרפת

41. ולכן המשיך הרא"ש בדרכו דרומה לספרד. דרך אגב, החוקר יצחק בער כתב (תולדות היהודים בספרד הנוצרית מהד' תשכ"ה עמ' 174 ואילך) שבעקבות פגישת הרא"ש עם הרשב"א, אחרי שעבר דרך צרפת ופרובנס והגיע לברצלונה, והתאכזב מאוד מהתפשטות לימודי הפילוסופיה בפרובנס וגם בספרד, התחילה בספרד פעולה נגד המתפלספים הקיצונים.

42. בניגוד למשתמע מדברי רבנו יהודה עצמו, שאביו שלח אותו כבר בשנת נ"ח להכין לו מקום בטולידו. ויתכן שלמרות המקום המוכן לו בטולידו היה מעדיף הרא"ש להרחיק פחות ולהישאר באחת הקהילות בדרך, אם היה מוצא אותן מתאימות מכל הבחינות. וראה לעיל הע' 30.

43. בענייני דעות הדבר בא לידי ביטוי בולט בשו"ת הרא"ש כלל נה סימן ט, בויכוחו של הרא"ש עם תלמידו ומקורבו בן טולידו ר' ישראל ישראלי. ו"ל הרא"ש: 'ועל שכתבת מגורת השכל וגורת הדת - מה אשיב על זה, לא תהא תורה שלנו כשיחה בטלה שלכם, חכמת הגיונכם, אשר הרחיקו כל חכמי הדת, נביא ממנה אות או מופת לחייב ולזכות ולאסור ולהתיר... יביאו ראייה מהם לחוקים ומשפטים של משה רבינו עליו השלום, ולפסוק דינין במשלים שהורגלו בהם בחכמת הגיונכם? האף אין זאת, וכי בימי ובמקומי יפסקו הדינין על פי המשלים? תהילה לאל בעודי חי עוד יש תורה בישראל להביא ראייה מהמשנה וגמרא בבליית וירושלמית, ולא יצטרכו להביא משלים לפסקי הדינים, כי חכמת הפילוסופיא וחכמת התורה והמשפטים אינן על דרך אחת, כי חכמת התורה היא קבלה למשה מסיני והחכם ידרוש בה במדות שניתנה לידרש בהם ומדמה מילתא למילתא, אע"פ שאין הדברים נמשכים אחר חכמת הטבע אנו הולכין על פי הקבלה, אבל חכמת הפילוסופיא היא טבעית... לכן אין להביא ראייה מדבריהם, לעשות אות ומופת וגזרות ומשלים על משפטי ה' הישרים'. בענייני הלכה כתב הרא"ש כלל כ דין כ: 'ודע, כי אני לא הייתי אוכל [עופות] על פי המסורת שלהם [בני פרובנס], כי אני מחזיק את המסורת שלנו וקבלת אבותינו ז"ל חכמי אשכנז שהיתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימות החורבן, וכן קבלת רבותינו בצרפת, יותר מקבלת בני הארץ הזאת'. וראה מ"ש הרא"ש על בעלי התוספות בייחס לגדולי ספרד (שו"ת הרא"ש כלל צד דין ה): 'שהיו מופלגין יותר בחכמה ובמנין, ולא שיש בי כח להכריע בין גדולתם, אלא לפי השמועה ששמענו וקבלנו'.

44. כאשר רצו כמה מתושבי העיר טולידו לאמץ את תקנת טודילה שיש לפסוק כרמב"ם בכל מקום, ואף הסכימו שהכרעת הרא"ש תהיה מכרעת בכל מקום שבו הכריע בניגוד לרמב"ם - ענה להם רבנו בסי' נד שאין להם ללמוד מאחרים, אלא אדרבה - ששאר הקהילות ילמדו מהם, טוליטולה היא עיר ואם בישראל, וגדוליה - גדולי גולת אריאל. ועי' עוד בענין ההסכמה לדון כרמב"ם בהערותינו להלן על סי' נד, ובסי' פא הע' 61 (להלן עמ' פ) והע' 175 (להלן עמ' 19).

45. ראה לדוגמה את שמות החותמים על החרם בענין הפילוסופיה ב'מנחת קנאות' (לעיל הע' 13) פרק קב עמ' תתמא.

46. ראה לדוגמה בשו"ת הרא"ש כלל ב סי' יד מכתב של הרא"ש אל הרשב"א, ועוד רבים. הרשב"א עצמו שכן בברצלונה שעל חוף הים התיכון, בירת מחוז קטלוניה, ואצלו שהו הרא"ש וביתו שבעה ימים בדרכם מפרובנס שבצפון מזרח ספרד אל טולידו שבמרכזה (ראה פריימן עמ' כח).

47. לו מייחסים את סי' צא להלן בשו"ת, עי' תולדות היהודים בספרד הנוצרית ליצחק בער עמ' 508 הע' 60, וב'דעת' 11 תשמ"ג עמ' 47 ואילך.

ואשכנו. גדולי טולידו ציפו בצדק שהרא"ש יוכל לשנות מיסודו מצב זה, ולהחזיר את תפארתה התורנית של העיר למעמדה הראשון⁴⁸. ואכן, תלמידים רבים נהו אחרי הרא"ש⁴⁹, ורבים מחכמי דורו מביאים מדבריו⁵⁰. וכך כתב רבנו בצוואה [סוף פרק ד עמ' קפט]: 'מאת ה' היתה זאת [להביא את הרא"ש אביו לספרד] להעמיד תלמידים רבים בארצות ספרד, צדקת ה' עשה ומשפטיו עם ישראל. כי לא היו בארצות אלה פירושים מדויקים, וגם עשה לתלמוד פירושים ופסקים, ובכל מקום אשר פרישותיו ותשובותיו ופסקיו יגיעו - חוקי האל ותורותיו יודיעו.

הרא"ש התקבל לרב בטולידו, ונהג שם את רבנותו ברמה. רבות דנו על הנהגת הרא"ש ובניו בספרד, האם נטו לפסוק כחכמי אשכנז גם אחרי הגירתם לספרד משום 'אל תטוש תורת אמך' - או שקיבלו עליהם את מנהג המקום⁵¹. נראה שבדרך כלל התשובה הראשונה נכונה; גם בהיותם בספרד המשיכו לנהוג ולפסוק כמנהג אבותיהם ורבתיהם. לדוגמא ניתן לציין את המובא בסידור רבי שבתי סופר מפרמישלא⁵² אודות המנהג לומר 'צדקתך צדק' בשבת במנחה, שמנהג בית הרא"ש המשיך להיות מנהג אשכנז הקדום לומר את הפסוקים בסדר האשכנזי המקובל (פסוק ראשון 'צדקתך צדק'), והם לא עברו לנהוג כפי שנהגו בקהילות ספרד (פסוק ראשון 'צדקתך כהררי'). אם כי הטור כתב בסי' רצב שמנהג ספרד נכון יותר. כך שאפשר לומר שמשפחת הרא"ש שמרה, לפחות בדור הראשון, על מנהגיה, אולם לעיתים קבלו בניה את מנהגי ספרד. כמו כן נמצא שתשובותיו של הרא"ש שהגיעו לידינו רובן מתקופת ספרד, ובכל זאת כמעט שאין בהן התייחסות למנהגי ולרבני ספרד; להיפך - הרא"ש בתשובותיו הוא חכם אשכנזי לכל דבר, והרמב"ן והרשב"א מוזכרים בכל תשובותיו פעמים ספורות בלבד⁵³. אמנם ההלכה היא שיש לשנות את המנהג כאשר עוקרים ממקום שלא עמ"נ לשוב אליו עוד, ויש לקבל את מנהג המקום החדש, וכך בוודאי עשו הרא"ש וביתו במה שהיו מחוייבים בו על פי הדין; אולם הם הביאו עימם לספרד את כללי הפסיקה והמסורות של אבותיהם ורבתיהם שבאשכנז ואת כתביהם, ובכך בוודאי שהם השפיעו על שינוי מנהגים בספרד בנושאים מסויימים.

48. עיין מ"ש על כך באריכות ד"ר יהודא דב גלינסקי, 'ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה הי"ד', רמת גן תשנ"ט, ח"א פרק שני.

49. כפי שתיאר זאת ר' יצחק ישראלי בציטוט שהבאנו בראש המבוא.

50. כך למשל בהגדת 'זכר צדיק' (מהדורת ר"ש שפיגל, ירושלים תשנ"ד, ועיי"ש במבוא) מוזכרים הרא"ש ומנהגיו פעמים רבות.

51. ראה במ"ש גלינסקי (לעיל הע' 48) ח"ב פרק ד.

52. כרך ג עמ' 445.

53. בניגוד לעשרות הזכרות של רבו מהר"ם מרוטנבורג וגדולי אשכנז אחרים; עיי' מ"ש י"מ תא שמע במאמרו 'רבנו אשר ובנו ר' יעקב בעל הטורים: בין אשכנז לספרד', פעמים 46-47 תשנ"א, עמ' 78-80, ומ"ש ר"ש שפיגל במבואו להגדת 'פסח דורות' לר' יצחק אלאחדב (ירושלים תש"ט) עמ' ג-ה, ובספרו 'עמודים בתולדות הספר העברי - כתיבה והעתקה' (רמת גן תשס"ה) עמ' 366-367 והע' 99. אולם מצד שני במס' מועד קטן מוזכר הרא"ש הרבה פעמים את ספר תורת האדם לרמב"ן, וא"א כמובן להתעלם מהתייחסותו הרבה לפסקי הרמב"ם; וראה מ"ש יהודא גלינסקי (לעיל הע' 48) חלק שני פרק שני בענין מקורותיו של הטור. אמנם עיי' במבוא הר"ש שפיגל הנ"ל עמ' כו שגם תלמידי הרשב"א לא מוזכרים את הרא"ש בחיבוריהם, ואפילו נינו ר' יצחק אלאחדב (ראה הע' הבאה) לא מוזכר דברים בשמו; מכאן שהיתה קבוצה גדולה של חכמים אפילו בטולידו וק"ו מחוצה לה, שלמרות מעמדו הנכבד של הרא"ש לא ראו עצמם כתלמידיו.

כל בני הרא"ש ישבו עמו בטולידו. יתכן שסימן להתערותו של הרא"ש בספרד נמצא בכך שבנותיו נישאו לחכמים מבני העיר, האחת לר' יהודה קרשף ש"ץ⁵⁴, והאחרת לר' יצחק אלדבי⁵⁵. מצד שני איש מבני הרא"ש לא מונה בחייו לתפקיד רשמי בטולידו. אולם נוכחותם בספרד עשתה רושם; לדורות נישא ברמה בעיקר שמו של ר' יעקב בן הרא"ש, שזכה לחבר את ספר ארבעה טורים שהפך להיות אחד מעמודי הפסיקה היהודית שנים לא רבות אחר חיבורו⁵⁶. ספר הטורים לא היה יחיד: בדור תלמידי הרא"ש והרשב"א נכתבו עוד עשרות ספרי הלכה, שרק חלקם הגיעו לידינו, ביניהם אורחות חיים וכלבו, אוהל מועד, חוקות הדיינים, ספרי רבנו ירוחם, צדה לדרך ועוד. יתכן שגרמה לכך ההתפתחות הגדולה בלימוד התורה שהביאו הרא"ש וביתו, וכן תלמידי החכמים הרבים האחרים שהגיעו לספרד בעקבות הפרעות באשכנז והגירושים מצרפת, וחיזוק אוירת יראת השמים בקהילות ספרד בעקבות השפעה זו; מחד נוספו הרבה תלמידי חכמים יודעי דת ודין, ומאידך גבר הביקוש לספרי פסיקה הלכה למעשה גם מצד אלו שלא עסקו בתורה⁵⁷.

תאריך פטירת הרא"ש

מצוואת רבנו עולה בבירור שהרא"ש נפטר בשנת פ"א, לאחר כט"ו שנים בטולידו, כפי שכתב תלמידו בעל 'צדה לדרך' בהקדמת ספרו. וז"ל רבנו בצוואה (עמ' קעג): 'ובהיותי בן כ"ח שנה שלחני א"א ז"ל לעיר

54. ראה שו"ת הרא"ש כלל עב דין א. ועי' במבוא הנ"ל להגדת 'פסח דורות' עמ' ו בו הזכרו שני חכמים ממשפחתו של ר' יהודה קרשף: ר' יוסף קרשף (להלן סי' עד [בו הוא מוזכר כדיין] ובשו"ת הרא"ש כלל סח דין א) ור' יעקב קרשף מטולידו (שו"ת הרא"ש כלל קז דין ו, שו"ת הרשב"א ח"ב סי' רצ, נזכר גם בפירוש ר"י נחמיאש לאבות פ"ו מ"ה). ועיי"ש עמ' ט ואילך שר' יצחק ב"ר שלמה אלאחדב (חי בערך בין השנים ק"י-ק"צ, עסק בתורה ובחוכמה, והתפרסם בעיקר בזכות חיבורו בענייני תכונה ובזכות פיוטיו, וכן חיבר את הפירוש על ההגדה 'פסח דורות') היה כנראה נכד של ר' יהודה קרשף ונין של הרא"ש, ותלמידו של נין אחר של הרא"ש - ר' יהודה בן אשר השני (עי' שו"ת הריב"ש סי' מ; וראה עליו להלן).

55. עי' פריימן עמ' סט.

56. להלן בסי' פב מביאים שלושה חכמים מטולידו בשנת ק"ח ראה מספר הטור של ר' יעקב, כדי לחזק את דעת הסמ"ג נגד החולקים עליו, וזהו סימן מובהק לחשיבות הספר כבר בדור שבו חובר; בוודאי תרמה לחשיבותו גם הסמכות של אביו הרא"ש. וראה בספר בעה"ת לאורבך ח"ב עמ' 544, ועי' פריימן עמ' קנ (וראה מ"ש י"ד גלינסקי במאמרו 'זוכה זה החכם יותר מכולם שהכל למדו מספריו, על תפוצת ארבעה טורים לר' יעקב בן הרא"ש', 'סידרא' יט תשס"ה עמ' 45-25).

57. ח"ל ר"מ ב"ר אהרן בן זרח בהקדמת 'צדה לדרך': '[בעלי התוספות היו] חכמים בקיאים וגדולים בגמרא בצרפת ואשכנז אין מספר, ובסיבתם של רבינו שלמה [=רש"י] וניניו למדו גמרא ולומדים בכל המקומות ששמענו וידענו שלומדין הבבלי, והם הסיבה הרחוקה והקרובה. ובשנת חמשת אלפים ושישים וחמישה העיר ה' את רוח ה"ר אשר בן ה"ר יחיאל לצאת מאשכנז הוא ובניו ובני ביתו לגור בטוליטולה, וישב שם והרביץ תורה ברבים והעמיד תלמידים הרבה, ועל ידו החזיקו לומדי הבבלי. ועשה חיבור הפסקים על דרך האלפסי והוסיף בהם דברי התוספות ומדעות בעל החידושים כרמ"ה והרמב"ן ורבינו יונה וה"ר אברהם שחידשו חידושים אחר בעלי התוספות, גם חיבר פרישה וקיצור תוספות ר"ש משאנץ שהיה תלמיד מובהק מר"י בעל התוספות והוסיף בהם דקדוקים ופירושים משאר המחדשים ומהר"ם מרטנבורק שהיה רבו מובהק וכו'; ולהלן שם: 'אמנם ברוב מהומות הזמן, ובחמדת (הכותרות) [המתורות] והדברים שאינן הכרחיים, הולכים הלך וחסור במצוות המחוייבות, ובפרט להולכי דרכים ולמשרתים ורואים את פני המלך, והם תפילה והברכות ולשמור משמרת האיסור וההיתר במאכלות ובשמירת שבת והמועדים וסדר נשים וכו', ולכן כתב את ספרו 'זוהדין דאורחא', הוא ספר צדה לדרך. והאריך בענין זה יהודא גלינסקי (הנ"ל הע' 48) ח"א פרק שלישי. עוד יש לציין שבסי' פא שנכתב בשנת ק"ח מצטטים שני המתדיינים את חידושי הריטב"א שנפטר שנים לא רבות קודם (עי' במבוא המהדיר ר"מ גולדשטיין לחידושי הריטב"א על עירובין מהד' מוסה"ק עמ' 8, שקבע שהריטב"א נפטר בערך בשנת פ', אם כי תמה על כך שבתשובתו סי' קנט הזכיר הריטב"א את הרא"ש בברכת המתים, 'זההרא"ש הרי נפטר בתחילת שנת פ"ח'; אך לפי דברינו [להלן בסמוך] שהרא"ש נפטר בראשית שנת פ"א אין בכך שום תימה, ואפשר לומר שהריטב"א נפטר מעט אחריו); וצ"ל ששניהם היו תלמידי, או שחידושו נפוצו כבר אז בין למדני ספרד.

טוליטולה... אחרי כן כ"ג שנים נפטר א"א ז"ל, גם כי היו בעיר גדולים וחכמים ממני היטה אלי השי"ת חן וחסד בעיני אנשי העיר ועל כיסא א"א ז"ל הושיבוני. היינו: בשנת נ"ח הגיע ר"י בן הרא"ש לטוליטולה, וכ"ג שנה אח"כ, בשנת פ"א, נפטר אביו הרא"ש ז"ל, אחרי ששימש כרבה של טולידו למעלה מט"ו שנים, מקיץ שנת ס"ה עד תחילת שנת פ"א. בהמשך הצוואה [פרק ג ופרק ה] מפרט רבנו את השכר שקיבל מן הקהילה עבור כל שנה ושנה, וחשבון התשלומים מדוייק: רבנו כיהן כרב הקהילה כמעט כ"ח שנים, מתחילת שנת פ"א ועד לקיץ של שנת ק"ט, בו נפטר לבית עולמו. אולם פריימן⁵⁸ מסתמך על כמה רמזים שאינם מוכרחים⁵⁹, וקובע, בעקבות כמה חוקרים שקדמוהו, שהרא"ש נפטר בשנת פ"ח. רמזים אלו אין בהם ממש, אמנם רבים וטובים נמשכו אחר קביעה מוטעית זו⁶⁰.

58. שם עמ' מג ובעיקר הע' 13.

59. כמו למשל על שו"ת הרא"ש כלל ח דין יג, בו מדובר שבשנת ע"ח נדר השואל נדר ואחרי ארבע שנים פנה אל הרא"ש להתיר לו את נדרו, מכאן שהרא"ש היה חי בשנת פ"ב. אולם יתכן שזו ט"ס פשוטה והכוונה לשנת ע"ה ולא ע"ח, שהרי א"א להתעלם מהעובדה שאין בשו"ת הרא"ש תשובות מתוארכות שתאריךן אחרי שנת פ'. או הכתוב על המצבה שרבנו החזיק 'בא"ך' שנים בישיבת אבותיו, והיות ורבנו נפטר בשנת ק"ט הרי כ"א שנים קודם היא שנת פ"ח. אולם א"כ היה צריך להיות כתוב 'א"ך', ולא 'בא"ך'! נראה שצ"ל שם 'בא"ף' שנים, והכוונה שמונה לרב בשנת פ"א, מיד אחר פטירת אביו (וראה להלן בהערות על נוסח המצבה). כמו כן אין ראייה מנוסח מצבת אשת הרא"ש שנפטרה בשנת פ"ח שגם הרא"ש נפטר בשנה זו, למרות שעל מצבתה (המשותפת למצבת בעלה הרא"ש) כתוב 'בחייהם ובמותם לא נפרדו'. וראה להלן הע' 155 שתלמידי הרא"ש נדרשים להעיד בחודש תשרי ובחודש מרחשון שנת פ"א שתשובות מסויימות הן מאת רבם, וסביר להניח שהרא"ש היה חולה לכן היו צריכים את עדותם, וזה מתאים לכך שנפטר לאחר זמן קצר. ובענין מנין השנים בצוואה, הנה כל לשונו של רבנו [עמ' קעג]: 'ובהיותי בן כ"ח שנים שלחני א"א ז"ל לעיר טוליטולה לתור שם מקום, וכן עשיתי. ושלחו קהל טוליטלה בשבילו, ולא הניחוהו קהל טוליטלה יצ"ו לצאת מביניהם, ושלחו אחריו שלוחיהם. ובחזרתי ארבו עלי גוים עריצים, לקחת נפשי זממו, [וננער] [ונבצר] מהם כל אשר [זממו] [זימו]. ואלוהי אבי היה עימדי, ומלאכיו חנו סביבי, ושבתי בשלום אל בית אבי. אחרי כן כ"ג שנים נפטר א"א ז"ל, גם כי היו בעיר גדולים וחכמים ממני, היטה אלי השי"ת חן וחסד בעיני אנשי העיר, ועל כסא א"א ז"ל הושיבוני. וכו'. זהו הנוסח השלם של המשפט שהבאנו בפנים קטוע. כל קורא ישפוט שאין כאן תיאור כרונולוגי מדוייק של חייו הרא"ש ולא של חייו ר' יהודה בנו הכותב, אלא ראשי פרקים בחייו. כך שא"א לומר, כמו שכתבו כמה חוקרים, שכ"ג השנים שכותב רבנו יש למנותן מאז הגעת הרא"ש לספרד עד מינויו של רבנו כממלא מקומו, שהרי רבנו לא מזכיר כלל במשפט זה את הגעת הרא"ש לספרד, אלא מתאר תיאור לא ברור (ראה בהצעות התיקונים לנוסח הצוואה להלן עמ' 22-23) של מאמציו שלו להביא את אביו הרא"ש לטולידו, ואח"כ את מינויו לממלא מקומו לאחר פטירתו; התאריך הקודם שמוזכר הוא השליחות שקיבל בשנת נ"ח להכין את מקום אביו בספרד, וכ"ג שנים אח"כ מינו אותו במקום אביו. לא נראה לענ"ד שאפשר להפוך את הדברים.

60. כך למשל בספר 'סדר החכמים וקורות הימים' בחלק 'קצור זכר צדיק לרב יוסף בן צדיק' עמ' 97 כתוב שהרא"ש נפטר בטולטלה [במוצאי] שבת ט' ימים למרחשון שנת ה' אלפים פ"ח, ושם עמ' 109 מספר הקבלה לר' אברהם ב"ר שלמה כתוב שבשנת חמשת אלפים ע"ח חרה אף ה' בעמו, וימת המלך צרפת שהיה מולך על נאברה, וקמו עם הארץ להשמיד להרוג את כל היהודים אשר בקאשטיליאי, והרגו בנבארה וקאשטיליאי ובשאר מקומות כמו ששת אלפים יהודים, ובאותה שנה נפטר ה"ר אשר ז"ל [א"א] להיעזר ביום בשבוע לקבוע את השנה, כי גם בשנת ע"ח וגם בשנת פ"א וגם בשנת פ"ח חל ט' במרחשון ביום ראשון!]; נראה שאחד משני כותבים אלו העתיק מהשני, ואין ספק ששנת ע"ח הוא ט"ס - כי מות מלך צרפת והמהומות שהיו אחרי כן ארעו בשנת פ"ח, וצ"ל שהמצרף צירף בטעות לשנה זו את מיתת הרא"ש שאירעה שבע שנים קודם. ושם בעמ' 441, בליקוטים מ'דברי יוסף' לר' יוסף בן יצחק סמברי, כתוב שהרא"ש נפטר בשנת ה' ופ"א ליצירה, והוא העתיק כנראה מספר 'צדה לדרך', שכתב באותו לשון ממש (עמ' 243). אמנם היה מקום לטעות מלשון הצוואה 'אחר כ"ג שנים נפטר א"א ז"ל' שהכוונה אחר כ"ג שנות רבנות וכנ"ל בהערה הקודמת, והיה מקום לטעות מהנוסח במצבה שרבנו היה רב 'א"ך' שנים, וכן מכך שהמצבה משותפת לו ולאשתו והיא הרי בוודאי נפטרה בשנת פ"ח; ובכל זאת נראה שלמסקנה הדעה שהרא"ש נפטר בפ"ח אינה נכונה, אלא שהוא נפטר בשנת פ"א, וכנ"ל. גם י"מ תא שמע סבר בתחילה שנפטר בשנת פ"ח, אולם במאמרו ביציק' נג (תשמ"ח) עמ' 367 בהערה חזר וקיבל שהרא"ש נפטר בשנת פ"א.

רבנו כממלא מקום אביו הרא"ש

למרות המגבלות הבריאותיות שסבל מהם רבנו, ולמרות לשונות הענווה המופלגים בהם הוא משתמש⁶¹, אין ספק שהיה רבנו מגדולי דורו. הוא היה תלמידו המובהק של אביו, בעיקר בשנים בהם היה עמו בספרד, וידע לשלב בין ענוותנותו - לבין כח הכרעה הלכתי ותקיפות בהנהגה. רבנו היה איש הלכה כפי שנראה מתשובותיו - וגם איש מוסר כפי שעולה מצוואתו, נושא תורתם של תלמידי בעלי התוספות ושל חסידי אשכנז - וגם בעל ידע מסויים בפילוסופיה ויידע מקיף בתכונה⁶². רבנו לא מונה ע"י אביו הרא"ש, אלא נבחר ע"י הקהילה⁶³ למלא את מקום אביו מיד עם פטירתו⁶⁴. הדבר מעורר שאלה: אמנם אחיו הבכור ר' יחיאל נפטר בחיי אביו, ואחיו הגדול ר' שלמה לא היה ידוע בתור פוסק אלא יותר כחסיד⁶⁵, אך אחיו ר' יעקב היה בחיים ושימש כדיין בקהילה, ותמוה לכאורה שנבחר ר' יהודה הצעיר יותר!⁶⁶ ניתן אולי לשער שר' יהודה מונה למלא את מקום אביו מפני שחי בטולידו הרבה יותר שנים מאחיו ר' יעקב, כך שהיה הרבה יותר 'ספרדי' ממנו. יתכן שזוהי כוונת הביטוי 'זיתנהו לחן בעיני עמו' שכתוב על מצבתו ושנוי בצוואתו [עמ' קעז], שר' יהודה התאים לשמש כרב לקהילת טולידו יותר מאחיו ר' יעקב. בכל אופן נראה שרבנו חשש מלקבל עליו את התפקיד הזה, וזהו פירושו של המשפט בצוואה [עמ' קעד]: 'ידיה היום ואני יושב ודומם, ולבי בקרבי אשתומם, ובידי ספר כתובים.

61. למשל [צוואה עמ' קעג-קעד]: 'גם כי היו בעיר גדולים וחכמים ממני, היטה אלי השי"ת חן וחסד בעיני אנשי העיר, ועל כסא א"א ז"ל הושיבוני. ואני ללכת באלה לא ניסיתי, גם לא עמדה לי חכמתי. ואני גר ותושב, למאומה נחשב, נמשל כבהמה, ולדעת חכמה לא הגיע שכלי, ולא מצאתי און לי וכו'. ולפני כן: 'בהיות אמי מורתי הרה ממני אמרו לה בחלום שתלך בן ואם היתה רוצה שיהיה חכם או עשיר, והשיבה שהיתה רוצה שיהיה חכם. ואם לפי האמת חלומות הוא ידברו, כי לא למדתי חכמה לפי ההטעאה, קצתו נתקיים, שמדמין העולם שאני יודע ספר וכו'. ובסי' ע: 'על אחת כמה וכמה צעיר כמוני אשר הזמן מארץ מולדתי הוציאני, וטוליטולה טלטלי גבר טלטלני, טרם למדתי חכמה וכו', אותה לשון שבצוואה. ולהלן עוד כמה לשונות ענווה בתשובותיו; בסי' נח: 'ואני איני כדאי שאתם שולחים לי, אבל למלאות מצוותכם לא אוכל להשיב פניכם'; וכ"ה בסי' סט: 'איני כדאי שתשלח לשאול ממני, אבל ענותנותך הביאך למידה הזו לידע דעתי'; וכ"ה בסי' עט: 'נשאתי ונתתי בענין עם הת"ח והזקנים ואנשים נכבדים... ואני איני כדאי שאתם שולחים לידע דעתי'; ובסי' עג הוא כותב: 'הנה כתבתי דעתי הקצרה וכו', ועוד. ובסי' עא כתב רבנו: 'מה שכתבת שאודיעך עיקר הדין, איני יודע מהו, אבל אודיעך דעתי... ענותנותו של רבינו באה לידי ביטוי גם בייחסו של רבינו לשואלים; כך בריש סי' נח: 'המשכילים רבי פעלים הזקנים הנכבדים אשר בקורטובה יצ"ו, ישמרכם השומר אמת לעולם, כחפצכם וחפץ הבא על החתום, דורש שלומכם וטובתכם'; וכן להלן בריש תשובה עט: 'החכמים המשכילים, רבי פעלים, אשר במעלות חכמה עולים, נכבדי הקהל הקדוש והטהור אשר בקורטובה, וזקנים ורבני התורה אשר בה, ישמרכם אל עליון, וישלח עזרכם מציון, כחפצכם וכחפץ נאמן אהבתכם הבא על החתום, דורש שלומכם וטובתכם, ומודיע למעלת כבודכם, שהגיעו לידי אגרתכם'; כך גם בסי' סט: 'החסיד העניו, מאושר בכל עניניו, ארי שבחבורה, משיב מלחמה שערה, הרב הגדול ה"ר אברהם נר"ו, ישמרך אל עליון, וישלח עזרך מציון, כחפצך וחפץ הבא בחתום, דורש שלומך וטובתך, ושמח ברפואתך. ראיתי שאלתך, ואיני כדאי שתשלח לשאול ממני, אבל ענותנותך הביאך למידה הזו לידע דעתי...'

62. היה לרבנו שיח ושיג בנושאים פילוסופיים שלא כמקובל בבית אביו, כפי שעולה ממכתבו לאביו בנושא גלגול הנשמות (להלן סי' קב): 'רבים תמהים על סברת הגילגול, ונראה לי ליישבה ולתת טעם לדבריהם וכו'. ובענין התכונה - ראה להלן בנספח 'ליקוטי דברים' עמ' קפח אות ח.

63. ראה להלן בשו"ת סי' נד: 'בחרתם בי לישב על כיסא א"א ז"ל'.

64. ראה בנוסח המצבה להלן: 'תיכף (עת) [עם] פטירתו'.

65. בהקדמה לצדה לדרך כונה 'חסיד, משתדל במצוות וגמילות חסדים'.

66. עי' פריימן עמ' קעז סוף הע' 34. היה אף שיתוף פעולה ביניהם בפסיקת הלכה, עי' סי' סב בסופו בהערת העורך ר' אשר ב"ר שלמה: 'שוב מצאתי מכתיבת מרי דודי ה"ר יעקב תשובה אחרת בצידה של זו על זה המעשה, ונראה שהסכימו שניהם עליה, כי כתבה בלשון רבים, גם אני מצאתי בה הגהות מכתיבת מרי ה"ר יהודה ז"ל'; ובסי' עג כותב רבינו 'ושלח לאחי ה"ר יעקב נ"ר ולי'; ובסי' ק כתוב: 'שאלוני רבותי ה"ר יעקב ואחיו ה"ר יהודה בני הרב הגדול מורי ה"ר אשר ז"ל'.

ואומר, איך יעלה גורלי ואחשבהו לסימן לי. ואפתח ועלה בידי הפסוק הזה - ויאמר נתן אל דוד כל אשר בלבבך עשה כי האלהים עמך. וכאשר הפסוק הזה נודמן לי שמחתי, ואמרתני אע"פ שאין נחש - יש סימן.

בצוואתו [פרק ג עמ' קעז] מתאר רבנו בפרוטרוט את השכר ('התנאי') שקיבל מאת הקהל⁶⁷, ועד כמה הקפיד לא לקבל מתנות מאיש: 'ולא לקחתי מימי מתנות מיחיד, רק אלף וארבע מאות זהובים שנתנו לי שלושה אנשים שביקשתי מהם להלוות לי מעות ולא רצו בהלוואה ונתנו לי הסך הנזכר, ומפני גדולתם ומעלתם לא יכולתי להשיב פניהם מלקבלם, ונתתים לנישואי אחותי... לאחר עשר שנים, שבחלקן לא נטל את השכר שהגיע לו, התכווין לעזוב את העיר, ואז החל לקבל שכר קבוע של 1500 זהובים לשנה; אחרי עוד עשר שנים, כאשר שוב חשב לעזוב את טולידו⁶⁸ - הכפיל לו הקהל את שכרו, ואף התחייב לפרנס לאחר אריכות ימיו את בניו הלמדנים ואת אשתו, ולתמוך בבניו שתורתם אומנותם גם בחייו. וז"ל [צוואה עמוד קעח]: 'והתנאי שנתנו לי הקהל יצ"ו לא נתנו לי בשביל שביקשתי מהם שיתנו לי, כי ידעתי כי איני ראוי לכך, אך מרוב חסדם ואהבתם עם א"א הרב ז"ל. ובשנה העשירי שמעו הקהל שהיה רצוני לבקש מנוח במקום אחר, וקבעו לי אלף ות"ק זהובים בשנה, ואם היה רצוני ליקח מהם יותר שיהיו נותנים, כמו שמפורש בכתבם אשר בידי. (משנת) [ובשנת] ק"א... נשמע לגדולי הקהל יצ"ו שהיה רצוני ללכת למדינת אישביליא, ביקשו [אותן] לישראל, והחזירו לי התנאי ג' אלפים זהובים בשנה... במקביל, לפחות בתחילת התקופה הזו, עסק רבנו גם בעסקי כספים לפרנסתו, נכנס לשותפויות, לווה והילוה. וכך הוא כותב בצוואה [פרק ו עמ' קפא-קפב]: 'קשה לי מאוד להיות צריך לקחת תנאי, ואם הייתי יכול לעבור זולתו לא הייתי לוקח אותו. אבל מה אעשה וההוצאה היא גדולה, ובממון שתחת ידי איני יכול עם לימודי רק ע"י אחרים, והקרן בסכנה, והריוח מעט, והמשתדלים לוקחים חלק בראש ובטורח גדול נותנין לי מה שנותנין, עד שאני בעוני, כמצפה לשולחן אחרים. אבל אם יסכים האל ית' על ידי ואפרע החובות שעלי, אפשר שאעבור זמני בלא תנאי הקהל כולו או מקצתו, וכך הרי נהג בפועל במשך תקופה מסויימת וכנ"ל. נראה בכל אופן שפרנסתו היתה ברווח יותר מאביו ואחיו שפרנסתם היתה דחוקה, ועל כך הוא מודה לה' כמה פעמים בצוואתו.

פסקיו ודרכי הנהגתו

רבנו התקין תקנות, אולי אף מיד לאחר פטירת אביו; ראה לדוגמא להלן סי' מו: 'לגבות שכר דירה מהלווה מדירתו הממשוכנת] אינו ריבית קצוצה כיון שהמשכונות הם בנכייטא, אבל מכוער הדבר. ובכאן בטוליטולה היו נוהגין לעשות כן, ולאחר פטירת א"א ז"ל עשינו תקנה שלא ימשכן אדם ביתו וישאר דר בו, וכן נוהגין עתה'. וראה שם הע' 4 שגם הרא"ש הסכים שאין ראוי לגבות שכר דירה במקרים אלו אך לא כפה את דעתו, ובא רבנו בנו לאחר פטירתו וקבע הנהגה זו כתקנה קבועה, וכן נהגו מאז⁶⁹. יותר מאוחר כאשר רצו חכמי העיר לשנות את כללי הכרעת ההלכה, ולסמוך בכל מקום על הרמב"ם חוץ מאשר כאשר הרא"ש פסק בפירוש הפוך, כתב להם רבנו⁷⁰: 'ואשר אמרתם שיש מחלוקת בין פוסקי

67. ברור שאת שכרו קיבל משנת פ"א. פריימן, לשיטתו שהרא"ש היה עוד בחיים בשנה זו, טוען שרבנו מונה כעוזר בשכר לאביו; אך עובדה זו אינה רמוזה בשום מקום. ועי' פריימן עמ' קעח-קעט.

68. פריימן עמ' קעט והע' 68 מקשר בין כוונתו של רבנו לעזוב את העיר בשנת ק"א לבין רצון אנשי העיר לקבוע את הפסיקה כרמב"ם כמבואר בסי' נד, אך אין לדבריו מקור. ועי' לעיל הע' 44 ולהלן הע' 71.

69. כתב הרא"ש בשו"ת כלל צא דין ג, הביאו הטור יו"ד סי' קעב, שו"ע סע' ב: ועל משכנתא שעושיין בכאן שראובן ממשכן ביתו לשמעון ולוי שוכרו משמעון, וראובן דר בביתו ופורע השכר, אני אוסרו... אבל ריבית קצוצה לא הוי, כיון שלא פסק לו ריבית על ההלוואה... ולכתחילה יש לאוסרו, ואין לדיין להשתדל בו. עכ"ד. כבר הזכרנו שלא כל תשובות הרא"ש הגיעו ליד רבנו, אמנם יש לתמוה על שעשו תקנה בדבר שאביו הרא"ש כבר אסר. ואולי הרא"ש לא עמד על דבריו, כמו שכתב שאין לדיין להשתדל בו. וראה עוד להלן סי' סא, שם דן רבנו בענין הלוואה על בית השוכר.

70. סי' נד.

הדינין⁷¹ - מהיום ארבעים שנה⁷² לא היה כ"כ מעט מחלוקת בין הפוסקים כמו עתה, ובכל פעם שאנו מתקבצים אנו מסכימים לדעת אחת, שבח לאל. ומוסיף רבנו וכותב לראשי הקהל: 'ואם ח"ו בשלי הצער הגדול הזה - שלחוני מאתכם ואסע מזה, גם כי אני מאמין שאע"פ ששמעתם מוציאי דיבה עלי, ולפעמים בעת הכעס אתם אומרים אותו בפיו, שאינו כן על לבבכם. כי אתם עדי, וגם כל הקהל יצ"ו, כי מן היום אשר בחרתם בי לישב על כסא א"א ז"ל - שלא נשאתי פנים לשום אדם בדין. ואפשר שבשגגה טעיתי, כי בער אנכי מאיש ולא בינת אדם לי; אמנם אם במרד ואם במעל ובמזיד עשיתי עול לשום אדם - לא יאבה ה' סלוח לי. ועל כן קשה עלי מאוד שחושדין אותי בשום דבר מזה'⁷³. נראה שאחרי דברים אלו שקטה העיר, ורבנו המשיך להנהיגה מבחינה רוחנית עד יומו האחרון.

ואכן, לא תמיד היה פשוט להיות מרא דאתרא של קהילה קדושה, שבה מצד אחד תלמידי חכמים חשובים, ומצד שני גבירים תקיפים ועשירים ומקורבים למלכות. כך מובא בענין מסויים שגדולי העשירים המשרתים את פני המלך והשרים מתחזקים לחדש התקנה בדבר זה, גם כשהיא לא היתה לרצונו של רבנו⁷⁴, ועל אחרים נכתב 'ואלה האחים היו עשירים והיו מוחזקים עם השופטים ועם בעל המבצר והיו עושים מה שהיו רוצים... והשופטים הם תחת ידם'⁷⁵. בין יהודי העיר היו אף כאלו שלא נמנעו מלמסור ולהלשין: 'כי הדבר ידוע שמי שהוא מוסר או מלשין הגויים מקרבין אותו להנאתן'⁷⁶. היו לא מעטים משולי הקהילה שקירבתם לגויים פגעה מאוד ביהדותם; כך מסר מלשין אחד לפרש אחד גוי ממכריו יהודי אחר שהיה בעל חובו ולא היה לו מה לפרוע, 'עד שלקחו [אותו פרש]... והלקוהו במלקות ותלוהו כדי ליסרו... כי הוא הפרש אלם, ויוסרו ולא במשפט יביאנו, וכפשע היה בינו ובין המות'⁷⁷! גם בענייני צניעות נבעו פרצות בקהילה: 'יש כאן בני אדם שאומרים לבער מן העיר נשים מופקרות... ויש אומרים מוטב שישארו בעיר ואל יתערבו זרע קודש בבנות נכר ויבוא לידי סכנת נפשות'⁷⁸...

אף מקרי אלימות קרו, בטולידו ובמקומות אחרים בספרד: היה דרוש להטיל חרם על מי שיכה אדם כלשהו, שיפרע סכום ידוע או שישאר תפוס במאסר⁷⁹. היה מקרה שהיכה שאול ליצחק 'מכות אכזרי... הכאה שמת ממנה ההרוג'⁸⁰. היו מקרים של הכאות באגרוף⁸¹, בסכין⁸², ומקרים של 'אלימות במשפחה'⁸³ ואלימות נגד דיין⁸⁴: 'היה מהלך הדיין לבית הכנסת להתפלל, ארב לו הנידון והיכהו על

71. ובגלל המחלוקות בין הדיינים רצונכם לקבוע שההכרעה תהיה תמיד לפי הרמב"ם, וכנ"ל.

72. יתכן שרבנו מונה ארבעים שנה מאז שהגיע אביו הרא"ש אל טולידו ועד עתה שרבנו בזקנותו והמחלוקות בין הפוסקים בעיר התמעטו, או - חזה נראה יותר - מאז שהגיע רבנו עצמו לטולידו בשנת מ"ה ועד שנים ספורות אחרי שמונה לתפקידו (בהנחה שסי' נד נכתב בשנת פ"ה בערך; גם תוכן הדברים, ראה להלן, מתאים לוויכוח בין הקהל לבין רב חדש-יחסית, ולא בינם לבין רב ותיק וישיש).

73. יתכן שלא מדובר כאן על רצון הקהל שההכרעה תהיה תמיד כמו הרמב"ם, אלא על מניעת שיקול דעת מהדיין כמו איזה פוסק להכריע בכל מקרה, ולכן נפגע רבנו שחושדים בו שהוא נושא פנים בהלכה; ואכן הקהל, שלא רצו לפגוע ברבנו, חזרו בהם מיד מכוונתם.

74. עי' להלן סי' עח.

75. סי' פ.

76. סי' עה.

77. שם.

78. סי' יז. ועי' להלן בסי' סג - עונש לבאים על הגויות; סי' פ רינן על אשת איש עם גוי, וכן סי' פב, סי' פד, סי' פח, צב - מקרים של זנות עם אשת איש ועם שפחות, וסי' קיג סע' ב. ועי' בסי' צא סע' ד (אך עיי' בסוף הע' 1).

79. סי' לו.

80. סי' נח.

81. סי' עז.

82. סי' פה.

83. סי' עא: ראובן היה שוחק בקוביא ומתקוטט עם אשתו ומכה אותה תמיד...

84. סי' עט (ועי' במאמריהם של פרופ' עסיס 'פשע ואלימות בחברה היהודית בספרד' ביציון' נ תשמ"ה עמ' 221 ואילך, ושל פרופ' וסטרייך בקובץ 'מחקרים בהלכה ובמחשבת ישראל' ירושלים תשנ"ד עמ' 157 ואילך).

כתפו וחתך לו במלבושים וזרת מבשרו, עוד היכהו מכה שניה בפניו מן העין עד סנטרו וחתך לו שתי שפתותיו והשחית הדרת פניו...'

היתה אצל רבנו הרגשה של 'ירידת הדורות'; כך למשל מגדיר רבנו את זמנו כזמן שבו 'הלכות אטומות'⁸⁵, ובהזדמנות אחרת הוא כותב: 'ועתה בעוונותינו נשתכחה תורה מישראל, ואין מבין הגמרא כהלכתה'⁸⁶...

בית דינו בטוליטולה היה בית דין חשוב. הוא היה מוסמך לדון, לכוף, להלקות ולהעניש הן את העוברים על דת והן את אלו שלא צייתי דינא. רבנו היה מקובל על כל תושבי העיר, כפי שעולה מדברי תלמידיו וחבריו בהזדמנויות שונות, וכפי שרשום על מצבתו: 'ויתנהו לחן בעיני עמו'⁸⁷. בצוואתו הוא מציין שגם אנשי השלטון סמכו על הכרעותיו בדין⁸⁸: 'גם אנשי (ממלכות) [המלכות] הסכימו לסמוך עלי בדיניהם, לא מחכמתי ושכלי, כי בער אנכי מאיש ולא בינת אדם לי, אבל נתנני השם לרחמים לפניהם להיות דברי מקובלים להם, ומדמים ברעיוניהם שאיני נושא בדין פניהם'⁸⁹.

85. סי' נד.

86. סי' נו.

87. ראה לעיל. את חיבת השואלים לרבנו ואת סמיכתם רק עליו ניתן לראות מדבריהם בשאלותיהם; כך בריש סי' יח: 'יודע לכבודך גבירי, כי השבוע האחרת נשאלה בכאן שאלה ונחלקו בה הלומדים הדרים בכאן, ואמר לי הדיין ר' ידידיה נר"ו כי שלח (לו) [לך] שאלה בענין... ובריש סי' נו כותב השואל: 'צדיק יסוד עולם, גבר אשר מעולם, משיב מלחמה שעה, לתעודה ולתורה, נר אלהים, מגמת כל ישראל ואשר אחריו כמהים, ימלא האל רצונך וכל משאלותיך, כאשר בלבבך וכנפשך. תחילת תפילתי ותחינתי לבל תאשימני בקוצר תהילותיך, כי לך דומיה תהילה, ואם אוסיף אגרע, אף כי כבוד פה וכבוד לשון עבדך. ועתה בעוונותינו נשתכחה תורה מישראל ואין מבין הגמרא כהלכתה, וגם האחרים במקומות האריכו ובמקומות לא כתבו כל הצורך... והוא מסיים את השאלה: 'אנא אדוני לכתוב מיד התשובה בבירור בראיות מן הגמרא ומדברי המחברים ז"ל, חתומה בכתב ידך, להיות לי לעדה. אשרי הדור אשר אתה שרוי בתוכו, ואשרי אנשיך, ואשרי עבדיך העומדים לפניך לשמוע חכמתך. תגדל ותאדר תורתך, ורחבה ונסבה למעלה למעלה. ושלומך ושלום נטעי נעמנים, כשתילי זיתים, אחי ורעי בניך, ושלום אלופי כל אנשי משמתך, יפרה וישגא בעוד ציץ פורח, ורב שלום עד בלי ירח. נאום המשתחוה ממקומו וכו'; סי' סד: 'גאון החכמה והתעודה, אשר לא יעדה, ה"ר יהודה, ישמרהו ה' ויאריך ימיו בטוב ובנעימים, כרצונו וכרצון יראיו החתומים, השואלים מפיו משפטים צדיקים, ומכל פשע מנוקים, עשויים בנחת וסמוכים, ותורה היא וללמוד אנו צריכים. ועתה אדוננו, עיני כל ישראל עליך להגיד להם דת ודין. ע"כ אנו מחלים פני כבודך, שתעניקנו מברכותיך ומשפע נדיבותך, והודיענו בשלושה עניינים אלה כוונתך... ואדוננו יחתום בידו תשובתו בצידו. ואין לנו להאריך, אלא שיגדיל השם תורתו ויאדיר; סי' עד: 'ולפי שביקש ממנו [הנתבע] שנשגר לך השאלה ולידע אם הדבר כן, לא צוינו למשכנו עד שנדע אמיתת הדבר; ובסי' פז: 'תפארת ישראל, נר גולת אריאל, מורנו אדוננו, נשיא אלוקים בתוכנו, הרב הגדול ה"ר יהודה נר"ו בן הרא"ש ז"ל. לכבוד מעלתך. הודיענו הדרך אשר יראה לך, וממנו אין לנטות. ושלומך והדרך יציץ ויפרח. כחפץ גמול חסדך... בסי' פא כתובים דברים מאת דיני קהילת טודילה בענין פס"ד שעירער עליו אחד הדיינים ורבינו התבקש להכריע ביניהם, ובסוף דבריהם כתבו: 'הארכנו בו יותר מדאי במקומות, וגם בפירוש הדברים ומהותן. ואם ידענו כי לפני כבודך אין צורך כי אם רמיזת דברים בעלמא, אמנם לסתום פה דובר נבלה הארכנו, וכתבנום כמו שהם, כדי שלא לתת פתחון פה לבעל דין לחלוק. ועל כל פשעים תכסה אהבתך. הנה הדברים לפניך הגביר הנעלה כמו שהן, למען יגדל נא מוסרך הטוב והישר להשיבנו על הכל, למען תזכה ותירש טובה וברכה, כיש את נפשך, ונפש נאמני בריתך, אסירי תשוקתך, דורשי שלומך וטובתך כל הימים'.

88. סוף פרק ד, עיי"ש עמ' קפ.

89. רבנו רומז לכך שהמלכות באותה תקופה בספרד נהגה יחס הגון-יחסית כלפי היהודים. להלן סי' סד מסופר שנתן אדוננו המלך נר"ו לדון פידרו בנו עיר אחת, והכוונה היא שהמלך אלפונסו שמלך עד שנת ק"י נתן לבנו יורש העצר פדרו עיר אחת שתהיה תחת חסותו, ומיסיה ישולמו לכיסו. פדרו היה אוהב ישראל, ויתכן שזו הסיבה שיהודים רבים רצו לעבור לעיר שבה הוא יהיה השליט, עיי"ש. המלך פדרו מלך עד שנת קכ"ט, שאז הרגו אחיו חורגו אנריקו (השני) אחרי מלחמת אחים עקובה מדם שפגעה קשות ביישוב היהודי בספרד, ומלך במקומו. ועל כך כתוב בהקדמת היצודה לדרך: 'ידיה בשנה ההיא [שנת קכ"ח] העיר ה' את רוח המלך דן אנריק בן המלך דון אלפונסו וילחם עם אחיו דון

מן התשובות שלפנינו עולה שבית דינו של רבנו היה מוסמך לדון דיני נפשות, וכן שכוחו היה יפה להטיל עונשי גוף. להלן לקט של תשובות בעניינים אלו: 'וברוך ה' אשר נתן כזאת בלב מלכי הארץ הזאת לתת כח לישראל לדון ולבער עושי רשעה, לולי זה לא היה קיום לישראל בארץ הזאת'.⁹⁰ ועוד: 'ומה שאנו דנין אותם בזמן הזה הוא מפני שני דברים, כדי שלא ידונו אותם הגויים, וכדי להרוג המחוייבין בדינינו, כגון המוסרין וכיוצא בהן, שלא היו נהרגין בדיניהן'.⁹¹ ועוד: 'ומן הדין הוא להלקות עד שתצא נפשה, שמזמן רב נוהגין בטוליטולה להלקות ולהכות שלא מן הדין לעשות סייג לתורה לבער הרע, והדין והמשפט אחד לנואף ולנואפת לייסר בגופם בקלא דאיתחזק'.⁹² 'כל בית דין שכוונתם לשם שמים, ולרדוף אחר הצדק בלבד, יש להם רשות להכות ולהעניש בכל זמן וזמן כפי צורך השעה ולגדור פרץ, בשביל שהנשארים ישמעו וייראו'.⁹³ וכן: 'ועונש זה יעשו רבני המלכות אשר בידם שבט מושלים החותמת והפתילים, כפי מה שיראה להם שהוא צורך השעה'.⁹⁴

וכך: 'במקומותינו אלה שיש בכל קהל אנשים ממונים לתת דין בין אדם לחבירו, וכופין כל אחד ואחד על כך בגופו ובממונו'.⁹⁵ וכן: 'שראוי לחתוך שתי ידי'.⁹⁶ 'ואם יתבטלו כל העדויות שראוי לחייבו גלות'.⁹⁷ 'דיין דן דין על אדם אחד וציווה לתופסו'.⁹⁸ וכו'; 'אם ח"ו יארע דבר כזה כאן בטוליטולה והיו הת"ח והזקנים יצ"ו מסכימים לחתוך שתי ידי'.⁹⁹; 'אם יראה לבית דין שלא תספיק לו ההתראה ההיא אם לא יגרשוהו מן עיר ומכל ארץ השר, יעשו'.¹⁰⁰; וכן 'מין שבא על ישמעאלית או על גויה... שיהיה מחוייב להכניסו בבית הסוהר'.¹⁰¹ כמו כן מדובר על קנס ונידוי על חילול יו"ט¹⁰²; 'תחייבום לפרוע ליוסף אלף זהובים בקנס ממון ונידוי גמור'.¹⁰³; 'יש לקנוס את הרשע והרשעה שהרשיעו שניהם ועשו עבירה

פידרו המולך בשנת ק"י [י"ח] שנים אחרי מות אביו דון אלפונסו, ויצר על הערים הבעורות וילכדם, ויצר על טוליטולה בשנת קכ"ח בחודש אייר. ויהי מקץ שנה יצא דון פידרו עם כל חילו מעיר אישביליה להילחם עם אחיו ולהימלט העיר טוליטולה ממצור, ויצא המלך דון אנדריק לקראתו ויהרגו בעיר מונטיל, והממלכה נכונה ביד המלך דון אנדריק, ותיכון מלכותו מאוד. ובימים ההם אשר הילחמו ותהום כל הארץ ואיש הישר בעיניו יעשה, שללו ובזו עם הארץ רוב קהילות ספרד, וידל ישראל עד מאוד, והיתה עת צרה ליהודים אשר בכל מלכות קסטיליה אשר כמוה לא נהיתה מאז גלו שם, אשר לחרב לחרב ואשר לשבי לשבי, הקהל הקדוש קהל טוליטולה לקו כפליים במצור עד אשר אכלו בשר בניהם ובנותיהם, וימותו במצור כשמונת אלפים איש גדולים וכו'. וכ"כ בספר 'עמק הבכא' (שם עמ' 91): 'וילך דון אינריקו לקראתו בהיותו במונטיל, ויערכו שם מלחמה, ויפול דון פידרו המלך שרוד ארצה במלחמה ההיא, והממלכה נכונה ביד אחיו דון אינריקו, וישב על כיסא המלכים. ויהי בימים הרעים ההם ויקומו עמי הארץ על היהודים אשר בקסטיליה בכל המקומות אשר נפצו שם, ויכו רבים לפי חרב ובביזה שלחו את ידם, ותהי עת צרה ליעקב בעת ההיא אשר כמוה לא נהיתה, ויזעקו אל ה' ויסך בענן מעבור תפילה. וגם היהודים אשר בטולידו שתו קובעת כוס התרעלה...'

90. סי' נח.

91. סי' סג.

92. סי' צב.

93. סי' סב.

94. סי' עז.

95. סי' עג.

96. סי' נח.

97. שם.

98. סי' עט.

99. שם.

100. סי' סג.

101. סי' צא (אך עיי"ש הע' 1. יש לציין שכמקובל נוצרי מכונה 'גוי', ומוסלמי - 'ישמעאלי').

102. סי' עה.

103. סי' פ.

להתייחד נגד התראות בית דין¹⁰⁴, ועוד רבים. התמונה ברורה: כח בי"ד היה יפה, וניתן היה להעמיד הדת על תילה בעניינים שבין אדם לחבירו ובין אדם למקום.

בין תפקידיו היה על רבנו להנהיג בדרך טובה וישרה את כל בעלי התפקידים בעיר, נוסף לרבנים ולדיינים: הנשיא¹⁰⁵, טובי הקהל¹⁰⁶, הברורים¹⁰⁷, הגזברים¹⁰⁸, הזקנים¹⁰⁹, החזן והש"צ¹¹⁰, היועצים והמוקדמים¹¹¹, הלומדים¹¹², סופרי בית הדין¹¹³, השמאים¹¹⁴ ועוד.

שימוש חשוב היה בכח החרם כדי לחזק את בדקי הדת. חרמות הוטלו בידי רבנו על מי שתבע ממון חנם והשביע על כך¹¹⁵, על מי שהיכה את חבירו ולא שילם את הקנס¹¹⁶, על מי שידע עדות ולא רצה להעיד¹¹⁷, על מי שבידו נכסים של אדם פלוני ואינו מודה בכך¹¹⁸, על מי שלא מוכן לספר על חבירו שגנב מהגויים¹¹⁹, ועוד.

ספרייתו של רבנו היתה גדולה וחשובה; בכמה מקומות בצוואתו [עמודים קעז, קפב-קפג] הוא מזכיר את ספריו כנכס היקר ביותר שיש לו. חלק מן הספרים ירש מאבותיו, ואת חלקם רכש בעצמו. כמה ספרים מספרייתו היו ידועים עד הדור האחרון: הנוסע ר' יעקב ספיר מירושלים מתאר בספרו הידוע 'אבן ספיר'¹²⁰ ספר "נביאים וכתובים נכתב בטוליטולה"¹²¹ בשנת חמשת אלפים אחד ותשעים ליצירה ע"י הסופר יוסף ב"ר משה¹²² לרבנו יהודה בן רבנו הרב ר' אשר ז"ל, בפוליו גדול על קלף לבן ואותיות גדולות, בנקודות וטעמים ומסורה קטנה ומסורה גדולה, נאה מאוד"; ידוע היום על נביאים ראשונים כתובי יד השמורים בספריית ששון¹²³, שנכתבו גם הם עבור "הרב רבינו יהודה בן כבוד הישיש... ר' אשר" בשנת צ"ד.

מעניין לציין שלמרות הספרייה החשובה שרכש רבנו, בכמה סימנים להלן משמע שלא היו בידו תשובות של אביו הרא"ש, שהעתיקו היו בידי אחיינו¹²⁴; יתכן שהסיבה היא שהרא"ש לא שמר העתקים

104. סי' פב.

105. למשל סי' עא סע' ג; לרוב היה הנשיא בן משפחה מיוחסת שעמד בראש הקהל.

106. וכן טובי העיר, גדולי העיר - סי' פז; סי' ק תשובה ג; ועוד.

107. אנשים שנבחרו לצורך תפקיד מסויים, עי' סי' נא בתשובה סע' ב, וסי' פא סע' י, ועי' באריכות בסי' נב.

108. סי' ט וסי' פא סע' א בשאלה ובתשובה.

109. סי' מט, נח, עה, פד ועוד.

110. סי' פז.

111. סי' פא סע' י, ועיי"ש הע' 7.

112. סי' מט ועוד. רבינו שימש גם כראש ישיבה בטולידו, ראה לעיל הע' 4 בדברי ר' מנחם בן זרח, ועי' בדברי השואל בסי' פ: 'זותרתך וישבתך יגדל, כחפצך וחפץ תלמידך'... (גם גיסו ואחיינו ר' אשר כותב אליו כתלמיד לרבו שלימדו תורה, ראה להלן, אך מכך לבד לא היתה כמובן ראייה שתפס ישיבה).

113. סי' יד, סי' לג, סי' פ ועוד.

114. סי' א, סי' לח ועוד.

115. סי' מ.

116. סי' לו.

117. סי' נח וסי' עז.

118. סי' מג, וסי' נ.

119. סי' צא, ועיי"ש הע' 1.

120. מהד' מקיצי נרדמים (ליק תרכ"ז) עמ' קפה (מהד' קרית גת תשמ"ט עמ' 247) סע' ג ברשימת 'הספרים כתבי יד אשר מהם ליקטתי ואספתי את המסורות וחילופי הגירסאות וכללים בדקדוק והערות שונות' (לעיל שם עמ' קעה, מהד' קרית גת עמ' 238).

121. על ספרי הכתובים של טוליטולה ראה גם בתשב"ץ ח"א סי' ככו, מהדורתנו עמ' רעט.

122. ראה להלן הע' 154.

123. מס' 1208.

124. סי' ב, ה, כא ועוד.

מתשובותיו, ואל רבנו שישב בעירו תולידו לא הגיעו התשובות שנשלחו למקומות שונים מחוץ לעיר¹²⁵, אך אותן תשובות הגיעו, הן או העתקיהן, לידי אחיינו, גיסו ותלמידו, ר' אשר ב"ר שלמה.

אפיסקופ בר יודי גבון: אם כתבת אל ארבעה טפרי
 נביאים ראשונים הנזכרים. הנאמנים בעזרתך. וישנן מנינים
 אלו ראיהם וארני האדנים במאמר היקר הנכבד. ומעוז
 המגדול בעשי החסיד והחכם הנבון שכלי מכתב החכמים
 וזכותם שכל יום אשל. ורקום היקר הבדק השם המצב
 כנרטיב וזה הדגשים טוב עם ימים אנשים אשר נפשו
 חשקה בחכמה ובעזרה הארס פטר הרב ר' יהודה ישי
 חמדות נרו בן כבוד הישי הנכבד החכם המטהק הגיעו
 החסיד עקד העת חכמתו בכל נורע. תפלא יעץ שופט מחז
 ערק מקובלים ומהו יקר הידלים באר מים חיים יושב
 בשבת חכמתו ראש השל שים וראש החכמים והישישים
 טוב עם ימים אנשים אבי התעודה מקור הכינה. ומעין
 החכמה נור התורה וכתה אודר היקר הרבה פלא אשר
 המשובח בתוס ובכשר אשר הכל לחסוב לתמו מאשר
 שמנה לחמו ריתבע בן כבוד החכם העמנו החסיד הישיש
 הנכבד המעוז המגדול הראש והנאל תפארת מצע: צוה
 לחקור וקדוקם ולגבר לכל אשר און וחקר הלב החכם
 להגות בהם האומי עומר ערוע ער סוףם הדורות קיסטנושך
 שסמו ואנוזאת ברית אמת אסר: רוחי אשר ע"ך ורברואשר
 עתה כפך לאיני שומפך ומפי זיען ומפי זיען אט"מ ע"ה
 ועד שלם נשלם כידה איב שמתה ע"ד לבריאת עלים
 בנא... יקרב

אמת הצד

צילום הקדשה לרבנו בנביאים ראשונים כת"י ששון

חידושו ופסקיו של רבנו איתבדרו בבית מדרשא. חכמי הדור שלאחריו עוד הזכירו מביאוריו וחידושו; למשל, ר' יוסף אבן חביבא בנמוקי יוסף על מסכת ב"ב מביא פסק בשמו שדנו בו הרבה מחכמי הדורות, והריב"ש בתשובה רצו כותב אל אחד מחכמי ספרד בימיו: "אמרת שכך ראית הלכה למעשה בטוליטולא לפני הרב רבי יהודה בן הרא"ש ז"ל ורבנים אחרים גדולים בזמנו".... וכן עוד אחרים מבני דורם¹²⁶. אמנם מכאן ואילך כמעט נשתקע שמו, מכיון שרבנו לא השאיר אחריו כל חיבור, כדבריו בצוואתו [עמ' קעג]:

125. ראה במאמרו של רא"י גולדמינץ שליט"א 'עריכת תשובת הרשב"ץ ושינויי נוסח בשאלות', מוריה שנה כג גל' ג-ה (רסז-רסט) אדר תש"ס עמ' ט ואילך (וראה גם מ"ש י"מ תא שמע במאמר 'רבנו אשר ובנו ר' יעקב בעל הטורים: בין אשכנז לספרד', פעמים 46-47 תשנ"א עמ' 80 ואילך שחכמי אשכנז לא נהגו לשמור העתקים מתשובותיהם, בניגוד לחלק מחכמי ספרד, עיי"ש).

126. ראה 'ליקוטי דברים' בנספח בסוף הספר עמ' קפז ועוד.

"לא יכולתי לטרוח ימים ולילות מחולשת העיניים כי הם אפילות, ולכן לא יכולתי לכתוב ספרים, ולא לחבר חיבורים". בכל זאת הגיעו לידינו כמה עשרות תשובות שכתב בכוחות עצמו, רבות מהן קצרות מאוד. את התשובות כתב לשאלות שהגיעו לפניו מכל קצווי ספרד, ואף מפרובנס¹²⁷ ומצפון אפריקה¹²⁸.

אם בכל זאת זכינו לחיבור שלפנינו, הרי זה בזכותו של תלמידו, אחיינו וגיטו ר' אשר ב"ר שלמה, ששמר את התשובות שקיבל ממנו, והוסיף עליהן עוד פסקים ושמעות. כמה מראשוני האחרונים עוד ראו קובץ זה בכתב יד, החל ממהר"ם אלשקר, מהר"י בירב, מרן הבית יוסף שהכניס לספרו הגדול עשרות תשובות של רבנו¹²⁹, בעל זקן אהרן, ועד החתם סופר. הרבה מן הפוסקים שאבו דבריו מכלי שני, בעיקר מן התשובות שהובאו ביתה יוסף. כמה חיבורים יוחסו לו בטעות, ונעמוד על כך במקומם בנספחים¹³⁰.

תולדות בניו ומשפחתו

רבנו נשא ברמה את שם אבותיו, והשתבח בשבחייהם; לא לשוא נשא דווקא את בנות אחיו, כפי שמתברר מדבריו בצוואתו לבניו [תחילת פרק ד עמ' קעח]: 'ובוחן לבות יודע, כי כל חפצי ורצוני בבנים בעולם הזה אינו רק להיות לי זרע שימלא מקום אבותי בתורה ובמעשים טובים ובמצוות... ולהחזיק במעשה אבותינו, אשר קבלה בידינו אשר מכמה דורות אשר לפנינו היו בעלי תורה ואנשי מעשה ויראי אלהים, ומהם יצאה תורה לישראל... ויהיה לי זרע של קיימא, זרע אנשים, זרע שימלא מקום אבותי... ואחת מן העצות הטובות שחשבתי בדבר הזה הוא שאשיא את בני במשפחת בית אבי... [כי בנות המשפחה] הורגלו עם לומדי תורה ונכנסה אהבתן בליבן ויעזרו בעליהן לקיים תלמודיהם בידיהם, ועוד שלא הורגלו בהוצאות יתירות ולא יבקשו מבעליהן מותרות, ובקשות המותרות הן המטרידות האדם מן הלימוד, ועוד שעל דרך הרוב הבנים ידמו למשפחת האם'...

כל חייו היה בקשר הדוק עם משפחתו, היה תלמידם וחברם של אחיו הגדולים ממנו ורבים וחברם של הקטנים ממנו ושל בני אחיו. אף היה קשור בקשרי מסחר עם אחיו אליקים, נתן מכספו סכום גדול להוצאות חתונת אחותו, ובצוואתו [פרק ז עמ' קפב-קפג] השאיר קרן להחזקת לומדי תורה ממשפחת בית אביו. אולם יותר מכל חוזר רבנו בצוואה על רצונו בדור ישרים מבורך לשם שמים; הדברים בולטים מאוד על רקע היותו חשוך ילדים מאשתו הראשונה, ונישואיו לאשתו השנייה בגיל מבוגר יחסית. והנה לקט מדבריו בצוואתו בנושא זה: 'גם חפצי בבנים אינו מאהבתי להם, ולא להתכבד בהם, רק להתקיים המצוה אשר נצטוונו בה, ולהיות לי זרע ממלא מקום אבותי בתורה ובמצוות. ועל זה היתה תפילתי רוב הימים על קברי הצדיקים התמימים' [עמ' קעז]¹³¹. ושוב: 'וזאת תפילתי כל הימים על קברי הצדיקים והתמימים, רבון עולמים, מלך יושב על כיסא רחמים, גלוי וידוע לפניך שכל חפצי בבנים לא בשביל אהבתי בהם ולא בשביל להתכבד בהם, רק לקיים מצוה שצויתנו בפריה ורבייה' [עמ' קעח]. ועוד [שם]: 'ובוחן לבות יודע, כי כל חפצי ורצוני בבנים בעולם הזה אינו רק להיות לי זרע שימלא מקום אבותי בתורה ובמעשים טובים ובמצוות, ובסי' עח, כשרבנו דן בענין הרכוש שבידי אלמנה, ברור לו שאת הרכוש הזה היא תקדיש לטובת בניה, 'כי זה תכלית חמדת האדם'...

127. פורפינין = פרפיניאן, סי' עג.

128. אלגזירה (סי' נג), כנראה אלג'יר.

129. ע"פ נוסח כתי"א, ראה להלן; מסתבר שמרן לא ראה תשובות של רבנו שאינן בנוסח כתי"א.

130. לבירור זיהוים יש להקדים את תולדותיו של ר' יהודה ב"ר אשר השני, שנתחלף לכמה חוקרים עם רבנו; ראה על כך להלן עמ' 23.

131. מכאן שרבנו נהג להתפלל על קברי צדיקים, כמנהג חסידי אשכנז להתפלל על קברי אבות. ואכמ"ל בענין זה.

חשוב מאוד היה בעיני רבנו להוכיח את בניו וליישר את דרכם; וכך הוא כותב להם בצוואתו [פרק ב עמ' קעד]: 'ואפילו לבני לא אדע להוכיח, ואם לא יוכיחו עצמם ממני אין להם מוכיח, גם אין לי פנים להוכיחם בפה פן אלבין פניהם, ואם רע עלי רוע מעשיהם. ואין לי שמחה בעולם כמו פעולתם הטובה; וכו'; ואחרי הקדמה זו מוכיח אותם רבנו נמרצות, עיי"ש.

מאשתו השניה נולדו לרבנו חמישה בנים ובת אחת¹³², עליהם נחרט על מצבת אביהם 'ותחתיו פרי צדיק עץ חיים יצמח', והשואל בסי' נו דורש בשלומם בלשון 'ושלום נטעי נעמנים כשתילי זיתים אחי ורעי בניך' וכו'. הבכור היה כפי הנראה ר' שלמה, שנקרא על שם סבו ודודו רבי שלמה בן הרא"ש. באחת השאלות שלפנינו נשאל רבנו אודות דג הלינסיראה, שנסתפק השואל אם יש לו סנפיר וקשקשת, ורבנו מזכיר בתשובתו שבדקוהו "בני שלמה ואמו" ומצאו לו קשקשים. בצוואה [עמ' קעז] כתב רבנו שמשנת ק"ז קיבל ר' שלמה בנו תמיכה מן הקהילה, ומפני שאין זה סביר שקיבל תמיכה זו כבר בשנות נעוריו - מסתבר שהיה אז לפחות כבן כ"ה¹³³; לימים נכתב על מצבתו שהיה 'נזר מעץ הדעת'¹³⁴.

הבן השני שמו היה ר' יחיאל. מנוסח תקנת המעשר המשפחתית משנת ק"ו, שחתמו עליה מבני רבנו רק ר' שלמה ור' יחיאל, עולה לכאורה לשלושת הבנים האחרים היו עדיין קטנים. ואכן הבן חיים נספה במגיפת המוות השחור בשנת ק"ט בהיותו בן י"ד שנים¹³⁵, ולא ידוע לנו אם הוא היה הקטן מבין הבנים. בצוואתו [עמ' קפג] מינה רבנו את שני הבנים הגדולים כגבאים על קרן הצדקה המשפחתית שייסד, וכן ביקש שידאגו לשידוך הגון ולצרכיה של אחותם: 'להניח אלפיים זהובים שלמים... לצורך נישואי דונה בתי, ואז ישיאנה לפי כבודה... ואם יתכן להשיאה במשפחת בית אבי לא ישיאנה חוץ למשפחה'. בן אחד נפטר בחיי רבנו, ועליו כתב רבנו ברגש רב [צוואה עמ' קעד]: 'ובעוונתי נלכד האחד הבריה התיכון, אשר חשבתי שהבית עליו נכון... וזאת נחמתי בידועי כי לא נענש בעונו בידי שמים, וימיו אשר היו מעטים עסק בדת קדומת יומיים. ובהגיע תור זמני אלכה ואראנו, בית אל אמצאנו'...

מצבת רבנו והנלמד ממנה

מגיפת הדבר (המוות השחור, המגיפה השחורה) שפגעה בספרד ובכל אירופה בשנים אלו, כמעט לא השאירה בית אשר אין בו מתים. על מגפה זו כותב ר' יוסף הכהן ב'עמק הבכא'¹³⁶: 'זיהי בשנת חמשת אלפים ק"ח ויהי דבר כבד ממזרח שמש ועד מבוא... ותהי צעקה גדולה מקצה העולם ועד קצהו אשר כמוה לא נהיתה, והעיר היוצאת אלף השאירה מאה, והיוצאת מאה השאירה עשרה בעת ההיא' וכו', עיי"ש. גם בבית רבנו פגעה יד ה', ובקיץ שנת ק"ט נכרתו רבים מבני משפחתו: אשתו מרים ובנו חיים נפטרו מעט לפניו¹³⁷, בנו ר' שלמה נפטר זמן קצר אחריו¹³⁸, ורבנו הלך לבית עולמו בכ"ב בתמוז, והובא לקבורה בבית החיים בטולידו בו שכנו כבר כמה מבני משפחתו, ועוד רבים שמתו במגיפה הזו. כיום לא ניתן לזהות אף מצבה בבית עלמין זה; נראה שכך הוא המצב כבר מאות בשנים, שכן ר' יוסף הכהן, שהוריו היו ממגורשי ספרד, מביא בספרו עמק הבכא¹³⁹ מסורת שערב הגירוש הגדול ציוו חכמי העיר לחרוש את קברו של הרא"ש כדי שלא יוכלו הגויים לחללו. וז"ל: 'זיהי הרב רבי יצחק די ליאון שר

132. ראה פריימן עמ' קפג.

133. יתכן אף שנולד לאחר פטירת סבו ר' שלמה שמת מעט לאחר אביו הרא"ש, ויתכן א"כ שנקרא על שמו לאחר מותו, ראה הערה 20 לעיל.

134. פריימן עמ' קפג הע' 101 ע"פ אבני זכרון סי' מב.

135. כך עולה מן הרישום על מצבתו של חיים, שהועתקה ב"אבני זכרון" סי' ד, עי' פריימן עמ' קפג והע' 110. אין שום צורך להידחק כפריימן ולומר שחיים היה מבוגר יותר, וכנראה שלא עליו מקונן רבנו כלהלן, שהרי נפטר רק חמש לפניו, אלא על בן אחר.

136. מהד' הרב ס' (אוצרנו' ירושלים תשנ"ב) עמ' 86.

137. ב"ט סיון בנו חיים שהיה בן י"ד שנים (מצבה ד), ובשלהי סיון אשתו מרים (מצבה ג).

138. בט"ו באב (מצבה מב).

139. מהד' הרב ס' עמ' 110-111.

וגדול בספרד בדורותיו, ויגוע וימות בטרם גלות היהודים מארץ ספרד. ויהי כשנה אחת טרם צאתם (=שנת רנ"א) ויבוא אל אשתו שלוש פעמים בחלום הלילה ויאמר אליה, הסירי המצבה מעל קברי ועשי שיחרשו עליו, ולא יודע עוד מקום מנוחתי. ותגד את חלומה אל החכמים, ויגזרו צום, ויתנוה עשות ככל אשר אמר. שמה נקברו רבנו אשר, רבנו יונה וגדולים אחרים רבים, ויחרשו על גבם החורשים, ולא נודע עוד מקומם כיום הזה.

עם זאת, בזמן לא ידוע, העלה מאן דהוא¹⁴⁰ על הכתב את הנוסח הכתוב על שבעים ושש מצבות שהיו באותו בית קברות. כתב היד אינו נקי משגיאות, אם כי יתכן שחלק מן הכתיבים התמוהים נכתב כך גם על המצבות עצמן, ואפשר גם שבזמנו של המעתיק הכיתוב שעל המצבה כבר לא היה ברור. כת"י זה, השריד היחיד שנותר ממצבות גדולי טולידו ובני משפחתם, הגיע לידינו, והוא נדפס בשלמותו תחת השם "אבני זכרון" (פראג תר"א). הקיטוע והפיסוק הם הוספת המהדיר שם ואינם מכתב היד, והיעדר חרוז בחלק מן השורות מורה שבוודאי נוצרו כאן שיבושים. המצבה החמישית שהועתקה הינה של רבנו יהודה בן הרא"ש. להלן נוסחה המלא¹⁴¹:

אני הנצבת לאות ולמזכרת
שתחתי נקברת
גוית איש יהודה בן הרא"ש
בן ה"ר יחיאל בן ה"ר אורי
בן ה"ר אליקים בן ה"ר יהודה
הנולד באשכנז יום (שישי) [שלישי] לעת ערב בט' באב, ויצא
משם יום ראשון כ"ב בתמוז באני שמצא
[ובא] אל טוליטולא [שלישי] [שישי] ביום הלל בר"ח אייר, ונשא
את בת אחיו ה"ר יחיאל ערב סוכות שנת המ"ו, אחר יום הכסא
בא ביתו ובעפר נטמן
ובנה לו בית נאמן
בת אחיו ר' שלמה
ויתנהו לחן בעיני עמו
וישב על כסא אביו תכף (עת) [עם] פטירתו
ויחזק בא"ך שנים בישיבת אבותיו
ונפטר בי"ז בתמוז שנת ק"ט
אב חכם בן ישמח
ותחתיו פרי צדיק עץ חיים יצמח
יחסה ויתלונן בצל
אלהי ישראל
אשר בו בטח והאמין
וינוח ויעמוד לגורלו לקץ הימין

140. ראה לעיל, ובספרו של פריימן עמ' קו הע' 33. הרשימה פותחת במשפט הבא: 'מעט מזער מן המצבות שעל החכמים והאצילים והגדולים שנמצאו כתובות בבית החיים של טוליטולה העיר מקדם מהוללה, והמה נלקטות כמלקט שבלים בעמק הרפאים. וקראתי שמם אבני זכרון. למען ידעו דור אחרון, מצבות קבורות הרבנים'. סביר להניח שהמעתיק האלמוני העתיק בעיקר מצבות של אנשים ידועים או ממשפחות מפורסמות (ראה בדברי רי"ש שפיגל במבוא להגדת 'פסח דורות' עמ' א-ב ובהערות).

141. יש להניח שבכל אחד מהתאריכים שאין בו ציון שנה - היתה הדגשת אותיות שציינה את פרט השנה שלא הגיעה אלינו בגלל גלגולי ההעתקות, או שההדגשה לא היתה ניכרת כבר בזמן כותב הרשימה.

מהמצבה עולים לכאורה הפרטים הבאים: רבנו נולד ביום שלישי ט' באב¹⁴²; הוא יצא מעירו בספינה ביום ראשון כ"ב תמוז¹⁴³ כשהוא קצת פחות מבן י"ג שנים, והגיע לטולידו בערב שבת ר"ח אייר¹⁴⁴, פחות משנתיים אחרי שיצא לדרך. כשהיה בן ט"ו או ט"ז שנים, בשנת מ"ו, נשא לאשה את בת אחיו ר' יחיאל¹⁴⁵, והיא נפטרה במוצאי ר"ה בשנה לא ידועה¹⁴⁶. אחריה נשא לאשה את בת אחיו ר' שלמה. מיד עם פטירת אביו מונה למלא את מקומו¹⁴⁷, עד שנפטר בי"ז בתמוז שנת ק"ט בן ע"ט שנים¹⁴⁸.

ר' יהודה בן אשר השני

כאן המקום להזכיר אחד משארי בשרו של רבנו ששמו כשמו, ולעיתים החליפו ביניהם. רבי אברהם זכות כותב בספר יוחסין (עמ' 225): "ואז היה בבורגוש חכם גדול... דומה לאבותיו, יודע כל התלמוד, ועשה ספר חוקות השמים, והוא נינו של הרא"ש ז"ל... רבי יהודה ב"ר אשר". הריב"ש מתייחס אליו בכבוד גדול, וז"ל: "לבורגוש... לחכם ה"ר יהודה בן אשר י"א... ראיתי דבריך הטובים והנכוחים והיו בפי כדבש מתוק... הפירוש שלך אמת ונכון וכבר רמו אליו הרמב"ן ז"ל"¹⁴⁹. "זהו מה שנראה לי בשאלותיך, ואת אשר תבחר בו תקריב אליך"¹⁵⁰.

לימים עקר מהעיר בורגוש לטוליטולה, עיר מושב אבותיו, ונתמנה בה לראש הישיבה¹⁵¹. התשובות סי' רפה ו-רצא בשו"ת הריב"ש נשלחו אליו כבר לטוליטולה, ומתוכנן עולה שכיהן שם כרב ומנהיג. הוא נהרג שם על קידוש השם בפרעות קנ"א, כדברי בעל היוחסין שם: "קידש את השם בטוליטולה הוא וחמותו ואשתו ובניו, והרגו זה לזה", כמנהג חסידי אשכנז בדורות הקודמים. רבי יהודה זה כתב ספר בשם "חקות שמים". החוקר י"צ לנגרמן¹⁵² מוסר שמצא כת"י של ספרו של רבי יהודה בן הרא"ש, שנחשב לאבוד; מחבר הספר אינו רבנו, אלא רבי יהודה ב"ר אשר נינו של הרא"ש¹⁵³.

חברי רבנו ותלמידיו

בענין זה האריך פריימן בספרו (עמ' קפט ואילך), ואנו נוסף מעט.

א. רבנו יוסף ב"ר יוסף נחמיאש¹⁵⁴, שכמה מתשובותיו מופיעות בסוף ספרנו, היה מגדולי תלמידיו הרא"ש. הוא חתם עם תלמידיו רא"ש אחרים בעדות על טפסים של תשובות מאת הרא"ש, שהוא מכיר את כתב היד ואכן התשובות הן מאת הרא"ש¹⁵⁵. מצאנו אותו חתום על פסק ביחד עם רבי יעקב בעל

142. שנת ל', ראה לעיל. בשנה זו חל ת"ב ביום שלישי, ות"ב אינו יכול לחול ביום ו', וכנראה נחסרה כאן האות ל' וצ"ל 'שלישי'.

143. בשנת מ"ג אכן חל כ"ב בתמוז ביום ראשון.

144. בשנת מ"ה חל ר"ח אייר בשלישי ושבט, וע"כ צ"ל כאן 'שלישי' במקום שלישי.

145. העלינו כבר לעיל (ראה הע' 29 ועוד) את הסברא שגם היא עברה מאשכנז, אולי אף עם בית אביה ר' יחיאל; ואם כנים אנחנו אין להתפלא על כך שכמה חודשים אחרי הגיעו לספרד נשא רבנו שם את בת אחיו.

146. כנראה לא נותר רישומן של השנים המסומנות ניכר, וכנ"ל.

147. כנראה צ"ל 'בא"ף', ראה לעיל הע' 59.

148. את עיקר הצוואה כתב בחורף של אותה שנה, 'כ"ז שנה ושלושה חודשים' מעת פטירת הרא"ש [צוואה עמ' קעז].

149. שו"ת הריב"ש סי' רעג.

150. שם סי' רעד. וע"ע סי' רמ שמזכיר שתלמיד ר' יהודה הביא לו קונטרסי ביאורים.

151. אולי קשור הדבר לפטירתו של ר' מנחם ב"ר זרח תלמיד רבנו, שנפטר בטולידו בשנת קמ"ה.

152. מגנוי המכון לתצלומי כתבי יד עבריים (ירושלים תשנ"ו) עמ' 91-92; ק"ס כרך נח עמ' 622.

153. ראה גם לעיל הע' 54, ובמפתח האישים לשו"ת הריב"ש מהד' מכון ירושלים עמ' קסד.

154. או נחמיש, או נחמיאס. ועי' פריימן עמ' סג ועמ' קצג.

155. שו"ת הרא"ש מהד' מכון ירושלים כלל נה סי' י-ב הע' 4 (עמ' רמב) בהוספה מכתב יד: 'אנו עדים חתומים מטה הכרנו שאלו השתי תשובות וגם החתימה שבסוף כל תשובה ותשובה שהיא כתיבת מורנו הרא"ש נר"ו, וחתמנו פה לראיה בשישה בתשרי שנת שמונים ואחת. יוסף ב"ר יוסף נ"ע ו' נחמיאש, שמואל ב"ר יוסף אלנקואה, יוסף ב"ר משה

הטורים ועוד מגדולי אותו דור¹⁵⁶. הוא נזכר בסוף הקדמת ספר חרדים: 'הרב רבינו יוסף נחמיאש תלמידו של הרב רבינו אשר'¹⁵⁷. גם אחותו של ר' יוסף ב"ר יוסף הוזכרה בשו"ת הרא"ש¹⁵⁸: מרת פלונבא בת ר' יוסף נ"ע בן נחמיאש, אלמנת ר' יצחק ב"ר משה הנזכר נ"ע בן שושן¹⁵⁹. מבני משפחת נחמיאש נזכרו בשו"ת הרא"ש ר' טודרוס בן נחמיש¹⁶⁰ ור' משה ב"ר אברהם ס"ט בן נחמיאש¹⁶¹; אותו ר' משה בן ר' אברהם נזכר להלן סי' עה¹⁶² ובסי' נב נזכר שוב ר' משה בן נחמיאש¹⁶³ וכן ר' יצחק בן נחמיש¹⁶⁴, אולי קרובי משפחתו של ר' יוסף נחמיאש. בכת"י אמסטרדם (כתי"א; ראה להלן) מצאנו תשובות מאת רבי יוסף ב"ר יוסף בן נחמיש לפסקי שניים מחבריו, ר' אברהם ור' משה הכהן, שנשלחו לו לחוות דעתו¹⁶⁵. ר' יוסף נחמיאש חיבר 'פירוש סדר העבודה' על פי פירושי רבו הרא"ש, וכן פירוש למסכת אבות ולספרי ירמיהו, תהילים, משלי, קהלת ואסתר. בסוף אחת מתשובותיו בכת"א הנ"ל מוזכר שחיבר גם פירוש לנזיקין ולגדרים ופירוש לאזהרות, עיי"ש. כמו כן כתב עוד תחינות ובקשות, וכן ספר בערבית בענייני תכונה¹⁶⁶.

ב. אחד משולחי הפסקים הנ"ל לעיונו של ר"י נחמיאש הוא ר' משה הכהן. הרא"ש מזכיר את 'נכדי ידידי ה"ר משה הכהן'¹⁶⁷, ואולי הוא הוא הרב הגדול¹⁶⁸ ר' משה הכהן דידן¹⁶⁹.

ג. החכם ר' אברהם נזכר להלן סי' טט בתשובה לשאלה באותו נושא שעליו נשלחו הפסקים לר"י נחמיאש, ונראה ששאלה זו עמדה גם לפני רבנו. ר"י בן הרא"ש מתייחס אל ר' אברהם זה בהערכה רבה: 'החסיד העניו, מאושר בכל ענייניו, ארי שבחבורה, משיב מלחמה שערה, הרב הגדול, וכו'¹⁷⁰.

נ"ע; ושם כלל עז סי' ב (עמ' שכו סמוך להע' 26, הוספה מכתב יד): 'אנו עדים חתומים מטה הכרנו בתשובות אלו ובחתימה שבסופם שהיא כתיבת מורנו שיחיה, וחתמנו פה בחודש מרחשון שנת פ"א. יוסף ב"ר יוסף נ' נחמיאש נ"ע, מתתיה ב"ר שלמה נ"ע. שני האישורים האלו מהחודש האחרון לחייו, וראה לעיל הע' 59.

156. להלן סי' עה: 'החותמין יוסף בן קרישפין, יעקב בן הרא"ש ז"ל, יוסף ב"ר יוסף ס"ט נ' נחמיש, משה ב"ר אברהם ס"ט נחמיש' (בהקדמה לפירוש ר' יוסף בן נחמיאש למשלי, ברלן תרע"ב, מחבר שר' יוסף החכר בשו"ת זכרון יהודה סי' עח, וצ"ל ע"ה).

157. הוזכר בשם הגדולים בערכו.

158. מהד' מכון ירושלים בתשובות החדשות סי' נט (עמ' תצד).

159. ייתכן שאביה הוא ר' יוסף בן שושן מתלמידי הרא"ש (ולא מסתבר שהייתה בתו של ר"י השני וכבר היתה מבוגרת בזמן הרא"ש).

160. כלל סח סי' כא.

161. שו"ת הרא"ש מהד' מכון ירושלים תשובה חדשה סי' מא (עמ' תפד).

162. ובסי' פו נזכר ה"ר משה בן אברהם נחמיש. ועי' בפירוש ר"י נחמיאש על אסתר עמ' יב, כו ועוד.

163. אולי הוא אותו ר' משה ב"ר אברהם.

164. סי' עט. עט. בסי' עט נזכר הדיין ר' יצחק בן נחמיאש, ולא יוסף.

165. להלן סי' קיג, סימנים פח-צ דפים 40א-42ב (אחד מהמיפתחים האלו, דהיינו שני עמודים סמוכים, היה חסר בצילום כתה"י במכון לתצלומי כתבי יד; תודה מיוחדת לבה"ח ח' אנקר הי"ו מהולנד, תלמיד ישיבת מיר, על טרחתו בהשגת צילומי העמודים החסרים).

166. עי' במבוא המהדיר לפירושו על משלי.

167. כלל ו סי' כה, כלל כא סי' א ועוד.

168. כך נקרא בסי' קיג.

169. עוד נזכר רבי משה ברבי יהודה הכהן ששאל את הרא"ש, כלל ד סי' י, כלל סח סי' ב הוספה מכ"י, כלל קה סי' ט, ובתשובות החדשות סי' מ. וראה פריימן עמ' עב. רבי משה הכהן נזכר גם להלן סי' נו.

170. כמה חכמים בשם ר' אברהם נזכרים בשו"ת הרא"ש ובשו"ת זכרון יהודה, וקשה לדעת למי הכוונה כאן; ראה פריימן עמ' נח-נט.

ד. ר' מנחם בן הקדוש ר' אהרן בן זרח מגדיר את עצמו בהקדמתו לספרו 'צדה לדרך' כתלמיד של ר"י בן הרא"ש, ובנוסף היה תלמידו של ר' יהושע אבן שועיב תלמיד הרשב"א.

ה. ר' מכיר ב"ר יצחק שר חסד, מחבר ספר 'אבקת רוכל' (ירושלים תרצ"א), מוזכר כתלמיד רבנו בספר שלשלת הקבלה¹⁷¹.

ר' אשר ב"ר שלמה והרקע לעריכת קובץ השו"ת

כאמור, למרות גדולתו של רבנו ותפקידו כממשיך דרכו של אביו הרא"ש ברבנות טולידו ובישיבתה, להוציא את קובץ תשובותיו הנדפס כאן לא שרד חיבור כלשהו מפרי ידיו, אולי בין השאר גרמו לכך קשיי הראיה שלו וכנ"ל. את רוב השאלות שבקובץ זה שאל רבי אשר ב"ר שלמה בן הרא"ש, אחיינו וגיסו של ר' יהודה המשיב, והוא גם ערך את הקובץ, כפי שמפורש בסי' סב: 'ע"כ כתיבת מרי דודי ה"ר יהודה ז"ל, וכן כל תשובה שכתבתי בזה הספר סתם העתקתי מכתב ידו'. ר' אשר הוסיף דברי קישור והשלמה במקומות רבים, כגון בסוף סי' א 'שוב כתבתי לו', בסי' נג 'ונשאל דודי, וזה נוסח תשובות שהועתקו מכתביבתו', בסוף סי' פב הערה ארוכה: 'שמעתי אני המעתיק כי ה"ר חיים הארוך השלים ציווים של הרבנים הנזכרים... ושהסכימו רבני אשביליא בהוראה הנזכרת עם ר' חיים הארוך' (התוספת הזו אינה מופיעה בכתי"א); וכן אחרי סי' פז כתוב 'מכתביבת הרב ז"ל העתקה'; ובסי' נד 'לשון ה"ר יהודה ז"ל שהועתק מכתביבת ידו ועוד.

להגדרת מהותו של קובץ זה יש לברר את רקעו של השואל-העורך¹⁷². פריימן (שם) קבע שהוא כיהן כרב וכדיין בעיר גדולה, אשר בה התנהלו חיי קהילה ערים, ושבהילתו היו מצויים הרבה תלמידי חכמים; קביעות אלו אינן עולות בקנה אחד עם כמה התבטאויות בשאלות ובתשובות שבקובץ שלפנינו. למשל: בסי' לו כתב ר' אשר לרבנו 'עוד ילמדני מרי... ואנא גבירי תצוה להשיבני מהרה באורך', אך התשובה בכל זאת בת מילים ספורות: 'ושהחינו בליל ר"ה אל תשנה המנהג'¹⁷³; עינינו הרואות שלמרות בקשת השואל לתשובה ארוכה ומנומקת - השיב לו רבנו בחצי שורה. יתר על כן, התשובות לר' אשר ב"ר שלמה הן ברובן קצרות מאוד, והתשובות לשואלים האחרים הינן ארוכות יותר. קשה אם-כן להניח שרבנו התייחס אל השואל כרב של עיר גדולה¹⁷⁴! עוד דוגמא: ר' אשר כתב לדודו 'ונתייעצתי בענין עם הדיינים בכאן ומקצת אנשים מהקהל, וקצתם הודו לדברי וקצת נחלקו עלי' וכו', והתשובה: 'ואם לבך נוקףך תמשוך ירך מלדון בשטרות האלו כי יש שם דיינים אחרים'¹⁷⁵. ברור מתוכן הדברים שר' אשר ב"ר שלמה לא היה רב או אב"ד אלא דיין בלבד.

171. נח, ב. כן משמע גם מהכתוב בספר 'סדר החכמים וקורות הימים' ח"א עמ' 501 ב'סדר הקבלה' לר' אברהם ב"ר שלמה (אולם יתכן שהיה תלמיד ר"י בן אשר נין הרא"ש).

172. פריימן (עמ' קי) כתב אודות ר' אשר ב"ר שלמה שהוא נולד בחיי סבו הרא"ש שעל שמו הוא קרוי. קביעה זו של פריימן מבוססת על ההנחה שבתקופת הרא"ש וצאצאיו מקובל היה בין האשכנזים - כמקובל עד היום אצל הספרדים - לקרוא על שם הסב בחייו, והקפדת האשכנזים להימנע מלקרוא בחיים החלה מאוחר יותר. אם נטען שגם בזמן הרא"ש לא קראו לנכד ע"ש הסב בחייו, נצטרך לאחר את לידת ר' אשר ב"ר שלמה עד שנת פ"א והלאה, ומסתבר שגם את לידת אביו נצטרך לאחר עד שנת מ"א לפחות, שכן רק בשנה זו נפטר ר' שלמה חותנו של הרא"ש שעל שמו נקרא ר' שלמה בן הרא"ש. וראה לעיל הע' 20.

173. סי' לו; ועי' גם בסי' טו.

174. אמנם יתכן שהקיצור בתשובות קשור לקשיי הראיה של רבנו, ולכן ר' אשר מבקש ממנו לצוות לאחרים לכתוב לו, ולא מבקש ממנו שיכתוב בעצמו, וזו גם הסיבה שרבנו משיב בדרך כלל בקצרה. ואכן, מכמה תשובות נראה שרבנו לא כתב את התשובות בעצמו אלא ציווה לכותבם ורק חתם עליהם, ראה סי' נו בבקשת ר' אשר 'אנא אדוני לכתוב מיד התשובה... חתומה בכתב ידך, ובסי' סד: 'ואדוננו יחתום בידו תשובתו בצידו, ועוד. ואולי קיצר רבנו גם מפני שמך על הבנתו של ר' אשר, למרות בקשותיו של זה מרבנו שיאריך בתשובותיו.

175. סי' מו.

ומקרה נוסף עליו מספר ר' אשר: 'מעשה שאירע בכאן, עמדתי לקרוא בס"ת... אז אמרתי לא אברך על זה הספר, אז עמד מערער אחד ואמר אני אברך בקול רם, וציוה לאחרים גם לעמוד ולברך וכן עשו'¹⁷⁶. ר' אשר מתאר את חוסר הכבוד שנהג כלפיו אחד מאנשי הקהילה, ור' יהודה דודו וגיסו בסוף התשובה מקלל את אותו אדם: 'אם פיו הכשילו לדבר על אדוני תועה - הוא ימצא את עצמו ברעה כאשר לא תעמוד לו השעה! לא נראה שמדובר כאן בפגיעה במרא דאתרא, אלא שר' אשר היה ת"ח אחד מני רבים באותו מקום. בענין אחר ר' יהודה משיב לר' אשר: 'אדם שעבר עבירה [למקום] שראוי להעניש עליה, לא תמנע [מלהעניש אותו] בשביל שלא היה בזמן הדיינות שלך. ואם יתברר לך שעשה תשובה נכונה - תניחנו'¹⁷⁷. הדברים מטים לכך שר' אשר היה דיין בעל סמכויות, אבל לא רב עיר¹⁷⁸, באחת מקהילות ספרד הסמוכות לטולידו¹⁷⁹. הבהרה זו פותחת לנו פתח להבנת האריכות של השאלות לעומת התמציתיות שבתשובות, להתלבטויות של השואל שהביאוהו בכמה הזדמנויות להתייעץ עם הקהל לפני שקבע את פסקו, ולעובדה שלא תמיד נשמע הציבור להוראותיו, ובמיוחד תלמידי-החכמים שבקהילה, שנהגו על פי כללי הפסיקה והמנהגים שלהם.

יחסו של ר' אשר לרבינו היה כתלמיד לרבו, בהערכה וחיבה יוצאים מהכלל. וז"ל בחלק מן התשובות: 'למדני מורי ורבי דודי... 'ולפני חכם ונבון כמוך אין להאריך' (סי' א); 'גבירי ומרי דודי רבי והודי' (סי' יב, יח ו-כא); 'עבדך צעיר תלמידך' (סי' לב ו-לג מה מז, מח, מט ועוד); ובסי' לד בסוף השאלה כותב ר' אשר לרבינו: 'זאנא מרי אל יהיו דברי לטורח עליך, כי תורה היא וללמוד אני צריך, ואני מתחטא לפניך כבן לפני אביו. ואין להאריך אלא בשלום תורתך, כנפש צעיר תלמידך'. ובסי' לה מספר ר' אשר שהוא וחבריו הדיינים המתינים להכרעת רבנו: 'זאנו לא עשינו כלום בענין עד שהיינו שואלים את פיך... אנא גבירי הורנו הדרך אשר נלך בה'.

לימים קיבץ ר' אשר את השאלותיו ששטח לפני דודו וגיסו רבי יהודה ואת תשובותיו עם הוספות מעטות, וכך זכינו בספר זה. כל תשובות רבנו המתוארכות בקובץ זה זמנן בשנים ק"ח-ק"ט, וזה מתאים לעובדה שקשר המכתבים בין רבנו לבין אחיינו ר' אשר התקיים לעת זקנותו של רבנו, שנפטר כאמור בשנת ק"ט.

נוסח שו"ת זכרון יהודה

השאלות והתשובות של ר"י בן הרא"ש הגיע לדינינו בשני נוסחים. נוסח אחד נשתמר בכתב יד שהיה בזמנו בתוניס. נעשתה ממנו העתקה הנמצאת כיום בספריית האקדמיה הרוסית - המכון ללימודים מזרחיים, ס' פטרסבורג (להלן יקרא כתי"מ)¹⁸⁰. ע"פ רישומי המכון לתצכי"ע הועתק כנראה כתי"מ בתוניס

176. סי' כג.

177. סי' מז.

178. רב העיר היה בעל סמכות ומשכורת וכן היה בדרך כלל פטור ממיסים, ושאר הרבנים והדיינים לא קיבלו שכר עבור תפקידם.

179. פריימן (עמ' קפ והע' 73) מניח שהיה גר בסיביליה, לשם רצה לעבור רבנו בשנת ק"א; אך לא מצאתי בסיס לדבריו. רגליים לדבר שהיתה זו בורגוש, שכן שם כיהן בנו של ר' אשר ב"ר שלמה, ר' יהודה בן אשר השני, עד סמוך לשנת קמ"ה, ראה אודותיו לעיל ובהע' 151. וראה בשו"ת להלן סי' פב.

180. B 289/1; מ"ס במכון לתצכי"ע: 53417. בס"ה בכתה"י 230 דפים, החיבור דידן ב-102 הדפים הראשונים, ואח"כ נמצאים החיבורים איטור והיתר לרבנו יונה אשכנזי, הלכות שמחות למהר"ם מרוטנבורג, וספר חוקת הדיינים לר"א אבן טזראת. בדף 157 קולופון ובו כתוב: 'ביום שנכפל בו כי טוב כ"א לחודש סיון שנת נשיר"ה [תקס"ה] שזכיתי להעתיק... נאם המתאבק בעפר רגלי החכמים אליהו לומבורו'. ובסוף כתה"י בדף 230 כתוב: 'נשלם יום ז"ך לחודש תשרי שנת אור"ה ושמח"ה לפ"ג ע"י צעיר המתאבק בעפר רגליהם, ע"ה אליהו לומברוו ס"ט'. בראש כתה"י חותמת הבעלים: אריה ליב פרידלאנד. בכרסת המכון לתצכי"ע מוזכר שהמעתיק אליהו לומברוו העתיק הרבה כתבי יד בין

בשנת תקס"ה-תקס"ו, כתיבתו מערבית. הספר נדפס בברלין בשנת תר"ו על פי כת"י אחר דומה לכת"מ; לשני כתבי היד האלו, יכת"מ וכתה"י ממנו נדפס הספר, היה ככל הנראה מקור משותף - כתב יד קדום שהיה בתוניסיה¹⁸¹. מו"ל הספר היה ר' יהודה ב"ר אלכסנדר רוזנברג¹⁸², והמהדיר היה החוקר הנודע דוד קסל. המו"ל קרא לספר "שו"ת זכרון יהודה", כדי ששם הספר יזכיר גם אותו. לספר צורפו הסכמות חמישה רבנים - האב"ד ושני דיינים מברלין, דיין אחד מפפד"מ ואב"ד וורמס¹⁸³. בהקדמתו מספר המו"ל ר' יהודה רוזנברג שהוא מצא בברלין כת"י של תשובות רבי יהודה בן הרא"ש שלא שזפתם עין אדם באירופה מאז שנכתבו לפני חמש מאות שנה, כי גנוזים וטמונים היו בערי אפריקה (כוונתו כנראה לתוניסיה) והובאו ע"י מאן דהוא לברלין, וכדי שלא יאכלום רימה ותולעה בבית עקד ספרים בערי הערלים אשר במאסר יבואו שמה' (אם ייקנה כתה"י ע"י אחת הספריות) - קנה את החיבור בכסף מלא ומסר את הההדרה לדוד קסל¹⁸⁴. זה מספר בהקדמתו שבסוף כתה"י שבידו כתוב שהוא נעתק בתוניס ע"י איש אחד מארץ רוסיא' והובא לברלין לאחד ממוכרי הספרים בדרך לא אחקרהו פה', הוא כתוב בכתיבה אשכנזית מאוחרת ומשובש בהרבה מקומות. הוא מדגיש שמתוכנן של התשובות וסגנון אין שום ספק בכך שהתשובות אכן מאת ר' יהודה בן הרא"ש, ובנוסף לכך הרי רבות מהן מובאות בבית יוסף בשמו¹⁸⁵.

השנים תקס"א-תקפ"ג, בדרך כלל כתיבה מערבית=צפון אפריקאית; בכמה כתבי יד נרשם שזו כתיבה מזרחית (יש לציין שבאוצר הספרים לבן יעקב אות ל סי' 332 מפנה לכת"י אחר שיש בו גם תשובות של רבנו, עיי"ש).

181. קיימות הוכחות רבות שכת"מ לא היה כתה"י ממנו הודפס הספר. למשל, בסי' פא נמצאים כמה קטעים שבמקורם נכתבו בספרדית; בדפוס ברלין הפיסקאות חסרות, והמו"ל כתב: 'בכ"י אשר לפני יש כאן שיעור עמוד אחד חלקי, אולם לפנינו בכת"מ נמצא הכל כתוב בספרדית באותיות עבריות, ונראה שמעתיק כתה"י שממנו נדפס הספר לא חשב שיש תועלת בהעתקת הקטעים בספרדית. בכתה"י השני, כת"א (ראה להלן בסמוך), כתב המעתיק-העורך לפני פיסקא זו 'ועוד הוסיף בלשון לעז דברים שאי"ש המעתיק (=אני יהודה שושן, מעתיק ועורך כת"א, ראה להלן) לא חפצתי לקחתם ככתבם וכלשונם. וזהו ענין דבריו וכו', ומכאן באים הדברים מתורגמים ללשה"ק (ע"י להלן סי' פא הע' 58 והע' 173). ועוד, בסימן פג כתוב בדפוס ברלין 'כבר נכתבה שאלה זו בסימן ע"ד, וכתב על זה המהדיר שם: 'כן הוא בכת"י אשר לפנינו'; אך בכת"מ התשובה שבסי' עד נעתקה שוב כולה, וגם זה סימן מובהק לכך (עם סימנים רבים נוספים; לדוגמא: בסי' ע גם בכת"מ וגם ע"פ עדות המגיה בדפו"ר [בהערה בשולי העמוד שכך כתוב לפניו בכתה"י] היו כתובות בנוסח ממנו העתיקו התיבות "כאן חסר שורה אחת", עיי"ש הע' 4) שכת"מ אמנם דומה מאוד לנוסח הדפוס, אך הספר נדפס ע"פ כת"י אחר בנוסח כמעט זהה, כנראה כת"י שנעתק מאותו כת"י שהיה בתוניס.

182. אין לערב בינו לבין ר' יהודה יודל רוזנברג, מחבר 'נפלאות המהר"ל' ושאי"ס.

183. וכן מכתב ברכה בגרמנית מאת החוקר הידוע צונץ (הושטט בחלק מדפוסי הצילום).

184. הוא מביטח שבספר אחר שהוא מדפיס, ביאור על טהרות לרב האי גאון, יכניס תיקונים שיימצאו לספר הזה. אולם בספר 'קובץ מעשי ידי גאונים קדמונים' (ברלין תרט"ז) הכולל את החיבור ביאור על טהרות לרה"ג, הזכיר בהקדמה את שו"ת ר"י בן הראש שהו"ל עשר שנים קודם, אך לא הוסיף שום תיקון לספר זה כפי שהבטיח. וז"ל בהקדמה 'מדבר יהודא' (עמ' vi): '...זה כעשרה שנים הצלתי ממעמקי נשיה והוצאתי מאפלה לאור מטמון יקר חמדה גנוזה אשר לא ראתה אור זמן ועידן כמו חמשה מאות שנים, ה"ה דברי אלוקים חיים תורת אמת אשר ממקום קדוש יצאו מהאדם הגדול בענקים עיר וקדיש רבנא יהודא בהרא"ש זלה"ה... איש חי במיתתו, רב פעלים המחבר הזה, ולתת גם לו גם לי הדל והצעיר בעמי זכרון ביהודה לדורות ולעולמים, אשר גלל כן קראתי בשם דברי הספר הזה זכרון יהודה, בתנו באמת זכרון לשנינו, להאדם הגדול המחבר, ולי הצעיר המוציאו לאור הנקרא בשמו כמוהו גם הוא. ואמנם כן בעת ההיא עוד הרימותי ידי אל ה' ונתתי בקולי קול יהודה ובאתי כמבשר במקהלות ובשערים המצוינים בהלכה כי כפי פרושות ופני נשואות לגדולה מזאת, להאיר עיני בני עמינו שנית במטמון יקר מזה אשר חנני אלקי אבותי בו, הוא ספר כתוב לרבינו רב האי גאון בן רבינו רב שרירא גאון...'

185. יתכן שמצא מקום להדגיש נקודה זו בגלל הספר 'בשמים ראש' - תשובות המיוחסות לרא"ש ולחכמי דורו, שהו"ל בברלין כחמישים שנה קודם, בשנת תקנ"ג, ר' שאול ברלין בן הגאון ר' צבי הירש לוי אב"ד ברלין, ספר שבסופו של דבר התברר שהמו"ל ר"ש ברלין זייף בו קרוב לוודאי את כל התשובות, ומעולם לא יצאו התשובות האלו מתחת ידו של אף גדול קדמון. ההוכחות לכך היו בעיקר תוכנן וסגנון של חלק מהתשובות מצד אחד, ומאידיך גיסא העובדה שאף

נוסח אחר של התשובות נמצא בכת"י השמור כעת בספריית רוזנטליאנה באמסטרדם¹⁸⁶, שמוגדר בכרסת המכון לתצבי"ע ככת"י ספרדי מהמאה ה"ט. כת"י זה הגיע בשלב מסויים לידי רבי משה סופר בעל החת"ס, וכשראה שהוא 'כתב ספרדי ישן נושן' וקשה לקריאה - העתיקו בפקודתו מחדש בשנת תקפ"א 'הצעיר גבריאל ליב הלוי לאלקר אדעסויא', כפי שכתב את שמו בתוך כתי"א, שהוא המקור ממנו העתיק; העתקתו החדשה לא הגיעה לידינו. הוא כותב שהחת"ס גילגל זכות על ידו 'לחדש כנשר נעורי שפתי ישינים גאוני קדישאי אשר בארץ החיים המה'. מצאנו רק פעם אחת שהחת"ס הביא את דברי רבנו ע"פ כתי"י הזה, והוא בשו"ת חתם סופר חלק ז סימן כה¹⁸⁷. וז"ל, 'וראיתי קושיא זו בתשובת הר"י בן רא"ש כתיבת יד', והביא דברים מסימן עג להלן בספר, שהוא הסימן הראשון בכת"א.

נוסח כתי"א שונה לא מעט מן הנדפס, ובמקום שהאחד מאריך השני מקצר ולהיפך. לפעמים נראה שעורך כתי"א השמיט את נוסח השאלה ושילב את הפרטים הרלוונטיים בתוך התשובה¹⁸⁸. קיימים הבדלים בין הנוסחים גם בסיומים ובפתיחות של שאלות (כגון: 'הודיעני הדין' או חתימת השואל), וכן קיימת לעיתים חלוקה שונה של התשובות בתוך הסימנים (כגון סימן שבנדפס מכיל כמה תשובות, כאשר בתחילת הסימן מרוכזות השאלות ואח"כ כל התשובות, ובכת"א הוא מחולק לכמה סימנים נפרדים). לפעמים הנוסח שונה לחלוטין ומביא להבנה שונה של הדברים, למרות שהכרעת ההלכה זהה בשני כתי"י; אחד השינויים שבין שני הנוסחים הביא לוויכוח נוקב בקהילת ברלין, והדים ממנו נמצאים בשו"ת רבי עזריאל הילדסהיימר, ראה להלן סי' כ ובנספח. במקומות רבים שבדפוס ובכת"מ מוזכר רבנו בגוף ראשון - בכת"א הוא מובא בגוף שלישי; כך למשל בסי' א בנוסח הדפוס כתוב 'שוב כתבתי לו', ובנוסח כתי"א: 'שוב הודיעו לו', וכך פעמים רבות¹⁸⁹. גם כמה מן הידיעות האישיות שלא נצרכו לדורות הושמטו מכת"א, ראה למשל סוף סי' לח. כך בסי' ז נמצאות בנוסח הדפוס שתי שאלות שרבנו ענה רק על הראשונה שבהן, ובכת"א הושמטה השאלה השניה (עיי"ש הע' 6); וכאלו רבים. במקום אחד בכת"א¹⁹⁰ ישנה העתקה כפולה, וכמה שורות מסומנות בסימן מחיקה; בהשוואה בין המשפטים הכפולים (המחוק וזה שאינו מחוק) מצאנו כמה הבדלי סיגנון, כגון: שהיא - שהאשה, לא - שלא, להם - אותם, וגם מתוך כך ניתן להסיק שכתב היד שלפנינו נכתב על ידי העורך בעצמו, שהירשה לעצמו לשנות ולתקן כהבנתו, ולא ע"י סופר שהתבקש רק להעתיק קובץ תשובות שהיה לפניו. בכת"א בתשובה המובאת להלן בספר בסי' קיא¹⁹¹ העורך מוסיף את מסקנתו האישית מתוך התשובה: 'זמזה אני הכותב דן', מה שמוכיח שוב

אחת מהן לא הובאה ב"י ובשאר ספרי קדמונים; אלו הן בדיוק שתי הנקודות שאותן מדגיש כאן המהדיר, בניגוד לנ"ל. וראה מ"ש הרב ראובן מרגליות במאמרו 'ר' שאול לוי מווייף הספר בשמים ראש' בשנתון 'ארשת', תש"ד, והאריך בענין הרב יואל קטן בכתב העת 'מספרא לסייפא', ישיבת שעלבים קיץ תשנ"ג גל' 44-45 עמ' 252 ואילך (ועי' מ"ש ר"ש שפיגל בספר 'עמודים בתולדות הספר העברי - כתיבה והעתקה' עמ' 274 ואילך). ובכ"ז לא נוקה שו"ת זכרון יהודה מחשד זיוף, ראה להלן בנספח בענין 'לימוד בראש מגולה' עמ' רכא ואילך. ואכמ"ל.

186. מס' ROS 136, מ"ס במכון לתצבי"ע: 3777. ברשימת כתי"י מהרוזנטליאנה בספר 'רשימת תצלומי כתבי היד העברים במכון' מאת נחמיה אלוני ואפרים קופפר ח"ב עמ' 49 (ירושלים תשכ"ד) כת"י זה הוא מס' 457.

187. מכ"ב מרחשון תקפ"ט, י"ז שנים לפני שנדפס הספר. הדברים הובאו גם בחידושי החת"ס על דף מז, ב במס' ב"ב. 188. עיקרי הדברים האלו נכתבו כבר בתוך מאמרי 'שו"ת מתלמידי הרא"ש בענין שבועת אלמנה', מוריה שנה כד גל' ז-ט (רפג-רפה) סיון תשס"ב עמ' ט ואילך. ועי' במאמר 'שתי תשובות חדשות מכת"י מבית מדרשם של הרא"ש ורבו רבנו יהודה', הרב אברהם יעקב גולדמינץ, מוריה שנה כו גל' ד-ו (שד-שו) ניסן-אייר תשס"ד, עמ' יב ואילך.

189. הדברים מתאימים להנחה שכת"א מקורו בהעתקי התשובות שנתרו בבית גנזיו של רבנו עצמו (ראה להלן ליד הע' 203-204), בניגוד לדפוס ולכת"מ שהם העתקים מריוויקים של השאלות והתשובות המקוריות שנשלחו, ואותם ליקט ר' אשר, ומתאים גם לנ"ל שפרטים מהשאלה שולבו בתשובה. כמו-כן כתי"א כולל תשובות של רבני אשכנז, סימן שתשובות אלו מוצאן מסביבה בעל רקע אשכנזי.

190. דף 17 סימן נ (והוא להלן בספר ג"כ בסי' נ).

191. סי' צה בכת"א, דף 44א; אינה בדפוס ובכת"מ.

שכתי"א כולל נוסח שעבר עריכה, והעורך היה תלמיד חכם שהוסיף את הערותיו, המצויות במקומות רבים נוספים. שמו של העורך, יהודה בן שושן, נמצא בסי' פא; קטעים מן התשובה הזו נכתבו במקורם בשפת המקום - ספרדית, ומכיון שאין תועלת בהעתקת פיסקה בשפה שאינה מובנת ללומדים לא הועתק סימן זה כבר בזמן קדום, ובכתי"ס פרטסבורג ובנדפס נרשם: "כאן נשאר עמוד אחד חלק", דהיינו שהמעתיק הקודם, שהיה המקור לשניהם, לא העתיקם. בכתי"א לעומתו תורגם התוכן ללשון הקודש, והמעתיק-המתרגם חתם את שמו¹⁹².

מתי והיכן חי ופעל אותו ת"ח? כפי שמובא להלן - מרן הבי" מצטט מנוסח זהה לכתי"א קטעים רבים, ולא רק הוא - גם חכמי דורו והדור שלפניו, כמהר"ם אלאשקר, ר' אליהו הלוי בעל 'זקן אהרן' ועוד; מכאן שנוסח כתי"א כבר היה ידוע בזמנם, וא"כ עורכו חי לכל המאוחר בזמנם, באמצע שנות ה-ר'. מאידך גיסא, בסוף כתי"א מובא ציטוט מספר האגור (להלן עמ' קנו אות נב) שנדפס סביב שנת ר"ן באיטליה בחיי מחברו, ואין להקדים אותו יותר, באשר למקומו של עורך כתי"א - מתרגום סי' פא הנ"ל עולה שהעורך שלט בספרדית, וכמו כן ספרייתו היתה מורכבת כמעט אך ורק מתשובות הראשונים שהיו ידועים בספרד¹⁹³. עולה אפוא שר' יהודה שושן חי ופעל בספרד בדור הגירוש ויתכן שהגיע סמוך לגירוש לאיטליה, ואולי שם כתב כתי"א.

הבית יוסף, המביא פעמים רבות את תשובות רבנו, השתמש בנוסח קרוב מאוד לזה שבכתי"א אמסטרדם. בין שאר הראיות, גם פרט שולי-יחסית מוכיח ללא צל של ספק שכתי"א (או כת"י אחר דומה לו) היה לפני הבי" בסי' פה בדפוס ובכתי"מ הסכום המדובר הוא 'ת"ק זהובים', ובכתי"א ובבי" ת"ת זהובים'. בסי' פד מביא הבי" בשם רבנו חלק מתשובה, שניתן להוכיח בוודאות שאינה לרבנו, כמבואר להלן שם בהע' 3; יתכן שהתשובה הבאה בכתי"א היתה חתומה ע"י רבנו, ולכן חשב מרן הבי" ששתי התשובות הן לרבנו¹⁹⁴.

כעשרים סימנים הנמצאים בספר 'זכרון יהודה' הנדפס ובכתי"מ אינם נמצאים בכתי"א. מסתבר שחלק מן הסימנים החסרים היו בכתי"א בעת כתיבתו, אלא שבזמן קדום נחסר דף אחד או יותר, בין דף 39 (על פי המיספור הקיים היום) לדף 40; דף 39 נגמר באמצע סי' פד בספרנו, ודף 40 מתחיל באמצע סי' קיג שלפנינו, ראה בהערה 1 שם, ולא ברור כמה סימנים אבדו בחיסרון זה. לעומת חסר זה כולל כתי"א תשובות מאת רבני אשכנז וספרד שחיו באותה תקופה שאינם נמצאות בדפוס ברלין ובכתי"מ; מצאנו שם ציטוטים מדברי הטור, תשובות של הרא"ש, רבנו פרץ, רבי יוסף נחמיאש תלמיד הרא"ש, התשב"ץ, הרשב"ש בנו ועוד. למעשה כל תשובה בכתי"א שאין בסופה חתימה של רבנו ושאינה מופיעה בכתי"מ ייתכן שלא יצאה מתחת ידו של ר"י בן הרא"ש, אם כי ברור שגם התשובות שאינן שלו שנמצאות בכתי"א עברו דרך בית מדרשו; קביעה זו מוכחת מהתשובה דלהלן סי' קיב¹⁹⁵ שהינה ציטוט מתוך תשובה של הרא"ש שהועתקה בתוך תשובת בנו רבנו יהודה, כאשר בכתי"א מובאת רק תשובת הרא"ש ללא תשובת ר"י בנו. עולה מכאן שעורך קובץ התשובות שבכתי"א לא העתיק את כל התשובות שהיו לפניו אף לא מתשובות רבנו יהודה עצמו, ובתשובה הזו הוא העתיק רק את מה שמצא לנכון - את תשובת הרא"ש. יצוין שתשובת הרא"ש הזו לא נדפסה בשו"ת הרא"ש ובתשובות הרא"ש הידועות מכתבי יד אחרים, והיא מודפסת בספר זה לראשונה.

192. על חכם בשם זה שחיבורו נשען בעיקר על הטור, אחי רבנו, ראה מ"ש במאמר 'ברכות הנהנין לרבי יהודה שושן', ספר הזכרון להגרא"ז גורביץ עמ' לט ואילך. ועי' להלן במבוא לתשובות הנוספות מכת"י עמ' קנג.

193. ראה גם בהקדמות לנספחים בסוף הספר, עמ' קנג ו-קסא; אך לא מסתבר שספר האגור הגיע לספרד לפני הגירוש.

194. אך חסר שם דף בכתי"י, עיי"ש הע' 79, לכן א"א לוודא השערה זו.

195. סי' צו בכתי"י, דף 44א; אינה בדפוס ובכתי"מ.

בתוך כתב יד אמסטרדם ישנה קבוצת סימנים¹⁹⁶ המתחילה כך: "שאלות ששאלו ה"ר יום טוב בן זוהר וה"ר שלמה בן בולט לה"ר¹⁹⁷, והם י' שאלות". לשאלות אלו לא מצורפות תשובות, ובסופן כתוב: "עד כאן דברי השואלים, והנשאל ותשובותיו לא ראיתים ולא מצאתים, ואם כתבתים להתלמד ידעתים אף עשיתים". לא ידוע לנו מי הם ה"ר יום טוב בן זוהר וה"ר שלמה בן בולט. העורך מצא לנכון לשלב את השאלות הללו בתוך קובץ התשובות הזה, וכנראה שהוא מצא קשר בינן לבין ר"י בן הרא"ש ובית מדרשו¹⁹⁸, שהרי לפני השאלות הללו ישנן שתי תשובות חדשות מאת ר"י בן הרא"ש, ולפני כן תשובה של הרא"ש, ולאחר התשובות הללו ממשיכות תשובות של רבנו¹⁹⁹. במקום אחד בתוך אותן עשר שאלות²⁰⁰ כתוב: "בא אדם גדול מצרפת מחודד ומפולפל, ושימש רבנים גדולים בצרפת כפי ששמענו, שמו ה"ר מנחם דר בברגי"²⁰¹. לא ידוע לי מי הוא אותו אדם גדול ולא ברור מהו מקומו, אך ניתן ללמוד מכאן שהשואלים הנזכרים הכירו והעריכו את בתי המדרש שבצרפת. בנוסף לכך, בשאלה השניה²⁰² מוזכר מנהג טוליטולא כמנהג חשוב, מה שמחזק את הנחתנו אודות קשר של השואלים עם בית מדרשו של ר"י בן הרא"ש.

כמה משפטים מעניינים מורים על כך שלפני עורך כתי"א לא עמד ספר תשובות ערוך, אלא שהוא ליקט את שרידי כתביו של רבנו ובית מדרשו: סימן סד בכתי"א²⁰³ מתחיל: "ואף כי לא ידעתי השאלה, מהתשובה תתבאר, וגם יש דין נלמד בה, לכן כתבתי". וכעין זה בסימן סט²⁰⁴ בסוף התשובה: "כך מצאתיה בלי שאלה, אך מבין התשובה נלמוד להועיל". כן גם בתחילת סי' סז גם כראשונה, ובריש סי' סח גם כקודמות בלי שאלה, וכעין זה בעוד מקומות.

בדפוס הראשון של ספר 'זכרון יהודה' ובכ"מ נמצאות כמאה תשובות של "רבנו יהודה בן הרא"ש ושאר גדולי זמננו"²⁰⁵, לעומת זאת בכתב יד אמסטרדם ריג סימנים. החלק הראשון של כתי"א, סי' א עד סי' פד, נמצא גם בכתי"מ ובדפו"ר²⁰⁶. בין סי' פה לסי' קב בכתי"א נמצאות רק י"א תשובות שנמצאות גם בכתי"מ ובדפו"ר²⁰⁷. שאר תשעים הסימנים שבכתי"א²⁰⁸ הובאו במהדורתנו בסוף הספר או בנספח, ואם כבר נדפסו באחד מספרי הראשונים צויין מקומם ברשימה בסוף הספר.

לסיכום: לא זכינו לאוטוגרף של המחבר. לפנינו שני עדי נוסח שונים זה מזה: גירסא אחת בכתי"א סי' פטרסבורג ובדפוס ברלין, שניהם צאצאי כתי"א אחד, וגירסא שניה בכתי"א אמסטרדם ובבית יוסף²⁰⁹; ולעיתים אלו שתי כיתות עדים המכחישים זה את זה. מקוריות נוסח הדפוס וכתי"מ אינה מוטלת בספק; לעומת זאת עברו התשובות שבכתי"א עריכה נוספת, אם כי יתכן שחלק מעריכה זו נעשה כבר בבית

196. סימנים קט-קיא, דפים 56253-א.

197. יש רווח בכתב היד לסימן של דילוג על כמה מילים, כלומר שכבר לעורך לא היה ידוע למי נשלחו השאלות הללו. סביר להניח שהנשאל היה קשור לבית מדרשו של רבנו יהודה בן הרא"ש, ראה לקמן.

198. ע"פ האמור להלן (ליד הע' 203-204) שכת"א כולל לקט כתבים של ר' יהודה ובית מדרשו, ניתן להניח שהעורך אסף גם דפים אלו, למרות שלא ידע מי השואל ולמרות שאין לשאלות תשובה.

199. להלן סי' צב.

200. סימן קיו, השאלה השמינית.

201. יתכן שהכוונה לעיר ברצלונה, שכונתה ע"י חלק מיהודי ספרד ברגלונה. ועי' במבוא לעשר שאלות' להלן עמ' קסא.

202. סו"ס קי.

203. דף 224, להלן סי' ס.

204. דף 28א, להלן סי' סו (וראה לעיל הע' 189 ו-198).

205. כמתואר בשער הדפוס הראשון.

206. עם הבדלים בסימוני התשובות כנוצר, ראה במפתח בסוף הספר.

207. הסימן האחרון המקביל לנדפס הוא סי' קב בכתי"א, המקביל לסי' פא בספר.

208. סי' קבג-ריג.

209. כתי"א וכתה"י בו השתמש הב"י בוודאי השתלשלו מאותו נוסח, אבל לא ידוע מה היה סידורו של הקובץ שהיה

מדרשו של רבנו והוא אינו עריכה חדשה של הנוסח שבדפוס ובכתי"מ, וא"כ אין אמינותו של נוסח כתי"א פחותה משל כתי"מ ונוסח דפו"ר.

מבנה הספר

הספר שלפנינו, לפי הסדר בו נדפס שהוא גם סדר כתי"מ, מורכב מכמה חטיבות, וכבר עמד על כך מגיה המהדורה הראשונה, דוד קסל. החלק הראשון הוא מסי' א עד סי' פא; השואל ברוב השאלות של חלק זה הוא רבי אשר ב"ר שלמה, והמשיב הוא תמיד רבנו יהודה. בכמה תשובות חתמו גם חבריו - רבנו חסדאי קרשקש (סי' עג; סבו של ר"ח בעל אור ה'), רבנו יעקב בעל הטורים (סי' סב, עג, עה) ועוד מחכמי הדור (סי' פ). התשובות אינן מסודרות לא בסדר ענייני ולא בסדר כרונולוגי - למשל בסי' ה מוזכרת התשובה בענין הדג שלא נמצאו לו קשקשים, שנמצאת בספר רק להלן בסי' לב²¹⁰. כך בסי' עג ר' יעקב בעל הטורים עוד חי, למרות שבסי' ד, סי' כז ועוד הוא מוזכר ע"י ר' אשר אחיינו בברכת המתים; אם כי אין מכך ראיה ברורה, שהרי לעיתים הוסיפו ושינו המעתיקים תיבות אלו מדעתם. נראה שחלק זה הוא אוסף תשובות מאת רבנו שקיבץ וערך ר' אשר ב"ר שלמה, ועל כן רוב השאלות הן שאלותיו.

החלק השני בשו"ת כולל את התשובות שמסי' פב עד סי' צב²¹¹. כאן השואל אינו בהכרח ר' אשר, והמשיבים הם הרא"ש וכמה מתלמידיו וחבריו: רבנו (סי' פג, פה, פז), רבנו אברהם בן איסמעיל (סי' פד), הרשב"א (סי' פח), הרא"ש וחבריו באשכנז (סי' צ, צב), ותלמידי רבנו יהודה (סי' פב).

החלק השלישי, שבדפוס ברלין היה מסומן כהמשכו של סי' צב ובמהדורתנו מופיע כסימנים צג-קא, אינו דומה לחלקים הקודמים. זהו אוסף של תשובות ופסקים בעיקר מאת חכמי אשכנז, המופיעים כהמשך שני החלקים הקודמים הן בכתי"מ סי' פטרסבורג (כתי"מ) והן בדפוס ברלין²¹².

החלק הרביעי, להלן סימנים קב-קיג, נדפס כאן לראשונה. יש בו תשובות הדומות באופיין לחלק השני, כולן מרבנו יהודה בן הרא"ש וחבריו, שאינן מצויות בכתי"מ סי' פטרסבורג ובדפוס ברלין, ונמצאות רק בכתי"מ אמסטרדם בין תשובות רבנו ואחריהן.

המשתמשים בספר

מלבד מרן הבית יוסף שהביא מחיבור זה עשרות תשובות, נזכר החיבור ע"י כמה מגדולי המחברים. יש מהם שראוהו בכתב יד, כמו מהר"ם אלאשקר²¹³ ורבי אליהו הלוי בעל 'זקן אהרן'²¹⁴ שהיו לפני דורו של מרן, וכן החתם סופר המציין במפורש בדבריו: "וראיתי קושיה זו בתשובת הר"י בן רא"ש כתיבת יד, והעלה מפני קושיה זו דלא כהנ"ל, דלא שייך באשה דמים, דכל הון ביתו יתן איש באהבה. ע"ש. וחתם עליו הטור ואחיו ר"י בן הרא"ש ז"ל"²¹⁵. אבל רוב האחרונים שתו את דבריו מכלי שני; כל

ביד מרן הב"י ומה הוא כלל. וראה להלן שהתשובה של רבנו סי' קח הביאה הב"י מתוך ספר ר' ירוחם ולא מכת"י של תשובות רבינו, ומכאן שכמו שתשובה זו אינה לפנינו בכתי"א ובכתי"מ ובנדפס - כך גם לא היתה לפני הב"י.

210. וראה סי' ה הע' 7.

211. ע"פ החלוקה במהדורתנו; בדפו"ר סי' צב כולל תשובות רבות, ראה להלן. יש לציין שסי' פב מתחיל בתיבות 'תשובות אחרות', וזה רומז כנראה לעובדה שתשובות אלו כבר אינן מהקובץ המקורי של ר' אשר ב"ר שלמה.

212. להלן כאמור מחולק סי' צב שבדפו"ר לעשרה סימנים, צב-קא. בכתי"מ לא מוספרו התשובות שאחרי סי' צב, ובדפו"ר כולן רשומות כסי' צב, הנמשך על פני כ-17 עמודים (מה, ב - נד, א).

213. סי' טז ד"ה ונחזור. ועיי"ש גם בסי' קיג, והשווה לסי' צב לפנינו.

214. סי' ד. וראה גם שו"ת מהר"י בירב סי' יג, ושו"ת הרא"ם לר"א מזרחי סי' פה.

215. ראה לעיל הע' 187. וראה צילום כתה"י להלן עמ' 52 בו דברי המעתיק בשליחות החת"ס.

המובאות מדברי רבנו שהביאו הב"ת, הש"ך, הנודע ביהודה, רבי עקיבא איגר, בעל קצוה"ח ובעל נתיבות המשפט ושאר האחרונים - מקורם בבית יוסף. אפילו החתם סופר עצמו, שכאמור היה לפניו כת"י של השו"ת, הביא בדרך כלל את תשובות רבנו מן הבית יוסף ולא מן החיבור שהיה לפניו בכתב יד.

מהדורה זו

כאמור, השינויים בין הנוסחים הנ"ל קיימים בכל תחום; הפתיחות והסיומים של התשובות אינם זהים, חלוקת התשובות לסימנים אינה דומה (כפי שעולה מלוח ההשוואה שבסוף הספר), ובכל נוסח ישנן תשובות שלא קיימות בנוסח השני. נוסח הדפוס וכת"מ נראה יותר קרוב לנוסח השאלות והתשובות המקורי, ונוסח כת"י אמסטרדם הינו נוסח שעבר עיבוד ועריכה כנ"ל; על כך יש להוסיף שנוסח הדפוס קיים כבר למעלה ממאה וחמישים שנה, וכבר תפס את חזקתו בין לומדי התורה, אם כי גדולי האחרונים השתמשו בדברי רבנו בדרך כלל ע"פ המובא בב"י. לכן קבענו את נוסח דפוס ברלין כבסיס לנוסח הספר, ונערכה הגהה מדוייקת מכת"י ס' פטרסבורג (כת"מ). השווינו את נוסח כל התשובות לנוסח כת"י אמסטרדם (כת"י א) השונה ממנו לא מעט, וכדי שלא להכביד על המעיינים הערנו רק על שינויים שנראו בעינינו בעלי משמעות. סי' עה העוסק בדיני מסור, שנדחה בדפו"ר לדף נפרד בסוף הספר בגלל החשש מן הצנזור, הושב למקומו. טעויות דמוכח ופליטות קולמוס תוקנו בגוף הטקסט ע"פ כתבי היד ושאר המקורות - הבית יוסף, המקורות המובאים בחיבור וכו', כאשר על שינויים בעלי משמעות הערנו בשולי הגליון. כמו כן איחדנו את הכתיב, שלא היה עקבי בדפוס ובכתבי היד, לכתיב מלא סביר, וקיטענו ופיסקנו כמקובל. הוספנו מראי מקומות והערות, בחלק מן הסימנים בהרחבה רבה. בנספח צירפנו את הקטעים החדשים שבכת"י אמסטרדם שאינם חלק מן השו"ת, וגם את צוואת רבנו והחיבורים שיוחסו לו, וכן ליקטנו מדבריו של רבנו שנמצאו בספריהם של חבריו ותלמידיו.

דברי סיום

נסיים בכבודה של אכסניה, 'מכון שלמה אומן' שע"י ישיבת שעלבים, שהוקם לזכרו של ר' שלמה אומן הי"ד ע"י משפחתו, מכון ירושלים וישיבת שעלבים. המייסדים שמו לעצמם למטרה לגאול חיבורים של רבותינו הראשונים והאחרונים, ולהוציאם לאור במהדורות מתוקנות ומבוארות. בראש המכון העמידו את הרב יואל קטן, ר"מ בישיבת שעלבים. המכון קנה לו שם בשדה הספר התורני בשל איכות ההדרת הספרים וההקפדה על כל פרט ופרט, והרי אין בכלל אלא מה שבפרט. הדברים אמורים הן באשר להגהה מדוייקת מן המקור, הן באשר לרמת ההערות והן באשר לעריכה הסופית. מאז הקמת המכון ראו אור בידי 'מכון שלמה אומן' כתריסר כרכים שנדפסו והופצו במסגרת מפעלי 'מכון ירושלים', בהם הסמ"ג השלם, שו"ת התשב"ץ, ספרי הלכה של בעל 'מרכבת המשנה' ושל ר' מיכאל בכרך מפראג ועוד, קב ונקי. יבורכו ראשי המכון ותומכיו, וראשי ומנהלי ישיבת שעלבים. יישר כוחו של הרב יוסף בוקסבוים שליט"א, ראש מכון ירושלים, מגדולי העושים והמעשים בפיתוח הספר התורני.

יעמדו על הברכה העוזרים והמסייעים: הגאון רבי שמואל ברוך דויטש שליט"א מראשי ישיבת 'קול תורה' עבר על רוב הספר, וכמה מתיקוניו והוספותיו שקועים בהערות. תודה מקרב לב לידידנו ד"ר יהודא גלינסקי שהיפנה את תשומת לבנו בראשית המלאכה לקיומו של כת"י אמסטרדם, וסייע גם רבות לחיבור מבוא זה. אנו מודים גם לד"ר שמחה עמנואל מבית-אל על סיועו, לרב דב הכהן מנוף אילון-שעלבים, לפרופ' משה אורפלי ולפרופ' יום טוב עסיס מירושלים ולפרופ' רמון מגדלנה ממדריד על סיועם בתרגום תיבות בספרדית, לפרופ' אהרן ממן מפסגות על הסיוע בתרגום מלים מערבית, לד"ר אהרן שוויקה על סיועו בענין תקנת טולידו, לרב צבי גרטנר על הערותיו החשובות, ולרב ד"ר ישראל מאיר לוינגר על סיועו בענין זיהוי דג הליניסיארה. תודה לידידי הרב ישראל מרדכי פלס ולפרופ' י"ש שפיגל על הערותיהם החשובות למבוא זה, ולרבים אחרים שסייעו בשלבים שונים של ההדרת הספר. ייש"כ להרב

דניאל שימנוביץ יצ'ו שהכין את הספר בסדר-מחשב בטוב טעם ובנועם. תודה לספריות ס' פטרסבורג והרוזנטליאנה באמסטרדם שאיפשרו לנו את השימוש בכתה"י שברשותם, ולעובדי המכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים בראשות ידידנו מר בנימין רייצ'לר שבאמצעותו קיבלנו את צילומיהם. נעזרנו רבות בתקליטור פרוייקט השו"ת של בר אילן, כלי מחזיק ברכה; יישר כוחם של מפתחיו. תודה למשפחת מוצן על ציוד המחשבים שהעמידה לרשות 'מכון שלמה אומן', לזכרו של בנם היקר ר' אברהם חיים הי"ד, שנעקה"ש עם ידידו ר' שלמה אומן הי"ד במלחמת שלום הגליל, בחייהם ובמותם לא נפרדו.

הרב אברהם יעקב גולדמינץ שליט"א משיבת מיר, מעורכי 'מכון שלמה אומן', מחבר הספר 'שבילי דירחא' ושאי"ס, עבר על כתי"א והעיר הערות חשובות, סייע בבירור כמה סוגיות עמומות בשו"ת ואף ניאות לערוך את התשובות החדשות שבכתי"א שאינן מרבנו ולצרפן לכרך זה, וכן העיר הערות חשובות למבוא זה. יישר כוחו. את הספר ליווה מהחל ועד כלה מנהל המכון הרב יואל קטן שליט"א, ר"מ בישיבת שעלבים; הוא עבר על כל סימן ועל כל תיקון של הנוסח, הן בתשובות והן בנספחים שבסוף הספר, והיה שותף מלא בהכנת המבוא הזה ובעריכתו. הוא גם אסף כל פסק, קטעי תשובה או פיסת מידע מרבנו, ליקוטי בתר ליקוטי, ובדק את ההערות הן עניינית והן את המובאות במקורן. ישלם לו ה' כפועלו הטוב, ויזכה להרבות ספרים ומחקרים במסגרת המכון ומחוצה לו, ללמוד וללמד, לשמור לעשות ולקיים.

ובצאתי מן הכרך אשא כפי אל ה' בתפילה שזכות הרא"ש, שהשנה מלאו שבע מאות שנה לזריחת אורו בארץ ספרד, וזכות בנו רבנו ר' יהודה, תעמוד לי להמשיך ולהוציא לאור כתבי קדמונים, ולא תשכח התורה מפי ומפי זרעי.

אברהם יוסף חבצלת

בהודייה מקרב לב לריבונו של עולם אני שמח לברך על המוגמר, בעת שספר 'זכרון יהודה' לר"י בן הרא"ש ניצב לפנינו כלול בהדרו, עובר להדפסתו; ברוך הוא וברוך שמו. ובצאתי את הכרך רציתי לברך שוב את ראשי ישיבת שעלבים ומנהליה על תמיכתם ועידודם בפעילות מכון שלמה אומן, את ידידי הרב יוסף בוקסבוים שליט"א ראש מכון ירושלים, הרב א"י חבצלת מהדיר הספר, והרב א"י גודלמינץ שותפי לעריכתו. ההדרה והעריכה זוקקות מלאכה רבה, ונדרשת בהן גם חוכמה, לאוקמי גירסא ולדייק במראי-המקומות, בציונים ובהערות, לא להגדיש את הסאה ולא להמעט בה; ויהי רצון שנוכה לסיעתא דשמיא לההדיר עוד ספרים רבים כראוי לתועלת לומדי התורה, ללמוד וללמד לשמור לעשות ולקיים.

יואל קטן

מכון שלמה אומן

ומהר תשובתך גבירי, כי יש בדבר מכשול חרמות, השם יילנו מהם.⁶

נאום עבדך,

זעיר תלמידך,

אשר הקטן בן אחיך ר' שלמה ז"ל.

תשובה.

נשאנו ונחננו בדבר זענין, ה"ר משה בן נחמיש ור' אברהם בן קסי נר"ו ואני, והסכמנו שהדין עם הקהל י"ו.

ושלום.

יהודה בן הרב ר' אשר ז"ל.

סימן נג

שאלה על מעשה שאירע בכאן.

יהודה הלך למחנה אלגזירה בהיותה במצור, ולא נודע מה היה לו אם נשבה אם נהרג. ונשאל דודי ז"ל אם יכולין למנות בית דין אפוטרופוס על נכסיו.

וזו נוסח תשובתו שהועתק מכתבתו.¹

תשובה.

אע"ג² דגרסינן בכמוצות בפרק נערה שנחפתתה³ א"ר חסדא אמר ר' עקיבא⁴ מי שנשחטה ז"ד יורדין לנכסיו חנין ומפרנסין אשתו וזניו וזנותיו ודבר אחר, א"ל רבינא לרב אשי מאי שנא מהאי דתנינן מי שהלך למדינת הים ז"ד יורדין לנכסיו חנין ומפרנסין אשתו אבל לא זניו וזנותיו ולא דבר אחר, א"ל ולא שני לך בין יונא לדעת ליונא שלא מדעת. ור' יהודה זה יונא לדעת, א"כ היאך נרד⁵ לנכסיו לזון לזניו. וי"ל דהזרייתא לא דיברה אלא בהולך למדינת הים שהוא דרך רחוקה ומקום סכנה ואין השיירות

מזויות, ועל דעת כן ינא שילך למקום סכנה, ודרך אדם כשהולך דרך הרחוקה כל כך שהוא מתקן ענייניו ומצוה לזיתו, ודימו אותו רז"ל⁶ ליונא בקולר שאמר כתבו גט לאשתי ולא אמר תנו שנותנין מפני שהוא צהול⁷. אבל בנידון שלפנינו, שהלך למחנה אלגזירה שהשיירות מזויות, והולכין ובאין בכל יום לאלפים ולרצבות⁸, אדם הולך עמהם בטוח כמו שהולך לארצו ממקום למקום, אין דרך לזויות לזיתו כשיונא לדרך כזה, ואם אירע מקרה שנהרג או נשבה אין לז"ד שלא⁹ לזון לזניו בשביל שלא לזוה לזיתו בנאמו מעירו, ואדרבה דומה למי שנשחטה פתאום וינא מדעתו שלא לדעת שצית דין יורדין לנכסיו חנין אשתו וזניו.

ואע"פ שאם הוא חי ר' יהודה נשביה¹⁰ אין צית דין חייבין למנות אפוטרופוס על נכסיו, כדאיחא צ"מ פרק המפקיד¹¹ אפוטרופוס לדיקני לא מוקמינן, והרא"ש ז"ל¹² פירש הטעם לפי שלא ימצאו ז"ד מי שירצה להשתדל בענין, אבל בנידון זה יש מי שישתדל בענין לתועלת הקטנים אם מת ר' יהודה הנזכר, ולתועלתו אם הוא חי, ז"ד חייבים למנות אפוטרופוס על הנכסים לעשות חסד עם החיים ועם המתים¹³.

סימן נד

תשובה.

לשון ה"ר יהודה ז"ל שהועתק מכתבת ידו.¹

שמעתי שאתם אומרים, מפני שנתרצה המחלוקת בין פוסקי הדינין ומורי הוראות, זה אומר צכה וזה אומר צכה, שאתם מסכימים לפסוק ולהורות ע"פ ספרי הרמב"ם ז"ל², וזלתי צמה שחולק עליו אדוני אבי ז"ל שיעשו כדבריו³.

ראני משצח לכס על שאתם מכנידים לאדוני אבי. אמנם נפלאתי על שאתם מכניסים ראשיכם בין הרים גדולים, בין הרמב"ם וזין הראב"ד ז"ל⁴, ורבים אשר השיגו על רבינו

נד. 1. מתוך איגרת לאנשי טולטולא עירו. 2. הסכמה מעין זו מצינו בעיר טודילא ובעוד כמה קהילות, עי' שו"ת הר"ן סי' סב, שו"ת התשב"ץ ח"א סימנים יב, מט ו-קצו וח"ב סי' רנו (ובהערות על התשב"ץ בתשובות הג"ל במהדורתנו, בעיקר ח"ב שם הע' 14, ובמבוא לח"א הע' 102) וח"ד טור א סי' ו וטור ג סי' לה, וב"י אה"ע סי' עז. ואמנם בחקרי לב אור"ח סי' צה (עמ' רסא) העיר שטולטולא אינה נקראת "מקומו" של הרמב"ם. וראה שו"ת הרא"ש כלל לב דין יא ירוב הארצות פוסקין ודינין על פי רי"ף וספר הרמב"ם ז"ל (ושם במהדורת מכון ירושלים שבנוסח כתי"י פאריס יכל הארצות ולא ירוב הארצות). וראה להלן סי' פא (ליד הע' 41) שנהגו לקנוס את מי שאינו פוסק על פי הרמב"ם. 3. בשו"ת הרשב"א ח"א סי' רנג: יש שנהגו לעשות כל מעשיהם ע"פ אחד מגדולי הפוסקים, הרי"ף או הרמב"ם... ואין אלו כרובם ממש. 4. בזה נחלקו מהר"ם אלאשקר ומהרשד"ם (ועי' באנת"ל כרך ט ערך הלכה עמ' שלה בפיסקא על הרמב"ם ובהערות שם).

6. עי' משפט החרם לרמב"ן עמ' רצה שעובר על חרם כעובר על שבעה. ועי' שו"ת הר"ן סי' סה, ושו"ע חו"מ סי' לד סע' ה שפסול לעדות. נג. 1. ראה להלן סי' סב שכל תשובה שבסתם בספר זה נעתקה מכתבת יד ר' יהודה בן הרא"ש. 2. תשובה זו הובאה ביתה יוסף חו"מ סי' רפה (קצד, א מחודשים יא, ושו"ע סע' ד), ובשו"ת מהר"ם אלשיך סי' לח. 3. דף מח, א. 4. צ"ל מר עוקבא. 5. ע"פ כ"א. בב"י: א"כ לא נרד. בנדפס: א"כ נרד לנכסיו. 6. בגיטין סה, ב. ועי' רשב"א ור"ן שם. ואולם הנמ"י ב"ב קמו, א פ"י דהטעם הוא מפני שאין דעתם לחזור, ולא מפני שהם בהולים. ועי' בטור סי' רנ, וסמ"ע שם ס"ק כב. 7. בב"י ליתא מ' יודימו אותו רז"ל" עד כאן. 8. בשאלה נכתב שהיתה במצור, ראה לעיל. 9. בדפוס נשמט. 10. בדפוס "בשכר". 11. ב"מ דף לט, ב. 12. כ"ה בכתה"י (ולא וא"א הרא"ש ז"ל). 13. ע"כ הובא בב"י שם. וכ"כ הרשב"א בב"מ שם, וכן הגמ"י (כא, ב, מדפי הרי"ף). ועי' רמ"א בשו"ע שם סע' ד וסמ"ע ס"ק ב, ועי' בשו"ת קול מבשר לג"ר משולם ראטה ח"ב סי' א אות יג.

בחייו ואחריו, ואיך לא תיראו מלהיות נכוים בגחלתן, שעקילתן עקילת עקרב ולמישתן למישת שרף.

ועוד, אם תצטלו דעת ר' משה מפני דעת א"א ז"ל, איך לא תצטלו דעתכם מפני דעתו, כי לפי מ"ש בפסקיו לא תוכלו לעשות הסכמה זו, כי הוא ז"ל כתב בפסקי סנהדרין⁵ וז"ל והיכא שנחלקו שני גדולים בפסק הלכה לא יאמר הדיין אפסוק כמי שארצה, ואם עשה כן הרי זה דין שקר, אלא אם חכם גדול הוא וגמיר וסביר ויודע להכריע בדברי האחד זרואות זרואות ונכוחות הרשות זידו, ואפילו אם פסק גדול אחד⁶ יכול לסתור דבריו זרואות ולחלוק עליו כאשר כתבתי למעלה, כ"ש אם יש לו סיוע מאחד מן החולקים, ואי לאו זר הכי הוא לא יוציא ממון מספק. עכ"ל⁷. הנה כתב זיהא שצמקוס שיש מחלוקת בין הפוסקים שאין רשות לאדם לפסוק מדעתו כאחד מהם זלי רואות.

וכי תאמרו, מאחר שצדקו רוב דבריו וזלל מחלוקת, לא נחשו למיעוט דבריו שנחלקו עליו, כי הכתוב אומר אחרי רבים להטות⁸. זה אינו, שהפסוק אינו מדבר אלא בדין שנחלקו בו רבים ויחיד שנעשה כרבים⁹, אבל מי שמחזר ספר בענין דינין והוראות שאם רובו דין נלך אחר כולו, חלילה וחס, שאין לך אדם, אפילו בזמן הזה שהלצבות אטומות, אם נפתחו קצת בתלמוד ויחזר חיבורו, שלא יהיו רוב פסקיו כדיו, ובמיעוטו שטעה יש חורבן עולם להטות משפטים וחוקים ולעבור על כריתות ומיתות זי"ד¹⁰. וחלילה וחס לדבר כנגד רבנו משה ז"ל, כי הוא אמת ותורתו אמת, אבל כתבתי הענין הזה להראות שבענין ספר שנחזר בענין הדינין שאין להביא ראייה מרובו על מיעוטו. ועוד יש טעמים המונעים הסכמתם¹¹, שאין ראוני להאריך בהם עתה.

וכי תאמרו, כבר עשו כן צמקוס אחר צמקוס¹². אין לכם ללמוד מאחרים, ואדרבה אחרים יש להם ללמוד מכם, כי טוליטולה היא עיר ואם בישראל, וגדוליה הם גדולי גולת אריאל¹³.

ואשר אמרתם שיש מחלוקת בין פוסקי הדינין. מהיום ארבעים שנה לא היה כ"כ מעט מחלוקת בין הפוסקים כמו עתה, וזכר פעם שאנו מתקבלים אנו מסכימין לדעת אחת, שזכר לאל.

ואם כן, אם ייטיב צעיניכם, לא תחשו ליתן לנו מורה לצדקה¹⁴, פן יהיה למכשול ולפוקה¹⁵. ואולי תקוו למשפט והנה מספת, לצדקה והנה צדקה¹⁶. ולא תרצו שיהיה משא כל העם הזה עליכם¹⁷, כי חטאת הקהל הוא¹⁸ בגדוליהם אשר להם כח, שהנהגותיהם ואשמתם בראשם¹⁹.

ואם ח"ו זשלי הצער²⁰ הגדול הזה²¹, שלחוני מאתכם²² ואסע מזה²³. גם כי אני מאמין שאע"פ ששמעתם מוציא דיבה עלי, ולפעמים בעת הכעס אחס אומרים אותו צפיקם, שאינו כן על לבכם, כי אחס עדי, וגם כל הקהל יצ"ו, כי מן היום אשר בחרתם צי לישב על כסא א"א ז"ל שלא נשאתי פנים לשום אדם בדין. ואפשר שזשגגה טעיתי, כי צער אנכי מאיש ולא צינת אדם לי²⁴, אמנם אם צמרד ואם צמעל²⁵ וצמוד עשיתי עול לשום אדם לא יאצה ה' קלות לי²⁶.

וע"כ קשה עלי מאוד שחושדין אותי בשום דבר מזה. ומעתה, כל האומר ועושה כנגדי בדבר הזה להבאישני ציושצ הארץ²⁷, והוא אדם גדול שאין לי דיין בארץ לדון עלי²⁸, ישפוט ה' ציני וצינו²⁹, והיה ה' לדיין להשיב לו אוננו³⁰.

2. 13. עיי' במ"ש הגר"א וסרמן בקובץ שעורים ב"ב אות רעג ע"פ הגמ' בשבת שבמקומו של ר' אליעזר היו כורתים עצים לעשות פחמים לעשות סכין בשבת וכו', וע"פ תשובת הרשב"א הנ"ל (הע' 3), והיא בת"א ס"י רנג), שמוותר לאנשי מקום לקבוע שהם מכריעים תמיד כרב אחד, והטעם הוא שכל אחד חייב לשמוע לבית הדין שבעירו; ודווקא כשדיין אומר באקראי אעשה כפלוגי הפוסק אין דבריו קיימים. ומוסיף ר' אלחנן ואומר שיתכן שרעת רבנו היא שרק בחיי הרב אפשר לקבוע שפוסקים תמיד על פיו, אבל כשמקבלים עליהם לעשות כספריו של פוסק אין רשאין לסמוך עליו אם נראה לחלוק על דבריו. ועיי"ש אות שעת. 14. יואל ב, כג. 15. ע"פ ש"מ"א כה, לא. 16. ישעיה ה, ז. 17. ע"פ במדבר יא, יא. 18. ויקרא ד, כא. 19. ע"פ במדבר ה, ז. 20. כתי"א: הספק הגדול הזה. 21. ע"פ יונה א, יב. 22. ע"פ בראשית כד, נו. 23. ע"פ בראשית לו, יז. 24. משלי לב, ב. 25. יהושע כב, כב. 26. ע"פ דברים כט, יט. 27. בראשית לד, ל. 28. עיי' ב"ק צג, א. 29. בראשית טז, ה (ועוד). 30. ע"פ הפסוק "וישב עליהם את אונם" (תהילים צד, כג).

5. פ"ד ס"י 1. 6. ברא"ש שם: אם פסק גדול אחר בענין אחר, יכול וכו'. 7. והבאו דבריו ברמ"א חו"מ ס"י כה. רבנו וגם הרמ"א לא העתיקו את המשפט הבא בפסקי הרא"ש שם, שאם לא ידע הדיין שיש מחלוקת הפוסקים בענין בו דין, ואח"כ נודע לו אבל אינו יודע להכריע ביניהם, מה שעשה עשוי. ועיי' מ"ש בענין זה הגי"ר אלחנן וסרמן בקובץ שיעורים על ב"ב אות רעא. 8. שמות כג, ב. 9. ראה לעיל ס"י נא-נב ובהערות שם. 10. הגר"א וסרמן בקובץ שיעורים ב"ב אות עב"ד מקשה על רבנו, שכעירובין דף מו, א מקשה הגמ' מדוע שאחרי שנקבע שר"מ ור' יהודה הלכה כרבי יהודה, ורבי יהודה ורבי יוסי הלכה כר' יוסי, צריך לומר שר' מאיר ור' יוסי הלכה כר' יוסי, הרי פשיטא, שהרי אפילו במקום ר' יהודה ליתיה. ומוכח מכאן שההכרעה היתה מי משני החולקין הוא בר סמכא יותר, ולא שבהלכות עצמם זה צודק מזה שאז אין ק"ו. וא"כ קשה, למה לא יוכלו חכמי טוליטולה להכריע שהרמב"ם הוא בר סמכא יותר מהחולקים עליו? ותירץ ר' אלחנן הי"ד שרבנו ידע שאין בכוחם של אנשי טוליטולה להכריע מי הוא בר סמכא יותר, עיי"ש. 11. בדפו"ר בט"ס "הסכמתם". 12. תקנת טודיליא, לעיל הע'

Neubauer, A

סדר החכמים וקורות הימים

אגרת לרבנו שרירא גאון

וספר הקבלה לרבי אברהם בן דוד

ועוד לקוטים אחרים אחד המרבה ואחד הממעט

הוצאה שניה - ירושלים תשכ"ז

אוקספורד

בבית דפוס קלארינדרון

תחום לפק



IV.

❖ ספר הקבלה לר' אברהם בר' שלמה ❖

אמר אברהם בן החכם השלם החסיד הר' שלמה מטרוטיאל לפי שהרב רבי אברהם בר דוד ז"ל חיבר ספר זה הנקרא ספר הקבלה הנ"ל שנת ד' אלפים ומ' מאות ואחד ועשרים לבריאת עולם והביא שם דורות החכמים שהיו מאנשי כנסת הגדולה עד דורו שהוא דורו של רב יהוסף הלוי בן מינאש תלמיד רב אלפס רבו של הרמב"ם. וראיתי להשלימו משנה¹ שנפטר הרב ז"ל שהיא שנת ד' אלפים תתקמ' עד שנתינו זאת שהיא שנת חמשת אלפים ומאתים ושבעים לצירה להודיע לדורות הבאים אחרינו היא הקבלה נמשכת מהרב לתלמיד משנת² נתינתה מסיני מהיום ועד כאן וכן יהיה עד יהיה מורה צדק וראיתי לחלקו לשלשה שערים:

השער הראשון אביא בו החכמים שהיו לפני הרב שלא הזכיר בספרו:
השער השני אזכיר בו החכמים שהיו אחר פטירת הרב ז"ל עד פטירת הר' יצחק קאנפאנטון ז"ל מאור הגולה שמימיו הם שותים כל ישראל עד היום:
השער השלישי אזכיר בו המלכים שמלכו בארץ ספרד עד מלך המלך פירנא[נ] דו י"ש. ועל מלחמותיו אשר נלחם על מלכות גרנאטא. ועת גרשינו מספרד. וכל הצרות שעברו והשמדות במלכות פיר[נ]אנדו ופורטוגאל בימי המלך מאנוייל על יד הפרץ מפושעי ישראל. והטובות שעשה ה'ת עם שארית הפליטה הנשארת היום במלכות פאס. והחכמים שקבלו מהר' יצחק קאפאנטון ז"ל. ואזכיר שם קצת זכרון מלכי פאס עד מלך מלכי צדק מולאי מחמד בן המלך הגדול מולאי אלשיך חסיד מחסירי א"ה שקבל היהודים המגורשים מספרד ועשה טובה עם ישראל עד יום מותו כי למחיה הקימו אלהים על מלכות פאס. ואזכיר שם מ"ש הר' אברהם זכות ז"ל מה שהיה בעולם משנת חמשת אלפים ומאתים ושבעים עד שנת ר"פ'ה ל'פ"ק. ואכתוב שם הישועות והנחמות שעתידין להיות בביאת משיחינו בקרוב אמן:

השער הראשון בזכרון החכמים שהיו לפני הרב שלא זכר הרב בספרו. החכם הר' יעקב בן יקר והחכם רבי יצחק הלוי רבותיו של ר'ש' נפטרו שנת ארבעת אלפים ת'ת"ל. הר'

¹ משעה. MS.

² משעת. MS.

יהודה בר ברזילי אלברצלוני שחיבר ספר העתים והר' גרשום מאור הגולה והר' שלמה בן נבירול משורר גדול נפטרו באותה שנה. ר' יהונתן הבבלי חיבר ספר הערוך הארוך נפטר שנת ארבעת אלפים תתס"ז ליצירה. הר' זרחיה הלוי מגירונא חיבר ספר המאור בלוגיל שנת ארבעת אלפים תתק"ד ליצירה. הר' אברהם בן עזרא שפירש התורה וכ"ד ספרים וחיבורים גדולים שעשה בחכמת התכונה ובשאר חכמות ועוד נוסף על חכמתו ותורתו שהיה פייטן גדול וראיתי בצוואות הרמב"ם ז"ל לבנו רבי אברהם שלא ישתדל לקרות זולת בספרי הראב"ע. ועוד שהיה מיוחס שכך מסור בידם שהיה מיושבי ירושלים תוב"ב ונפטר בקאלהורא שנת ארבעת אלפים תתקכ"ה ליצירה. רבינו תם [בן] בנו של רש"י חיבר ספר הישר והיה חכם גדול בכל חכמה והיה מפולפל ומחודר מה שלא נראה לחכם והיה בהיכל מלך צרפת שהיה אוהבו ועשה טובות גדולות לישראל נפטר במדינת רימון שנת ארבעת אלפים תתקל"ז ליצירה. רש"ב"ם אחיו של ר"ת שהשלים פירוש רש"י ז"ל ועשה ספרים רבים וחיבורים גדולים נפטר שנת ד' אלפים תתקל"ה ליצירה. הרב הגדול רבי אפרים מאשכנז רבו של רבינו יואל חתנו של אבן הירחי נפטר שנת ארבעת אלפים תתקל"ה ליצירה. הרב הגדול מרנא ורבנא רבי יצחק בר שמואל והוא בן אחותו של רבינו תם הידוע שהוא בעל התוספות אשר למד ולימד בשיבה כי העידו עליו רבנים הצרפתים שהיו לומדים לפניו ששים רבנים שכל אחד מהם היה שומע ההלכה שהיה מגיד גם היה לומד כל א' לבד מסכתא והיו קורין אותו על פה נפטר דתתקל"ה ליצירה. רבנו שמשון שעשה ספר כריתות תלמיד מובהק מהר"י בעל התוספות נפטר שנת ארבעת אלפים תתקנ"ה ליצירה: הר' יהודה הלוי בר שמואל המשורר והרב ר' יצחק הדרבל נפטר שנת ארבעת אלפים תתקל"ה ליצירה. ובאותה שנה חיבר הר' משה חיבורו הגדול חנקרא משנה תורה. הר' יהודה חסיד קבל מר"י בעל התוספות. נפטר הרב החסיד ר' אברהם הלוי בן דוד בן אחותו של הר' ברוך בר רבי יצחק בר' ברוך ו' אלבאליה שקידש עצמו ומת על קידוש השם בטוליטולא וחיבר ספר הקבלה שהוכרנו. ועוד חיבר בעיקר האמונה ספר *אלעקידה אלרפיעה² ועוד ספר הנכבד שעשה בחכמה התכונה ומת על ייחוד השם שנת ארבעת אלפים תתקט"ז ליצירה:

השער השני בזכרון החכמים אחר פטירת הרב ז"ל. הר' יצחק חיבר ספר אחד נקרא בעל העיטור שנת ארבעת אלפים תתקמ"א. ונפטר הרב המובהק הר' אברהם בר דוד בפישקיראם³ שנת ארבעת אלפים תתקנ"א ליצירה הוא עשה השנות לחיבור הרמב"ם וראה אותם הרב ז"ל ואמר מעולם לא נצחני אלא בעל מלאכה אחת והעיד עליו רבי יהושע ו' שועיב בפ' פינחס ששמע שהיה אליהו נראה אליו. הר' ברוך מגרמיוא תלמיד רבינו תם

¹ לימרו. MS.

² אלעקירא ארפעח. MS.

³ בפישקיראנו. MS.

ורבי יצחק בר שמואל בעל החוספות חיבר ספר התרומה ונפטר ארבעת אלפים תתקנ"ב
 ליצירה. המאור הגדול מרנא ורבנא הר' משה בר מיטון לאחר שהרביץ תורה בישראל יותר
 מכל הגאונים שהיו לפניו ועשה טובות גדולות בישראל וספריו פשטו ממזרח שמש ועד
 מבוא ועליו סומכים בכל הארצות והיה האיש משה גדול מאד בעיני מלך מצרים ובעיני כל
 עבדיו ושומעו הולך בכל העולם וע[ו]ד מוסף על תורתו היה גדול בחכמה יונית ובמלאכת
 הרפואה ואיצטגנין גדול כמו שנראה מספריו שחיבר בכל החכמות והיה עשיר גדול ונפטר
 במצרים שנת ארבעת אלפים תתקפ"ה ליצירה. החכם רבי אברהם בר יצחק הנקרא אב ב"ד מלונל
 והר' יוסף אלפלט¹ והר' אליעזר בן מאזח ורבינו תם מאורליניאש והר' אהרן מלונל²
 נפטרו בשנת ארבעת אלפים תתקפ"ה ליצירה. הרב הגדול רבי משה בר נחמן פירש התורה
 ועשה חידושין לתלמוד הפליא לעשות והיה חכם גדול בכל החכמות והיה גדול בהיכל מלך
 אראגון ועשה ויכוח גדול עם פראי³ פול לפני המלך והשרים ונצחו בתשובות גדולות וחזקות
 והיה זה שנת ארבעת אלפים תתקע"א ליצירה והוא קיבל מהר' אליעזר מנרמיוז קבלה
 עיונית וקבלה מעשית וא"ח הלך לירושלים ונפטר שם שנת חמשת אלפים זתתק"ן. הר'
 משה מקוצי עשה חיבור גדול שקראו ספר מצות גדול שנת ארבעת אלפים תתקצ"ז
 ליצירה והוא ז"ל הלך לסיעת הרמב"ם והיה חכם גדול בתלמוד לפי הנראה מחיבורו
 הגדול. רבנו יואל העזרי תלמיד הר' אפרים מרגנשפורק⁴ והר' עזרא רבו של הרמב"ן
 נפטרו שנת חמשת אלפים וחמשה ליצירה. הרב הגדול נשיא נשיאי הלוי הר' מאיר הלוי
 מעיר בורגוש הרביץ תורה בטוליטולא והיה חכם גדול ועשה פירוש לתלמוד בדיוק גדול
 ונפטר בטוליטולא בחג המצות שנת חמשת אלפים ושבע ליצירה. הר' יונה מנירונדה⁵
 תלמיד הרמב"ן והר' מאיר הכהן מנרבונה⁶ וקרא עם הרמב"ן נפטרו בטוליטולא.
 הר' אברהם בר רב יואל הנקרא אבי העזרי נפטר בשנת חמשת אלפים ועשרים וארבע
 ליצירה. הר' נסים בעל הדרשות ועשה חידושין על הרב אלפאסי תלמידו של הרמב"ן נפטר
 בשנת חמשת אלפים ועשרים וארבע ליצירה. הר' שלמה בר עלי ממדינת סוריא⁷ תלמיד
 הר' יונה כתב חידושין מהתלמוד כפי מה שקיבל מרבו שנת חמשת אלפים ועשרים וארבע
 ליצירה והוא הנקרא תלמיד רבינו יונה. נפטר החסיד הקדוש הר' יחיאל בן אשר ששחק
 בארון לעיני כל העם ושבא לביתו ולבית מדרשו אחר פטירתו והו מה שמצאתי כתוב
 בשם ר' יהודה בן אשר לפי שטלטלנו ה"ת טלטלה גבר לטולי[ט] לה העיר המהוללה
 ובמעט זמן א"ח יתגרשו היהודים מצרפת שמא יעלה על לב אדם שגירשנו מארצנו בשביל
 שמץ דבר יצאנו משם ועל כן יאות לי להוציא דבר זה מלב בני אדם וגם אשר יראו

¹ MS. אלפולט. ² MS. מפולפל. ³ MS. פארי. ⁴ MS. מנפורק. ⁵ MS. מינרונה.
⁶ MS. מנאבורנא. ⁷ MS. סוריאן.

זרעינו יושר פעולת אבותינו יבושו מאד בנפשותם אם לא ילכו באורחותם וישתדלו בכל עניניהם להחזיק מעשה אבותיהם בידיהם לפי שיצאתי קטן בן י"ג שנה ולא השגתי לשמוע מעשה אבותי וצדקותיהם כי אם מעט מועד אשר שמעתי מאדוני ז"ל ומאחותו אשר ספרו לי מאבותיהם ז"ל. ואני שמעתי קצת ממעשה אבותינו הראשונים לא כתבתי פה¹ זקני הר' יחיאל בר אשר נולד שנת ארבעת אלפים תתק"ע וכשהיה בן עשר שנים היה לו ריע אח נאמן רבי שלמה הכהן וברתו ברית יחד שכל א' יהיה לו חלק במעשה חבריו הן במצות הן במעשים אחרים ועמדו בברית כל ימיהם והיו חסידים ואנשי מעשים בדורם. ויהי היום יום הכפורים כבה נר מערבי של זקני ז"ל שהיה לו בבה"ך כי בן מנהג אשכנז שבעבור כל בן זכר מדליקין בשבילו נר של שעה בבה"ך עוה"ך שיש בו שיעור להדליק יום ולילה. ובחול המועד של סוכות נפטר זקני ז"ל וכבוד עשו לו במוותו וכאן מן המקומות הסמוכים לקבורו ומנהג בני אשכנז שסמוך לבית הקברות מניחין הארון על אבן אחת גדולה מונחת לכך ופותחים אותו לראות אם נידלדלו איבריו מחמת טלטול הארון. וכאשר עשו לו קרב רבי שמואל הכהן עד ארבע אמות ואמר בקול רם לפני הקהל אני אומר לפלוני שזוכר הברית שכרת עמי. אז התחיל לשחוק בארון עד שראו רוב הקהל ומפי אדוני הר' א"ש ז"ל וזקניתי ז"ל אני מעיד שראו אותו. והנה יום אחד היה רבי שמואל הכהן לומד במדרשו ביום וראה זקני ז"ל יושב אצלו ויתמה מאד וישאל לו על עניניו ואמר לו שהיה בטוב מאד והיה לו כסא מוכן אצלו ואמר לו הר' שלמה חמיה אני איך יש לך רשות להראות לבני אדם ענה ואמר יש לי רשות לילך לביתי כבתחילה אלא שאיני רוצה שיאמרו כמה מתנאה צדיק זה יותר משאר צדיקים. ויהי לשה חרשים אחר פטירתו בליל שבת בחצי הלילה בא לאשתו ואמר לה מהרי וקחי בניך ובנותיך והוציאתם מן המקום הזה כי מחר יהרגו היהודים אשר במקום הזה וכן נגזר על הסביבות ונתפללה ונתקבלה תפילתינו חוץ מן המקום הזה. ותקם ותעש כן וחזרה להציל את אשר לה ונהרנה בתוך הקהל אחר שהוציאה משם את א"א הר' א"ש ז"ל ואת אחיו הר' חיים חברו של ר"מ מרוטנבורק רבו של אדוני ז"ל וגם לפני אחיו הר' חיים למד. והיה להם עוד אח ושמו רבי אלעזר ונפטר בן שבע ועשרים שנה ואמרו עליו שהיה גדול בתורה כרב חיים והיו להם שש אחיות כולם צדקניות. ויצאו מן המקום ההוא בליל שבת על ידי מעשה הנז' ונפטר זה הר' יחיאל אביו של הר' א"ש שנת חמשת אלפים ועשרים וארבע לציירה. הר' יצחק בעל החוטם חותנו של הר' יחיאל חסיד גדול וחיבר ספר מצות קטן הנקרא עמודי נולה שנת חמשת אלפים ושלושים לציירה. הר' משה מעיר ליאון חכם גדול ומקובל חיבר כ"ד ספרים ספר המשקל ומשכן העדות ואור זרוע וספר הרמון ושערי צדק

¹ Something missing?.

וספרים אחרים שנת חמשת אלפים נ"א ליצירה. הרב הגדול ר' שלמה ן' אדרת שעשה תורת הבית ועשה ספרים אחרים ושאלות ותשובות שהיו שואלים ממנו כל הארצות ספר גדול עד מאד. והחכם הגדול רבי לוי בן חביב שקידש השם בפורטוגאל קבצם שהיו מפחרים אחת הנה ואחת הנה ויעש להם בתים ישלם ה' לו פעלו. החכם ר' חיים בר שמואל בר דוד מעיר טודילה תלמיד הרש"בא חיבר צרור החיים צרור הכסף שנת חמשת אלפים ושלשים. נפטר הר' פרץ תלמיד רבי יחיאל מפריש שנת חמשת אלפים וחמשים וחמשה. נפטר הר' מאיר מרוטנבורק רבו של הרא"ש ז"ל בבית הסוהר שנת חמשת אלפים ושלשים ואחת. גירוש צרפת שנת חמשת אלפים ושלשים ויש ליצירה בחדש אב והסימן ויגריהו וילך. והרב רבי יצחק בן שר חסד אביו של הר' מכיר שעשה ספר אבקת רוכל היה מן המגורשים ונקרא בן שר חסד לפי שהיו אבותיו צדיקים וחסידים והיו אבותיו הר' נתנאל שקילל את התאנה ונקרא בן על שם מעשה שאירע כי היה גדול בתורה ובמעשים ובכל ערב שבת היה רוחץ פניו ידיו ורגליו ומתעטף בטלית דומה למלאך ה' צבאות. והי היום ערב שבת עשה כפעם בפעם ולעולם היתה בידו טבעת כגון המלכים והשרים שהיה עשיר גדול והיתה בטבעת אבן יקרה והיתה בביתו תאינה א' ושם את הטבעת באילן ורוחץ פניו ידיו ורגליו ושכח את הטבעת. ליום ראשון נזכר מהטבעת ויבקש ולא מצא כי לא נזכר שהניחו באילן ונתמלא חימה ואמר מי שנמלו¹ ויבש האילן ולא נתן פרי כפעם בפעם. והי מקץ שנים שלש ציוה לחתוך אותו שכן הוא הדין מאחר שאינו עושה פרי וכאשר התחילו לקוצצו מצאו הטבעת ומרוב השמחה שכחו את האילן והניחוהו מיד נתן פרוו והפריה ניצו כאשר בתחילה ויקראו שמו בן רבי נתנאל מקלל התאינה. והר' מיכאל המלאך שעשה שאלות ועלתה נשמתו לשמים לשאל ספקותיו כי נסגר בחדר שלשה ימים וציוה לבלתי יפתחו החדר ויציצו אנשי ביתו בין השערים והנה מושלך נופו כאבן דומם וישכב בן שלשה ימים מוסגר כמת מוטל על מטתו ולא זע ולא נד ולאחר שלשה ימים ויחי ויקם על רגליו ויקראו אותו על ככה רבי מיכאל המלאך והיו מעידים עליו שהיו אבותיו מבית דוד ואמו מזרע רב כהנא שבתלמוד. וזה הרב רבי יצחק בן שר חסד קבע ישיבה בטוליטולא במדרשו של רבי אברהם ן' נאקוה² מ"ב שנים וכשבא בנירוש צרפת הביאו האשל הגדול השר והטפסר רבי אברהם ן' שושאן לטוליטולא ופרנסו וכלכלו כל ימי חייו והיה בישיבתו של הר' א"ש. ואחרי מות רבי אברהם ן' שושאן היה חבר להחכם רבי אברהם בר דוד ן' שושאן אשר חיבר ספרים בתלמוד וקראם עליות. ולהרב רבי יהודה בן אשר ולהחכם הר' מאיר ן' שושאן ולהר' זיזא ן' שושאן וכל זאת המשפחה הגדולה היו מקרבין אותו ומכלכלים אותו כל ימי חייו עד

¹ Some words missing?.

² באקוה. MS.

ספר הקבלה לר' אברהם בר' שלמה :

שנפטר במגפה שנת האם תמנו לגוע. נפטר הר' שלמה בהר' אברהם בברצלונה תלמיד הר' יונה שנת ההע' ליעירה. נפטר בעל המרדכי תלמיד הר"מ מקוצי¹ והר' מאיר בר' ברוך שנת חמשת אלפים וע"ב. נפטר הר' חיים אחיו ורבו של הר' א"ש שנת חמשת אלפים וע"ד. החשבין תלמיד הר"מ מרוטנבורק היה שנת חמשת אלפים וע"ב. הר' בחיי בן אשר שפירש התורה תלמיד הרש"בא שנת חמשת אלפים נ"א. רבי שמואל בן עמיאל והר' דוד הכהן היו מרביצים תורה בטוליטולא עד שהעיר ה' עיני כל ישראל ושרתה רוח באשל הגדול השר והטפסר מרנא ורבנא רבינו אשר בר' יחיאל והאיר עיני כל ישראל ממזרח שמש עד מבואו והוציא לאור מחושך הסכלות והפתיות הגדולה והשכיל ביסודות התורה ופירש טעמי התורה וכלליה ופרטיה ועשה חסדים גדולים ופירש שיתא סדרי משנה ועשה פסקים לתלמוד ולא נראה כא"ש שהוא בכל הארץ על בן נקרא הר' א"ש ישלם ה' פעלו נפטר בטוליטולא שנת חמשת אלפים ופ"ח. ומגדולי תלמידיו היו הר' יששכר בר יקותיאל הלוי שנמיטך אחריו מאשכנז ללמוד ממנו ולשאוב מימיו ונפטר שנת חמשת אלפים צ"ב ועשה קיצור לבעל התרומות טוב. והר' ירוחם מפרובינצא שבא ללמוד עם הר' א"ש חיבר אדם וחיה ומישרים והם ספרים נכבדים עד מאד נפטר שנת חמשת אלפים וצ"ד. ומגדולי תלמידיו הר' א"ש היה הר' יצחק ישראל שיסד יסוד עולם לכבוד הר' א"ש. והר' ישראל שהשכיל בכל חכמה והפליא בדקדוק לשון רב במסרה ופי' התורה ושאר כ"ד ספרים. ושלטה בניו הר' יחיאל שמת בקצרות שנים והר' יהודה בן אשר שישב על כסאו והר' רבינו יעקב שחיבר בעל הטורים ועל פיו היו נוהגים בכל מלכות ספרד וכן נוהגים יתר הפליטה הנשארת במלכות פאס עד יבא מורה צדק. הר' דוד אבודרהם תלמיד רבינו יעקב פירוש² התפלות באשכנז שנת חמשת אלפים ומאה. נפטר רבי יהודה בן אשר בטוליטולא שנת חמשת אלפים וק"ט. הר' ל"ב הנקרא מאשטרו ליאון שפירש התורה ושאר כ"ד ספרים והיה חכם גדול בחכמה יונית ובשאר חכמות נפטר בפרפיניאן³ שנת חמשת אלפים וק"נ. הר' מנחם בן זרח בן הקדוש רבי אהרן שבא מגירוש צרפת חיבר צידה לדרך לכבוד דון שמואל אברבנאל שהוסד שמו נוואן דישביליאי⁴ תלמיד רבי יהודה בן אשר ותלמיד הר' יהושע ו' שועיב שפירש התורה נפטר בטוליטולא שנת חמשת אלפים ק"ל. הר' יצחק בר' ששת תלמיד רבינו נסים והר' חסדאי קרישקאש והר' שמעון דוראן היו תלמידיו רבינו נסים והר' ב"ש הנז'⁵ היה חכם גדול בתלמוד ועשה שאלות וחשובות ובא למדינת [א]לנאייר ממאיורקא הוא ורבי דוראן עשה חיבורים הרבה ונפטר רבי שלמה וישב על כסאו רבי צמח ונפטר ואח"ך ישב רבי שמעון בר' צמח. אלו היו כלם חכמים

¹ MS. מקוצינו.

² So MS. כתב פירוש or פירש.

³ MS. בפפינאות.

⁴ MS. בשביליאי. See above, p. 98, l. 3.

⁵ MS. indistinct.

גדולים באלגואייר¹. וזאת השנה נפטר הר' שב'ץ שהיא שנת חמשת אלפים ר"ע ותלמידו הר' נ' חסדאי ורבי מתתיה היצהרי והר' יוסף אלבו שחיבר ספר העיקרים. והר' יצחק קאנפנטון וחכמים גדולים שהיו בספרד כל א' רב במקומו. והרב הגדול רבי יצחק קאנפנטון קרא עם אביו הנזכר והוא רבן תורה בישראל והעמיד תלמידים הרבה ומגדולי תלמידיו היה אבא מארי הר' שלמה ז"ל ושימשו כ' שנה ויותר והיה בקי בתלמוד. והר' יצחק די ליאון שהיה חכם גדול בכל חכמה והוא העמיד תלמידים הרבה. ומגדולי תלמידיו היה הרב הקדוש החסיד שקידש את השם בפורטוגאל הוא הרב רבי שמעון מימי ז"ל והר' יצחק אבוהב והר' משה אלפאראנני והר' ש"ט בן שם טוב והרב הגדול ארי שבחבורה הר' שמואל אלבאלנסי ז"ל והוא העמיד תלמידים הרבה. ומגדולי תלמידיו הוא הפטיש החזק פלפלא חריפא הר' יוסף עזיאל והר' משה חאליגואה² ואחרים מלבד אלו קראו עם הר' יצחק קאנפנטון בתחילת ימיו. ובסוף ימיו הרב הקדוש החסיד רבי משה אלבאלנסי ז"ל וחכמים גדולים מלבד אלו הנז' והרב הגדול החסיד רבי שם טוב לארמא הוא מגדולי תלמידי הר' יצחק אבוהב ונשאר בבית הסוהר בעיר פורטוגאל לאחר שבאו היהודים המגורשים לפאס הוא והחכם מורי ורבי הר' יעקב לואל והר' אברהם סבאע. ואחרי כן באו למדינת א[ר]זילא בספינה שבורה וכוונת האויבים היתה כדי שיטבעו בים והקב"ה עשה להם נס ויצאו לארזילא כנז' בספינה שבורה בלא ספן ובלא אדם אלא חסדי ה' אשר נהגם. ונפטר הר' יצחק קאנפנטון בפנייפיאל שנת חמשת אלפים ר'ב'ג אחר שעברו עליו כמה צרות והיה נע ונד בכל הארצות מדחי אל דחי מפני אימת המלכות. ושמעתי עליו בשהיה נדרף מפני השרים שנשתטח על קבר הרב הגדול המקובל הר' יצחק גיקאטיליאי וכשקם מעל קברו אמר לתלמידיו מהיום ועד שמנה אני מת. וכל אלו הרבנים הנז' הם תלמידי הרב הם היו מרביצי תורה בספרד עד עת הגרוש שיצאנו משם כמש"ת:

השער השלישי בזכרון קצת מלכים שמלכו בספרד והצרות שעברו עד שנת הגרוש. המלך דון פיראנדו מלך שנת חמשת אלפים וט' ליצירה אלף וט"ו לנוצרים ושנת ל"ד למלכותו שלח למלך נ' חביב מלך סביליאי בעד העצי³ של נידרו החכם הגדול והולכים לקבור אותם⁴ בליאון. וזה שהוצרכנו לכתוב דברים שנראים דברי הבאי הוא מפני שבזמנינו זה ראינו בעינינו קצת ממה שכתב החכם נידרו המתנבא דברים גדולים שהיו עתידים לאחר כמה שנים. ושמעתי שזה החכם למד עם חכם גדול יהודי אמרו כשהלך טיטוס על ירושלים שהלך עמו אביו של נידרו שהיה ממונה על מלכות שבילייה. וכשנכבשה ירושלים על יד טיטוס נכנסו כל ראשי החיילים לשלול שלל ולבז בז ונכנס אביו של

¹ MS. פאלגואייר.

² So MS.; חלואה?.

³ העצמות. See p. 92, l. 18.

⁴ MS. להולכים. See p. 92, l. 18.

Zacuto, Shimon, 1898-1973

ס פ ר

יוחסין השלם

יצא ראשונה ע"י

צבי פיליפאווסקי

מהדורה שניה

עם מבוא הספר

מאת

אברהם חיים פריימאנן

הוצאת מ. א. וואהרמאנן פרנקפורט ע"נ מין

ת ר פ " ה

נפטר בעל המדני תלמיד הר"ם מקוצי הר"ם מאיר בר ברוך שנת ע' וזה המדני חבר הרא"ש והיה משלשל מאד וכחב פסקים לכל התלמוד ועל פיו נדהגים באשכנז ואמרו שנהרג על ק"ה בלא"ו .

רבינו שמשון בר יצחק נין בר יצחק בר יקותיאל שעשה ספר כריתות ורבינו שמשון בר צדוק תלמיד הרב מאיר מרוסנובורק נפטר שנת ע"ב ועשה ספר החשב"ץ ר"ל תקון שמשון בר צדוק .

וכן ר' שמואל דוראן עשה תשוב' שמועין בן צמח. נפטר הר' יצחק ישראלי שנת ע' (בר"ק ע"ב) ועשה ספר יסוד עולם בתכונה לכבוד הרא"ש שהיה במלמולה, ושם סיפר מקצת שבחי הרא"ש ז"ל שנשנת ס"ו שנת גירוש צרפת בא הרא"ש עם כל ביתו מאשכנז לפולשלה, ובשנת ע' בקש הרא"ש ללמד תכונה כי היתה חכמה מפוארה מאוד בעיניהם ובימיהם, ואז עשה לו ר' יצחק ישראלי ס' יסוד עולם וספר שער השמים בתכונה ובלוחות, כי מזה השם יש הרבה ספרים שער השמים לרבינו גרשום אביו של ר' לוי וכן שער השמים לאבן לטיף ואחרים. הר' חיים אחיו ורבו של הרא"ש נפטר בשנת ע"ד .

המאור הגדול נור ההכמים מורינו הגדול רבינו אשר הקדוש בן רבינו יחיאל שבא בשנת ס"ו לאלף הששי מאשכנז לשולשלא ועמד שם כ"ב שנים, וסימן ב"ך יבך ישראל, ועשה פסקים לכל התלמוד בדרך הר"ף עם מה שהוסף משלשל ר"י בעל התוספות שכתב עליו בשאלות כלל פ"ט דין אהר שכתבו ר"ף ור"י הוקן בעל התוספות. ורר' אברהם ז"ל דשומר חנם פסור מפשיעה בעבדים ובקרקעות בראיות ברורות וידועות ולנו יש לסמוך עליהם יותר מעל דברי הרמב"ם שכתב לנו דברי נבואה בלא ראיה, ועוד שהיו משולפלים יותר בחכמה ובמנין, ולא שיש לי כח להכריע בין גדולתם אלא לפי השמועה ששמענו וקבלנו ע"כ. ועוד עשה פעם אהרת פסקים ארוכים עם מספר הדינן שיצא בכל הלכה כמו שתמצא זה ברור במישרים שבא במספר ואולי לא עשה כן בגמרות שהם מדינן של ממון, וכן עשה הספר הנכבד משאלות ותשובות וכן עשה פירוש תוספות ופירוש גמרות, ועוד כתב כל תוספות ר"י ואחרים עם מה שהוסף הוא ז"ל ככתוב בכל אלה הגמרות של רפוס בשם פסקי התוס', ולא היה נחשב בדורו שהיה איש אלא כמלאך י"י צבאות והיה לו עושר ונבים ז' וננות ג"כ, והגדול מבניו ר' יחיאל חנם גדול ומת בימיו וכן כולם היו חכמים ועשו ספרים, אבל מי שנשאר למלאות מקומו אע"פ שהיה עני

הר' חיים בר שמואל בן דוד מעיר שודילה תלמיד הרשב"א חבר צרור החיים וצרור הכסף בשנת כ"א (בר"ק נ"א) .

נפטר הרב ר' פרץ תלמיד הר' יחיאל מפרש שנת ס' .

נפטר החסיד הר' מאיר מרוסנובורק רבו של הרא"ש בבית הסהר שנת ס"ה ובשנה האחרת היתה גורה בצרפת שלקחו כל ממונם חוץ מהמלבושים שעל גופם נפי ... צרכת המר והנמרה שהיה בחדש יום ששי ב' בו בשנת ס"ו . והעיר ר' לוי בן גרשום נפי התורה על ואברהם בנוים שעליהם נתקיים שנאבדו כפלים כיוצא מצרים .

וכן בעונותינו ראינו כמו זה בעינינו בגירוש ספרד ושיוליא וסרדיניא בשנת רנ"ב ובשנת נז"ר לאחר גירוש פורטנאל, כי משם ומצרפת באו לספרד ולנו האויבים מצד אחד והים מצד אחר, אבל מצרפת היתה פליטה כי אבי זקני בא משם כי שם בנו אברהם זכות הוקן ווקני ר' אברהם זכות ואני משמותם הטוב, וכלם עמדו בשמדות קשפיליית על תלם בעבודת השם ית' ובתורתו, גם אני השם ב"ה וכני שאקדש שמו עם שמואל בני, ובאנו לאפריקא והיינו שבויים שני פעמים השם למען חסדיו ורחמיו הגדולים ישלים לי ולורעי שיהיה אחריתנו לעבודת השם ית' וית' ולתורתו וישים חלקנו עם הצדיקים בג"ע ובתחיית המתים ולבנין בית מקדשו אכ"ר .

הרשב"א שני סימנין ר' שלמה בן אברהם וכן ר' שלמה בן אדרת, נפטר הרשב"א תלמיד הרב ר' יונה כמו שכתבנו למעלה משום רבינו נסים שנת ע' בברצלונה. וכן היה תלמיד הרמב"ן כמו שכתב בשאלות. וכן ר' יצחק בר ששת בשאלה י"ד וזה ריבץ תורה בישראל מאד, ועשה פירושים וחדושים לתלמוד ועשה תורת הבית האריך והקצר וספר גדול משו"ת וספר עבודת הקדש וספרים אחרים והיה חסיד מאד. והוא החריס בזמנו שלא יקרא פילוסופיא שהיה מכניס מינות כל באיה לא ישיבון חוץ מספרי הרפואה והתכונה. ואז כתב לו התנצלות שעשה בארוכה ר' ידעיה הברדשי מבריש וזה כתב ג"כ שמים לרום ז' וענינים אחרים עמוקים. והרשב"א שנת ז"ז עשה שיעתיקו פי' המשנה [של הרמב"ם הנקרא סראנ. ר"ק.] ללשון הקדש .

(1) היו ספר הנקרא בחינות עולם המחיל שנים לרום יארץ לעומק יכו' . המערך .

ע/כ

ספר יחסין

הר' לוי בן גרשום פירש התורה בארוכה ועשה פירוש לתלמוד ושירש נחמד לספר איוב וגם סי' נביאים ראשונים ומשלו ה' מנלות נספר אחד גדול קראו מלחמות י"י, והיי"ק שעשה בו בתכונה הוא ספר גדול מאד ונכבד בתכונה ועשה לחיות נכבדו וכלל ההכמות עשה ספרים לאין חקר ונפטר בפרפנייאן שנת ק"ל. זה צריך עיון כי ר' יעקב בר' יום טוב פועל עשה לחיות המפורסמים לרבוקים היה בשנת קכ"א בפרפנייאן, ונראה מדבריו שכבר נפטר רלב"ג (י), וגם ר' גרשום אביו היה חכם גדול ועשה ספרים ושער השמים והם קרובים מר' שמסון דוראן כאשר כתב ר' שלמה בנו במלחמת מצוה, וכן אמר אדוני זקני הרמב"ן ו"ל מצד אמו.

הר' מנחם בן זרח בן הרב הקדוש ר' אהרן מצרפת חבר צדה לדרך לנכד דון שמואל אברנבאל שהוסב שמו גיאן די שיבלייא בומן השמד. זה ר' מנחם תלמיד הר' יהודה בן אשר ותלמיד הר' הושע בן שושיב ונפטר בשולמילה שנת קל"ד ובוה הוכן ר' יצחק שפרוש שעשה ספר גדול לסיוע האמונה שמו אבן ביהן.

הר' יוסף קמחי עשה פירוש לתורה והיה קודם הרמב"ן בומן הרמב"ם. והרמב"ן הביא פירושו על פסוק נעשה אדם וישר בעיניו, ומוה נראה שלא ראה הוזהר הרמב"ן כי הפירוש הזה מזה הפסוק עשה הוזהר.

ולא היה מקבל די ספוקו מהקהל הוא הר' יעקב שעשה מיד אחרי פטירת הרא"ש ארבעה ספרים לכל הדינים הנוהגים בומן הזה שמועיל יותר לכל יודע ובלתי יודע מאד בסדר טוב יותר מכל אשר היו לפניו, כי בספרי אביו שהוא בלשון גמרא מי ומי יציא משם שדין ולא מהרמב"ם ו"ל תכה וזה החכם יותר מכלם שהכל למדו [ממנו] ועשה כפי סדר ההלמוד להביא כל הסברות שנאמרו, ופסק הרא"ש אחריו לפי שעשאה בלה"ק בשנת פ"ש וע' אשריו. ואביו הרא"ש נפטר בשולמילה מ' ימים במרחשון שנת פ"ח ליצירה.

ומיד אחר ה' חדשים נהרגו כל היהודים מנגארא שמת מלך צרפת, ומגדולי תלמידי הרא"ש ר' יששכר הלוי בר יקותיאל ור' ישראל אחיו מר' יצחק שראלי שעשה יסוד עולם.

הר' יששכר הלוי תלמיד הרא"ש נפטר שנת צ"ב וחבר קיצור לתרומות הגדול.

הר' שלמה בן מוארת תלמיד הרא"ש חבר חקת הדיינים שנת צ'. ואני מצאתי בכתב ר' שלמה דוראן וכן כתב הר' יום טוב אשבילי ו"ל בספר חוקות הדיינים.

רבינו יוחסן תלמיד הרא"ש ותלמיד ר' אברהם בן אסמאעל עשה ספריו הנכבדים אדם וחוה ומישר' שנת צ"ד גם או בומן ההוא נעשה ארחות חיים עם יורה דעה ע"י ר' אהרן הלוי (י) תלמיד הרמב"ן ו"ל.

הר' דוד אבןהרם תלמיד הרב יעקב בן אשר פירש התפילות באשביליא שנת ק'.

ובשנה ההיא נלכדו כל היהודים מקשטיליא ונחנו כופר נשעם שנת מ"ם והיה להם מס. נפטר הר' יהודה בן הרא"ש בשולמילה שנת ק"ש. רעשה הארץ באלול שנת ק"ז. וקדם זה היה השר דון יוסף דיאטיגה הרב יוסף ג' ניקטיליא הקבור בפיניאשיל, ושם קבור אצל הר' יצחק קאנפסון ו"ל. ובשנת ק"ל היחה עת צרה לכל קהלות קשטיליא וקהל שולמילה כפלים שהיו במצור עד אשר אכלו בשר בניהם וימותו כ"ה אלף נפשו' היהודים מצד מלחמת המלכים שהרג המלך דון אנריקו את אחיו שהיה מלך שמו דון פידרו, והוא עצמו הרג בייסורין בבית הסדר לר' שמואל הלוי שעשה בית הכנסת בשולמילה זבתי כנסיות אחרות בקשטיליא ושובגנת גדולות לישראל, ומיד לקח חקב"ה נקמה מהמלך דון פידרו שהרגו אחיו במושטיל סומן ק ל ידו.

(1) לא ידעתי אם הוא ר' אהרן הלוי המכר לעיל צד 222 א, ובר"ק גם בחפן. המערך.

(1) אין אני יודעים בבירור לא שנת הולדת הרלב"ג ולא שנת פטירתו, אך די ראססי אימר כי מצא בספר חכמת המספר של רלב"ג בכ"י כי הוא טלד בשנת ח' אלפים מ"ח (1288), והחשבון ההוא מסכים עם השנים הרשומים בספריו אשר חבר, אך כי מצאנו רשום על כ"י רש"י על התנ"ך Fonds de la Sorbonne 60 כי ר' דוד בן גרשום כתב את הכ"י הזה בעבור אחיו ר' לוי בשנת אלף רצ"ח (5058), ואם יהיה ר' לוי זה הוא הרלב"ג נהיה מוכרחים לומר שנילד קודם חשנה שהוכר די ראססי, אך יתכן שאין זה ר' לוי הוא הרלב"ג אף כי שם אחד להם, וגם תמונת איחיה כתב ידו כי נכתב באשכנז ולא בפראיזענס, ומה שנוכר בהחסן כי הרלב"ג נפטר ח' אלפים ק"ל (1370) אך לא נראה שהארך ימים כ"כ כי ספריו האחרונים כתב בשנת ח' אלפים צ"ח (1338), וחשבונית ההכונה שעשה אינם הולכים כי אם עד שנת ח' אלפים וק' (1340), יהי מה זאת ידענו בבירור כי התחיל לכתוב ספריו שנת ח' אלפים פ"א (1321) וסיים אותם שנת ח' אלפים צ"ח (1338). אלה חריברים כתב החכם סוקס בארזחיו יוראעליש שנת 1848 למספרם צד 423. דג"ב.

שו"ת

בית יוסף

למון

רבינו יוסף קארו זלה"ה

נדפס לראשונה בשאלוניקי של"ח
ועתה יוצא לאור בסדר חדש ובתוספות רבות

בירושלים עה"ק תבנו"א
בשנת התשס"ב לפרט גדול

בא סימן: הגאון רב יוסף קארו ז"ל (=תשס"ב)
משיח גואלנו מלכנו עמנו (=התשס"ב עה"כ)
בית יוסף הלכה לעם (=תשס"ב עה"כ)

תשובות רבי יצחק קארו

תשובות אלו מצאתי מדודי הרב המובהק כה"ר יצחק קארו זלה"ה והעתקתי פה אצל תשובותי.

שנדע אם הלכה כמאן דאמר (כתובות סד, א יבמות לט, ב) מצות יבום קודם למצות חליצה או מצות חליצה קודמת למצות יבום. ולפי דעתי דהלכה כמאן דאמר מצות יבום קודמת בראיות רבות.

הראיה הראשונה לשמצות יבום קודמת למצות חליצה היא: שאחר שהיא מחלוקת בין התנאים והאמוראים והפוסקים אם מצות יבום קודם למצות חליצה ולא אפסיקא הלכתא כאחד מהם וראינו חכמי הקבלה שסברתם שמצות יבום קודם למצות חליצה א"כ ראוי לפסוק הלכה כהם, והשכל גוזר כן שאם חכמי הקבלה פסקו הלכה הפך פסק התלמוד יפסוק הדין כתלמוד ערוך שבידנו, אבל אחר שלא נפסקה הלכה בתלמוד וגם כל הפוסקים לא פסקו הלכה כמי אלא איש לדרכו פנו ויש הכרעה בקבלה כאחד מהם ההכרעה היא לחכמי הקבלה. וכן מקובלני מרבתי. וראיה שהרי בחול המועד יש מחלוקת אם נניח תפילין אם לא, ולא איפסיקא הלכה כמי, ואמר שמצאו חכמי ספרד מאמר במדרש הזוהר¹ שמצות תפילין אינה נוהגת בחול המועד ושאסור להניחם לא הניחום עוד בחול המועד. ועוד שבכל ספרד נוהגים בכל הדינים ובכל ענייני איסור והיתר כסברת הרא"ש והוא היה מניחם ומברך עליהם² ומשעה שמצאו המאמר ההוא לא

שאלה: יבמה שתפסה כל נכסי בעלה ואומרת שאינה רוצה להוציא הנכסים מידה עד שיחלוץ היבם ואז תעשה חשבון עמו ממה שהיא צריכה לגבות מהנכסים ההם בעד כתובתה עם התוספת, והיבם אומר שאינו רוצה לחלוץ אלא ליבם ותובע מב"ד שיוציאו הנכסים מידה עד שיתברר הדין, מה דינו אם יוציאו ב"ד הנכסים מיד האשה אם לאו, ואת"ל שיוציאו מידה אם ישימו אותם ביד שלישי עד שיתברר הדין או אם יתנו הנכסים ביד היורשים¹.

תשובה: זה הדין תלוי בדין איסור והיתר, והוא אם מצות יבום קודמת למצות חליצה או אם מצות חליצה קודמת למצות יבום, שאם מצות יבום קודמת יוציאו הנכסים מידה אחר שלא הגיע זמן גביית כתובתה ותוספת עד שתחלוץ, שדבר פשוט הוא בעל חוב שלא הגיע זמנו לגבות ותפס מנכסי הלוה יוציאו מידו, שכל עוד שלא הגיע זמנו לגבות אינו חייב לו כלום, וכ"ש אשת איש שתפסה כתובה ותוספת קודם שתתאלמן או תתגרש שיוציאו מידה לפי שלא הגיע זמנה לגבות ואולי לעולם לא יגיע שאולי תמות בחיי בעלה, וכן היבמה שתפסה בחיי היבם. ואם כן נאמר דאליבא דמאן דאמר שמצות יבום קודם יוציאו הנכסים מידה וגם יתנום ביד היורשים, ואם כן צריך

1. עי' בנידון זה במהרשד"ם אבהע"ז סי' ק"ל.

1*. מדרש הנעלם זהר חדש שה"ש ח, א.

2. עי' רא"ש הלכ' תפילין סי' ט"ז.

שו"ת תשובות רבי יצחק קארו בית יוסף תקמה

כדי שיזכו כל הנפשות לאור באור העליון כמ"ש חכמים ע"ה (אבות פ"א מ"א) כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא, וזה הענין מפורש בדברי אליהו (איוב לג, כט) שאמר הן כל אלה יפעל אל פעמים שלש עם גבר להשיב נפשו מני שחת לאור באור החיים, אמר הכתוב פעמים שלש עם גבר היא מאירה באור החיים אשר על פני האדמה כדי להשיבה מני שחת, ומפורש ג"כ מפי הב"ה בעצמו שאמר לאיוב (לח, יג-טו)⁴ וקיים דברי אליהו לאחוז בכנפות הארץ וינערו רשעים ממנה, תתהפך כחומר חותם ויתיצבו כמו לבוש, אמר (שם טז) המימך צוית כמוני, לאחוז בכנפות הארץ ולנער הרשעים ממנה ולהעמיד אחרים תחתיהם ותתהפך הארץ מהם כחומר חותם, שהוא מתהפך ומשתנה לצורות משתנות, ויתיצבו כל אחד ואחד מהרשעים כאדם שהוא לבוש בגדים חדשים. וזה הענין קבלה מפי החכמים והחכמים מפי הנביאים עד משה מסיני. ובספר הבהיר⁵ תמצא מפורש מפני מה צדיק ורע לו מפני שהצדיק כבר היה רשע לשעבר, ע"כ.

הרי מבואר מכל זה שמצות יבום קודם למצות חליצה לחכמי הקבלה ושהלכה כרבנן שאמרו יבמה יבא עליה מ"מ ולא כאבא שאול שאמר הכונס את יבמתו לשם נוי לשם אישות לשום דבר אחר כאלו פגע בערוה וקרוב אני בעיני להיות הולד ממזר, שחכמים ידעו סוד היבום שתכליתו להועיל נפש המת ומה איכפת ליה שיהיה כונס ליבמתו לשם נוי או לשם אישות או לדבר אחר, שאין התכלית

הניחום עוד כל החכמים וכל הקהלות אין גם אחד³. וכ"ש בדבר דלא איפסיקא הלכתא אלא זה אומר בכה וזה אומר בכה שנכריע כחכמי הקבלה. וראיה שחכמי הקבלה סברתם שמצות יבום קודם למצות חליצה, שכתבו שמצות היבום תועלת גדולה לנפש המת כי תגדל הנאת הנפש כשהיא מתגלגלת במי שהוא קרובה למשפחה יותר לפי שיש לו שייכות גדול עמו, וטעם החליצה כי כשאין היבם רוצה ליבם נחשב לו לאכזריות שהרי אינו רוצה לתועלת נפש אחיו והראוי בזה שתחלוץ לו היבמה נעלו מעל רגלו לסימן ורמז שהוא מסתלק ונשמט מן האחיה, וזהו לשון וחליצה נעלו מלשון חלץ מהם, ולשון נעלו לשון שהוא נועל דלת בפני נפש אחיו המת, ואמר מעל רגלו לפי שהרגל סיבת ההליכה וכן זה סיבה שתלך נפש אחיו המת למשפחה אחרת, וענין וירקה כי הרקיקה הנמאסת רומזת לדבר הנמאס המתגלגל מן הגוף דרך חוט השדרה שהנפש מתלבשת ומתעטפת בו, ולכך הצריכו חכמי האמת ז"ל להיות הרוק תפל קודם שתאכל היבמה כדי שלא יהא מצד האכילה אלא מן הליחות שבגופה מעין אותו דבר הנמאס הבא מליחות הגוף א' והיה היבם אכזרי ונמאס בעיני הבריות באשר לא יחפוץ ליבם, ועל כן ראוי שיקרא בישראל בשם הזה בית חלוץ הנעל, ועוד צותה התורה וירקה בפניו כדי לבזותו כמו לדבר מאוס ובזוי מאד כדרך המריב עם חבירו ורוקק בפניו כדי לבזותו ולהמאיסו, והענין כי הענין הזה חסד הקב"ה על ישראל

3. עי' ב"י או"ח סי' ל"א הביא תשו' זו שם.

4. כנראה יש כאן עירובב בציתות וכ"ה שם (לח, יב-טו): המימך צוית בקר ידעתה שחר מקמו: לאחוז בכנפות הארץ וינערו רשעים ממנה: תתהפך כחומר חותם ויתיצבו כמו לבוש: וימנע מרשעים אורם וזרוע רמה תשבר.

5. סי' קצ"ה.

ספר

יום של שלמה

על

מסכת

בבא קמא

זה היום גדול ורחב ידים וידים מוכיחות. בין גדולי הפוסקים קדמאי ובתראי ואת כל ונכחות. שוקל ונותן הברעה בחריפתו ובראייתו הנכחות. ומן השמים הסבימו שהלכה כמותו ודבריו נוחות. כמבואר יפה בהקדמתו מדבר צחות. הבינו וגם יסרו ולעומלי דיני נחות. היה רבן של כל בני גולה בארבע הרוחות. הגאון הקדוש רבינו שלמה לוריא שמעתי מרוחות. בן הגאון רבינו יחיאל לוריא נשמתם בניע על מי מנוחות:



שטעטטין

בדפוס י. שרענמצעל.

שיר השירים אשר לשלמה הגאון המחבר ים של שלמה. ההולך מקדמה לימה:

ברוך רהמנא

י ה'יב חכמתא להבימין ויראיין בהנינה
 מ עלם מדרנה עליונה מושכלת בתבונה
 ש ערי שמים עם מ"ש שערי בינה
 ל פניהם יופתח אם מצאו חסד וחינא
 ש למון רב יובה ביקרה מפנינה
 ל מלכים בי מגן ומגינה
 מ עט דרך רוב יגיעה במעט שינה
 ה ויות התלמוד אביי ורבא רב אשי ורבינא

ברוך רהמנא

י ה'יב חכמתא להבימין מהנינא
 מ עלם ממדריגה הפנימה לחיצונה
 ש ערי אורה סתרי סלאים
 ל ב מלכים ביד אלהים
 ש ס נגזו ארון הראשונים
 ל נחות חרות יקרות מפנינים
 מ שה נתן תורה לבנים
 ה ויות דאביי ורבא מוכנים

בו חוק ואמין באמונה:

צמ"ד המחלתו ציוס ז' כ"ד יומים למודש השני סז לפ"ק:

הקדמת הגאון רבינו שלמה: המחבר ים של שלמה:

שְׁלֹמֹה ע"ה אור צמכמתו. ויחר ונהנה צי הזהר עשות ספרי
 הרב' אין קץ. ודקשו כדחיתו צפרק עושים פקים שמוחי
 הוא לשמוע דברי חכמים שנקלחו סופרים. צמה שחדשו והוקיפו
 צקבלתם צתורה צענל פס הלכה למעשה מיסי על תורה צבכת צשוא
 צתכלית הקיור צמות וארוך צחיות. אף הוקיפו וגזרו ועשו ושמרת
 לנשמרת. כחשר הקדים החכם הזה שעשה אזים לתורה. שכלומר חיון
 ומיחר. וכל הכוונל צדצרי חכמי התורה מיומות משה רביה עד עתה.
 קן הן החכמי שחמד הוא עליהן דצרי חכמים כדצכות. כלס נתנו
 מנועה אחד. ושלל לתמוה על מחלוקתם צריחוק הדיעות שזה מענוח
 וזה מעסר. זה אורק זה מתי. זה פוקל זה וכשיר. זה פוער זה
 ומייר. זה מרחק זה ונקצ. אס דעתם לשם שמים. והראשונים
 אפילו צבת קול לא היו משגיחים. וכולם דצרי אלקים חיים כאלו
 קיבל כל אחד עפי הגבורה ומפי משה האף שלל ילא הדבר מפי משה
 לעולם להיות שרי הפכים צרותם אחד. אעפי כן דמהו החכם לרוב
 אישורו ומיחרו שאין צין דצב שהולח ומשכל הפועל אשר כמעוללו לו
 צמושכלות שניות ופלישיות. לצין דצב שצא אליו צכה חוק הדיבור
 צקבלה הלכה לנעה וקירי. אף שלל ליירו צמופת שכלו להיותו
 הכרת. לולי לל הקבלה איש מפי איש. והמוקבלים כחצו עעס דלצב
 לפי שכל הכשמות היו צבר סיני וקבלן דק מיע ליטורות. והן צבעה
 פעמים צבעה מוזקק צבעתיים. והן הקולות אשר שמועו וגם ראו.
 וכל ישראל רואים את הקולות הן הדיעות המחלקות צלייור. כל אחד
 ראה דק ליור שלו לפי השגתו. וקבל כפי כח השמות עליונו לרוב
 עילוי. או פחיתות זה רחוק מזה. עד שאחד יגיע לטהור. והשני
 יגיע לקלס האחרון לענוח. והשלישי לאמעית רחוק מן הקולות והכל
 אחת והסן. ולכן אחר החכם מלחר צדצרי החכמים האמתיים כולם
 דצרי אלהים חיים אפילו צמוחוקתם. קל ומיור צהשוחם יחד. איב
 הגע צעלמך משה למה לא כחצ מפי הגבורה צלר הטיב כפי אשר
 ראו. ומצלי שיטול צו שום ספק. ויהיה פכים אחד לתורה ולא מיע.
 גם זולת זה מה שהיה ראוי להוקיף ולגזר ראוי היה לנעה להודיע
 צספר. צלס חגיע למוקס שמוחל צקעה פרוכה גדור אותה והוקיף
 צצרכה מה שראוי להוקיף או מה שאירי ראוי להוקיף צטום עכין
 עיד אין גורזין גיירה על הליצור אלא איב רוב הליצור יכולים לענווד
 צה: על זה השיב החכם על חויהתם עשות ספרים אין קץ. כלומר
 שאירי מן השפשי לעשות ספרים צעכין זה. כי אין קץ ותכלית
 לעכינו כמענוע. כי אס כל דקיעי השמים גיולים וכל הימים דיו.
 לא יספיקו לכדי פשה אחת. עם כל הספיקות שיטולו צה. ומה
 שיחדש ויולח ומנה לרוב תועלותיה. עם כל מה שיכולים חכמים
 מישרלל להעניק צשכל העיון להעניק ולשבות ולהוקיף עליו. ועוד
 צלדכס אס כל זה היה כחוצ צתורה. קיי שהיה עליו יחר הוספה.
 ריל הוספה על הוספה. ריל שאי אפשר שלל יפול ספיקות ושיניים
 ונומק הדעת הוספה לראשונה. עד שחגיע הוספה שרייה. לאלף
 אלפים כמותם. כלל הדבר אחר החכם והודיע שאירי צמוחל מן
 השפשות להודיע ולצאר כל ספיקות התורה ומצלי חלוקת עד קוף
 שמהא ירו של אדם מנעת אי אפשר. עיב מוקר התורה לחכמים
 שהשוליים צכל דור כל אחד ואחד לפי מולצ ווקיר שכלו. לחלק לעליו
 ולהוקיף כפי מה שיראו לו מן השמים ואס צל לעהר יסיעו לו.

שְׁלֹמֹה ע"ה אור צמכמתו. ויחר ונהנה צי הזהר עשות ספרי
 הרב' אין קץ. ודקשו כדחיתו צפרק עושים פקים שמוחי
 הוא לשמוע דברי חכמים שנקלחו סופרים. צמה שחדשו והוקיפו
 צקבלתם צתורה צענל פס הלכה למעשה מיסי על תורה צבכת צשוא
 צתכלית הקיור צמות וארוך צחיות. אף הוקיפו וגזרו ועשו ושמרת
 לנשמרת. כחשר הקדים החכם הזה שעשה אזים לתורה. שכלומר חיון
 ומיחר. וכל הכוונל צדצרי חכמי התורה מיומות משה רביה עד עתה.
 קן הן החכמי שחמד הוא עליהן דצרי חכמים כדצכות. כלס נתנו
 מנועה אחד. ושלל לתמוה על מחלוקתם צריחוק הדיעות שזה מענוח
 וזה מעסר. זה אורק זה מתי. זה פוקל זה וכשיר. זה פוער זה
 ומייר. זה מרחק זה ונקצ. אס דעתם לשם שמים. והראשונים
 אפילו צבת קול לא היו משגיחים. וכולם דצרי אלקים חיים כאלו
 קיבל כל אחד עפי הגבורה ומפי משה האף שלל ילא הדבר מפי משה
 לעולם להיות שרי הפכים צרותם אחד. אעפי כן דמהו החכם לרוב
 אישורו ומיחרו שאין צין דצב שהולח ומשכל הפועל אשר כמעוללו לו
 צמושכלות שניות ופלישיות. לצין דצב שצא אליו צכה חוק הדיבור
 צקבלה הלכה לנעה וקירי. אף שלל ליירו צמופת שכלו להיותו
 הכרת. לולי לל הקבלה איש מפי איש. והמוקבלים כחצו עעס דלצב
 לפי שכל הכשמות היו צבר סיני וקבלן דק מיע ליטורות. והן צבעה
 פעמים צבעה מוזקק צבעתיים. והן הקולות אשר שמועו וגם ראו.
 וכל ישראל רואים את הקולות הן הדיעות המחלקות צלייור. כל אחד
 ראה דק ליור שלו לפי השגתו. וקבל כפי כח השמות עליונו לרוב
 עילוי. או פחיתות זה רחוק מזה. עד שאחד יגיע לטהור. והשני
 יגיע לקלס האחרון לענוח. והשלישי לאמעית רחוק מן הקולות והכל
 אחת והסן. ולכן אחר החכם מלחר צדצרי החכמים האמתיים כולם
 דצרי אלהים חיים אפילו צמוחוקתם. קל ומיור צהשוחם יחד. איב
 הגע צעלמך משה למה לא כחצ מפי הגבורה צלר הטיב כפי אשר
 ראו. ומצלי שיטול צו שום ספק. ויהיה פכים אחד לתורה ולא מיע.
 גם זולת זה מה שהיה ראוי להוקיף ולגזר ראוי היה לנעה להודיע
 צספר. צלס חגיע למוקס שמוחל צקעה פרוכה גדור אותה והוקיף
 צצרכה מה שראוי להוקיף או מה שאירי ראוי להוקיף צטום עכין
 עיד אין גורזין גיירה על הליצור אלא איב רוב הליצור יכולים לענווד
 צה: על זה השיב החכם על חויהתם עשות ספרים אין קץ. כלומר
 שאירי מן השפשי לעשות ספרים צעכין זה. כי אין קץ ותכלית
 לעכינו כמענוע. כי אס כל דקיעי השמים גיולים וכל הימים דיו.
 לא יספיקו לכדי פשה אחת. עם כל הספיקות שיטולו צה. ומה
 שיחדש ויולח ומנה לרוב תועלותיה. עם כל מה שיכולים חכמים
 מישרלל להעניק צשכל העיון להעניק ולשבות ולהוקיף עליו. ועוד
 צלדכס אס כל זה היה כחוצ צתורה. קיי שהיה עליו יחר הוספה.
 ריל הוספה על הוספה. ריל שאי אפשר שלל יפול ספיקות ושיניים
 ונומק הדעת הוספה לראשונה. עד שחגיע הוספה שרייה. לאלף
 אלפים כמותם. כלל הדבר אחר החכם והודיע שאירי צמוחל מן
 השפשות להודיע ולצאר כל ספיקות התורה ומצלי חלוקת עד קוף
 שמהא ירו של אדם מנעת אי אפשר. עיב מוקר התורה לחכמים
 שהשוליים צכל דור כל אחד ואחד לפי מולצ ווקיר שכלו. לחלק לעליו
 ולהוקיף כפי מה שיראו לו מן השמים ואס צל לעהר יסיעו לו.

צריך רחמנא דהיב חכמתא להבימין:

וגחזור

הקדמת הגאון המחבר

לשמוע אליו אלא לילך אחרי צעלי התוספת. כי קצלה צידו שרית ורמי הלרפתים היו גדולים צחכונה וצומנין יחד מן הרמזים. ומתוך זה ניתן לנצל דין לחלוק ולומר קום לי כמד מנהיג הקספדי בקספדים הלרפתים כלרפתים וכל אחד צורר את שלו. ועם ועם כלשוניו. וקוצר התורה ירשם היא למשפחות. ולא זו הדרך ולא זו העיר. כי מיינות רביצא ורב אשי אין קצלה לפסיק בלחד מן הגאונים או מן האחרונים. אלא מן שיכסרו דבריו להיומן מיוקדים צומפת מתוך על פי התלמוד והירושלמי. והוספתו במקום שאין הכרע בתלמוד. ויגבל הדבר לא יוכלו להתחבק ולחשוב דבריו מלעשות ספר ומיצור אף שאין קץ כמו שזכר והזכיר החכם. מ"ו לוקי העת והירוס דעת המחלקים כנבואה הציאלי היום להעלות צקסר צמנתי לצי לחור צחכונה ולחקור אחר שורש העניין. והעבודה שלפעמים שצוע אחד יעצמי ומשפחות דמיון השכל עד שיגעתי ומלאתי שורש הענין ואז הכחתי בקסר. וזו היא שיטתי להצי' כל הדיעות צין הקדמוני צין האחרוני ולא נשאתי פנים לשים מחבר. אף שהדור שלפנינו לעז' היה מרוב חולשת ורפיין ידם אין יכולת בשכלם להשיג גדול אחד ען המחברי יעשה דמיונו וסוגיו מה שכתב צכתז ימן אין להכרר אחריו ואין נוחים עעם אלא לכתור דברי חזיוני. וכל מה שיו' מפי אדם אפילו הולק מן צפספסו ומסיק מרגליות. אפ"ה אומרים מה גברי מנצבין. הלא יש גם לנו לשון למודים ויד ושם בתלמוד כמותו. אבל האמונה באמונה שמים שהוכחתי כמה פעמי' צפרט מן הפוסקי' האחרוני' שטעו בכונה מקימות מן התלמוד. כאחד מן התלמודי' העוטי' צענין עיון הלכה. ע"כ שומתי פני כלמוטי. ואומר אמרתי צני עליון כולהון אכן כאלם ידרשון. ולכן לא אלאוין לשום אחד מן המחברי' יותר מחזירו. אף שיש הכרע גדול צין מעלותם למי שמורגל בהם צעיון רצ. מ"ו התלמוד הוא המכריע וכליות צרכות ידקרו ויתנו עדיהן. ולפעמי' מחבר אחד כיון הסלכה ולא מעטוטי. מן היה גדול צחכונה וצומנין כר"ת צאנתי. והיו התיור אשה שזינתה עם הגוי לכשיחגיג וכחצו עליו כל האחרוני' אשר לא הגיעו למעלתו. שטעה צראי' וצומפת. ומזכו הרמ"ו והרא"ש וקיימו את דינו וכחצו להלכת' כותיה ולא מעטוטי' צעצו' כל זאת דקשת' ומקשת' הטי' צצבע מקורי' וצצבע צדיקי' אשר כל מקור וחולץ ההלכ' צחכנות היגי' והעיין וצמיעוטי ש"י וצרכו ש"י עם חזירי' ומתלמודי' יותר מכולי' ולצא עם הקס' וכל הקורי' צו יולי' מקור חולצו עם המופתי' וצין וידע שלא הנחתי שום מחצ' שלא עקשתי צעיוני קודי' מיתו' גזיד:

גם נסיון אחד צא לידי צלילה ע"י כר מלוא ותורה אור כאילו הראוי מן השמי' וכחתי לי הרמזי' ואנון כה מולכות' דרקי' ופתחו לי שערי אורה. לומר עסקו צחכונה. דון ואקור והתר והודה. היו גבור צחכונה. כתוב על ספר והציא לה' תשובה. ותלך צכתי' הישר ואמת דרך ארובה וקלרה. וצחולק ומחמתו ליצאיו צעחתי וספץ ה' צידי ילליתי. וקראתי שמו ים של שלמה אקור לאל כשוון כן הוא כי מלא הוא על כל גדותיו. צפיות השומעתי' ופסק הלכה וציאור התו' לפעמים עם כל דעת המחברים והמידושים מכל התשובות והכתבים מהאחרונים כל מה שהקוטי' צשאלות ותשובות:

סליק ההקדמה

התנצלות הגאון המחבר

באתי לדעת לכל מעיין צמיצור הזה. צכל מקום שמואל צו לשון עכורים או סתם לשון גוי היינו עוצדי' כוכצים ומולות. והם העובדים ע"ז צעשוחם דמות אחד משצעה כוכצי' לכת או דמות המולות. ונוכחיין השגחת ית'. והן העולותארות שזכר הרמזים' ז"ל צהלכות ע"ז. ואין זה נוגע כלל אל העמים אשר אנחנו מפורסמתחת מושפתתם. כי הם מלאמיים צהשגחתו ית'. והם צעלי' דת כמי'ש גדולי' המוסקים. לכן אל יעלה על לב לחשוב. שנגון לשון עכורים או צולות אחרת הזה נוגע צשים פנים אל העמים אשר אנחנו צתוכס ואדרבה אלו מייצין להחפלת תנויד צשלוות של מלכות והשירים. ה' יתן צלצס דמיונית על כל ישראל אמן.

והחזור לראשונה להתלמוד אשר לנו עוקקי' צו ונומנו אנו שותים. לולי חכמי הלרפתים צעלי' התו' שעשאוהו אותו כדור אחד. ועליהם נאמר דברי חכמים כדצבונות והפכוהו וגבלוהו ומוקס למוקי'. עד שנראה לנו כלחת מוצלי' קיחר ומצלי' עוקר. אלא קיב"א זו אומרת צכה וקוב"א זו אומרת צכה ולא קרב זה אל זה. ונעולא מיושר התלמוד. ומקושר: וכל הקמיות יפשונו. ותוכן פסקיו יאשרו:

אף כל זאת לא הפסיק לאחרונים. אם מולד ההלוקות שגמדו האחרונים אשר צלו אחריה' והקישו וגרשו חילקו ושינו. ולא נאוחו להם צבל הדרך אשר דרכו ולקחו לו אשר צמרו. או וולד צעלי' התו' צעלום חילקים צכונה מקומות. ודצריהם סתרו זו את זו. צביעה צצוקום אחד הוא דצרי' ר"ת וצוקים השני הוא דצרי' כ"ו וריצ"א ויתר החולקי' ומהם צמוקי' אחד תולא תינאל ועלה צנרמל צעלי' התו' תלמודי' ר"ת ה' לרוב כי שמוכים צעלי' תו' היו צפרק אחד לפני ר"ת. וכל אחד הגיע להוכחה כגון ר' מים כ"ץ. יריא מוטי' צו' שומעון ומשנין וצזרי' ותלמידים לרוב צני' ומקסר. והכה כה אחרת כגון הרמזי' והרמזי' והרמזי' ואיש הקדות ר' יונה יתלמודי'. ואיש ענו וטהור חשר אין צחכונים כמותו והרמזי' ורובעצרכו' קקרא והעמיד תלמוד אחד שכוונע מלא את מקומו ורצתי ורצתי רצתי אשר למדו הטי' ורצתי והקרו וצנו את יסור' על דברי הטי'.

אשר ציר התלמוד ויפס צ"ג כמות. ועל דצרי' התוספת משייח' הוליו לרור כל תעלומתם. אחרי כל זאת לא די שכל הפסיק לנו חיצום אלא שצתה המצובה. והתורה לא נעשה כשתי תיות אלא כהר"י: תורת מרוב צצוי' התלוקות. וכל אחד צונה צונה לעלמו. וכאילו כף מלאו' לדיק' צידו וצשקל הקודש הוא שוקל ונוכרי' כלפי' כף צכותי. ולעומתי צרוך יאמר הקספדי אומר לעולם לדיקו דצרי' המחברי' אם הוא מן הקספדים. וצפרט דצרי' הרמזים' שהיה מעולה צכל מעלות צפניות ומילות וכל חכמי הלרפתים כקליפית השום נגדו. ושרי ליה מריה שגרמתיה הוא וגורם דליה הוא. אם כן הוא מה שמואל צאיגרתו צכתז שכתב לצבו וגזר עליו ללמוד ספרי החכ' כי אצרהם אצנ' עורא אשר לא היה צעל תלמודא. ורוב צציתו ופיוצו' על דרך התכונה והעצבי' וקבלת מילות. והתרים צכונה מקומות נגד דצרי' הממי' התורה והתלמוד. או מוצלי' השגחה או מוצלי' ידעי'. וכדודו צמוקי' מוכח כי חכם גדול היה ואין משיצין את הארץ. כי אין הולכין אחר פיוצו' לא לחי' ולא לפעור לא לאקור ולא להחיר. כי עשה כמה פעמים נגד הלכה אפילו נגד חכמי המשנה ונגד אמוראי' התלמוד צני' ומקסר. ואמת שומעתי אומרים עליו שכן היה מוכרי' והיה מודיע לצבים שאינו רולה ינשא פנים אלא לפרש עד מקום אשר שכלו יגיע לולי' הקצלה. כאשר רימו צמקלת מקומות צפירוש התורה לולי' הקצלה היינו אומר כ"ו. אנכי כן לא לדיקו דצרי' צעירי'. ולפי דעתי שצבר כתן עליו הדין. כי כתן יד למי'ם וללדוקים ולקלי' האמונה. אפי' הגבר אשר ראה עני עמו. ואף כל זאת שציצ' אותו הרמזים' וכתן לו העערה המרשתו. כי דרך קלת צדרכיו צעניין חכמת פילוסופים וסידותם. וצצרו צצאות' החכמה וכו' ועלו לשליות ולהכלית הכפש הכשארתי. הוליו שתייה עלייה זו עלייה ותו לא מיד'. אבל לא היה לו להרמזים' די צזה. אלא שגינה חכמי הלרפתים ואומר שכל יראה להם שהם מוכרים הצורה אלא מתוך חכילת צצר שור שלוק מעובל צמוון וצשוון. לא צזה הדרך הלך הרב הגדול ר' משה צר כחמן אשר כתב עליהם צדידי' דרמוני'. וז"ל וחכמי הלרפתים אקפו רוצן אל עמן סן המורים סן התלמודים סן המגלים לנו כל תעלומות כ"ו. ואף שהיה ספדי' מ"ו סביר החיות ושיצח מן שראוי לצצח. ולא כונו שצעה הרמזים'. ואמת שצבר שקל הרב למערסכ"י. שגמד אחד מויפג צדוכו והוא הקסיד הטהור הרב ר' אצרהם צר דוד ז"ל אשר השיג עליו צכונה מקומות. ומשצ אותו נקבלה כאחד מן הטועים הוצצצבים צליוורים ונוהרקים. וגם לרוב יתירה. גם על מה שכתב הרמזים' שהיו ויין. כתב הוא שכמה גדולים והשוטים הלכו צזה המחשבה. לא וראה ח"ך דיוהו ומה שצצו. ומה לי להוכיר צגראשנות. אבל מלאתי צחשיות הרמזים' שכתב שהלש' ר' משה צר מיינוין גדול היה מלא צכל החכמות מ"ו כשהוא חולק עם ר"ת וכ"י שלא

e/c

מערכת

א

נדולים

יז

גם מ"ש בס' קורא הדור' שרבינו אפרים תלמיד הר"ף הוא רבינו אפרים מרגנשבורק הצרפתי אינו נראה, כי מדברי ס' יוחסין משמע קצת דתרי הווי, ועוד ראיתו בס' הישר כ"י לרבינו הם ובסופו שאלות ששאל רבינו אפרים מרגנשבורק לרבינו הם ורבינו הם משיב לו בכח גדול וביד חזקה ושם דף ר"ז כתב רבינו הם לרבינו אפרים וז"ל יודעים לבי ולבך ילדות היתה כך ואם לבך הוא בקרבך על לבי מה מיבך ויש ממש שאל לבך העומד בשובך או אלי ואשיבך מיום דעתך מורה לא שמעתך עכ"ל והרב ר' אפרים בזה ובשאר תשובות כותב בכבוד גדול לר"ת ומה משמע לי ההדיוט בפשיטות דאין זה רבינו אפרים תלמיד הר"ף. גם התוספו' בע"ז דף ל"ד סוף ע"ב כתבו רבינו הם הקפיד על רבינו אפרים וכתב והמורה יורה כבן סורר ומורה ועלי יערה רוח הבורא, ויותר לרואה כל התשובות מר"ת לרבינו אפרים והגם שראיתי בראב"ן דף קי"א ע"א דמיתו דברי רבינו אפרים מרגנשבורק וכתוך דבריו כתב ששאל את פי רבינו יצחק והורה לו ע"ש. מימי כעת נ"ל דבנתנו על רבינו יצחק בעל התוס' בן אחותו של ר"ת ולא כיון על הר"ף:

ושמעתי מרב א' נר"ו שראה פירוש התורה כתיבת יד לרבינו אפרים ז"ל ורבינו יהודה אביו של רבינו הרקח ה' שואל שאלות מרבינו אפרים בר יצחק כמ"ש בשו"ת הרשב"א סימן אלף ק"א וכפסקי מהר"ם ריקאנטי סימן ח"ן ע"ש:

מהר"ר אריה יהודה בן הרב

בית חדש תשובותיו
בשו"ת הרב ב"ח מר אביו בשני חלקים
ובשו"ת גאוני בתראי: קלד)

(רלג) רבינו אשר א' מרבתי של הרקח (עיין רקח נח"ב):

(רלד) מהר"ר אשר ז"ל זקנו של הגאון מהר"ם מלובלין חיבר ספר בקבלה והיה תופס ישיבה בק"ק קראקא. כן כתוב בהקדמת בן הגדיל של מהר"ם לתשובותיו:

(רלה) רבינו אשר בר חיים נביו (עיין רבינו יונה מנירנדיק, ועיין ספר הפרדס נח"ב):

(רלו) רבינו אשר בן רבינו יחיאריקה) אבי רבינו יעקב בעל המורה חיבר פירוש על התורה ופי' המשניות על זרעים וטהרות ונדפסו, ופי' על התלמוד כפי' מס' נדרים הנדפס. ואני ראיתי פירושו לנויר כ"י. ורבינו בצלאל בלקומי סדר קדשים וסוטה מזכיר פירושו, וחיבר תוס' על התלמוד ויש בידנו תוספותיו על קצת מס' כ"י. ועוד חיבר תוספי תוספות על התלמוד מלבד הלכותיו כהלכות הר"ף ותשובותיו הנדפסות קלו) וכתב מהר"א שטיין בנימוקיו על הסמ"ג דף רצ"ד ע"א בתשו' הרא"ש כחבור של ש"ן סימן השע"ח ע"ש. ויש מי שכתב שהוא חיבר פסקי תוספות, ובספר המגיד למרן (ד"א) סוף דף ל"ו הכי קרא לרבינו הרא"ש אשר קדישו, וכתב מרן כ"י א"ה סי' נ"א משם הרב מהרל"ח שבספרד החזיקו הרא"ש לרבן וכ"כ בתשובת מהר"י קארן בסוף תשובת מרן א"ה ומה"דר בצלאל בתשובות סימן כ"ב ובתשובות רבינו ברכיה הלוי כ"י:

הרא"ש. מהרדב"ז סימן תצ"ה ד"ו משמע קצת דהיה תלמיד הרמ"ה ועיין מ"ש הרב כנה"ג בא"ה סימן פ"ב הנהגות בית יוסף אות י"ט. ונראה פשוט שהוא ט"ם בהרדב"ז וצ"ל מהר"ם במקום הרמ"ה יבן

הגה מנחם ציון

קלד) וה' מתנהג דיון דפ"ק קראקא וחס"כ אבד"ק טענטשין ע' הקדמת כ"ה או"ח לכו מוהר"ש ז"ה אבד"ק פינטוב: קלה) וכוונת רבינו יהודה כ' יחוסו עוד למעלה רבינו יחיאל כר' אורי כר' אליקים כר' יהודה ז"ל וילא מאשכנזי ש' ס"ג אחרי קברות רבו מהר"ם (המאוחרת יו"ד שנים לפטירתו), ובמק"א ראיתי שכתי מאשכנזי ש' מ"ז כשנה שהובא רבו נתפסה (ואולם מש"ש עוד דהרא"ש ה' חתנו של מהר"ם זה דוחק גדולאי ל"ה שתק הרא"ש מזה מהכבד ככבוד רבו לקרות א"ע אף ש"א כשם חתן המלך) ואשתו נפטרה בעלטולה שנת פ"ז כ"ה מנתס והרא"ש ע' ימים אחריה ע' מרחשוון וכל"ם כשכיל זה נחקה על מנכתם הנאכזרים והנעשמים כתייבס ובמותם לא נפלדו, וכ"ג מלבן מנכת בנו רבינו יהודה הנפטר כש' ק"ט ויחוקק בישיבת אבותיו א"ך שנים אחרי פטירת אביו ולפי"ז מ"ש באבני זכרון דממלכת הרא"ש נראה שנפטר ש' פ"א הוא ט"ס וז"ל פ"ח כי מי יודע כ"ס נתחדש אכן ציון הלז ומעתיק למעתיק נפל טעות כזה:

קלו) והנדפס בווינליא מסובש ע"י ש"ך יו"ד סי' קט"ט סקכ"א:

וכן כתבתו בעניויתי בקונטרס יעיר און מערכת האלף דף יו"ד סוף ע"ב:

דע דהרא"ש הגדפס נספס הרי"ף והי"ן בהלכות קטנות אשר הלכות הרי"ף באמצע ומלך אחד הרא"ש ומלך שני נמוקו יוסף. הנה דברי הרא"ש לקוחים הם מפסקיו שמיכר הלכות קטנות בתוך פסקיו ע"ד הלכות הרי"ף כאשר נדפסו בתוך פסקי הרא"ש ופירשם הרב מעדני מלך. ודלא כמו שגדף מדברי הרב יד מלאכי דף קע"ד ע"ב שהרא"ש פירש דברי הרי"ף וגם עשה בתוך פסקיו הלכות קטנות.

שוב לאיתי בס' קרבן נתנאל בתלתו בכללים ס' כלל ב' משם ה"ך בס' תקפו כהן ס"י מ"ו סכ' ו"ל ולפי אומר לי שהרא"ש כשעשה תכנון מתהלה עשאו סביב הרי"ף כמו פירוש על דברי הרי"ף כמו שעשה הר"ן רק אח"כ עשו מחזור הרי"ף ומן תכנון הכל מחור אחר. ונראה בן מהלכות קטנות במקתן נדפסו הרי"ף ופירוש הרא"ש סביב הרי"ף ומקתן נדפסו הכל תכור אחד עכ"ל קל"ו) ולי ההדיוט נראה שפוט בהרא"ש חיבר פסקיו כמו שס' בדינו ולא כוון לעשות פי' על הרי"ף כלל. וכן נראה ממ"ש רבינו ירוחם בהקדמת ספר מ"שירס למתבונן בדבריו וממ"ש הרב זדה לדרך בהקדמתו כאשר יראה המשתכל בעין יפה. וכן נראה ממ"ש הרב בס' יוחסין דף ק' ע"ב וז"ל חיבר פסקים על כל התלמוד ע"ד רב אלפס ז"ל עם מה שהוסיף מפלפול ר"י בעל התוספות כמו שכתב בשאלות כלל פ"ט דין ו' עכ"ל. ונראה שאלו הם דברי הרא"ש בתשובה והינו כחלי דתבינין אלא שכתה לא מלאתי דברי הרא"ש בתשובה הנו'. וגם מטעם פסקי הרא"ש עונים ואומרים של תחכנו בדרך פי' להרי"ף וזה פוט לקול דעתו. וכן תראה מס' הרא"ש לסדר זרעים וטהרות בקולר פירוש רבינו שחבון ולפעמים מוסיף דבר. וכן תראה מתוספי הרא"ש על התלמוד במקרי התוס' ומוסיף קלת אמנם למאי דאית עליה הגאון ה"ך בס' דליכא לאקשויו על הרא"ש אם כתב לשון הרי"ף במקום אחד ובמקום אחר סופר להפך דאינו מקפיד להעתיק לשון הרי"ף וסופר על מ"ש במקום אחד בזה דבריו לאמנו מאלד. ואינו כנגדו אעפ"י ולמדתי בכן הוא דרך הרא"ש גם במס' ברכות ונדדים שמביא דברי הרמב"ן בהלכותיו על דרך שהוא מביא דברי הלכות הרמב"ן בהלכותיו ליה ובמקום אחר מגלה דעתו.

וכן אני אומר כי דרך זו דרך רבינו הרא"ש גם בפירושיו לזרעים וטהרות שהוא כותב דברי רבינו שחבון אף אי לא סביר לוי וכמקומו מגלה דעתו עליון וקדוש. הרא"ש חיבר ס' באסור והתר ומזכירו הרדב"ן בתשובות החדשות אשר נדפסו בעיר פיורדא ס' הס"ט:

שמעתי מאדם גדול שהוא ראה פי' על התורה שחיבר הרא"ש כ"י וכן כתבתי לעיל. וכפי זה יקשה שרבינו בעל הטורים בהקדמתו לפרפראות שנדפסו כותב שהוא מלקט מדברי הרמב"ן הדברים הפשוטים ויחבר אליהם איזה פשט או טעם ע"ש ולא הזכיר פי' אביו הוא הרא"ש. אם לא שנאמר שלא הניע לידו והוא דבר זר: קל"ח)

הרא"ש מהקדמת ס' פי שנים והוא פי' הרא"ש לסדר זרעי' נרא' שהרא"ש פי' גם שיתא סדרי משנה. ועמ"ש במערכת ב' קל"ט) ולפי מה שידענו דהרא"ש פי' כל הש"ס בדרך פי' כמו שנדפס במס' נדר' וראיתי ג"כ פי' הרא"ש כנזיר כ"י ומביאו בשיטה מקובצת נזיר ורבינו בצלאל בלקוטי סדר קדשים כ"י מיותר פי' הרא"ש וגם תוספי הרא"ש. א"כ אינו רחוק שפירש ג"כ שיתא סדרי משנה:

(ל"ו) רבינו אשר מלוניר הי' בזמן ר"י בעל התוספות כמפור'

בהוספות קמא דף ס"ד ע"ב והוא רבינו אשר שמוזכרים בעל התרומות והמדרש והגבוי' ואינו הרא"ש אביו של המדרש כמו שכתבו ז"ל וגם הכלבו כשמוזכר הרא"ש בינתו על הרא"ש מלוניל אי מפלוני"א כמ"ש הרב שירוי א"ח סוף סיבן רצ"ד:

רבינו אשר שמוזכר בעל התרומות סבר הרב מה' אהרן אביוב ז"ל בתשו' כי באה בשו"ת מהרש"ד ס' א"ה ס' רמ"א שהוא הרא"ש אביו של רבינו בעל הטורים וכן תפס הרב מהר"ם מלוניל ז"ל בתשו' ס' י"ד. והאמת הברור הוא שהוא הרא"ש מלוניל שמביאים התוספות. וכבר ענין זה הארו"ך אותו הכהן הגדול הרב שפתו כהן בח"מ סוף ס' ק"ו והראה באותה ובמפתחים

הגה מנחם ציון

קל"ו) וכ"י מלבן הרא"ש שכת ס"פ כל הכלים וזהו י"ל קלת קושי' הטו"ז או"ח ס' רנ"ב סק"ח ע"ש וכבר הראתי לדעת הוכח דהרא"ש הביא דבריו בסתם וכש"י וממ"ש מחולקין בדבר דעתו כש"י רש"י ע"ה דפנ"י הוא דבר המזוי' ביד כ"א וסתם משנתנו עם פירש"י הוא לסמוך על משנה הפשוטה ולפי"ז ל"ק קושי' הב"י בטור או"ח ס' ס"ט ע"ש ומטור חו"מ ס' כ"ב נראה דיש לסמוך יותר על פסקי הרא"ש ממ"ש בתשובה ועב"י יו"ד ס' ר"א לענין גיטת שנקרקע וכ"י או"ח ס' ב"ז כ"י דכדאי הוא הרא"ש לסמוך עליו ככל החוזה כולם ע"ש. ובתוס' יו"ט סוף כלאים כ"י דחבר חיבורו בס' ע"ג. ועל"ל אות ב' ב' ובהגה':

קל"ח) ובעת זכינו לפי' הטור ע"ה' ומלא' בו כמה דברים בשם אביו הרא"ש ז"ל והמח' לא ראה רק הפספסאות שדפסו בחומשים ועמ"ל אות יו"ד ה"ח: קל"ט) כותב לח"כ אות ת' ס"ס כ"ב ע"ש ומקריב נדפס פי' הרא"ש לנזיר בשלימות וכן לקיים תמיד ומדות ותוס' הרא"ש למס' ברכות הוריות וזדה וכן לקדושין וקרא בשם שמה ללדיק (וגדפס בתוך ספר מעשה בוקס להג"י יחק קוריאט פיס' תקס"ו) ולשבעות ומגילה בשם ס' עולם (נדפס בתוך ס' מגדנות נתן להרא"ש בודניל בהרב חק נתן ליוורנא תקמ"ה):

ספונות

מחקרים ומקורות

לתולדות קהילות ישראל במזרח

סדרה חדשה

ספר שלישי (יח)



מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח

ירושלים תשמ"ה

ישראל תא-שמע

שיקולים פילוסופיים בהכרעת ההלכה בספרד

ההתעניינות בפילוסופיה, והציפייה האישית לתועלת אינטלקטואלית ולהתקדמות דתית גם יחד כתוצאה מן העיון המסודר בהגיונותיה בימי הביניים, היתה בעיקר נחלתם של היהודים שוכני ארצות האסלאם, אשר בסביבתם שלטה מסורת פילוסופית-חינוכית עתיקת יומין. יהודי המערב הנוצרי, האשכנזים והתלויים בהם, רוח אחרת היתה עמם, וחזירת העיון הפילוסופי אל ביניהם מאוחרת היא, וזמנה סמוך לסוף המאה הי"ד.¹ גם אז לא קמו בה הוגים יוצרים כתחום זה, אלא בקיאים בלבד.² למציאות זו ביטויים היסטוריים רבים, וספרות רחבה נכתבה בנושא ספרדי ייחודי זה. אף על פי כן, לא נחקר עד היום פרק מרכזי בסוגיה זו, והוא: יחסם של גדולי התורה העיקריים בספרד — אשר עמדו בראש ישיבותיה הגדולות במהלך המאות הי"א-הי"ד — אל הפילוסופיה, ומידת הערכתם הפנימית אותה ככלי להשגת האמת. מה שנחקר הוא התפתחות הזרם הפילוסופי עצמו בספרד, לפלגיו וליוכליו, כפי שהוא מסור לנו ביצירתם הספרותית של הפילוסופים עצמם, נושאי דברה של הפילוסופיה, והעימות — לצד ההפראה ההדדית — בינם לבין נושאי דגל השמרנות בכלל, והקבלה בפרט. אישים מרכזיים בהנהגת הציבור ובתולדות הרוח של ספרד, כגון רבינו יונה ותלמידיו, הרשב"א, הרא"ה ואחיו, הריטב"א, ר' יודאל קרשקאש, הרא"ש ובניו, ורבים כמותם, אשר פירשו את התלמוד, רובו ככולו, חזור ופרש כמה וכמה פעמים, ואשר במשך כמאה שנה עמדו בראש ישיבות גדולות בספרד והעמידו תלמידים רבים, לא נקטו, לכאורה, עמדה ספרותית מפורשת (או אחרת) בעד הפילוסופיה או נגדה. עמדתם בזה — כפי שיש להעלותה מתוך רחבי ספרותם התורנית 'הנייטראלית' — לא נחקרה ואף לא הועלתה כלל לדיון. משל לא התעניינו חכמים גדולים אלה בנושא החשוב הזה כלל ועיקר, מתוך שהיו מצומצמים בד' אמות של הלכה ופרשנות התלמוד בלבד.

רבי מאיר הלוי אבולעפיא, אשר היה מעורב אישית בפולמוס אנטי-מיימוני עז, הוא החכם התלמודי היחיד כמעט, של המאה הי"ג, אשר יחסו אל הפילוסופיה נחקר מעט, אך גם זאת בעיקר מתוך ההיבט הציבורי שלו.³ הארי שבחבורה ההיא, רבי משה בן נחמן, אשר מעורבותו בנושא

1 ראה: א' קופפר, 'לרמותה התרבותית של יהדות אשכנז וחכמיה כמאה הי"ד', תרכ"ז, מב (תשל"ג), עמ' 113-147. ועל מה שקדם לכך שם, ראה מאמרי 'ספר המשכיל' וכו', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב (ג) תשמ"ג, עמ' 416-438.

2 וראה, דרך משל, ספרה המסכם של ק' סיראט, הגות פילוסופית בימי הביניים, ירושלים 1975, שבו לא נסקר אף חכם אשכנזי אחד, בכל פרקי הספר.

3 אך ראה עתה: B. Septimus, *Hispano-Jewish Culture in Transition; The Carrier of Ramah*, Harvard: University—Cambridge Mass. 1982, שהקדיש לנושא דיון מפורט.

הקבלה היא מעמודי התווך של המחקר הקבלי, עמדתו כלפי הפילוסופיה לא תוארה גם היא מעבר להיבט הציבורי שלה, כפי שנשתקף בעת ניסיונו של הרמב"ן לתווך בין המחנות בפולמוס הרמב"ם.⁴ והוא הדין בתלמידו הגדול, הרשב"א, אשר הדיון ביחסו כלפי הפילוסופיה מצטמצם כליל לתיאור פעולתו הציבורית בפרשת הקרע התרבותי והחרמות הנלווים בעקבות פולמוס הרמב"ם.⁵ וכאילו חייבים דבריו שנאמרו במסגרת זו, ובתוקף תפקידו בהנהגת הציבור, לשקף את עמדותיו האישיות הפנימיות לאשורן. רוב חכמי התורה הגדולים בספרד, בתקופה זו ולאחריה, לא היו מעורבים בהיבטים הציבוריים והחברתיים של הפולמוס הפילוסופי, ועל כן לא נאספו דבריהם המעטים בנושא זה, ולא נערך ניסיון לאמוד את משקלו של האלמנט הפילוסופי (או הקבלי) בתוככי עולמם הרוחני של בני זרם מרכזי בתרבותם של יהודי ספרד, בני הישיבות ומוריהם, גדולי ההלכה וההנהגה של מדינה זו. בספרו של יצחק בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, מהווה מגבלה זו קטע אחד בלבד של חלל גדול ממנה, המקיף את כל תחומי של עולם התורה, הישיבות והספרות הרבנית בספרד, שבער ויתר עליו לחלוטין, ובשתיקה, כאילו לא היה שם כלל. והרי זה הוא הפרק המפואר והקלאסי שבדברי ימיה של יהדות זו.⁶

היבט אחד מני רבים של שאלת היחס הפנימי של גדולי התורה כלפי הפילוסופיה קשור בשאלת הכרתם בזכות השימוש בטיעונים פילוסופיים למטרות הכרעת ההלכה במקומות מסוימים. דוגמאות לכך מצויות, למיטב ידיעתי, אך ורק בתחום ההלכה הספרדית, ויש עניין רב בבירורן לגופן. לדוגמה אחת בלבד יוקדשו הדברים הבאים, וכמה דוגמאות אחרות יסקרו ברמיזה.

א

מחלוקתו של הרא"ש, ר' אשר ב"ר יחיאל האשכנזי (אשר נדד בסוף ימיו ועקר דירתו לספרד), עם ר' ישראל ב"ר יוסף תלמידו (רעו ומזכיר בית הדין שלו בטולידו), בעניין פירושו המוסמך והמחייב של נוסח תקנת העיר בנושא ירושת הבעל את אשתו,⁷ משכה את תשומת לבם של חוקרים אחדים, מכמה צדדים מעניינים שבה. אולם, עיקרה לא נתפרש בידיהם נכונה, וגם קיטועו של הטקסט שלפניהם מנע מהם הכרת הנסיבות המדויקות של המחלוקת וידיעת התאריך שבו אירעה. על פי תקנת טוליטולה, שנתקנה באמצע המאה ה"ג או קצת קודם לזה,⁸ אם מתה האשה בלא זרע של קיימא, יהיה כל מה שבארנו מענייני עזבונה המצויין בעין, בין הבעל ובין הראוי לירושה זולתו... מדין התלמוד יורש הבעל את אשתו בלא שום תנאי וסייג, אם 'מדאורייתא' אם 'מדרבנן'. קהילות רבות, בכל תפוצות הגולה, נאלצו בכוח ניסיון החיים להגביל ולסייג כוח ירושה

4 י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשי"ט, עמ' 59-64. וראה: ש' קרויס, 'היחס המדעי בין הרמב"ן והרמב"ם', הגרן, ה' (תרס"ו), עמ' 78-117. ולאחרונה: ח' חנוך, הרמב"ן כחוקר וכמקובל, ירושלים תשל"ח, עמ' 31-35.

5 בער, שם, עמ' 170-178.

6 השמטתו הטוטאלית של נושא מרכזי זה מן הספר הביאה לעיוות התיאור הכללי, ובפרט בכל הנוגע לתיאור האווירה התרבותית במאות הי"ד והט"ו.

7 שו"ת הרא"ש, ותיצאיה שס"ז, כלל נ"ה, ס"א, ב, ט, י. דברי ר' ישראל והרא"ש המצוטטים להלן — שם, ס"ט.

8 ש' אסף, 'התקנות והמנהגים השונים בירושת הבעל את אשתו', מדעי היהדות, א (תרפ"ז), עמ' 84 ואילך. תקנה דומה תיקן רבינו תם בצרפת, וכל פרטיה וקורותיה תמצא אצל י' כהן, 'תקנות הקהל בירושת הבעל את אשתו', שנתון המשפט העברי, ו-1 (תשל"ט/תשמ"מ), עמ' 144-163.

זה, באופנים רבים ומגוונים. בהיות העניין כולו בגדר 'דבר שבממוץ', שבו ניתן על פי ההלכה להתנות על מה שכתוב בתורה, לא נחעוררה בעיה עקרונית כלשהי בהפעלת התקנות וההסכמות על ידי 'טובי' הקהילות ובתי הדין. כל הנותן נדוניה לבתו, והמקבלה ממנו, 'על דעת' אותה הסכמה שבעירו הוא עושה. המחלוקת שנתעוררה בין הרא"ש לר' ישראל נסבה על שאלת הפרשנות המוסמכת של אותה תקנה. לדעת הרא"ש נוסדה התקנה לתועלת בני משפחת הכלה, להבטיח שלא תיטב הנחלה מקרובי האשה לבעל' בכדי, ולא נתכוונו מתקניה להועיל לכלה עצמה לאחר נישואיה. על כן אין האשה שלטת בחייה באותה מחצית שהיא עתידה להוריש, אם תמות, ליורשיה החוקיים, ואין היא יכולה לקבוע לעצמה יורש אחר כרצונה ולצוות מחצית זו בחייה לאף אדם, מלבד יורשה החוקי על פי הסדר הקבוע בהלכה, ועל אחת כמה וכמה לא לבעלה. שהרי אם כך תעשה, עוקרת היא את כל עצמה של התקנה, ומבטלת את עיקר כוונתה, ובפרט שהאשה כפופה דרך-כלל לבעלה, ועומדת תחת השפעתו החזקה והמתמדת. ואם בבריאותה כך, במחלתה ועל ערש דווי שלה על אחת כמה וכמה. טיעונים נוספים בפי הרא"ש, ומקצתם נשמע להלן, אך לא עמדתו היא המעניינת אותנו כרגע, אלא עמדתו של בעל מחלוקתו ומתנגדו, הרב ישראל מטולידו. זה סבור כי התקנה נועדה לטובת האשה דווקא, ומטרתה לאפשר לה לשלוט בחצי הרכוש ולצוותו כרצונה. לדבריו:

מאחר שהכל מודים שיש לנו להתנהג בירושת האשה על פי תקנת הנישואין, ואין חולק בדבר הזה, מעתה אין לנו עסק בדין זה עם הגמרא כלל, ואין ראוי שיפסוק אלא מי שיש בו שני הרברים הללו, האחד שיהיה בעל סברא נכונה, והשני שיהיה בקי בלשון ערב האמיתית, וכשיהיה בתכלית השלימות בשנים הללו, ראוי לסמוך עליו ולעשות על פיו, ואפילו אם יבא רב אשי ויחלוק עליו אין שומעין לו.⁷

לאחר שהמשיך וטען כי הלשון הערבית שנכתבה בה התקנה במקורה, היא הערבית הספרותית דווקא, הנמצאת וטעונת המשמעויות, ולא הלשון העממית המדוברת, העלה ר' ישראל את הטענה המרכזית:

שהמלות כוללות כל דבר שהשכל גוזר בו ובעל הדת פורש מהן ומשנה בהן כפי רצונו. כיצד, הרי שהשכל גוזר שכל מי שיקח אשה ויחדנה להוליד ממנה, בין ישראל בין גוי, תקרא זאת אשתו, ומי שבא עליה הוא משחית העולם מדין השכל... ואחר כך בא בעל הדת והפקיע האישות מן הכותים ואמר אין אישות לכותי, ולא הניח אישות בעולם אלא לישראל ע"י חופה וקידושין, והנה אשת ישראל היא אשתו על פי השכל ועל פי הדת, ואשת הכותי היא אשתו על פי השכל בלבד, ולא ע"פ הדת. כיוצא בו הנדה, אם תרחץ בשרה במרחץ יפה יפה במים זכים, היא טהורה על פי השכל ואינה טהורה ע"פ הדת עד שתטבול במקוה של מ' סאה, אפילו במים וטיט, ושהמים צפין על גבה, ואם קורטב חסר אינה טהורה על-פי הדת, ואפילו תצוק על בשרה כל מי הים אינה טהורה אלא על-פי השכל. ולולי שאיני רוצה להאריך הייתי מביא דמיונים אחרים. אבל הדומה לי בנדון זה, שהשכל גוזר שיניח אדם יגיעו ועמלו לכל מי שירצה ונקרא 'זוכה בירושתו' [כלשון התקנה], יהיה מי שיהיה, כפי הלשון שהוא מוסכם על פי השכל, כמו שכתבתי. ומי שמת, והתגבר אחר ונטל נכסיו נקרא 'יורשו', לא 'זוכה בירושתו', והעד על זה 'הן לי לא נתת זרע, והנה בן ביתי יורש אותי'.

כלומר, מאחר שאליעזר הוא בן משק ביתי ומושל בכל אשר לי, כשאפטר מן העולם הוא יהיה יורש אותי, ואע"פ שלא היה זוכה בירושתו. עד שבא בעל הדת ואמר איני רוצה שיקרא יורש אלא הבן או הבת, ובמקום שאין בן ובת — שאר יורשין. והנה, עתה נחלק ענין הירושה לשלש חלקים, יורש זוכה בירושה מחמת השכל וזוכה בירושה מחמת הדת... ומאחר שהוא כן, התקנה שאמרה שיהיו חצי נכסי האשה למסתחקי מוראתהו, כלומר לזוכין בירושתה, על דרך כלל, ולא אמרה... לזוכין בירושתה על פי הדת, יש לנו לנטות אחר לשון המורגל, שהוא על פי השכל, והוא הכלל, ולא לדחוק עצמנו לנטות ולפרש שהוא ירושת הדת, כי בעל הדת הוא פורט מן הכלל, כמו שבארתי, והכלל הוא העיקר והפרט ענף...⁷

כנגד דברים חריגים אלו הטיח הרא"ש תגובה חריפה מאוד:

מה אשיב על זה, לא תהא תורה שלנו כשיחה בטילה שלכם, חכמת הגיוונכם אשר הרחיקו כל חכמי הדת נביא ממנה... והלא חוצבי מקורה לא האמינו במשה ובמשפטים ובחוקים צדיקים אשר נתנו על ידו בכתב ובקבלה, ואיך שואבי מימיה יביאו ראייה מהם לחוקים ומשפטים של משה רבינו עליו השלום ולפסוק דינין במשלים שהורגלו בהם בחכמת הגיוונם? האף אין זאת, וכי בימי ובמקומי יפסקו הדינין על פי המשלים, ת"ל בעודי חי עוד יש תורה בישראל להביא ראייה מהמשנה וגמרא...⁸

דברים אלו נתפרשו במחקר על אחת משתי הדרכים הבאות. לדעת טייכר,⁹ לפנינו דוגמה נדירה להכרה מצד ההלכה בקיומה של מערכת משפטית חוץ-הלכתית, המבוססת על 'חוק הטבע'. על פי דעה זו, מבוססות כל תקנות הקהל הרבות בספרד וכל הסכמותיו על תפישה אזרחית מן הסוג הזה. לדעתו, גם הרשב"א תמך בגישה זו במפורש, ומכוחה נתאפשרה פעולתם האוטונומית של 'טובי העיר' ושל גורמים לא-רבניים אחרים בפרשנות התקנות וכיישומן הלכה למעשה. וכדבריו:

This is a recognition of the existence within the Jewish communities in Spain of a sphere of legal relations which was not subsumed under Talmudic law but was independent of it, and which may be conveniently described as belonging to the civil law proper as distinguished from the ecclesiastical (Rabbinic) law. This civil law emanated from the autonomous Jewish community, which possessed, under

*8 שו"ת הרא"ש, שם, סי' ט. חשוב להכיר כי הטיעון האידיאולוגי הזה, התופס בדברי הרא"ש מקום נרחב בהרבה ממה שהובא כאן, איננו מתייחס לדברי ר' ישראל בהקשרם הענייני, אלא בויקתם הצדדית אל השקפת העולם הכללית שהרא"ש החזיק בה. ר' ישראל טען כי לשון 'הזוכים בירושתה', המפורשת בתקנה, חייבת להתפרש 'עפ"י גדר השכל הרחב, ולא על פי גדר הדת' המצומצם והמקצועי. לא ייתכן כי הרא"ש, בעודו מתקיף את עצם השימוש בהכתנה הפילוסופית 'הפסולה' הזו, יסבור כי עלינו לפרש את לשון התקנה על פי 'גדר הדת' דווקא. שהרי, שורות אחדות קודם לכן שלל את טענתו של ר' ישראל כי התקנה כתובה בערבית הספרותית דווקא ולא בוז המדוברת-ההמונית, מתוך טענה ששטרות-שוק רגילים כתובים הם לעולם בשפה העממית ובניב המדובר דווקא, ולא בלשון הגבוהה של החכמים. הסתירה החבויה בנושא זה בעמדתו של ר' ישראל אינה חמורה כל כך כפי שתהא בעמדתו של הרא"ש, אם אכן לכך היתה כוונתו. ריכוזו של הרא"ש כאן הוא צדדי, ואינו מתייחס לטיעונים ההלכתיים המיידיים שהעלה רבי ישראל. ודאי שלדעת הרא"ש שווה כוונת הבריות ולשונן למה שר' ישראל מגדיר כ'גדר הדת'.

royal privilege, limited sovereignty (legislative and judicial), and exercised it by promulgating its own statutes and appointing its own magistrates.

אמנם, יודע טייכר כי דבר זה חידוש גדול הוא, ואף אינו עולה בקנה אחד עם הידוע לנו מתולדות המשפט הכללי בימי הביניים, אף על פי כן סבור הוא כי כך היה בישראל, וכי רק בדרך זו ישנה אפשרות לפרנס בצורה סבירה את עמדת ר' ישראל שהבאנו לעיל. על כן סיים דבריו וכתב:

Indeed, the whole controversy between Asher and Israel can be properly understood only in the light of the legal conflicts in the Middle Ages, that is, as an episode in the battle between the Civil (Roman) and Canon (ecclesiastical) Law, one aspect of which was the claim advanced by the Pope to examine the statutes of the cities.⁹

חידושו זה של טייכר לא נתקבל על דעת שום חוקר, עד כמה שראיתי, וגם עצם קיום מאמרו לא נתפרסם ולא צוטט כמעט כלל (ראה להלן). בספרו הגדול, המשפט העברי, בפרק הדין בתקנות הקהל, אין מנחם אלון שוקל אפשרות זו כלל.¹⁰ ההנחה היא כי: 'מובן ואין צריך לומר, כי הסמכות להתקנת תקנות על ידי הקהל צריכה היתה למצוא את ביסוסה בהלכה הקיימת של המשפט העברי'.¹¹ אין צריך כמעט לומר כי שיטה זו לא נתקבלה גם על דעתו של יצחק בער, שהיה מן היחידים שהזכירו אותה וציין לה בספרו,¹² שכל תפישתו בשאלת משמעותן החברתית וההיסטורית של תקנות הקהל בנויה ומבוססת על הנחת רציפותן עם המשפט התלמודי.¹³ ואכן, אין ספק כי תפישתו של טייכר לא תיתכן מבחינת תולדות המשפט העברי בימי הביניים,¹⁴

- J.L. Teicher, 'Laws of Reason and Laws of Religion,' *Essays and Studies Presented to St. A. Cook*, London 1950, pp. 83-94 9
- מ' אלון, המשפט העברי, א, ירושלים תשל"ח, פרק יט. 10
- מ' אלון, 'למהותן של תקנות הקהל במשפט העברי,' מחקרי משפט לזכר א' רוזנטל, ירושלים תשכ"ו, עמ' 1-54. 11
- בער (לעיל, הערה 4), עמ' 514, הערה 14. 12
- י' בער, 'ההתחלות והיסודות של ארגון הקהילות היהודיות בימי הביניים,' ציון, טו (תש"י), עמ' 1-41. וראה להלן, סוף הערה 41. מאמרו של טייכר נכתב מעיקרו כמחלוקת יסודית עם בער בנקודה זו. 13
- ההכרה באפשרות קיומו של 'חוק טבעי' אוטונומי נעדרת מספרות ישראל בימי הביניים, למעט ר' יוסף אלבו השוקל אפשרות כזו, במנחים הקרובים לאלו של ר' ישראל, אך דוחה את ערכה המשפטי מכל וכל [לאחרונה הולך ומתברר הקשר ההדוק שבין ר' יוסף אלבו ועולמו העיוני לבין ר' משה אבן וקאר ותורתו העיונית. ראה: א' קופפר, 'ספר מחוק לנפש (פרקים) מאת משה ב"ר יצחק ו' וקאר', קובץ-על-יד (ס"ח), ט (תש"ס), עמ' 295-332, ופרקים נוספים שנתגלו ע"י קופפר לאחר מכן, והם הולכים ונרדפים בספר היובל לקובץ-על-יד, הנמצא בדפוס]. גם הרמב"ם שוקל, כנראה, בשתיקה ובמפורש, את ערכו של חוק שכזה, עם היותו הוא המועמד העיקרי לשאת את דגלה של תפיסה שכזו בספרותנו. על עמדת הרמב"ם בשאלה זו ועמדתם של רס"ג ואלבו, ראה: M. N. Lamm-A. Kirschnbaum, 'Freedom and Constraint in של במאמרם של the Jewish Judicial Process,' in: *Cardozo Law Review*, I (1979), pp. 107-120. דיון נכתב בידי ג' לאם. תורתו לפרופ' קירשנבאום שהפנה אותי לעיין במאמר חשוב זה. תפיסה שונה בדעת הרמב"ם ביטא ש' אטלס, נתיבים במשפט העברי, ניריורק תשל"ח, פרקים ב-ג, אך דבריו נוטים להיות דוגמאטיים. תרומתו העיקרית היא הסמכת דברי הרמב"ם בפירושו למשנת חולין ז ו, אך נשגב ממני כיצד משרתת הבאה חשובה זו את תפיסתו של אטלס דווקא. וראה לעניין הבאה זו: מ"ה בן-שמאי, 'ההלכה הקדומה בספרי האבות', ריח מקרא מה (תשל"א) עמ' 146. הערה 32. מפליא הדבר כיצד נעלמו דברי ר' ישראל אלו, שאנו עוסקים בהם,

ומאמציו להשוות את טיעוני ר' ישראל עם עמדות שונות של הרשב"א בשאלות מגוונות של תקנות הקהל — ובכך ליטול את עוקץ החידוש מהם — נסתרים מעצמם.¹⁵ אין הדיון הזה קשור אל עיקר כוונת המאמר, ולא הזכרתו אלא להדגיש שלדעת טייכר אין כל אפשרות להבין את מחלוקת הרא"ש עם ר' ישראל לאשורה, אלא כאפיוזדה עברית במלחמה הגדולה שבין החוק הקאנוני (=ההלכתי) והרומי (=האזרחי, הטבעי). בלא זאת אין, לדעתו, אפשרות לפרנס את עמדת ר' ישראל, הנראית לכאורה כעמדה פילוסופית חילונית מובהקת, אנטי רבנית ואנטי דתית, שאינה מתאימה לאומרה ואינה ראויה לתשובה ולוריוכוח מצדו של הרא"ש.

יצחק בער, לעומתו, מעלה בדבריו אפשרות אלטרנטיבית. לדעתו, 'בדברים אלה [של ר' ישראל] נשמע הד לביקורת ההלכה שהיתה רווחת באותם ימים'.¹⁶ אולם גם גישה זו לא תיחכן. מלבד שאיני יודע למה כוונתו במלים 'שהיתה רווחת', שכן פרשת הביקורת שבספר הקנה סמי מהכא, שאינו יצירה ספרדית,¹⁷ ומעשה ר' דן אשכנזי שצירף בער בהקשר לספר זה¹⁸ אף הוא אינו רלוואנטי, כמו שהראיתי במקום אחר.¹⁹ נותרו הדברים הידועים שבספר 'רעיא מהימנא' לבדם. והנה אף בהם צריך עדיין עיון גדול.²⁰ כבר העיר בער עצמו, כי 'ר' ישראל היה אחד המשכילים מבני המשפחות המיוחסות, הבקיאים בפילוסופיה הערבית, איש מסור לו, לרא"ש, ברוב העניינים' (שם), ואנו נוסף עוד כי היה חבר בבית דינו,²¹ מזכיר בית הדין וכן חוג קרוב ביותר לרא"ש.²² הוא היה אחיו של ר' יצחק הישראלי, בעל ספר יסוד עולם, ומחבר פורה בעצמו, אשר כתב ספרי הלכה, פרשנות המקרא ופירושו על פרקי אבות.²³ כן היה מעורב אישית בעריכתם האחרונה של כמה מספרי רבו הרא"ש. ספרו (בערבית) מצוות זמניות, הנמצא בידינו בכתב יד בתרגומו העברי של

- I. Twersky, *Introduction* to the Code of Maimonides, New Haven and London 1980, pp. 452-459
- 15 החקנה הנזכרת בשו"ת הרשב"א, ג, סי' ת"ג, היא בעניין תקנת ה'הכרזה', והספק שנפל בפירושה, אם היא מקיפה מקרים של מכר בלבד: יורבים מבני הקהל אומרים כן, ומקצת אומרים שבכל ענין היא נעשית. לשאלה זו אין כמובן פתור על פי מושגי ההלכה, ועל כן השיב הרשב"א: 'מה אני יכול לדון בזה, שהתקנה היא איננה מן הדין אלא לפי ההסכמה, והם יודעים על מה הסכימו...'. והוא הדין למקום השני שציין, בשו"ת הרשב"א, ה, סי' ר"ע. על השימוש הרב במוסד 'תקנות הקהל' כתקנון-תגאים מוסכם לניהול ענייני הציבור והיחידים בספרד, הארכתי הרבה במאמרי: 'שיפוט עברי ומשפט עברי במאות ה"א-י"ב בספרד', שנתון המשפט העברי, א (תשל"ז), עמ' 372-353.
- 16 בער (לעיל, הערה 4), עמ' 186.
- 17 ראה מאמרי: 'היכן נתחברו ספרי הקנה והפליאה?', פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, מוקדשים לפרופ' יעקב כץ, ירושלים תש"מ, עמ' נו-סג.
- 18 'בער, הרקע ההיסטורי של הרעיא מהימנא', ציון, ה (ת"ש), עמ' 44-10.
- 19 ראה מאמרי: 'רבינו דן אשכנזי', ספר היובל לישעיה תשבי, [בדפוס].
- 20 כבר גולל פרשה זו באריכות ובפרוטרוט 'תשבי, משנת הזהר, ב, ירושלים תשכ"א, עמ' שעט-שצח, והעמיד על ריבוי פניה ועל הקושי העצום שבפיתרון החד-משמעי. וראה: א' גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה (ערך) וההדיר: 'הקד', תל אביב תשל"ו, עמ' 550-545.
- 21 שו"ת הרא"ש, כלל ז, סי' י, ויניציאה שס"ו.
- 22 ראה מה שכתב אחיו, הרב יצחק, בעל ספר יסוד עולם: 'בשנת ה' אלפים וששים וחמש העיר ה' את רוח הרב הגדול אשר ז"ל ב"ר יחיאל ז"ל מארץ אשכנז, ארץ מולדתו, ובא... לטוליטולה... ומגדולי תלמידיו כמורכך החכמים אליו הוא הרב ר' ישראל אחי ז"ל שהשכיל בכל חכמה... והעתקת הדברים, על פי דרכו, אצל ר' אברהם ב"ר שלמה, הביאם י' נויבאואר, סדר החכמים וקורות הימים, א, אוכספורד 1888, עמ' 106.
- 23 ראה: A. Freimann, 'Ascher b. Jehiel', *JJLG*, XII (1918), p. 289

הרב שם טוב ן' ארדוטיאל, הנו אנציקלופדיה רחבה לסדרה מקיפה של הלכות הקשורות בזמן: ברכות, תפילה, חג ומועד, תעניות וכד', ודומה מאוד, מבחינת מבנהו ותוכנו כאחד, לספר אהל מועד של הרב משולם ב"ר שמואל ירונדי, בן-זמנו הזקן. ספרו של הרב הישראלי מורה על ידיעותיו הרחבות והמדויקות בכל ספרות ההלכה, דקדוקיה וחומרותיה. עיון בספר זה כשלעצמו מבטל לחלוטין כל אפשרות של ביקורת-ההלכה מצד מחברו. נטייתו של המחבר אל הפילוסופיה ניכרת, אולי, במבנה הספרותי המדוקדק של הספר, בחלוקתו לשערים, נתיבים ופרקים ובנטייה המופרזת לסיסטמטיזציה, וכן בדיגרסיות (הלא-מרוכות) אל ענייני הנפש וסוגיה (במהלך הדיון על חיוב הכוונה בתפילה) וכדומה. אישיותו הרבנית עולה יפה אף מבעד לשרידי פירושו לפרקי אבות, כפי שנשתמרו בידינו בתוך פירושו של הרב יצחק ב"ר שלמה למסכת זו (ירושלים תשכ"ה). אין זה המקום להאריך בציוור דמותו של הרב ישראל ב"ר יוסף, ודי לנו, לצורך הטיעון המצומצם שלנו כאן, לצטט מדבריו לאבות ב יד:

ראוי לאדם להקדים תחילה לימוד התורה והתלמוד והלכותיו ולהגות בו ולדקדק עד אשר ישקע בליבו, וידע כלליו ופרטיו ודיניו ומשפטיו, ואח"כ ילמוד החכמות החיצוניות כדי לדעת תשובות הטועים וינצחם בטענותיהם. ולכך אחז"ל 'מנעו בניכם מן ההגיון' (ברכות כח ע"ב), ולא אמרו מנעו עצמכם, לפי שהבנים לא ריוו צמאן שכלם בתורה ובתלמוד, ואם ילמדו מיד ההגיון, והוא ההקדמה ללימוד שאר החכמות, אולי ישתבשו בסברתם ויצאו מהרה מן הכלל ברמינן, וכן אמרו ארור המלמד את בנו חכמה יונית, ולא אמרו ארור שילמוד חכמה יונית... לא הזכירו רק את בנו.²⁴

נמצא איפוא, כי פיתרנותיהם של טייכר ושל בער כאחת לא יצלחו לפיתרון שאלת משמעות עמדתו של הרב ישראל ומחלוקתו החריגה עם הרא"ש. והשאלה במקומה עומדת: כיצד ניתן לפרנס טענות חילוניות מובהקות, מן הסוג שבפיו של ר' ישראל, במסגרת של משא ומתן תורני-הלכתי, ועל ידי חכם בהלכה, שהיה חברו וחבר בית-דינו של הרא"ש ומחמיר-קפדן בכל דקדוקי ההלכה וחומרות מפרשיה?

התשובה לכך עולה על גולה מתוך קריאה זהירה בדבריו של ר' ישראל עצמו. הוא סבור היה כי יש מקום, בגבולות מוגדרים, לטיעונים פילוסופיים בתוך מסגרתה של ההלכה. תקנות הקהילות, בהיותן 'דבר שבממון' שבהן 'אדם מתנה על מה שכתוב בתורה', יש לנו גם לבסס את פרשנותן המשפטית על פי 'התנאת' האדם, כלומר דרכי התבטאותו החופשית, ועל פי שימושי ההיגיון והשפה המקובלים בין הבריות, ולא על פי שימושם של אותם מונחים בספרות המשפטית-תורנית. כפי שהדבר מפורש בגמרא לגבי דיני נדרים ושבועות, דרך משל, שבהן הכרח הוא כי יהיו 'פיו ולבו שוין', כך הדבר גם בנושא זה. טיעון העדפה זה הוא המנומק על ידי הרב ישראל בארגומנטים פילוסופיים, הבאים להבהיר את טיבם המורכב של ההיגדים הדתיים, ולא הערכת

24 ציטוט מקוטע מדברים אלו הביא ש' ליברמן, 'יונית ויונות בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 227. את פרסומו של זקש הנזכר אצלו לא הצלחתי למצוא בספריות שחיפשתי בהן. [בשעת הגהה: בינתיים מצאתי טופס יחיד-כנראה של הפרסום הזה בספריית ההיברו יוניון קולג' שבסינסינטי, וצילמו נמצא כעת במכון לתצלומי כתבי היד העבריים בירושלים.] ראה להלן, הערה 32. דברי ר' ישראל אינם כלולים ברשימתו המפורטת של מ' בריאר, 'מנעו בניכם מן ההגיון', מכתם לדוד, ספר הזכרון לרב ד' אוקס, רמת-גן תשל"ח, וכפרט עמ' 252-253, ונעלמו ממנו לפי שעה.

השימושים הלשוניים עצמם. לפנינו דוגמה קלאסית לשימוש טכני במונחים ובהיגדים מתחום הפילוסופיה והלוגיקה, כדי לקדם באמצעותו טיעון מיתודולוגי (ולא טיעון ענייני!) בעל ערך הלכתי. דוגמאות נוספות לכך מצויות בדינו, ואף קיצוניות מזו שלפנינו, אף שאין הן מרובות, וכולן מתחום ההלכה הספרדית. וראה להלן.

נגד ערכוב תחומים זה מחה הרא"ש בתשובתו הנ"ל, בטענה כי שתי קטגוריות חשיבה שונות לפנינו, ואף על פי שלשתיהן הישגים נאים בתחומיהן הנפרדים, אין אפשרות לערכב בין התחומים כאילו היו דבר אחד,²⁵ כי תהום פעורה ביניהם בכל הנוגע להנחות היסוד של האמונה שאין עליהן מופת מן השכל.

ועל זה אמר החכם 'כל באיה לא ישוכן', רוצה לומר כל הבא ונכנס מתחילה בחכמה זו, לא יוכל לצאת ממנה, להכניס בליבו חכמת התורה, כי לא יוכל לשוכ מחכמה טבעית שהורגל בה, כי לבו נמשך אחריה, ומחמת זה לא ישיג לעמוד על חכמת התורה... ותעלה ברוחו להשוות שתי החכמות יחד, ולהביא ראייה מזו על זו, ומתוך זה יעוות המשפט, כי שני הפכים הם, צרות זו לזו, ולא ישכנו במקום אחד...⁷

תפישתנו זו עולה, כאמור, מקריאה שקולה של דברי ר' ישראל עצמם, ומתבררת לחלוטין מתוך התשובות החדשות של הרא"ש שנתפרסמו לאחרונה²⁶ מתוך כתבי יד. מתוך תשובה נוספת – קודמת אולי – של ר' ישראל,²⁷ למדים אנו לדעת כי הטיעון הפילוסופי שאנו עוסקים בו לא שימש לו כטיעון מרכזי או עיקרי בהצגת עמדתו, שהרי הוא איננו מופיע בו כלל. יתר על כן, יודעים אנו מן התשובות, הישנות והחדשות, כי עמדה זו של ר' ישראל לא היתה מיוחדת לו דווקא, וקדמוהו בה כמה מחכמי העיר הנודעים, ביניהם הדיינים בני משפחת אבן-שושאן, יעקב ודוד, שהרא"ש עצמו הודה בחכמתם ובכוח הכרעתם. ר' ישראל טען כי שיטתו מהווה למעשה את 'מנהג' טולידו, וועדה מיוחדת לגביית עדויות בנושא זה, שיוזם והקים הרא"ש, הוכיחה לשביעות רצונו של הרא"ש – אף כי לא חד-משמעית לחלוטין – כי אכן כך היה הדבר. אלא שהרא"ש טען כי יסודו של המנהג העממי בהכרעתם המוטעית של הדיינים בני שושאן בשאלת פירוש התקנה (ואף הרא"ש הודה כי סברתם 'היתה נוטה שכך היתה דעת מתקני התקנה'), ובכך שהם פעלו מכוח הרשאת המלך ודברם היה לחוק. 'מנהג' זה לא נקבע מעולם בכתב ובמעמד רשמי של הקהל, כתקנה מסודרת ומחייבת. על כן הרא"ש סבור היה, כי מעתה ואילך הרשות נתונה לשנות, והכל חייבים לקבל את פירושו שלו לתקנה, ולשנות את הפרקטיקה בעניינה בכיוון שהתווה הוא. מן התשובות החדשות אנו למדים עוד, כי התהליך הזה התרחש במשך כל שנות פעולתו של הרא"ש בטולידו, אף שאפשרי הדבר, וסביר כך להניח, כי תחילתו בתאריך קודם לזה. לדברי הרא"ש: 'נשאלתי בתחילת ביאתי לארץ הזאת, אם האשה בחייה יכולה לשנות תקנה הזאת... ודנתי לפני ר' דוד ב"ר שושאן...²⁸ וכו'.' התשובות הנמצאות לפנינו בדפוס בעניין הזה תארכין

25 דין קצר וחשוב בנושא זה ראה: מ' אידל, 'לתולדות האיסור ללמוד קבלה', *AJS Review* V (1980), pp. 15-20, ובפרט הערה 17.

26 א"א אורבך, 'שו"ת הרא"ש בכ"י ובדפוסים', שנתון המשפט העברי, ב (תשל"ה), סי' שמ"ח, עמ' 64-68, ועמ' 39.

27 שם, עמ' 67 ואילך.

28 שם, עמ' 64; שם, עמ' 65-66.

הוא שנת פ"א, שכך מתברר מחתימות העדים שקיימו את חתימות הדיינים, ואשר נשמטו מנוסח הדפוס, ואם כן מכסה הבעיה את כל משך פעולתו (כשבע עשרה שנה) של הרא"ש בספרד. לדברי הרא"ש, מתחילת בואו לארץ:

...דנתי מאז והלאה בכל הדינים שבאו לפני בעיר ומחוץ לעיר ואין מערער בדבר, ואף במערערי עתה יודעי שכך דנתי, ולא ידעתי איזה דרך עבר הרוח לערער עתה. אלא שאמ' שפשט המנהג בזאת העיר שהאשה יכולה ליתן לכל מי שתרצה. ואני אומ' מנהג כזה להוציא דבר מחזקתו צרי' שיעשה בקיבוץ חכמים ובהסכמתם ... אבל מנהג שינהיג אחד או שנים מדעתם בלא הסכמת אנשי דורם ... אין שומעין לו...²⁸

הווה אומר: כל משך פעולתו בספרד הורה הרא"ש כהוראתו זו וכית דינו עמו, אלא שהיו מקרים בעיר (ומחוצה לה) שנסתיימו בהבנה ולא הגיעו לערכאות, ובהם הונהג שלא כהוראת הרא"ש. בתקדימים פרטיים שכאלה לא היה מוכן הרא"ש להכיר כ'מנהג' המחייב התייחסות הלכתית.²⁹ למדנו אפוא לדעת, כי אין לעמדת ר' ישראל קשר או זיקה לענייני ביקורת ההלכה. היבט אחד של הדברים נוגע היה, כבדרך אגב, בשאלת ערכם של טיעונים פילוסופיים כתימוכין ועזר לשיקולים הלכתיים, וראינו כי חלוקה היתה לגביה עמדתם של חכמי הספרדים מזו של חבריהם האשכנזים. על השאלה כיצד ניתן להבין יחס דו-ערכי שכזה בין שני האישים: ידידות והערכה, שיתוף פעולה והוקרה, לצד תחרות סמכותית ואף עוינות אידאית,³⁰ יכולים אנו כיום להשיב תשובה ברורה, חד-משמעית וסופית. מתוך התשובות החדשות ידוע לנו כי פולמוס אחרון זה שביניהם נערך בשנים פ'-פ"א, שהיא שנת פטירתם של הרא"ש³¹ ושל ר' ישראל³² גם יחד! ועל כן נפתרת השאלה מאליה, והנאהבים והנעימים בחייהם, ובמותם נפרדו.

בתשובה זו נפסלה הפילוסופיה מלשמש אף ככלי עזר צדדי במאמץ הקשה להגיע אל חקר האמת ההלכתית, וזאת על אף ההודאה העקרונית באמיתותה של הפילוסופיה ותקפותה בתחומיה היא, ש'חכמת הפילוסופיה היא טבעית, וחכמים גדולים היו והעמידו כל דבר על טבעו' (שם). ההבחנה בין סוגי 'אמיתות' שמסקנותיהן אינן בהכרח רלוואנטיות זו לזו הנה עמדה רבנית אופיינית ויסודית, והיא בולטת לעין יפה יותר בבחינת היחס הקבוע-כמעט כלפי קביעת מקומה של הקבלה כשיקול בהכרעת ההלכה. גם הפוסקים שנטו אחר הקבלה וראוה כנושאת אמת מיטאפיזית בלתי מעוררת, דחאוה ברוב המקרים שבהם סתרה דברי הלכה מוסכמים. וגם במקרים שבהם הוסיפו דבריה על ההלכה המוסכמת ולא סתרוה, נזקקו הפוסקים לדברי התנצלות בדרגות שונות בעת שימושם בה. בסוגיה זו האריך את הדיבור לאחרונה י' כ"ץ,³³ ומדבריו עולה

29 יש לנו ללמוד מניתוח מפורט של המהלכים והמאורעות הללו על דרך קליטתו של הרא"ש כפוסק אשכנזי בספרד, ועל השלבים בדרך מסובכת זו, אלא שאין כאן מקומם של דברים אלה.

30 שאלה זו הועלתה כבר על ידי פריימאן במאמרו המקיף (לעיל, הערה 23), והושארה על ידו בצריך עיון.

31 ראה אורבך (לעיל, הערה 26), עמ' 39, והערה 20.

32 כחישובו הנכון של ש' זקש, רשימות ספרים וכתבי יד, [פאריס תרכ"ן]. ראה לעיל, הערה 24. ראה גם: ש"ב שווארצבערג, 'שניאור זקש, רשימת ספריו, התצאותיו ומאמריו', בתוך: יד ושם לזכר אברהם זלמן פריידוס, ניו-יורק תר"ץ, עמ' סח-סט.

33 י' כץ, 'יחסי הלכה וקבלה בדורות שלאחר התגלות הזהר', דעת, 4 (תשמ"ז), עמ' 57-74. בראש המאמר אומר

יפה ההסתייגות שחשו בעלי הקבלה מפני שימוש חופשי בקבלה להכרעת ההלכה. אלא שלדעתו של כ"ץ נסוגה תחושה זו למן המאה הטי"ז, ולדעתו רבי יוסף קארו הרחיק לכת בזה מכל קודמיו, בהקצאת מקום של כבוד לזוהר במסגרת ההלכה.

כ"ץ לא העלה בדבריו פיתרון לבעיית היחס האמביוואלנטי והמזור הזה של מקובלים-פוסקים כלפי ספר הזוהר. הטענה העתיקה, כי התנא רבי שמעון בן יוחאי עצמו אין ההלכה כמותו ברוב המקומות בתלמוד, הובאה כמוכח על ידי כ"ץ, ושובצה בדיונו, אך הוא לא העלה לדין בחינה עיקרית של הנושא: בסיסה של ההלכה, על פי מסורתה שלה עצמה, הוא אנושי, וטענת 'לא בשמים היא' דיה היתה לתנאים כדי לדחות בעזרתה את כוח הכרעתם של נסים ומופתים בתחום ההלכה, ואף של בת-קול.³⁴ אף הקב"ה עצמו, כביכול, אומר 'צחוני בני' במחלוקת של הלכה.³⁵ ההבחנה בין האמת של ההלכה לבין האמת העליונה מנתחת היתה ביסוד תפיסתם של בעלי ההלכה המסורתיים בכל הדורות, ומכאן יחסם המסויג כלפי פלישתה של הקבלה 'האמיתית' אל תחומי ההלכה. ואם ביחס לקבלה כך – ביחס לפילוסופיה על אחת כמה וכמה.

ב

בבואנו להתחקות אחר מקורותיה הקדומים של אוריניטאציה הלכתית-פילוסופית בסגנונו זה של ר' ישראל, עלינו להבחין בדרגות שונות של עירוב בין פרשיות. הסברים פילוסופיים של טעמי המצוות מצויים היו כמוכח זמן רב לפני המאה הי"ד שאנו עוסקים בה. כך הדבר גם בהקבלות בין יסודות ההלכה לבין יסודות הפילוסופיה והלוגיקה, כגון הקבלה אפשרית של המידות שהתורה נדרשת בהן (או חלקן, לפחות) עם דרכי חשיבה יוגיות קדומות, עלות על הדעת.³⁶ דברים כאלה אינם מעניינינו אלא בדרך עקיפין בלבד. ניסוח הכרעות הלכתיות כמותחים או באמצעי ביטוי פילוסופיים, אף היא אינה מעניינינו כאן, אף שדרגה זו קרובה אלינו יותר, כי בניסוחים מעין אלה כרוכה לפעמים הטיית ההלכה בכיוון מסויים דווקא. בדרך זו הלך פעם אחת גם רבינו הגדול הרי"ף, בתשובה אחת שלו שנתפרסמה לאחרונה,³⁷ ועניינה בביאור הקביעה התלמודית (בבא מציעא מה ע"ב) 'צורתא עבידא דבטלה', הבאה לנמק מדוע אין המטבע נעשה חליפין. לדעת השואל מן הרי"ף – וכן דעת רוב הראשונים – הכוונה היא לכך שהמלך יכול לבטל את הצורה של המטבע ובכך לפוסלה ולהוריד מערכה. ולפי זה, זהובים עתיקים, מתקופות קדומות, נקנין

המחבר דברים אחרים בשאלת היחס שבין הפילוסופיה וההלכה. הנקודות שציין כמבדילות בין הקבלה והפילוסופיה ביחסן אל ההלכה, נכתות חשוכות. אולם ראוי להוסיף עוד הבחנה. המקובלים מתייחסים אל המחלוקת, הנפוצה כל כך בעולמה של ההלכה, כאל גורם חיובי ומפדה, המבטא ביקודו את ריבוי הפנים של ההלכה התיאורטית (והמקביל לריבוי הפנים של ההוריה העליונה במידותיה השונות), ואילו הנוטים אחרי הפילוסופיה ראו במחלוקת עניין שלילי ומבלבל, המעיד על מבוכה וחוסר ידע, והדורש את הכרעתו העקרונית בכל מקום.

34 ראה: א"א אורבך, 'הלכה ונבואה', תרכ"ז, יח (תשי"ז), עמ' 1-26; הנ"ל, חז"ל – פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט, סוף פרק יב.

35 בבא מציעא נט ע"ב.

36 ראה: ליברמן (לעיל, הערה 24), עמ' 190-201.

37 שו"ת הרי"ף, מועתקות, מוגהות ומתורגמות... מאת רוב צבי... רוטשטיין, ניו-יורק תשל"ה, סי' טז, עמ' 59-57.

בחליפין, לפי שערכם היום אחד הוא, בין עם צורה בין בלי צורה (שם). אך הרי"ף דחה הסבר זה, ולדעתו פירוש הדבר הוא, 'מפני שהצורה לא ייתכן להקנותה, כי נטילתה אינה אפשרית אלא עם ביטולה, שכן הצורה בדינר היא "מקרה" ב"עצם", ולא תיתכן העברתה ממנו אלא כביטולה'. ממילא קבע חידוש דין, כי 'אלו [הדינרים] שאין מוכרים וקונים בהם — הרי הם כשאר סחורה ונקנין בחליפין'.

הראשון בין חכמי ימי הביניים שעשה כך בעקביות הוא, עד כמה שידיעתי מגעת, רבי זרחיה הלוי בעל ספר המאור, מגדולי חכמי פרובאנס במאה הי"ב.³⁸ כפי שהראיתי, קשורה דרכו זו של בעל המאור באופן ברור במוצאו הספרדי, והראב"ד, בעל-מחלוקתו, תקף אותו קשות על עצם דבריו ועל האוריינטאציה הספרדית שמאחוריה. למדנו, מכל מקום, כי אפילו דרגה טרומית זו, שעדיין אינה ממין המעורבות שאנו דנים בה, אף היא אינה מצויה אלא בפי חכם ספרדי דווקא. נופל ממנה בחשיבות, אך מעניין מן הבחינה הפסיכולוגית, הוא השימוש הלשוני הרהוט, הבלתי-מודע כמעט, של חכם ספרדי כריטב"א, בחשובותו למשיג אלמוני: 'זכבר נתתי בזה כלל גבוה וסוג עליון בכתב האחר, ובהגיעי לעיקר הדין אראה לתלמידים באצבע שאין הקנין מועיל כלום... (שו"ת הריטב"א, סי' ר"ה, ירושלים תשי"ט, עמ' רמ"ב).

דרגה מתקדמת יותר קשורה באפשרות כי הרמב"ם השמיט מספרו יד החזקה הלכות מסוימות, משום שהן נגדו את השקפותיו הפילוסופיות.³⁹ פחותה ממנה בחשיבותה היא האפשרות כי דבריו של הרמב"ם בדבר אופיה של ההלכה 'על דרך הרוב' קשורים בתפיסה פילוסופית קדומה בדבר בניינה היסודי של מערכת המשפט כולה.⁴⁰ שתי אפשרויות אלה קשורות אף הן באופיו ובאישיותו של הרמב"ם, אך לא קל למצוא ברמב"ם התייחסות מפורשת לבעיית מקומו האפשרי של שיקול פילוסופי במסגרת הכרעת ההלכה. המקרה שהעלינו כאן מדברי ר' ישראל קיצוני אולי כמעט מכל הנ"ל, אך גם כמותו מצאנו שוב, פעמים אחדות, בספר.⁴¹

38 ראה מאמרי: 'ספרי הריבנות בין הראב"ד לרבי זרחיה הלוי (הרו"ה) מלניל', קריית-ספר, נב (תשל"ז), עמ' 570-576: התורה והפילוסופיה. דוגמה לדבר: בספר הצבא לר' זרחיה הלוי, במידה הי"ג, נמצא כך: '...בפ' המוכר את הבית (סא, ע"ב) גרסי' "אי אמר ליה ארעתא סתם מיעוט ארעתא תרתי...". ובפרק מי שמת (קנ, ע"א) אמרין "מטלטלי לפלניא כל מאני תשמישי בר מחיטי ומשערי, כל מטלטלי — אפילו חיטי ושערי...". ואנו רגילים להקשות מאי שנא דאזולית בתר פחות שבמשמע בארעתא ודיקלי, ובמטלטלי ובנכסי מריבין כל מאני תשמישתיה...? ואחר שהביא שני תירוצים הלכתיים רגילים ודחאם, כתב כך: 'ז"ל שהדברים כולם כפשוטם הם אמורים, והפרש יש בין ארעתא ודיקלי ובין מטלטלי ונכסי, שזה שם המין השפל וזה שם המין הגבוה, הוא הכולל את המינים השפלים, הוא הנקרא מין המינים, והמין השפל הוא הכולל את האישים שתחתיו והם הפרטים... וההפרש שזכרנו בין המין הגבוה והמין השפל ידוע ומבואר בחכמת הדבור, שהוא מאזני כל חכמת הדבור, ובה מתברר מה הם האישים שהם הפרטים ומהו שם העצם ומה שם המקרה. והרכה נמצא בדברי רבותי ז"ל ובדקדוקיהם על דרך החכמה ההיא'.

39 בעניין זה האריכו רבים. ראה עתה בספרו של טברסקי (לעיל, סוף הערה 14), עמ' 479 ואילך.

40 ש' רוזנטל, 'על דרך הרוב', פרקים, א (תשכ"ז/ח), עמ' 183-224. ועליו: ש' רוזנברג, ושוב על 'דרך הרוב', מתוך הספר: מנהיגות רוחנית בימינו — מורשה ויעוד (בעריכת אלה בלפר), ת"א 1982, עמ' 87-103, והערות, שם עמ' 300-303. למאמר זה הסב את תשומת-לבי ידידי העורך, י' הקר.

41 שונה הוא נושא שיפוטם של בתי הדין בדני נפשות בספר. במקרים שניתנה להם פריבילגיה זו מידי המלך, נדרשו בתי הדין לשפוט 'עפ"י הסברא והצדק', ועל כן התיר להם הריב"ש (שו"ת, סי' רלד-רלט) לגבות הודאה מפי הנידון בעזרת עינורים, בהדגישו כי לדבר זה אין ערך מבחינת ההלכה היהודית. בגלל תנאי הפריבילגיה חייב הצדק להיראות ולהתקבל אף על דעת השלטנות, ועל כן אין פסול להשתמש בשיטות שהן מקובלות כ'צדקות' מבחינתן. בית הדין היהודי פועל, מבחינתו הפנימית, ממילא אך ורק בתקן של 'הוראת-שעה', ועל פי שיקולים

דוגמה מעניינת מאוד, היא תשובתו של הרב יוסף אלכו, בעל ספר העקרים בדין 'קטלנית'. כ'חקנות הקהל' שדיברנו בהן לעיל, כך גם דין קטלנית מקרה-גבול הוא, ומבחינה הלכתית עומד בין 'סכנתא' ל'איסורא'. על כן נוצר גם בו, כבקודמו, מרווח מסוים, שבמסגרתו ניתן — למי שלבו נוטה לדבר — לשקול שיקולי-עזר פילוסופיים לתמיכת הכרעתו ההלכתית. דין קטלנית, לפיו נאסר על אשה שמתו שניים או שלושה מבעליה לשאת לה גבר נוסף, גרר בעקבותיו פעמים רבות בעיה אנושית קשה, כפרט אם המדובר היה באשה צעירה שגורלה הרע לה. בסבך השיקולים הסותרים שעמדו בפני הבעל הפוטנציאלי והרבנים שהיתרם נתבקש על ידי בני הזוג, ביקשו חכמי התורה בדרך כלל את דרך הקולא, ההיתר והרגעת הרוחות. ודבר זה אמת הוא ביחס לחכמי המערב והמזרח כאחד. מה שמעניין אותנו כאן אינה הכרעת ההלכה, אלא השיקולים עצמם, שמכוחם הכריעו הרבנים להיתר, במזרח ובמערב.⁴² הרב יוסף אלכו פוסק כי במקרה של מות הבעל במלחמה או במגיפה אין הדבר נזקף 'לחובת' האשה. טעמו הוא מקורי. לדעתו, במקרים כאלה מוסרת מבני האדם השגחתו הפרטית של האל, והקורה אותם הוא חלק מן הגזירה הכללית הנופלת על הציבור שאותו פרט הינו חלק ממנו. דברים אלה, והשיקול עצמו, אינם ידועים מן הספרות הרבנית, והרב אלכו למדם מרבו הגדול, ר' חסדאי קרשקש, הפילוסוף הנודע, מחבר ספר אור יי: 'נ"ל שאשה זו מותרת לינשא, דאע"ג דאמרין נישאת לראשון ומת, לב' ומת, לג' לא תנשא, אין כל מיתה במשמע, אלא המיתה שהיא מצד המשפט הפרטי, אבל המיתה שהיא מצד המשפט הכללי, בדבר או במלחמה, לא...'. לאחר שהביא ראיה מן התלמוד כי אלמנת מלחמה אינה בכלל קטלנית, הוסיף:

דהמתה המקרית הפרטית בכלל גזרת משנתנו, ומינה דבמיתה המקרית הכללית, כגון מת במלחמה... אינה בכלל גזרת משנתנו, וכן מיתה המגפה... ומן הטעם הזה הורו מורי הרב אבן חסדאי והרב רבי' יונה ע"ה להתיר אשה שמת אחד מאנשיה במלחמה להינשא לג'. ומכאן יש לדון שהנהרג על קדוש השם בשעת הגזרה, שהיא מיתה נגזרת על הכלל ולא על הפרט... שאינו בכלל גזרת [משנתנו]... ועוד היה אומר מורי הרב אבן חסדאי ע"ה... אפילו הנהרג מיתה הפרטית על קדוש השם מותרת להינשא... כי המת בבחירה אינו בכלל מזל גורם, ולא מעין גורם, כי הבחירה תלויה באדם, וזה שורש תורתנו... ומי שנסתפק בזה לפי שלא מצא לאחד מן הפוסקים שחלק בזה [כטענת השואל] — אינה ראייה... ואם לא היינו שומעים לאחרונים בש"ס שיחדשו על הראשונים, שנבטל התורה בכלל, לפי שא"א לראשונים לכתוב כל הפרטים...⁴³

יפה הקביל המהדיר, שם, את דברי אלכו מתוך ספר העקרים מאמר רביעי, פרק יג: 'לפי שהגזרות הכלולות הנגזרות על האומה יחולו על הפרטים לא מצד עצמם אלא מצד היותן חלקי האומה ההיא, ולזה יחולו עליהם הרעות, בין שיהיו ראויים אליהן או בלתי ראויים...'

פנימיים משלו, וההוראה הכפירה אינה משרתת שום עניין הלכתי. ראה: A. Kirschnbaum, *Self-Incrimination in Jewish Law*, ch. IV, ליד הערה 25.

⁴² לנושא זה אני מבקש להקדיש מאמר מיוחד, משום העניין הרב שיש בו מכמה צדדים.

⁴³ י' בוקסרם, 'תשובות חכמי ספרד בדין קטלנית', מוריה, ז [עז/עט] (מנחם-אב תשל"ז), עמ' ו-ז.

תנ"כים

467
אביב
תשנ"א

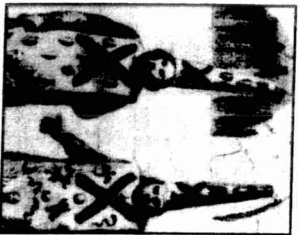
תוכן העניינים

בעטיפה מלפני
שילוב סמלי קאסיטיליה
וליאון בתוך כתב-יד יחודי
מסוריה (ז), ספרד, שנת
1300 בערך, הנמצא
בספריה הלאומית בליסבון



בעטיפה מאחור

שש דמויות של נידוני
האינקוויזיציה בתחילת
אות דה פה, מתוך ספר
שהודפס במרדכי ב-1841



הפעם בפעמים	3
הקשר הסמוי מן העין: על תוצגים ספרותיים של מפגש תלת-תרבותי בימי-הביניים / רינה דרורי	9
זיקת שלמה אבן גבירול לתפיסת המוסיקה של זמנו / שרה ביץ'	29
גנני לינגנארד וחקר שירת חיייו של ר' יהודה הלוי / יוסף יהלום	55
רבנו אשר ובנו ר' יעקב בעל הטורים: בין אשכנז לספרד / ישראל מי' תא-שמע	75
הירידה הרוחנית-דתית של הקהילה היהודית בספרד בסוף המאה הי"ד / דב שורח	92
עני ועשיר בחברה היהודית בספרד היסודית-כנונית / יום טוב עסיס	115
יעקב קאציפן – אחרון המורשים מטעם קהילת קאסיטיליה לפני הגירוש / חיים ביינארט	139
עיון בנוסחיו צו הגירוש הכללי מספרד ומחקרו / משה אורפלי ומי"א מוטיס-דולדר	148
נשים בקהילת המומרים לצנצרות בספרד של המאה הי"ח / עליוזר מייחס-גיניאן	169
כתב המלצה משנת רבי"א בעניינה של משפחת אנוסים מספרד המבקשת עללות לארץ-ישראל / אברהם דוד	190
אטורניו אנריקס גומז והאינקוויזיציה: חיים וספרות / נחמה קרמר-הלליקס	196
אטורניו אנריקס גומז: המומר והפיקארסקי / גלן פי' דיל	222

תנ"כים

פרקי עיון במורשת ישראל במזרח

רבעון, יוצא לאור על-ידי:

מכון בן-צבי של יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים, המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח, משרד החינוך והתרבות.

מועצת המערכת:

פרופ' מיכאל אביטובל (יר"ח), פרופ' משה אידל, פרופ' צבי אנקורי, פרופ' ראובן גונפלי, ד"ר מנחם בן-ששון, יצחק בצלאל, פרופ' משה בר-אשר, פרופ' יוסף גורני, ד"ר אברהם חיים, נסים יושע, פרופ' עלי יסיף, פרופ' אמנון כהן, פרופ' נחמיה לנציון, פרופ' משה ליסק, פרופ' שלמה מורג, פרופ' אמנון נצר, פרופ' עזרא פליישר, צבי צמרת, פרופ' דוד קושניר, פרופ' יוסף קפלן, פרופ' אורה שורצפלד, פרופ' אמנון שילוח, אליעזר שמואל, פרופ' שאול שקד, פרופ' אורי שרביט

העורך: רפי שיניאק

מזכיר המערכת: מיכאל גלצר

המערכת והמנהלה:

מכון בן-צבי, רח' אפרנסאל, גן הכותר, ת.ד. 7504, ירושלים 91076, טל': 639204

הגשת כתב-יד

מאמרים לישעמיהו: יש להגיש בשני עותקים, במקומות-כתובה או במעבד תמלילים. את התערות והתפניות הביבליוגרפיות יש לרשום כנהוג בישעמיהו (ראה המאמרים בחוברת זו), רישום הביבליוגרפיה ייעשה לפי הכללים המנוסחים בחוברת. הכנת כתב-יד והתקנתם לדיסקי בחוצות האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תש"ם. למאמר יש לצרף: תקציר (כמאה מילים), תעתיק לאטיני של שם המחבר ועיסוקו המקורי.

© כל הזכויות שמורות למכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח ISSN 0334-4088

עריכה לשונית: רמה זוטא • סדר-צילום: יד יצחק בן-צבי • תמונה: טובה גורל
עיצוב: נעמי אלטרץ • גראפיקה: ארד-יאיר • לוחית: קרן-אור דוד קדוש • הדפסה: אוחה עימוד

PE'AMIM

STUDIES IN ORIENTAL JEWRY

QUARTERLY

Ben-Zvi Institute
of Yad Izhak Ben-Zvi and the Hebrew University of Jerusalem with
the support of the Center for Integration of the Oriental Jewish
Heritage, the Ministry of Education and Culture

Editor: Rafi Sheniak
Editorial Secretary: Michael Glatzer

PE'AMIM 46-7

SPRING
1991

IN THIS ISSUE

This double issue of *Pe'amim* cites the 500th anniversary of the expulsion of the Jews from Spain, a critical turning point in Jewish history. It centers on the history of Jews and conversos in the Iberian Peninsula; the forthcoming issues will concern the Sephardi Diaspora after the expulsion (48), the literary creation of Sephardi Jewry before and after the expulsion (49) and an evaluation of the historical significance of this crucial event (50).

The Hidden Context: On Literary Products of Tri-Cultural Contacts in the Middle Ages

Dr. Rina Drori presents two examples of literary works by Spanish Jewry, which at first glance appear to reflect the Muslim milieu, but when examined more closely indicate reference to the problematics of Jewish life in Christian Spain as well. Moshe Ibn Ezra's treatise on poetry and Yehuda Elharizi's *Takemoni*.

Dr. Drori teaches Hebrew language and literature at Tel Aviv University.

The Dependence of Shlomo Ibn Gabirol on the Musical Theory of His Time

Dr. Sarah Katz presents support for her hypothesis that Ibn Gabirol was aware of contemporary musical theory and that even though he gave it no explicit theoretical expression, he implemented it in his poetry. She tests her theory by analysis of one wine song and a comparison with the poetry of Shmuel ha-Nagid and the musical theory of 'the Faithful Brothers'.
Dr. Katz teaches medieval Hebrew poetry at Bar Ilan University.

The Leningrad Treasures and the Study of the Poetry and Life of Yehuda Halevi

Professor Yosef Yahalom presents new information regarding both the life and the writing of Yehuda Halevi gleaned from manuscripts in the State Public Library of Leningrad. This information sheds light on the poet's relations with Moshe Ibn Ezra, his travels within the Iberian Peninsula during the *Reconquista* and his emigration to Egypt and attempt to reach Eretz Israel.

Professor Yahalom teaches medieval Hebrew poetry at the Hebrew University of Jerusalem.

Rabbenu Asher and His Son R. Ya'akov Ba'al ha-Turim — Between Ashkenaz and Sephard

Professor Israel Ta-Shma tries to account for the dearth of responsa from

Copyright by Ben-Zvi Institute for the
Study of Jewish Communities in the East 1990

Editorial Office: P.O.B. 7504, Jerusalem 91076, Tel. 02-639204
ISSN 0334-4088, Printed in Israel

Germany in Rabbenu Asher ben Yehiel's responsa even though this scholar spent much of his life there. He seeks the answer in the different approaches to *halakha* in Spain and Germany and suggests that the responsa were collected by his son R. Yakov as a preliminary step in creating his monumental work, the *Tur*.

Professor Ta-Shma, who teaches in the Talmud Department at the Hebrew University, is the director of the Institute for Microfilming Hebrew Manuscripts in the Jewish National University Library.

The Spiritual-Intellectual Decline of the Jewish Community in Spain at the End of the Fourteenth Century

Dr. Dov Schwartz identifies a heretofore unknown group of neo-Platonic rationalist thinkers in late fourteenth century Spain, whose thought reveals a decline in the status of *halakha* and the observance of commandments and who were the object of harsh criticism by more traditionalist circles. *Dr. Schwartz* teaches Jewish thought at Bar Ilan University.

Poor and Rich in Jewish Society in Mediterranean Spain

Dr. Yom Tov Assis examines Jewish society in Castile and Aragon in the thirteenth and fourteenth centuries, a period during which Christian Spain consolidated the reconquest of Muslim Spain. He discusses social, economic and political ramifications of this situation for Jewish society and particularly for the social gap between its components and the tensions between poor and rich. He points out the distinction between the response of rich and poor, on the whole, to the massacres and forced conversions of 1391.

Dr. Assis lectures on Jewish history at the Hebrew University of Jerusalem.

Jaco Cacho, the Last Procurador de las Aljamas of Castile before the Expulsion

Professor Haim Beinart introduces a hitherto unknown personality, *Jaco Cacho*, the last *procurador de las aljamas de nuestros reynos*, who operated in Castile immediately prior to the expulsion of the Jews in 1492. *Cachopo* came into conflict with Abraham Señor, the last *rab de la corte*, but the results of the conflict are unknown as is *Cachopo's* fate in the expulsion.

Professor Beinart, who was awarded the Israel Prize for Jewish History in 1991, is a professor emeritus at the Hebrew University of Jerusalem.

An Examination of the Texts of the General Edict of Expulsion

Dr. Moshe Otfai and *Dr. M.A. Moris Dolader* present a comparative analysis of two versions of the edict of expulsion. The better known version, published by Baer, is that of Castile and the lesser known, published here for the first time, is that of Aragon. This analysis reinforces the hypothesis that the Spanish Inquisition stood behind the decision of the Catholic Monarchs to expel the Jews because of their influence on the conversos, but adds new accusations not mentioned in the Castilian text.

Dr. Otfai teaches Jewish history at Bar Ilan University; *Dr. Moris Dolader* teaches law at the University of Saragosa.

Women in the Converso Community of Fifteenth Century Spain

Dr. Aliza Meyuhas Ginito, evaluates, on the basis of three case studies, the contribution of women towards the continuity of Jewish life among conversos during the first decade after the expulsion.

Dr. Meyuhas Ginito teaches history at Tel Aviv University.

A Letter of Recommendation for a Converso Family Who Sought to Emigrate to Eretz Israel in 1521

Dr. Avraham David presents a letter of recommendation for a converso family who sought to leave Spain and settle in Eretz Israel in the early sixteenth century, shedding light on the attitudes of conversos in the first generation after the expulsion.

Dr. David is engaged in research at the Institute for Microfilming Hebrew Manuscripts in the Jewish National University Library.

Antonio Enriquez Gomez and the Inquisition: Life and Literature

Dr. Nehama Kramer Hellinex presents the exceptional story of a Spanish writer and playwright of converso origin. Antonio Enriquez Gomez (1600-1663) dared to criticize and satirize the Inquisition in his writings and was tried and imprisoned for his opinions. The article stresses the Jewish source of his Spanish writing.

Dr. Hellinex teaches history at the City University of New York.

Antonio Enriquez Gomez: the Converso and the Picaresque

Professor Glen Dille examines one particular aspect of Enriquez Gomez's writing, stressing the influence of his Jewish self-awareness and converso experience on his use of the 'picaresque' — works in which the hero is a wandering scoundrel.

Professor Dille teaches literature at Bradley University in Illinois.

Searching for Identity — The Trial of the Portuguese Converso Vicente Fortado 1600-1615

Reuven Faingold presents a systematic analysis of the case of a converso who was arrested by the Portuguese Inquisition at the age of 26. Vicente Fortado had maintained extensive connections with conversos throughout the Spanish-Portuguese diaspora, but at the center of this article is his inner life, the struggle to find his own identity.

'The News from Sicily is Very Bad' — Jewish Testimony on the Norman Conquest of Sicily

Nadia Zeldes discusses the state of the Jews in Sicily during a crucial time in the history of the island — the end of Muslim rule and the Norman conquest (1061-1086). Based on letters from the Geniza, the article stresses the support of the Jews for the Muslim side in the struggle.

Ya'akov Ben Yosef: Leader of Aleppo Jewry in the Eleventh Century

Miriam Frenkel discusses the character and biography of a leader of the Jewish community of Aleppo in the first decades of the eleventh century, Ya'akov ben Yosef, who served as a 'member of the permanent yeshiva' and whose influence was felt beyond the community itself in the area dominated by Aleppo Jewry.

רבנו אשך ורבנו ר' יעקב בעל הטורים: בין אשכנז לספרד

יעשראל מני תא-שנעי

א

רבנו אשך בן יחיאל (הרא"ש) הוא אחת הדמויות הנחקרות ביותר מבין חכמי ימי-הבניים. בשנת 1916 פירסם א"ח פריימן — בטרם מלאו לואו 20 שנה! — ביוגרפיה מפורטת של הרא"ש¹, וכעבור ארבע שנים פירסם מאמר ארוך נוסף על 'בני אשר'², ככללה — יצירת מופת מדעית, שתרגמה לאחורנה לעברת³ עם תקינות קלים בלבד. שני חוקרים חשובים בני-זמננו סיכמו את פועלו של הרא"ש: יצחק בער הקריש פרק קצר⁴ להערכת פועלו החברתית והדתית של הרא"ש ומעמדו בספרד: א"א אורבך כלל בספרו⁵ 'היאור של חלק ניכר מיצירתו הספרותית של הרא"ש' כמשה מבעלי החוספוט; לאחר מכן הוסיף אורבך ופירסם מחקר ארוך ומפורט — למעשה ספר כפני עצמו⁶ — שבו הציג מספר רב של חשונות בלתי-ידועות, המצויות בכתיב-יחיד של קובץ הש"ת, שקצתם מטורדים בצורה שונה לגמרי מן הקובץ הנודפס. כידוע, המהדורה הנודפסת ערוכה על-פי ק"ח 'כללים', היינו: נשאים מוגדרים; כל החשונות העוסקות בהיכטים של אותו נושא מופיעות יחד, כתח-סעיפים ממוספרים, תחת כותר אחד. על סמך כתיב-יחיד אלה הצליח אורבך לתקן ולהשלים, במקומות רבים, את נוסח הדפוס, בעיקר באמצעות איחודם מחדש של קטעים שהופרדו העורר והיו פזורים לפי נושאים במקומות שונים על פני המהדורה. כמו כן הצליח אורבך להשלים חלקים חסרים שהעורך הונוחם או דחה אותם. בעקבות זאת, ולאחר שהוחזרו תאריכים ושמות פרטיים של אנשים ומקומות — שנשמטו עקב מעשה החלוקה כירי העורך — שיווה אורבך לספר הישן חיוניות היסטורית חדשה, ופתח

* נשאת את עיקר הדברים בהוצאת מפורטת כנס שהוקדש להגירת הראש לספרד. באוניברסיטת הארווארד, בנובמבר, 1989. חלק מן הדברים שנאמרו שם הושמטו כאן. אך נוספו פה כמה עיניינים, והערות השוליים שחסרו בהוצאתי.

- 1 ראה: פריימן, הרא"ש.
- 2 פה כמה עיניינים, והערות השוליים שחסרו בהוצאתי.
- 3 ראה: פריימן, בני אשר.
- 4 ראה: פריימן.
- 5 ראה: בער, עמ' 174-176; 185-190.
- 6 ראה: אורבך, בער"ת, עמ' 586-599.

— 'אומקוואונטשע לידען פון יעהודע האלייני', סאונדעטיש היימלאנד, 136-128.

H. R. Singer. *Die Verbreitung der Imāla im Spanisch-Arabischen — Methoden und Fragestellungen*. Festgabe für H. Wehr, Wiesbaden 1969. pp. 13-39.

א' חזן, תורת השיר בפנימ הספרדי לאור שירת ר' יהודה הלוי, ירושלים תשמ"ז.

י' יהלום, 'שירה חכמה במצרים — בחינתו על-פי היחס לשירת-החול של רב יהודה הלוי', ציין, מה (תש"ס), עמ' 286-298.

—, 'שירים כהרחה מברחה לרבי יהודה הלוי, ירושלים תשל"ה (אקדמון), י' יהלום, ר' בראבני, לתולדותיה של המסורה בשירת חול עברית מספרד', תרבי"ן, נד (תשמ"ה), עמ' 245-262.

ריואן שמואל הנגיד, מהדורת ר' ירדן, ירושלים תשכ"ז.

שירי הקדש לרבי יהודה הלוי, מהדורת ר' ירדן, כרכים א-ד, ירושלים תשל"ח-תשמ"ז.

א' לין, האמאלה בדיאלקטים העבריים, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ב.

ש"ד יוצאטו, כותלת בת יהודה, פואג ת"ר.

—, ריואן ר' יהודה הלוי, ליק 1864.

A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford 1886.

C. B. Starkova, 'Versions of the "Judah Halevi's Diwan" According to Leningrad Fragments', XXV *International Congress of Orientalists*, Moscow 1960, pp. 1-13.

אבר הרון משה בן יעקב אבן עזרא, כתאב אלמאחצ'ה ולמא'לה (ספר העיונים והדיונים), ירושלים תשל"ה.

ר' פניס, שירת החול ותורת השיר למשה אבן עזרא ובני-דורו, ירושלים תשל"ב.

ע' פליישר, לקורות ר' יהודה הלוי בנעוריו וראשית קשריו עם ר' משה אבן עזרא (בעקבות מחקריו של אריה יילסקר וז"ל), קרת ספר, סא (תשמ"ז-תשמ"ח), עמ' 893-910.

F. Corriente, *A Grammatical Sketch of Spanish-Arabic Dialect Bundles*, Madrid 1977.

י' רצהבי, 'הכתובות הערביות בשירת ר' יהודה הלוי', עליו ספר, תשנ"א (עומר לתופיע).

S. M. Stern, *Hispano-Arabic Strophic Poetry*, Oxford 1974.

ז' שירמן, 'המטורדים בני דורם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי — סדר ראשון', ידעות המכון לחקר השירה העברית, כ (תוצ"צ), עמ' ק"ח-קצ"ד.

—, 'לתולדות השירה והדקלואה העברית — מחקרים ומסות, א, ירושלים תשל"ט'.

שירמן, שירים חדשים —, 'שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ז'.

שירמן, שירת-החול העברית ככתב-יד מן הגניזה, תעודה, (תש"ס), עמ' 97-123.

יצחק בן אברהם אבן עזרא — שירים, מהדורת מ"ח שמלצר, ניו-יורק תשמ"א.

יולסקר, שירים

חדשים

ירבנר

חזן

יהלום, שירה חכמה

יהלום, שירים

יהלום ובריאב

ירדן, הנגיד

ירדן, ריה"ל

ליון

לוצאטו, כותלת

לוצאטו, ריואן

נירבאואר

סטרקובה

ספר העיונים

פניס

פליישר

קורנטה

רצהבי

שטרך

שירמן, המטורדים

שירמן, שירת-החול

שמלצר



טולידו - מראת כללי

ציון 'מנהג הארץ הזאת', איזכור נסיון העבר באשכנז וכפרובאנס, דיון במנהגים מקומיים, נושאים כגון פילגשות וריכוי נשים, איזכור שמות רכנים הידועים כספרדים, מלים ערביות, תאריכים מן המאה ה-14 (תמוזכרים במלשירין או בעקזיפין), ואיזכור ספר 'פסקי הרא"ש', שכבר נחמכר כספר. על אלה יש להוסיף תשובות מנת זו שבכלל ב, ד, שהיא חלק מאיגרת שגשלה לרבי אבא מאיר בשנת 1305 ופורסמה בשלמותה בספר 'מנהג קנאות', וכן תשובות רכות ששלח הרא"ש לבנו יחיאל — אשר חי תקופה מסוימת לבדו בברצלונה (כפי שהעיר פריימן). ניתן לזהות חומר מאשכנז בזכות ציון שמות ערים בגרמניה או אירועים (כגון 'ביום הג'ג רב'), או כשהוא חלק מהמתכונות רחבה יותר, שכללה גם אחדים מתלמידי מהר"ם מרטנברג, שעסקו באותן השאלות, וכיקשו זה מזה, כדרכם, אישור והסכמה לעמדותיהם ההלכתיות. אני מוכן לראות בכל התשובות שנכתבו למענים באשכנז סימן מספק לכתיבתן באשכנז, הגם ששאלה כשל ר' חזקיה (כלל נב, ה) נשלחה מגרמניה (או צרפת) לספרד, כפי שעולה בכידור ממשפט הסיכום של תשובת הרא"ש: 'וכן עשינו מעשה באשכנז בשעת הגזירות החרונו נשים עפ"י צדות בעלי תשובה וכתבתי על זה תשובה גדולה [...]': אך כיוון שחלק מהמתכונות האשכנזיים, כגון ר' אביגדור כהן צדק, נפטרו עוד בסוף המאה ה-13, וכדי להקל על הדיון — אני שכל התשובות שמתענו לאשכנז אכן נכתבו שם.

כאמור, אין ספק שחלק הארי מן החומר הניתן לזיהוי במהדורה המודפסת מקורו

אותו לעיון מחודש: עיון זה עוד לפנינו. נוסף על מחקרים אלה, יש לציין את מפעל מפתח השו"ת⁷, שבו מופחתו כל תשובות הרא"ש, כולל התשובות החדשות שגילה אורבך. במפתח זה נסקרו השו"ת מכל בחינה אפשרית — ספורותיה, היסטוריה ומשפטית, ומובא בו ציון מלא לכל המקורות הספרותיים והשמות הפרטיים. ראוי לציין גם את עבודת הדוקטור של ד' זרפי⁸, שעסק בעיקר בפסקי הרא"ש, ואת המפתחות המפורטים הכללים בה. נוסף על כל אלה נתפרסמו מאמרים חשובים רבים העוסקים בחקר פרטים שונים הקשורים ברא"ש, וחלק מהם יאוזכרו להלן.

ב

חודות למאמצים גדולים אלה, נוכל להתקדם לעיון מפורט ומומקד יותר בשו"ת הרא"ש, ולבחון את מעמד הספר על רקע הקשרו ההיסטורי הרחב יותר ותחום השפעתו? העובדה הראשונה המזדקרת לעין כספר שו"ת הרא"ש היא אופיו הספרדי המוחלט כמעט: כ-90% מן התשובות נחמכרו כספרד והן משיבות לפונים מספרד, וכ-10% בלבד נעדרו לשואלים מאשכנז או צרפת. אף מן המהדורה הנרפסת של הספר ניתן היה להבחין בעובדה טטאטיסטית מוצקה זו, והחומר החדש שנתגלה בכתיבה היד מסיר כל ספק בדבר. כשליש מן החומר במהדורה הנרפסת ניתן לייחס גיאוגרפיה על סמך נתונים ברורים: בכל יתר החומר אין כל רמזים למוצא — לא רמזים היסטוריים ולא אחראים. עם הרמזים ההיסטוריים אני מונה שמות וכתובות,

7 ראה: אלתן, עמ' 276; 238-231; 248-244. מפתח המקורות הספרותיים, חלק ב', הורשם את המקורות הספרותיים הבהרתי-למודיים, טום נרפס. אולם מפתח זה נכלל בפרסום הראשון, מפתח השו"ת — שו"ת הרא"ש, ירושלים, תשנ"ה (בשיפור), עמ' 557-526.

8 ראה: זרפי, המפתח, עמ' 239-271.

9 ניתן גם לתקן פורטים רבים בביוביאפיה של פריימן, הרא"ש, אלא שמאמר זה אינו עוסק בכך. ולפיכך אציר על פרט אחד בלבד, הנוגע למה שיבוא להלן. לדעת פריימן (תעודה 3, עמ' 8) נחלק הרא"ש בשנת 1280 לערך, שמום שולכות תפילין למד מאחרי — כמפורש בהלכות קטנות שלו לתפילין, סימן די — ומכאן שבשנת 1263 (שבה מת אביו) טרם מלא לו 12 שנה. אולם במאמר של אורבך, שו"ת עמ' 7, הובאו המחבר נוסח מתוקן של שאלה ששאל הרא"ש והשיב לומר הרי יוסף, אשר שאל מורי שרובוהו, ושאל לו שמעתו [...]]. והשיב לו מורי והיו לינותו [...]]. והנה כל הליטה המכתבים שבין 'מורי המדי' (שואלו נרפסת בשו"ת מהר"ם מרטנברג ברי"א), מציג מקרים מסוימים, כגון קמה, כבאותות 'ישלח ה"ר חזקיה הד"ן לפי מהר"ר יחיאל מפאליש' (תומכת הקהים בסידרת מכתבים זו נרפסת כסמן קמ"ז), והרא"ש מצטט כאן תשובה זו לחתנו של הרב יחיאל מפאליש, הרב יוסף ברי"א אברהם], הידוע לנו כחתנו מכמה מקורות — ראה: רביאל, עמ' 5, עמ' 44-43, 144-17, וספר מרדכי, עמ' 17-18, תעודה. מכאן שהרא"ש למד בצעירותו כפאליש לפני הרב יחיאל, כנראה בשנת האחרונה לחייו, היא שנת 1264, ולכן נולד לפחות שנתיים-שלוש לפני הרב יחיאל, ואולי ארבע וחמש. משיקולים אחרים ידע גם פריימן על שהותו של הרא"ש בצרפת בצעירותו (ראה: פריימן, עמ' 8), את שנת מותו של רבי יחיאל קבע בוודאות תלמידו רותי' ש' עמנואל, במאמר מיוחד שיפורסם בקרוב.

בתשובות הרא"ש נודרים הצניטוטים מדברי שני חכמים אלו: הרמב"ן נזכר שבע פעמים בלבד בתשובות הרא"ש (לעומת ארבעים וחמש הזכרות של מהר"ם מרוטנבורג!) והרשב"א פעמיים בלבד. שלש פעמים נזכר הרשב"א ע"י השואלים, והרא"ש אינו מתייחס לדבר, אך חולק בפועל על הוראתו. במקום אחד הוא מפקפק בייחוס דעה מסוימת לרמב"ן, כי לא נראה בעיניו: ועל אחד מפקקי הרשב"א, שציטט השואל, הגיב הרא"ש במלים אלה: 'סליאה נשגבה היא, מנין הרגלים, לא יכולתי למצוא טעם והאיה לדברוי לא מגמרא כבלית ולא מגמרא יורשלתמית ולא מן התוספות. והאומר דברים תמוהים כאלו ראוי לו לתן סעד לדבריו, אולי יודו או יוכיחו לו שלא יפה כיוון, כי אין אלו אלא דברי נביאות ואין לשמוע לו עד שיביא ראיות נכחות למכ"ן'.¹⁰ על הרי"ף והרמב"ם הסתמך לעתים תכופות, אך שניהם הוכרו באשכנז כפוסקים מן השורה הראשונה עוד במחצית המאה ה-13, ואף מהר"ם מרוטנבורג דגל בהם ונשען עליהם כבאמנתו, ואפילו קבע כלל שהלכה כרמב"ם בכל מקום, אלא אם כן חולקים עליו בעלי התוספות.¹¹ את התהליך ההיסטורי, שגרם

10

זו נקודה חשובה ביותר להבנת יחסי הרא"ש עם הרשב"א, שהם מסוככים בהרבה מן המקובל בין החוקרים. שנטו לקבוע את מליאת היחסים עפ"י חילופי המכתבים המפוראים: שאלת הרא"ש (כ"ל ב, י"טו) ותשובת הרשב"א עליהן (תסא-תסז), שאנה אלא צד אחד בלבד — איש, כן וראייתו — של מנהג מורכבת הרבה יותר. אמנם הרשב"א סלל את הדרך בפני הרא"ש, והכשיב את קליטתו האתנה שם — הן מכוונת הכרחת-פנייתו והן מכוונת השלטון המדומי שני האשים הכירו זה במיטותו של זה. הרשב"א קיבל מן הרמב"ן רכז את ההצעה לכתוב אשכנז, והרא"ש היה תלמידו המובהק של מהר"ם מרוטנבורג מוחרוהו. אולם דביקות המומלחת של הרא"ש במסורות אשכנז, התעלמותו והבלטת מותרות חכמי ספרד הגדולות במאות השוכנותו ירשואלי, לצד הבטחתו של מהר"ם מרוטנבורג, אחת התופעות המורשמות מקבלתה של הרשב"א, ובעיקר של התלמוד, בתוך מסורותיהם. אחת התופעות המורשמות ביותר בספרות הרבנית הספרדית של המאה ה-14 היא התעלמותם המוחלטת של רוב תלמידי הרשב"א מן הרא"ש ופסקיו, וביניהם הרשב"א ובעל 'צדו החיים', הרב קישקאש ורדאל, הרי"ן ואחרים. נראה שהראשון שהעיר, הערת-אגב, על תופעה זו, הוא שפינל — שפינל, עמי, ריא-ריב: אך הוא לא עמד על ההקבלה ההדדית ליחס הרומה של הרא"ש עצמו אל הרשב"א ותלמידיו. אין ספק כי הדבר מכאן והור מסתמרות גרדא במסורות מקומיות, ומביע אכזבה עמוקה מסגנון הקליטה של הרא"ש במולדתו החדשה. כסוגיית הקליטה אעסקו, א"י, במקום אחר.

11

בכך טעה אלינסון, לחקר, עמי, ללה, שמנה את התעלמותו, לעתים, של הרא"ש מפקס הרמב"ם. כוונתו לאורחונות, המאשרת את הפסקה של הרא"ש, מאמרו זה של אלינסון מלאן לעצור טעויות טיעוניתם אחרים. מן המורות, כמו אלינסון, א, עמי, רלו, הערה 11, שלפני הרא"ש דחה דברי הרמב"ם בלשון: 'יחסי רוחם של אותם הבאים לדון על פי חיבורי הגדולים, ואינם יודעים כלל לא במנהג ולא בגמרא...'.¹² אולם הרא"ש כתב לשון זו על השאלים שטען, לדעתו, בפירוט דבר הסמיך, ולא על הסמיך עצמו: וטעות נוספת טעה בטענו, כי הרא"ש, למרות הליכתו אחר מנהג אשכנז, קיבל עליו לפעמים את מנהג ספרד בחינת 'חומרי מקום שהלך לשם', וזאת משום שגילה המש התנהגות אשכנזית שנגזרו מנהג ספרד בחינת 'חומרי מקום שהלך לשם', וזאת משום שגילה המש במחלוקת גדולה בין חכמי אשכנז וצדפת קודם זמנו של הרא"ש, ורכיז מהם החידוה, ביניהם רבי יחיאל מפארץ, רבי של הרמב"ם — ראה: 'תא שמע, קטניות', וכי יצחק מקורביל, או רבי פנח שפלפל בשאלה מי היה הראשון שהזכיר איסור קטניות: וכי יצחק מקורביל, או רבי פנח תלמידו? אולם איסור קטניות נזכר כבר למעלה מאה שנה קודם לכן — ראה: תא-שמע,

כספרד: אך כיוון שרוב המהדורות — כעשי שלשים ממנה — היא סתמית בייחוסה הגיאוגרפי, ניתן היה לטעון שהיא מייצגת בעיקר חומר אשכנזי, הקשה יותר לזיהוי בהעדר הצבע העשיר הממנון של ספרד, שעשוי היה לסייע בזיהוי. עתה, משונתאפשר העיין בחומר שהשפך אורכו לפנינו, ברור לחלוטין כי למעלה מאלף התשובות הנמצאות במהדורה הנדפסת משקפות לא יותר ממחצית המספר הזה של תשובות מקוריות בלתי-קטועות, ומן הסתם פחות ממחצית, וניתן לאחד בנקל קטעים שונים ולהרכיב מחדש שיי"ת מקוריות כמתניתן. יתרה מזו, נחבר כי תשובות רבות הן חלק מסדרה רציפה שנושלחה לנמען אחד, בתשובה לקבוצת שאלות רציפת. צירוף סעיפים קטועים ליחידות שלמות וצירוף היחידות לסדרות מצמצמים את מספר התשובות הסתמיות והבלתי מזהות במהדורה, וכך תופח יותר חלקן של החומר הספרדי הודאי במהדורה הנדפסת; כתבי-היד החדשים משילמים שמת אישים ומקומות ומסופים להבהרת הגיאוגרפיה, והוא הדין כאשר לשו"ת החדשות, המצביעות כמעט כולן לעבר ספרד.

כדי להעריך עובדות אלו לאשורן, עלינו להתבונן בביבוגראפיה של הרא"ש בקהילה הלליים. רכזו אשר נולד באשכנז בשנת 1245-1250 בקירוב. הוא למד מפי ר' מאיר מרוטנבורג (מהר"ם), נעשה תלמידו המובהק ולבסוף ירש את מקומו באשכנז, במיוחד אחרי מאסור של מהר"ם ומותו. הרא"ש עזב את גרמניה בשנת 1303 עם בני ביתו ותלמידים רבים, והגיר לספרד, לשם הגיע בשנת 1305 אחרי נסיעה ממושכת כפרוכאנס וכקאטאלוניה. הוא התיישב בטולדו ונקלט היטב על-ידי הקהילה היהודית שם, עם תמיכתו הנלהבת של הרב שלמה בן אדרת (הרשב"א), שישב בכרצלונה. הרא"ש פעל נמרצות כראש ישיבה וכרב העיר, עמד בראש 'מנהיג' אשכנזי שהסתתף בצל, וכמרוצת הזמן נתמנה רב ראשי, שכו הכירה חצר המלכות, עד מותו בשנת 1322. על רקע זה עולה השאלה, מדוע משקפות מאת תשובותיו את 17 השנים האחרונות בלבד של חייו הארוכים: את גרמניה עזב הרא"ש בגיל 55 לערך, לאחר תקופת מגוריו של כמעט 15 שנה — והחומר באוסף שמוצאו מגרמניה כמעט נזיח. אמנם באוסף השו"ת של מהר"ם מרוטנבורג נכללה (או לפחות צוינה) התכתבות הלכתית עם הרא"ש, אך כפי הנראה לא הוצרכה להכתבות זו כריי המשפחה לספרד, או שהותנתה לאחר מכן ונשכחה. יש לכרוך את סיבות הדבר, ואת הסיבות שכנינו זכו התשובות הספרדיות של הרא"ש לגורל אחר. הרי אין להניח שהוא שינה את סמיכתו כאשר הגיע לספרד, והחליט להיפטר מעול מורשתו האשכנזית.

מכונה בולטת נוספת בשו"ת הרא"ש היא אופיין האשכנזי המוחלט, עד כדי התעלמות מכל דבר שיש בו מגיחות ספרד ומנהגיה. באמור, הי הרא"ש בשכב-עשרה שנותיו האחרונות כספרד ושימש כסמכות הרבנית העליונה של יהודי קאטאליה, אך רק לעתים רחוקות הזכיר בתשובותיו פוסקים ספרדיים (בעיקר את הרב מאיר אבולעפיה [רמ"ן], איש טולדו), ואפילו לא אנשי סגולה כרמב"ן ורשב"א.

קבוע לתשובות הרבות שחזקו בעצמם או שקיבלו מאחרים. אף לא אחד מהם — פרט לרבי יהודה הכהן ממנצה (ראשית המאה ה'11) בעל 'ספר הדינים' — השאיר אחריו אוסף ממוין או מסודר של תשובותיו, ואוסף כזה אף לא הוכן בידי תלמיד מסור כלשהו. אפילו עניקי החלכה, כגון רבנו גרשום מאור הגולה, רש"י, שלושת מוריו המפורסמים, ואפילו לא רבנו תם הגדול או ר"י הזקן, ר"ש משאנץ, רצב"א וחכמים חשובים רבים אחרים מבעלי החוספות — איש מהם לא טרח לאסוף את תשובותיו בצורה שיטתית ולמוסרם להלמידיו, להעלת בני הדורות הבאים. המחקר המודרני כיום הולך ומחפש ומלקט אחר תשובותיהם מתוך כהי"ד עתיקים רבים, מזהה תשובות שלמות או חלקיות המצוטטות במקורות ספרתיים משניים ושלשיליים — ועדיין איך לנו מהדורה המתקרכת למספקת של ספרות התשובות של חכמים גדולים אלה, אפילו לא של הגדול בחבורה זו, רבנו תם, שרוב תשובותיו טרם נתגלו. הראשון שתיאר עובדה מעניינת זו היה חיים סולובייצ'ק,¹⁴ אך הוא יחד את התופעה לבעלי החוספות שבצרפת, וסבר כי חכמי אשכנז אכן טיפלו בתשובותיהם, שהרי סיפחו קצת אוספים קטנים של תשובות לאחרים מספריהם. לשלעצמי איני רואה כל הכדל בין שתי הארצות בנושא זה: רבנים אחדים באשכנז — כגון ראב"ן, רבי יצחק אור דוד וראב"ה — כמו גם רבינו תם הצרפתי, כללו תשובות נבחרות בספריהם, תשובות של עצמם או של חכמים אחרים. עד המחצית השנייה של המאה ה'13 התאפיינה התקופה ביצירת אוספים גדולים עוד יותר של חומר שר"ת, כגון האצרות הספרותיים הידועים של המודרני, בעל 'תשובות מיימוניות' ו'תשובות ופסקים', שאותן הוציא לאור א' קופפר.¹⁵ לקיטים כאלה היו מקובלים בחברה הנוצרית בצרפת ובגרמניה במאה ה'13, וחוקרי 'ימי-הביניים רואים בהם ז'אנר אופייני לחקופה.¹⁶ כאן ניכרות בגרמניה שוב תופעות מקבילות, מקריות-למצאה, בתחומי החברה והתרבות בין הנוצרים ליהודים; תופעות אלה נבעו ממניעים שונים, היצוניים ופנימיים, אך ביטויין היה זהה.¹⁷ קצת מחברים אשכנזיים (וצרפתים) צירפו לקיט שר"ת נבחרים אל תוך ספרי עצמם, ואיך לזה כל שייכות לתופעה המדוברת. למרות שירצרו אוספים של תשובות נבחרות, מעולם לא עשו חכמי אשכנז וצרפת מאמץ מעבר לכך, הדיינו לאסוף או לשמר את כלל תשובותיהם או את תשובות מוריהם; יש לציין את העובדה הבולטת, שאין לנו דבר המתקרב לאוסף של שר"ת מחכמי צרפת-אשכנז עד המאה ה'14, פרט לשני יוצאים מהלל חלקיים. מהר"ם מורטנברג היה הראשון מבין חכמי אשכנז שנתן דעתו לנושא זה וכיקש לשמור העתקים של תשובותיו לשימוש תלמידיו ולהעלת הדורות הבאים. הוא השתדל גם ללקט תשובות של סמכרות רבניות קדומות יותר באשכנז, בעיקר של מוריו; ואכן

14 ראה: סולובייצ'ק, עמ' 83-84.

15 ראה: קופפר.

16 ראה: האחרון.

17 תא-שמע, הלכה, עמ' 88; 85-96; 109-113; 115; 157-158.

להתפתחות מעניינת זו, הסברתי בפרוטרוט במקום אחר,¹² ואפשר להוסיף ולומר הרכה על אותו תחום משותף של רבנו חננאל ר"ף-רמב"ם, אשר טייע לגישור הפער הרחב בתחום ההלכה והמצשה בין ספרד לבין אשכנז-צרפת. כאן נסתפק ביציון העובדה, שהרא"ש מיעט להשתמש בספרות ההלכתית הנעפה של מחברים מצרינים כגון הרב מאיר הלוי אבולעפיה, הרב יונה גירונדי, הרמב"ן, הרשב"א וכד', ואף אחרים כאהרון מברצלונה, אחי פנחס או הריטב"א. אמנם הוא ציטט את רובם בפסקי הרא"ש, אך זהו עניין אחר, שיש בו כדי לחדד יותר את הכנתו כאשר למה חכמים שמוצאם בצרפת-גרמניה: הוא ציטט הרבה הרבה מורו האהוב, מהר"ם מרונטברג, ואהב לציין שיחות או מו"מ שנערכו בעבר עמו, או הכרעה שלו, תוך הנגדה מנהג אשכנז עם אלה של קאסטיליה, ושל-לה מחלטה של אמינותם. ברור אפוא שעולמו הרחני של הרא"ש נשאר מורש במסורת אשכנז. פעמים אף יצא למאבק נמרץ למען ביטול נהיגים ספרדיים, שהיו וזים להינכרו והפיסו האשכנזיים; וגם כאשר העדיף שלא להאבק במאבק אבד, שמר אמונים לדרכו, אף כי החיר לאחרים להתנהג על-פי מנהגיהם; בכך עסקתי¹³ בפרוטרוט במקרה אחד: הורכחו הזורמאטי עם ר' ישראל מטולדו, ירדו הטוב, שבו הצג, בשכונת פנימי עז, את מסכת ערכיני, גישתו ועקרונותיו האשכנזיים השרויים, מתוך עימות חזיתי עם התפיסה הקאסטיליאנית שייצג ר' ישראל — וזאת 17 שנים תמימות אחרי יציאתו מגרמניה:

וכאן נחזור ונחדד את שאלתנו הראשונה בדבר מיעוט התשובות 'האשכנזיות' באוסף שר"ת הרא"ש, למרות התקופה הארוכה שעשה בגרמניה, ולמרות האוריינטאציה האשכנזית המובהקת שהמשיך להחזיק בה גם בספרד. לאמיתו של דבר המשיך הרא"ש לקיים בספרד אורח חיים אשכנזי מובהק, במעין בידוד פנימי בחוג משפחתו, בישיבתו ובקרב תלמידיו הקרובים בטולדו, אך פסקו ותשובותיו מן המקופה האשכנזית נעלמו ברובם — ואינם.

ג

עובדה היסטורית היא, שפרט למרה"ם מרונטברג, כל הראשונים כמעט מראשית המאה ה'11 ועד לסוף המאה ה'13, בני צרפת וגרמניה, לא ייחסו חשיבות או ערך

קטניות. המנהגים האחרים 'הנדרים מן הרא"ש, שאחם מהם אלוטו, הם מנהגים מאחרים שריים במחלוקת, והרא"ש לא חזק להם כלל. זפתי צדק בהשגותיו על אליטות כדרך כלל, פטש לסעף א' שבו צדק אלחטת בהשגותיו. איך להטיל שום ספק, כמובן, בשיעבוד המחלט של הרא"ש למנהגי אשכנז הישנים.

12 ראה: תא-שמע, קליטתם.

13 ראה: תא-שמע, שיקלם.

התקטט שעתידי היה להדפס. כך למשל כלל כו. העוסק במנהגי אבילות, שהסניף הראשון בו הוא מעין 'הזוגות הרא"ש', המספר כיצד נהג כאשר מת עליו אחד מבני שבות אחד לפני ראש-השנה. בהמשך מסופר במפורט מה עשה ומה נמנה מלעשות בכל אחד משבעת ימי האבלות; סעיף זה נכתב בידי אחד מבניו (מה שאירע לאדוני אבי [...]). אשר כתב אף את סעיף ה באותו כלל (הלכה למעשה החרז אדוני אבי לאחר ששידך נערה [...]). העובדה שנכלל כאן חומר הלכתי אישי לגמרי, שלא נשלח מעולם כתשובה לפנייה חיצונית — אלא כהודעה אישית הנמסרת בידי בן המחבר — עובדה זו מוכיחה בעליל שהמהדורה הנדפסת, וכמותה כל מהדורה אחרת שבו תופיע, אכן סודרה בידי אחד מבני המחבר. דוגמה נוספת — כלל לב, גז-יד: בהמשך לתשובה מקוצרת ומקוטעת של הרא"ש לאחר מבניו, מופיעה הערה הפותחת במלים: 'ועתה כשלמדנו יכמות דקדק א"א לשון השאלות ופירושן] בענין אחר, וזה לשוננו [...]. הערה זו היא תוספת העורך, שהפך את החידושים שבבעל-פה — ששמע באוזני מפי אביו בלומד לפניו ועימו בשיכתי שבטולידו — לאמירה ככתב. ביטויים דומים של יחסים בין בן לאב פוזרים גם בחלקים אחרים של הכרך (ראה למשל כלל נא, ב [2], ד"ה 'חלמדי אחד בא לכאן לעיר טולטולה ללמוד לפני אדוני אבי שצ"ן'; וכו', וההערה המקדימה המפורסמת לכלל ד, על תפילת הגשם). תוכן כלל נא, ב הוצתה מלה במלה כמעט מן המהדורה הנדפסת לתוך ספר הטורים (אבה"ז), סוף סימן קי"ח), וכדי שנוערכו הדברים בידי רבי יעקב עצמו. פועלו הספרותי של ר' יעקב היה רחב ומסועף, ונוסף על יצירתו העיקרית, ספר הטורים, ערך גם את 'קיצור פסקי הרא"ש', המוציא הלכה כדורה וקצורה מתוך פסקי הרא"ש המורכב יותר של אביו. הפסקים המקוריים מהווים מעין צירוף של פסקי ופילפול, לפי סדר הרי"ף ומבנהו, ומעמתים את דעותיו של הרי"ף עם אלו של בעלי התוספות. ר' יעקב, שתלותו בצעותיו וכמסורתיו של אביו ידועה, סיכם את פסקי אביו בקצרה, ללא דיגויים וללא ציין מקורות. כעצד מכין בדרך הארוכה לחיבור ספר הטורים. ניתן להבחין בעליל ברמיון הכיסי בין מלאכה זו לכין עבודת העריכה המסובכת שעשה בתשובות הרא"ש, שאף היא נועדה להקל על השימוש בקובץ במקור מעשי וכספר עזר להכנת הטור. השימוש הרב שעשה ר' יעקב בפסקי אביו ובתשובותיו בכתבת ספר הטור ידוע היטב. המלים 'זכתב א"א' [ונכתב אדוני אבי], המופיעות בפראגמטיים של כתבי-יד עבריים, מספקות לכך כדי שנודע לזהות בפירוש את מוצא אותם הקטעים בספר הטור. ר' יעקב אף החזיק לכת הכניס לתוך ספר השו"ת סעיפים הלכתיים קצרים, או מונוגרפיים. הלכות אף החזיק לכת במלה מתוך פסקי הרא"ש, כגון כללים מז-מט, הלכות נידה ונישאת ידים; כלל מז-מח הלקוח מפסקי הרא"ש למסכת נידה, הסיף; וכלל מט הלקוח מפסקי הרא"ש (ואולי הסיף. כללים אלה ואחרים אינם תשובות כלל, אלא פרקים מתוך פסקי הרא"ש) לשת מתוך 'קיצור פסקי הרא"ש' — שים לב למיקומם בסוף פסקי הרא"ש למסכתות), ובהם מצויה עזרת נוספת לזהותו של עורך התשובות ולמנהגו.

תלמידיו כללו אותן לאחר מכן באוסף תשובותיו, שהפך בידיהם לאוסף ספרותי.¹⁸ ראוי לציין, שמתוך למעלה מ-20 כתבי-יד של שו"ת מהר"ם (הרשומים ומתוארים בידי שי' עמנואל בעבודתו), רק אחד מוצאן מספרד, כנראה. דומני שיש בכך הוכחה מספקת שלרא"ש לא היה קובץ של שאלות ותשובות של רבו, מהר"ם מורנובוג, כאשר הגיע לספרד. מכל מקום, זה כנראה ההסבר להעלמן המוחלט כמעט של תשובות הרא"ש מתקופת אשכנז שלו: תשובות אלה כנראה לא נאספו, לא בידינו ולא בידי תלמידיו, וממילא לא הועברו לספרד עם מורשת המשפחה. ברם, אין זה כל ההסבר.

יש לשאול אפוא מי ליקט את תשובותיו הספרדיות של הרא"ש. ככל הנראה לא הוא עצמו ליקטן, בהתחשב בכך שלא עשה זאת בהיותו באשכנז, ומן הסתם לא שניה את דעותיו כאשר הגיע לספרד. סביר יותר שעשו זאת תלמידיו, נאמני וחכמי ספרד, שלמדו ממנו, השתתפו אתו בביה"ד והעריצו אותו מאוד; הם עשו זאת בהתאם למסורת הספרותית הישנה של יהודי ספרד, שהקפידה להעמיד קובצי תשובות (אף שלא כולם הגיעו לדינו). דוא בכך כדי לתת תשובה סברה לגבי אוסי תשובות מן הסוג הרגיל, המצויים בכתבי-היד הרכיבי שתיאר אורבך; אך נדרש הסבר נוסף לגבי הסוג השני, אשר עתיד היה להדפס, סוג העורך לעומק, מסודר לפי יכללים, מוגדרים, והתשובות אשר בו מקוטעות וסדרות לפי נושאים. תודות לעבודתו של פרופ' אורבך, ידוע כי המהדורה המודפסת משקפת קבוצה קטנה בלבד של כתבי-יד. הרוב הגדול, כולל כתבי-יד שאורבך לא ראה כלל, אינו מחולק לכללים; הוא דומה ככל לאוספים הרגילים האחרים של שו"ת מתקופת הראשונים בדפוס או בכתב-יד, שאינם מסודרים לפי פרקים על-פי תוכנם, אך עוקבים פחות או יותר, סדר מקרי או בעל עיקרון טכני כלשהו. ומכל מקום, איני מכיר עוד אוסף תשובות מימי-הביניים, בדפוס או בכתב-יד, המסודר בסדר נושאים עקוב כל כך, שבו קוטעו התשובות כדי להאלימן לסדר העריכה. ייתכן שכתבי-היד הרגילים של שו"ת הרא"ש ליקטו בידי אחד מתלמידיו או יותר, וסביר להניח כך; אך טיפוס הדפוס, שעובד בידי קשה עד הגיעו לצורתו הנוכחית, אינו פרי עבודתם — אלא פרי עבודתו של הרב יעקב בעל הטורים, כנו הורשו הרוחני של הרא"ש, מי שהיה המסכת התורנית העליונה כספרד במאה ה-14. ר' יעקב הוא שהכין כרך מיוחד זה של שו"ת, כעצד אחד מני רבים בהתחת המשתית ליצירתו המונוגרפאלית, ספר 'ארבעה טורים', וככסיס הלכתי מרכזי לה.

טביעות אצבעותיו של רבי יעקב מצויות עדיין בכרך, ואמנם כבר העיר על כך אורבך עצמו, אשר ייחס לו את התפקיד המצומצם של עריכת קבוצת התשובות שהשיב הרא"ש לבנו, ר' יחיאל. אורבך שם לב להצרת-אגב של ר' יעקב, המציינת את טיפולו כחומר של ר' יחיאל, אך רמזים אחרים מלמדים אותו שהוא ערך את כל

כהן לפרטים, ואף שאפו בהתמדה לייצר העתקות של התשובות החשובות יותר כאשר נתגלו להם. אף על פי כן לא חשב איש מהם, במשך תקופה של כמעט שלוש מאות שנה, לקבץ את תשובותיו, או את תשובות רבו, לאוסף מלא ככל האפשר, מסודר ומספיקי — עד לימינו של מהר"ם מרוטנברג, בסופה של תקופה בעלי התוספות. שאלה מטרידה זו דורשת תשובה היסטורית.

דומני שיש לראות בעיה זו בהקשר של ההתנגדות המוחלטת והשורשית של חכמי אשכנז לספכות הלכתית מרכזית. מצבם האוטונומי של המרכזים היהודיים בצרפת וגרמניה במאה ה-11 ועצמאותם ההלכתית הגמורה ידועים היטב, וחוקרים רבים תיארו זאת — ולאחרונה הצטרף עליהם ירדני הטוב אברהם גרוסמן, במספר הזדמנויות.²⁰ במקום אחד²¹ הצבעתי על כך, ששלטושה מחד ארבעת המתברגים המרכזיים בתחום הקודיפיקציה של ההלכה, הר"ף, הרמב"ם ור"י יוסף קארו, היו בני ספרד על-פי מוצאם וחינוכם; והרביעי, רבי יעקב בעל הטורים, הצמוד במרכז מאמר זה, חי רוב ימיו בספרד — הגם שמוצאו מאשכנז — ושם חיבר את כל יצירתו הספרותית, כשחצו המלוכה וממכותה סוככות עליו.

חכמי אשכנז, בני ראשית המאה ה-11, ומלמדיהם — רש"י וחכמי צרפת ואשכנז של המאות ה-12 וה-13 — לא הצילו על דעתם להפיק ספר הלכות מרכזי וספיקותי, שהיה כופה סיום, אחת ולתמיד, למחלוקות איך-ספור, בפרטי הלכה רבים, שרווחו בארצותיהם. להיפך: חילוקי הדעות והמנהג הללי, שייצגו כעינייהם הליכות ומטרות קהילתיות ומשפחתיות קדומות, היו חשובים להם ומקודשים יותר מהפשת הנורמאטיבי של טקסט התלמוד. בניגוד לתפיסה הגאונית-ספרדית, שראתה בסוד המחלוקת טעות, או לפחות אי-הבנה, שהתרחשה בעבר (או אפילו בהווה) — ושיש לתקנה בצורה זו או אחרת — תפסה הגישה האשכנזית את המחלוקת כמשקפת מגוון של מנהגים אמיתיים, שיש לשמורם כולם כאחד, זה לצד זה, כמקומות השונים שבהם נהגו לקיימם. ספרי מנהג מאשכנז, מראשיתם, מסרו מנהגים רבים וסותרים זה לצד זה, ללא חשש, תוך ציון המקומות שבהם נהגו כך, ואך לעתים וחוקות הכריעו בניניהם. במאמרי הנזכר דנני בפרוטרוט בהיבטים הרבים של השקפה הלכתית מיוחדת — אף כי לא ייחודית — זו, ובקשריה עם המערכת הפולטית הביזורית של השלטון בנרמניה בימי הביניים, ולא ארחיב את הדיון על כך כאן.

העיקרון של הלכה עצמאית, המעוגנת במטרות מקומיות, היה חינוכי לדרך חייהם של יהודי אשכנז וצרפת, והיווה מכשול פסיכולוגי ומעשי כבד בפני השלטת הלכה ריכוזית נוסח ספרד. זוגם הסיכה ההיסטורית העמקה לכך, שעד ראשית המאה ה-20 לא היה כלל רב ראשי אשכנזי, בשום מקום ובשום תקופה. בניגוד למנהג הספרדי או המורושי של חכם באשי, ראשון לציון וכדומה. מאמציהם הצנועים של חכמים אחרים

20 ראה: גרוסמן.

21 ראה: תא-שמע, הלכה, עמ' 95.

בהקשר זה יש לציין עבודת עריכה אחרת של ר' יעקב, שאינה מוכרת במחקר, והיא מצויה בכתב-יד בהאמבורג: קיצור פירוש רש"י לספר מסכתות בתלמוד והתאמתם לפסקי הרא"ש, ר' יעקב עשה זאת למען תלמידיו ישיבת סולדני, שלמדו פסקי הרא"ש במקום פסקי הר"ף (שאליהם צורת, שנים רבות קודם לכן, פירוש רש"י מתאים). לנושא זה הקדשתי מאמר מיוחד.¹⁹

העריכה לפי יכללים, היא המקורית, וקודמת לכל סדר אחר, פרט למיספור פשוט. למעשה ניתן לעקוב אחר הכללים כבר בתשובת ר' יעקב עצמו. תשובה זו נרפסה בספר 'זכרון יהודה', סימן סב. ספר זה הוא המקובץ היחיד של תשובות ר' יהודה בן הרא"ש, אחיו של ר' יעקב, ורוב החומר הכליל בו נלקט בידי בן אהרן, ר' אשר בן שלמה, שגם חיבר את רוב השאלות שבו. תשובות הרא"ש מצוטטות לעתים תכופות, והמיד על-פי כלל וסימן, והוא הדין בתשובותיו של ר' יעקב המצויה שם. 'זכרון יהודה' נרפס על-פי כתב-יד פרטי, שמוצאו מצפון-אפריקה, והוא נכתב בידי מעתיק ר'רס"י על-פי ההקדמה לספר של העורך, דוד קאסל. באחרית דבר, לספר הוא אומר, שההפניות לכללים וסימנים נוספו בידי המעתיק, וכי ידוע הוא שנסודר ככה זמן רב אחרי פטירתו; אבל הוא עצמו טוען, שהמעתיק היה עם הארץ, כך שכדי לקיים את דבריו, אנו חייבים להניח שהיה מעתיק קודם שהיה מלומד דיו כדי לעשות מלאכה זו בצורה סבירה, על גבי טופס קודם לו שסודר לא על-פי כללים, ולאחר מכן נתמלקלה מלאכתו של המעתיק השני, המלומד, בידי מעתיק שלישי חסר דעת. מעבר לחולשה הפנימית של תיאוריה זו, היא אינה עומדת במבחן הביקורת כשל העירר כל עדות למיספור אחר — קודם — בספר, שהיה בוודאי נרמז אם אכן לא צוטטו השו"ת. בהתקנתן הראשונה, על-פי הכללים והסימנים הנוכחיים. האוספים הקדומים נלקטו בצורה שרירותית, כל אוסף שונה מרעהו — כפי שאפשר לראות בכתב-היד הקיימים, שלא סודרו על-פי כללים. רבי יעקב היה הראשון שערך אותם לפי סדר הגיוני, והוא בחר לפעלים לפי סדר נרשאים, כהכנה תשתית לספרו הוא.

4

אחרי כל האמור לעיל, עלינו לחזור ולציין בשאלה העיקרית, ולהחום את העובדות כולן בהקשר היסטורי רחב יותר: מיעוט החשיבות שייחסו חכמי אשכנז לספרות השו"ת. כאמור, עובדה זו מסבירה היטב מדוע לא נכללו התשובות האשכנזיות באוסף. אך השאלה כעת כבדה ומשמעותית יותר: מדוע אימצו חכמים אלו גישה כה בלתי-צפויה, ומה הניעם לנהוג אחרת מן המסורת הקדומה של הגאונים וחכמי ספרד. דהרי חכמים אלה בעצמם השתמשו בשו"ת לרוב, ניצלו האחד את תשובות רעהו, דנו

19 ראה: תא-שמע, רש"י.

שריחה חורה שלהם ירושה מאבותיהם מימות החורבן, וכך קבלת אבותינו וכוונתנו בצרפת, יותר מן בני הארץ הזאת... אבל בעוף המקובל מחכמי ישראל שהוא טמא, היה לא יאכלנו על פי מסורת אחרים הפחותים מזהם' (כלל כ, סימן כ).²² לעומת זאת, הרה הרא"ש מוכן לקבל חידושי הלכה מסוימים על אף שלא היה רגיל להם באשכנז, והיה מוכן — ואף יותר מזה — לנצל את רשות המלכות לעונש מוות, דבר שהיה לחלוטין מחוץ לנוהג ולמסורת הרבנית באשכנז. הרא"ש זכה להכרה מלאה כסמכות ההלכתית העליונה בקאסטיליה, הגם שממחינה רחוקה לא חי בה, ולמרות מאבקו להשיג שינוי חבתי ורחי מרחיק-לכת באורח החיים הניגוח — אולי אף המזרחי — של יהודי ספרד, מאבק שיהיה עד יום מותו.

כלל זה חופס גם לגבי פועלו הספרותי, תוספותיו, שנחמכרו בספרד, הן המשיך לתוספות חכמי צרפת ואשכנז; 'פסקי הרא"ש', שאף הם נחמכרו בספרד, לא היו שונים במהותם מספרי פוסקים אחרים בצרפת וכאשכנז, שבהם ניתן מקום לדעות שונות ומנוגדות, נקבע דיון בכל דעה — ורק לכסוף הושגה הכרעת הדיון. השינוי היחיד קשור בשילושיו בספרי הלכה ספריים קלאסיים, כגון של רבי יצחק אבן גיא, רבי יוסף אבן מיגוש, הרב מאיר אבולעפיה, הרב יונה גרונוי, הרמב"ן וכו'. דבר זה לא נעשה באשכנז או בצרפת לפניו, ואף לא זמן רב לאחריו: ציטוטים מחכמי ספרד בספרות הרבנית האשכנזית נדירים ביותר, וניתחים כמעט. הרא"ש נהג לציטט מדברי בספרות הרבנית אלא בספקיו ובתוספותיו (בלבד!) פעמים רבות, כנראה כדי להקל על חכמי ספרד אלה בספקיו ובתוספותיו (בלבד!) פעמים רבות, כנראה כדי להקל על החרוטה ספרי לימוד התוספות הקלאסי כשגור לימוד בתלמוד. אני מסכים עם פרופ' להחרידי את לימוד התוספות הקלאסי כשגור לימוד בתלמוד. אני מסכים עם פרופ' פאור.²⁴ הטוען ומדגיש את חשיבותן של השלמות ספרידות אלו בתוספות הרא"ש —

22 מספר הדוגמאות מסוג זה כשר"ת הרא"ש מגיע לעשרות, והן טרם נאספו. הדוגמאות חובקות תחומי-חיים רבים ומגוונים, ואין המדובר בענייני איסור והיתר בלבד, אלא גם בדברי ממונה. במקרים אחרים טירב הרא"ש לדון בסמכותם כספיים שרווחו בספרד, מפני שהסטרואציה נראתה בעיניו זרה מאד. דוגמה יפה לכך הם דבריו: 'מיום באו הנגה קראתי הנגה על אלו השטרות הישנים שמוציאים בארץ הזאת, כי אני חושש להם לרמאות, הלמה ישנה אדם שטרתי ימים רבים כאלו [...] וכשבאים לפני אני חוקר ודורש על השה"ה, אם יאמר התובע סברא ואמתלה [...] שהוא מקבלת עלי, אני משתלל לדוני, ואם לאו אני אומר: איני פוטר שטרך ואיני אמתלה לדוני [...] לך לדיין אחי' (כלל עז, ד), ואם אני רואה באומדנא דמכות שהדין מרובה וישקר, אני אומר שאין לשום דין משתלל חיי לפעמים שינים שוחת: 'שגולין בארץ הזאת להוציא שטרות שעברו בו אות כ, שטרות כאלו חיי לפעמים שינים שוחת: 'כי הרבה מלוות ישנות יש בארץ הזאת (שם), הרא"ש לא שישם וטבעים שנה' (כלל עז, טו), 'כי ללא הועיל — הן משום שלא יכול היה לדון הכיר תופעה זו באשכנז; הוא ניסה ליהלל בה — ללא הועיל — הן משום שלא יכול היה לדון בתופעה, אך בעיקר בגלל סכופי דיני שמטיה שגורמו בעקבות נהוג זה (כלל עז, א), התופעה עצמה ידועה היטב, ועסק בה בהרחבה — לגבי פורבאנס — שעמיל, 14-20.

23 כמה וכמה מקורות מעידים על כך בוודאות, בהם דברי רבי יעקב, בנו, באיגרת לאחד מן החכמים באשכנז אשר התכונן לעבור לספרד: 'וכל מה שיש לך מספרים הבא [...] ותוספות איך צריך להביא, כי אין לומדים אלא שיטת אבא מור זצ"ל' — ראה: אורבך, בעה"ת, עמ' 587; פאעור, חידושים.

ראה: פאור, תוספות.

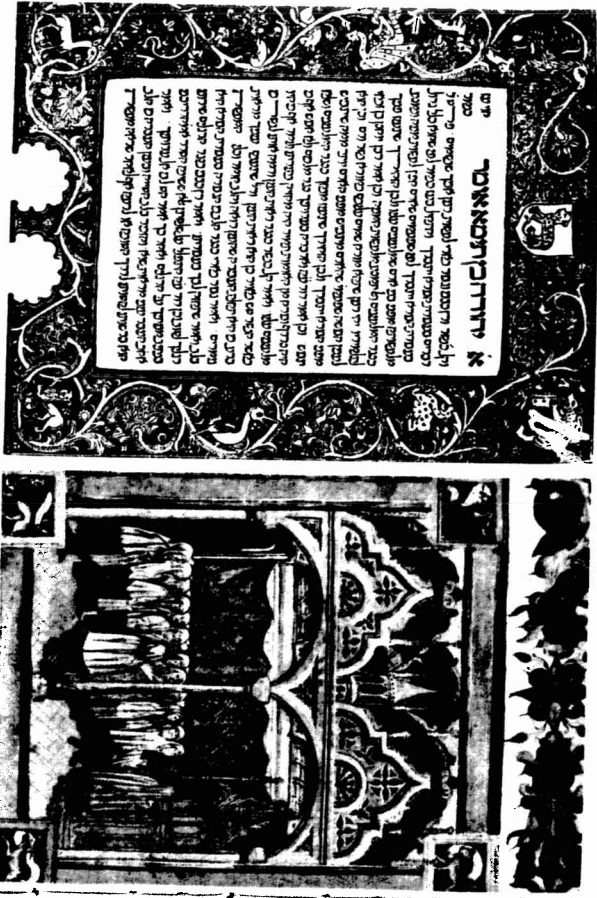
24

באשכנז להשיג סמכות על-מקומית כלשהי לספריהם — כגון ספר יראים, סמ"ג, סמ"ק, אור זרוע, ספר החתומה ואחרים — גם אלה לא נשאו פרי של ממש ומחמכריתם לא הכריעו את ההלכה בצורה חתוכה ופסקנית, אלא מתוך היסוסים, איזכור דעות סותרות, מרי"מ קצר רחוקות-דעת אישית. אין לתאר את הרמב"ם או את הרב יוסף קארו נוהגים כך, הגם שלעצתם רחוקות-ציוני שניהם דעות אחרות. הרי"ף ציטט אמנם דעות מנוגדות על-מנת לדחותן, אך הרצאתו הרי מתבססת על סדר הסוגיה בתלמוד, ולפיכך לא היה יכול להימנע מעיון ומורכבות; אך גם הוא ניסה להימנע מכך, וכאשר נאלץ לעשות כן, סגנונו תמיד חד ופסקני, אפילו חוקפני, בדרוחו דעות שנואו לו נפסדות; לעולם אין הוא הסני או מגלה הבנה.

מתוך כך ניתן להביך מודע לא ייחסו רבני צרפת ואשכנז לחשובותיהם משמעות לדורות: בחשובותיהם לא התכוונו לפסוק מעבר למקרה המסוים הנדון. כאשר נשאלו רבנים אלה, הם ציפו שדעותיהם יתקבלו על דעת שואליהם, ואלה ינהגו בהתאם לחשובותיהם — אך לא היה ככוונתם לכוף הכרעה על תלמידי חכמים אחרים. תשובותיהם ביטאו דעות יחיד שנומסרו למעוניינים בהן, המוכנים לקבל את הוראותיהם. יש לזכור גם את הנדעה משמעות רבה במיוחד אצל בעלי ההלכה העצמאיים 'דומים': להבדלים אלה נודעה משמעות רבה במיוחד אצל בעלי ההלכה להכרעות בצרפת וכאשכנז, בגלל נטייתם לחדש טיעונים וחילוקים, ושיאיתם להגיע להכרעות עצמאיות, בלתי-חליות בתקדים זה או אחר. רבי יעקב בעל הטורים היה החכם האשכנזי הראשון שהיה מוכן להציג סמכות הלכתית מרכזית — אף כי מתוך זהירות מכופלות: הישענות טוטאלית ומאסוריות על סמכות אביו וספרותו, הכללת מינוח רחב-למדי של דעות אלטרנטיביות בספרו, ושיילוב מסורות הלכה מקומיות לצד התשתית האשכנזית הכבידה — וכך משתקף כבדורו השינוי ההיסטורי כדור השני של החכמים המתגרים מאשכנז לספרד, לעומת הדור שקדם להם.

ר

רבנו אשר נשאר כל ימיו רב אשכנזי, דומה כהלכותיו למורו הגדול מהר"ם מרוטנברג. הוא זקרו תמיד, ולעתים תכופות ציטט את הלכותיו; לעולם יעדיף את מסורות אשכנז מולדתו על פני ההלכה של ספרד. לפעמים נכנע — כמו בניסיונו לשנות את התאריך המקובל להפסקת בקשת הגשת בתפילה — והביך כי אינו יכול לנצל את כתי-הדין המקומי והמאבק אביר; אך לעתים נאבק קשות למען דעתו, כממדה שונה של הצלחה. גם כשלא הצליח להחרידי את מנהג אשכנז, נשאר נאמן לו כחיייו הפרטיים. במקרים כאלה הכיב פשטות את זלזולו כמנהג ספרד, כבשאלה האם אכן נחשבת החסידה לעוף טהור, כמסורת ספרד: 'ודע כי אני לא הייתי אוכל על פי המסורת שלכם, כי אני מחזיק את המסורת שלנו וקבלת אבותינו ד"ל חכמי אשכנז,



מימין: מיניאטורה בכתב-יד איטלקי של ספר ארבעה טורים לר' יעקב בן אשר. משמאל: עמוד ראשון של ספר ארבעה טורים שנוסח במפורטותאל בשנת 1495

לעשות כן: אולם כלי ספק היה עליו לעבור מכשול פסיכולוגי. ואכן, כפי שהראה אורבך, התקדם רבי יעקב לאטו והשתחל לכסס את הוראוזיו על סמכות אביו, הריבוריו. לזווע ידוע שהוא הקדיש זמן רב להכנה ולעריכה מתאימה של חיבורי אביו, ובהימנעו ממתן פסק חד-משמעי — כמקובל בסמורת הספרדית — רשם דעות שונות ומנוגדות לפני שנתן את פסקו. כל אלה הקלו עליו את הדרך, אך ללא ספק היה במעשהו משום דילוג על מכשול רציני, מכשול שאביו לא היה מסוגל לעבורו — ובוודאי גם לא היה מעוניין לעשות כן. בהיותו קרוב מדי למקור האשכנזי, זהו המעבר בין הדור הראשון לבין הדור השני של המהגרים: ואנו יכולים עדיין להבחין בשני צדדיו, הכללים והדיו כספר אחד — הלא הוא ספר שר"ת הרא"ש.

הדרך שבה כחר רבי יעקב כעל הטורים לא הייתה הדרך היחידה שהייתה פתוחה בפני איש הלכה מחוגו. אחיו, רבי יהודה, התנגד לדרך זו, והוא אכן צייטט מעט מאור מתשובות אביו הרא"ש — ועוד פחת מכך את חיבורי אחיו יעקב. קאסל, מהדירן של ספר תשובותיו, הזכיר זאת דרך אנב, כפורשו לסימן נד באוסף התשובות זכרון יהודה הנ"ל. בתשובה זו התנגד רבי יהודה בתוקף לתקנה שביקשה לחזק קהילת

בניגוד לטענתו של אורבך, הסבור כי לא היה בתוספות הרא"ש שום חידוש לעומת תוספות ר"י הזן והר"ש משאנץ. אכן, זו הייתה כוונתו של הרא"ש בהכלילו דברי תוספת ספרד בספריו הנוכחים — וניתן להסיק מסקנה זאת מעצם העובדה, שבתשובותיו המרוכבות נכלל חומר ספרדי כה מועט, כאמור.

הרא"ש לא הביא עמו לספרד כאמור העתק של תשובות מהר"ם, וכנראה גם לא תשובות עצמן, פרט למבחר קטן — וזאת כהתאם לגישה האשכנזית, שצדדה בסמכות הלכתית מקומית והתנגדה לריכוזיות. תלמידיו — ובעיקר בנו רירשו, יעקב — שינו גישה מסורתית זו לחלוטין: לא זו בלבד שאספו באופן שיטתי את תשובות הרא"ש והעתיקו, אלא שהפכו אותן לכסיס וקיש קפיצה ליצירת קודקס מרכזי, סמכותי ומקוף, של ההלכה, קודקס מחייב לכלל יהודי קאסטיליה. דבר זה לא היה עולה על הדעת בצרפת או בגרמניה, אך תאם להפליא את ספרד, על שלטונה ומוסדותיה הריכוזיים.

פרופ' אורבך הצביע על נקודות דמיון מאלפות בין ספר הטורים לבין קודקס החוקים הספרדי המונומנטאלי, בן-הזמן, הייטיה פוטידאס.²⁵ כמאמרו הסב אורבך את תשומת הלב לרקע ההיסטורי החשוב הטמון במערכת החוק בספרד דאז, החורם להכנה מעמיקה יותר של ספר הטור ומקומו בקודיקולוגיה היהודית. איך צורך לחזור כאן על נקודות הדמיון²⁶ בנושאים של מבנה, שיטה ומושגי יסוד, אך יש להדגיש את החשיבות הרבה בעיקרון עצמו: הוכרה כסמכות פסיקה ריכוזית לקהילות השונות — עיקרון מאוד לא-אשכנזי, שנבע מהמצב המשפטי השונה בתכלית ששרר בחברה הספרדית ככלל ובקהילות היהודיות כספרד בפרט. ידיעת החורה והיעיסוק בה היו פחותים הרבה כספרד לעומת אשכנז; חשיבותם של מנהגים כתר-הלכותיים היחה עקרונית: כמנהג וכאווירה החברתית גם ניכרו הבדלים מוחיזקי לכתב-שתי הארצות, ושורר חוסר אמון מצד המהגרים האשכנזים בתקפותן וכאמינותן של מסורות ספרדיות מקומיות. שיקולים אלה, ושיקולים כבדי משקל אחרים, האיצו כרבי יעקב לעצב קודקס חדש, בעל זיקה אשכנזית, למען הקהילות היהודיות כספרד. מערכת השלטון הריכוזית, לצד אופיה הריכוזי של האוטונומיה היהודית כספרד (שנבע אף הוא, במידה רבה, מאופיו הריכוזי של השלטון המדיני) — העניקו לו את האפשרות

25 ראה: אורבך, טורים.
 26 אין כוונתו לטעון כי הייתה תשפעה ישירה של הקובץ הספרדי על ספר הטור, אלא להצביע על כך, כי תואי חיים ונטיבות היסטוריות דומות מולידים, ממילא, תופעה דומת חברתית. משפטיהם וספרותיות. כמעט מקורי הדמיון הבולטים שהעלה אורבך הם: עצם ההלוקה לארבעה 'טורים' מצדו ביסוד הפוטידאס, (אף שהן חולקו לשבעה חלקים); הסדר כסור ח"מ שונה מאוד מסדר ההלכות של הרמב"ם, ודומה הרבה לסדר שבפוטדאס; הזכרת שמות בעלי הדעות על דעותיהם משותפת לשינויים, וכן רב הדמיון בתוכן ההקדמות, ובהתקפות שהמתירים נותנים לעצם חיבור קודקס מרכזי, אחיד ומחייב של הגוף המשפטי. על כך נוספים כמה דגמים, שבהם מורגשת הכרת המצב כפוטדאס.

הפניות ביבנוגרפיות

- א"א אורבך, בעלי החוספות, ירושלים תש"ם.
- "דרכי פסיקה: ספר המורים" (1980), PAARJ, XLVI-XLVIII.
- "שאלות ותשובות הרא"ש בכתיב יד ובדפוסים", שנתון המשפט 14-1.
- העביר, ב (תשל"ה), עמ' 1-153.
- פ"י אלף (עורך), פתח השאלות והתשובות של חכמי ספרד ועמך אפריקה, ירושלים תשמ"א.
- א. אלימלך, לחקר קורי הפסיקה של הרא"ש, סיני, צג (תשמ"ג), עמ' רל"ד-רמ"ד.
- "לחקר דרכי הפסיקה של הרא"ש, סיני, צה (תשמ"ד), עמ' קפט-קצ"א.
- ביאלר, מן הגנוזים, א, ירושלים תשי"ז.
- בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, הל'אביב תשי"ט.
- א. גרוסמן, "חוסם של חכמי אשכנז הראשונים אל שלטון הקהל", שנתון המשפט העברי, ב (תשל"ה), עמ' 176-198.
- N. Hathaway, 'Compilatio: From Plagiarism to Compling', *Vision*, XX (1989).
- יד ופרני, דרכי ההוראה של הרא"ש, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, אלול תשי"ם.
- "לדרכי הפסיקה של הרא"ש, סיני, צד (תשמ"ד), עמ' רעה-רפג.
- ז' סולובייצ'יק, כלכלה, הלכה ודיבור עצמי, ירושלים תשמ"ג.
- ספר מדרש השלם על מסכת ביצה, ירושלים תשמ"ג.
- ש' עמנואל, 'תשובות מהר"ם מורנובנבורג דפוס פראג', חרבץ, נו (תשמ"ח), עמ' 559-597.
- "קבצי תשובות מהר"ם מורנובנבורג", עבודה גמר להואר מוסמך של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ז.
- "הלך פאערי, 'חוס' הרא"ש לפרק המורה, סיני, נה (תשי"ה).
- "זודשיש לסדר זרעים מכ"י לרוב מודפי בר מנחם רומאנו, י"ל, סיני, ס (תשי"ז), עמ' ריח-רכד.
- א"ח פריימן, 'הרא"ש: רבינו אשר ב"ר יהואל וצאצאיו, ירושלים תשמ"ז, A.Ch. Freiman, 'Rabbi Ascher b. Yehiel', *Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft*, XII (1918), pp. 237-317.
- "Die Ascheriden", *Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft*, XIII (1920), pp. 142-254.
- א' קופפר, תשובות ופסקים, ירושלים תשל"ג.
- י"ש שפיגל, 'שער "ראשית חכמה" האורף', ספר הזכרון לרב י' נסים, ג (תשי"ה).
- J. Shatzmiller, *Shivlock Reconsidered*, Berkeley, Los Angeles 1990.
- י' תא-שמע, קליטתם של ספרי ר"ח, ר"ש ו'יהלנות גדולות" בצרפת-אשכנז במאות ה"א-י"ב, קריית ספר, נה (תשי"ט), עמ' 191-200.
- "שיקולים פילוסופיים בהכרעת ההלכה", ספונות, טו (ס"ח, ג), עמ' 110-99.
- "הלכה", מנהג ומסורת באשכנז כמאה ה"א, סידרא, ג (תשמ"ז), עמ' 161-85.
- "איסור הקטניות בפסח — פישור, תלדודי וגלגולרי, אסופות, ג (תשמ"ט), עמ' שמו-שנה.
- "יש"י-רי"ף ויש"י-רא"ש", כנס יש"י, אוניברסיטת ברייארלין (ברוקלין).

אורבך, בער"ח	אורבך, טורים	אורבך, ש"ח	אלימלך, א	אלימלך, ב	ביאלר	ביצה	גרוסמן	האתרוז	זפרני	זפרני, דרכי	סולובייצ'יק	ספר מדרש	עמנואל, דפוס פראג	עמנואל, מהר"ם	פאור, תוספות	פאור, חידושים	פריימן	פריימן, הרא"ש	פריימן, בני אשר	קופפר	שפיגל	שפיגל, קליטתם	תא-שמע, שיקולים	תא-שמע, הלכה	תא-שמע, קטניות	תא-שמע, רש"י
--------------	--------------	------------	-----------	-----------	-------	------	--------	--------	-------	-------------	-------------	----------	-------------------	---------------	--------------	---------------	--------	---------------	-----------------	-------	-------	---------------	-----------------	--------------	----------------	--------------

טולדו — שהוא כיהן אז כוכה — ושעל-פיה יש לקבל את הרמב"ם כפוסק יחיד ואחרון, פרט למקרים שבהם הכריע הרא"ש כנגדו. וכי יהודה ראה בהחלטה זו עלבח אישי, אף שהיא חולקת בכבוד רב לאביו, ואף הציג להתפטר מן הרבנות אם יבקשו ממנו לעשות כן. מעניינות מאוד הסיבות שהביאו להתנגדותו, שאותן הוא מונה באיגרתו לקהילה. לדעתו, אין ללכת כסומא בעקבות ספר, וראה זה כל ספר שהוא, אפילו אם ידוע שהוא אמיתי ובר-סמכה: שהרי לכל ספר בעולם מגרעות ושיגאות, ואפילו אם הן מעטות, עשויות הן להיות חמורות במהותן, ולהביא את הנהגה אחרת בצורה עיוורת ליד נוק חמור: ע"ז האמרו מאחר שעדקו רוב דבריו, ובלא מחלוקת, לא נחשו למיעוט דבריו שנחלקו בו רבים ויחיד שניעשה כדרכם, אבל מי אינו, שהפסוק אינו מדבר אלא ברין שנחלקו בו רבים ויחיד שניעשה כדרכם, אבל מי שמחבר ספר בענין דינין והוראות, שאם רובו כרוך נלך אחר כולו, חלילה חסו, שאין לך אדם אפילו בזמן הזה שהלככות אטומות, אם נפתחו קצת בתלמוד ויחבר חיבור כן, שלא יהיה רוב פסקיו כדיו, וכמיעוטו שטעה יש חורבן עולם [...]. מוכן מאלו כי בכלל זה כלל גם את ספר הטורים, שאולי אליו החכונתה הקהילה בתקנה האמורה. ר' יהודה עדיין המשיך לאחוז בשיטת אשכנז, אשר אותה נטש רבי יעקב לטובת מולדתו החדשה, ספרד.



ציון מתוך כתב-יד של ספר ארבעה טורים לר' יעקב בן אשר. מנטובה 1435

HARVARD UNIVERSITY
CENTER FOR JEWISH STUDIES

Studies in Medieval Jewish History
and Literature
III

Edited by

Isadore Twersky and Jay M. Harris

Distributed by
HARVARD UNIVERSITY PRESS
Cambridge, Massachusetts and London, England
2000

- the likes of you among the followers of philosophy, to allure your human intellect, through natural means, so that perhaps this attraction may cause you to arrive at the knowledge of the Holy Name." Adduced by Scholem, *Major Trends*, p. 149.
- ¹¹² Meister Eckhart, *Die deutschen Werke*, ed. J. Quint (Stuttgart, 1938), I, p. 90. Cf. Kelley, *Meister Eckhart* (n. 58, above), p. 26. Eckhart, like Maimonides and Abulafia, designates God as Intellect; he asserts, like Abulafia, that the human intellect can be assimilated to the unconditional Intellect (see Kelley, p. 204, 235). Moreover, according to Kelley (p. 205): "when contemplation is pure... the term I or Selfhood refers to the Light of Intellect-as-such." Compare this view to our discussion in Part IV above.
- ¹¹³ Abulafia seems to be the first Kabbalist who stresses the importance of solitude as a condition for Kabbalistic spiritual activity. See Idel, *Abulafia*, pp. 266-267.
- ¹¹⁴ According to the *Zohar*, the highest spiritual status—the *neshamah*—is acquired by means of the Kabbalistic performance of commandments. Salomon Munk's remark that the *Zoharic* psychology is influenced by the philosophical view of conjunction is to be taken *cum grano salis*. See his *Mélanges de philosophie juive et arabe* (New York, 1980), pp. 279-280.
- ¹¹⁵ See Moshe Idel, "The Image of Man above the Sefirot," *Dafar* 4 (1980), pp. 41-55.
- ¹¹⁶ Idel, *Abulafia*, pp. 374-376, and see above, n. 38.
- ¹¹⁷ See Idel, "Ha-Hitboddedut," n. 117.
- ¹¹⁸ See R. Meir ben Solomon ibn Avi Sahulah's definition of Kabbalah as the science of the ten *sefirot* and mystical significance of the commandments. Cf. Gershon G. Scholem, *Les origines de la Kabbale* (Paris, 1966), p. 48.
- ¹¹⁹ Altmann, "Delphic Maxim," p. 228. See, also, Altmann, "Ibn Bajja on Man's Ultimate Felicity," *Studies in Religious Philosophy and Mysticism* (Ithaca, New York, 1969), pp. 73-107.
- ¹²⁰ See Idel, *Abulafia*, pp. 42-43, n. 43; on the influence of this book, see *ibid.*, p. 12.
- ¹²¹ See *Liqa'ei Shikhe'a u-Fe'ah* (Ferrara, 1556), fol. 23r-35v.
- ¹²² Chaim Wirszbuski, *A Christian Kabbalist Reads the Law* (Jerusalem, 1977), pp. 23, 30-31, 38 [Hebrew]. Compare, also, his article referred to in n. 18, above.
- ¹²³ See *Oratio on the Dignity of Man*, tr. by A. Robert Capomignati (Chicago, 1967), pp. 8-9, 14, especially pp. 9-10, where the transformation of Enoch into "the angel of divinity," i.e., *malakh ha-Shekhinah*, is referred to. Cf. nn. 54, 98 above. On the influence of Maimonides' concept of death by kiss on Pico's view of *mors osculi*, see Chaim Wirszbuski, *Three Studies in Christian Kabbalah* (Jerusalem, 1975), pp. 11-22 [Hebrew]; cf. Edgar Wind, *Pagan Mysteries in the Renaissance* (Penguin Books, 1967), pp. 154-157.
- ¹²⁴ See Moshe Idel, "On the Influence of *Or ha-Sekhel* on R. Moshe Narboni and R. Abraham Shalom," *AJS Review* IV (1979), pp. 5-6 [Hebrew part].

Between East and West: Rabbi Asher b. Yehi'el and His Son Rabbi Ya'aqov

Israel Ta-Shema

Rabbi Asher b. Yehi'el is one of the more thoroughly studied personalities in our medieval rabbinic gallery. In the year 1916, A. Freimann—then under twenty years of age!—published a detailed life of Rabbi Asher,¹ and four years later he produced a separate long article on the "Ascherides,"² altogether a masterpiece of scientific work which was recently³ translated into Hebrew with only minor emendations added to it. Two great scholars of our time summed up major areas of Rabbi Asher's activity. Professor I. Baer⁴ sketched an appreciation of R. Asher's social and religious deeds and his personal status in Spain, and Professor Urbach⁵ included in his *B'cale ha-Tosafot* a description of Rabbi Asher's literary work as a Tosafist. Urbach went on to publish a detailed article—in fact, a small book by itself⁶—wherein he brought to light a large number of new responsa culled from many manuscripts; some of these responsa are arranged in an arbitrary order, entirely different from our classified, printed edition. As is well known, the printed edition is arranged under a system of some one hundred and eight *ketanim*, that is to say, a defined set of topics wherein all responsa touching on aspects of the same halakhic subject are arranged in numerical order under the same heading. On the basis of these new manuscripts, Urbach was able to supply a wide range of addenda and corrigenda to the printed text, mainly by being able to reunite and put together disjointed members of original responsa that were broken by the editor and scattered throughout the edition according to their changing subject matter. Urbach was also able to fill in missing parts that were omitted or, rather, rejected by the editor. By doing this and by adding dates and proper names of persons and localities that were also omitted by the editor, as a consequence of his splitting the multi-paragraphed responsa into separate

entries, Urbach granted a renewed historical vigor to the venerable book and opened it to a new study, which is yet to be done. To top it all off, the full collection of responsa, including the new material, was indexed by the Institute for Research in Jewish Law, Hebrew University Law School, in four comprehensive volumes,⁷ wherein they were thoroughly analyzed as to almost every possible literary, historical and judicial aspect, including a full index to literary sources and a complete onomastikon. Note also should be made of D. Zafarani's doctoral thesis⁸ on *Sefer Piske ha-Rosh*—Rabbi Asher's main claim to posterity—with useful indices of its own. And, of course, there are the many articles on various specialized points of the subject, some of which will be mentioned as we go along. Ranking first among them is Poznanski's chapter on Rabbi Asher's biblical exegesis, included as it is in two Tosafist collections known as *Hadar Zeqenim* and *D'at Zeqenim*.

Thanks to these tremendous efforts, we can now proceed to a more detailed and precise study of Rabbi Asher's responsa and examine the collection in its entirety, setting it in its proper context, and determining its impact.⁹ A salient fact is its almost purely Spanish character. Around ninety percent of its material was composed in Spain, responding to Spanish addresses, and only a scarce ten percent is of German (or French) provenance. This solid statistical fact could already be conjectured on the basis of the printed edition, but the new manuscript material renders it beyond doubt. About a third of the material in the printed edition could be ascribed to Spain on clear historical grounds, but the rest is neutral and does not offer clues as to its origin. Under "clear historical clues" I include such elements as names and addresses; citations of *minhag ha-arev ha-zot* (מנהג ארצנו הזאת); by the way, *ארצנו* is always Germany); memoirs of past experience in Germany and Provence; discussions of unique local customs and topics, like concubinage and polygamy; mention of rabbinic personalities known to us to have been Spanish; Arabic words; fourteenth-century dates quoted or implied; and mention of *Piske ha-Rosh*, which we know was composed in Spain. To these, one may add such responsa as *kelal* 2.4, which is part of a letter written to Rabbi Abba Mari in the year 1305, included in its entirety in *Minhat Qena'ot*, and the many responsa sent by the Rosh to his son Yehiel, who lived separately for some time in Barcelona, as already noticed by Freimann. German material is identified by mention of German cities and incidents (*be-yom hereg rav*) or by its being a part of a wider net of correspondence, encompassing a number of pupils of Maharam Rothenburg, dealing with the same question and opting for mutual confirmation of their halakhic stands. I would also be ready to consider

German addressees as an adequate indication for German provenance, although Rabbi Hezekia's query (for example, *kelal* 52.5), was sent from Germany (or France) to Spain, as can clearly be seen from the last sentence of Rabbi Asher's responsa:

וכן עשיתי תעשה באשכנז בשעת התיירות, היתרתי נשים ע"פ עדות גליל חסונה, וכתבתי על זה חסונה גדולה....

As most of its material—about two thirds—is neutral, one could conveniently argue that it did represent mostly German material, which is less prone to identification, lacking, as it does, the rich and ramified Spanish coloring that helps us recognize it. But now that the rich manuscript material described by Professor Urbach is open to us, it becomes perfectly clear that the one thousand and more responsa included in the printed edition represent no more, and probably less, than half that number of original, unbroken, mainly Spanish responsa, which can be accurately reunited and reconstructed to their original form. What is more important, we now know that a lot of truly "separate" responsa were originally part of a series sent to one person in a single answer to a group of questions. The concatenation of broken paragraphs into original wholes and the further linking-together of these unified wholes into original sets of series clear up a lot of mess and reduce drastically the number of neutral, unidentifiable responsa, thereby greatly increasing the identifiable share of Spanish material in the book. The new supplement of proper names and localities also adds to the geographical clarification, and the same is true for the entirely new responsa, all of which point to Spain and almost never to Germany.

To appreciate the implication of this property, let us consider briefly the main facts of Rabbi Asher's biography. Born in Germany probably around the years 1245-1250, he studied under Rabbi Meir of Rothenburg, becoming his favorite pupil and eventually inheriting his leadership position in Germany, especially after Rabbi Meir's imprisonment and death around the year 1290. Rabbi Asher left Germany in 1303 with his large household (including many pupils) on his historic emigration to Spain, where he arrived after a lengthy trip through France, Provence, and Catalonia in the year 1305. There he finally settled in Toledo and was successfully absorbed by the Jewish community, with the enthusiastic support of the Rashba. He was intensely active as Rosh Yeshivah and Rabbi, later becoming Chief Rabbi under the formal recognition and auspices of the King, until the end of his life in the year 1328.

The question now is simply this: How is it that the hundreds of his responsa reflect, almost entirely, the last twenty-three years of his long life? Rabbi Asher left Germany when he was around fifty-seven years old and had been the leader of the Jewish communities there for nearly fifteen years, and yet reflections of this long period are almost nonexistent. How are we to account for this extraordinary phenomenon? To be sure, halakthic correspondence with responsa by Maharam of Rothenburg; but all these, and many other responsa, were apparently not transmitted to Spain with the family or were simply ignored by them afterwards, and therefore fell into oblivion. But why? And why did the Spanish responsa enjoy a different fate? Had Rabbi Asher possibly altered his orientation upon reaching Spain and decided to ignore his heavy Ashkenazic experience and heritage? The answer to that last question is, of course, a most definite "no."

Another outstanding feature of Rabbi Asher's responsa is their purely Ashkenazic orientation, to the exclusion of almost anything that is reminiscent of Spanish halakthic origin and lore. Let me repeat: for the last seventeen years of his long life, Rabbi Asher lived in Spain, acting as chief rabbinic authority for Castilian Jewry, and yet he only seldom mentions a Spanish halakthic authority, mainly the great local Toledan, Rabbi Meir Abulafia. Nor does he frequently mention the Ramban, or the Rashba, that great luminary who actually paved the way for his happy landing in Spain. Citations from Nahmanides and Rashba are rare, and once he even denies Nahmanides' authorship of an opinion that he would not accept. To one of Rashba's decisions, which was quoted by his correspondent, the Rosh reacted in these words:¹⁰

פליאה ועגובה היא, מנין והגלות לא יכלתי למצוא טעם וראיה לדברין, לא מנחתא בגלות ולא גמרא ירושלמית, ולא מן התוספות. והאומר דברים כאלו ראוי לו ליתן סעוד לדברין, אולי יורר או ייכלתי לו שלא כיוון יפה, כי אין אל אלא דברי נבואות, ואין לשמרת לו עד שיביא ראיות נכונות למכין...¹⁰

Rif and Rambam are, of course, constantly cited, but they were already fully recognized and accepted as first-rank *posqim* in Germany since the middle of the thirteenth century and their works were most fervently advocated and consulted by Maharam of Rothenburg himself, who even generalized a rule to the effect that Maimonides is always to be followed except where the Tosafists oppose him.¹¹ The historical process that brought about this interesting

development was explained in detail¹² in my article on the early inroads of Rabbenu Hananel and Rif into Franco-Germany during the twelfth and thirteenth centuries, and there is a lot more to say; but outside of this narrow stretch of common ground, the Rosh seldom made in his responsa any use of the rich halakthic literature written by such excellent Spanish authors as Rabbi Meir Abulafia, Rabbi Yonah Gerondi, Nahmanides, Rashba, etc., not to mention others like Rabbi Aharon of Barcelona, his brother Rabbi Pinchas, or the Ritba. He did quote them, or at least, most of them, in his *Pisqé ha-Rosh*, but that is a different matter, serving, in fact, to sharpen our judgment as to what really happened to his responsa.

On the other hand, the Rosh made regular use of the long array of Franco-German books and scholars, quoting a lot from Maharam of Rothenburg, his most cherished teacher. He often delved into German reminiscences, and was fond of occasionally citing a chat or a dispute he had in the past with Maharam or a case decided by him. He frequently juxtaposed German customs and habits with those prevalent in Castile, always denying the latter any measure of religious credibility. It is obvious that his spiritual world always remained deeply rooted in German tradition and style, and, as is well known, he was ready to fight hard at times for the abolition of Spanish usages, which were alien to his German orientation and education; albeit on other occasions he would decide not to fight a hopeless war but rather to keep his own way and let others behave as they would. Rabbi Asher was involved in many a bitter controversy on this account, some of a deeply personal nature. I cannot recount here the relevant material, but I will mention my own article,¹³ in which I described one such incident: the dramatic quarrel he had with Rabbi Israel of Toledo, his good friend and colleague, wherein Rabbi Asher brought to the fore with an extreme force of inner conviction his deeply rooted Ashkenazic values, attitudes, and principles, in a crushing frontal opposition to Rabbi Israel's Castilian viewpoint—and that, a full seventeen years after leaving Germany.

Let us now return to our first question and formulate it in yet stronger terms. We know that he only rarely quoted Spanish material in his responsa and never gave up his homeland traditions. Why, then, are there so few German responsa included in Rabbi Asher's collection in spite of the fact that he spent most of his adult life in Germany, including fifteen years as the leading rabbinic authority?

II

It is historical fact that nearly all Franco-German rabbis from the beginning of the eleventh century until the end of the thirteenth, excluding Maharam of Rothenburg, did not attach a permanent value to the many responsa they wrote or received. Not one of them, with the single exception of the early eleventh-century Rabbi Yehudah ha-Cohen of Magenza, author of *Sefer ha-Divim*, left an organized collection of his own responsa, nor was such a collection kept by a devoted student. Even first-class halakhic figures, such as Rabbenu Gershom Me'or ha-Golah, Rashi and his three Rabbis (as well as his famous grandsons), and the outstanding Rabbenu Tam—or, for that matter, Ri ha-Zaqen, Rash of Sens, Rišba, and the many other major Tosafists—never took the trouble to gather their own responsa and hand them over to their pupils for the benefit of later generations. Modern scholarship has to go through the infinite task of carefully reading and collating many antique manuscripts in order to identify whole or fragmentary responsa quoted in secondary and tertiary literary sources. We do not yet possess a satisfactory edition for any of these great sages—not even for Rabbenu Tam, whose rich responsa literature is still mostly unknown to us. The same is true for Ri, Rash of Sens, Rišba, and all other major Tosafists. The first to note this curious fact, though unable to explain it to his own satisfaction, was Haym Soloveitchik,¹⁴ but he singles out Tosafist France for this phenomenon and thinks that German scholars did indeed attend to their responsa, as we do find some small collections of responsa attached to some of their books. As for myself, I cannot see any difference between the two countries. Some German rabbis, such as Ra'avan, Rabbi Isaac Or-Zaru'a, and, of course, the indefatigable Ravia, did indeed include select responsa written by themselves or by other sages as part of their *opera magna*. So did the Frenchman Rabbenu Tam. By the second half of the thirteenth century it became truly the fashion to form large compilations of such material, like the well-known literary storehouses of the *Mordekhai*, *Teshuvot Maimoniot*, and the *Teshuvot u-Pesaqim* published by E. Kupfer.¹⁵ Such collectanea were indeed very common in thirteenth-century France and Germany, where they formed a well-defined literary genre all by themselves, a genre many medievalists now consider to be wholly typical and characteristic of that century.¹⁶

We are once again confronted with one of the many interesting quasi-accidental conformities, or parallelisms, between German gentile and Jewish social and cultural phenomena, which derive from different and indigenous motives but amount in fact to the same end result.¹⁷ I have dwelt on

this intriguing point in much further detail in the introduction to my book on Early German Ritual. As I noted, although French and German rabbis did form their own private collections of choice responsa, until the end of the twelfth century they never went further than that to collect their own or their teacher's responsa or even to keep a systematic record of them. The striking fact remains that before the fourteenth century we have nothing nearing a collection of responsa for any of the Franco-German sages except Maharam. The reasons for that will be dealt with later on. Maharam was the first German rabbi to pay attention to the subject, and he seems to be the first German rabbi who did keep regular records and copies of his responsa. He also collected responsa written by earlier Ashkenazic rabbinic authorities, mainly his teachers in Germany, and many of these were later incorporated into his own responsa by his pupils, who organized his archive into a book-form collection.¹⁸ It is worthwhile to note, en passant, that among the twenty-plus manuscripts of Maharam's responsa registered and described by Mr. Immanuel in his thesis, there is but one that is of Spanish origin. I take this as adequate proof that Rabbi Asher did not have with him even a corpus of Maharam's responsa when he reached Spain, but I will not argue the point. This is probably the reason for the near-total disappearance of Rabbi Asher's Ashkenazic responsa, which were never collected by himself or by his pupils and were therefore not transported to Spain as part of the family heritage. But this is not the full answer.

Let us now proceed a little further and ask the question: Who, then, collected Rabbi Asher's Spanish responsa? It was probably not he himself, since he did not care for it in Germany and had not changed his views about it upon reaching Spain. More probably, his pupils and other Spanish followers and colleagues, who studied with him, who were members of his Bet Din, and who admired him greatly, did that for him, according to the long-standing Hispano-Jewish literary tradition. This is probably true for the many manuscript collections of the regular type. But the sorted type (later to be printed), which was radically edited, arranged according to topics, and broken into specialized subjects, needs further elaboration.

We now know, thanks to Professor Urbach's work, that the printed edition reflects a small group of manuscripts. The vast majority (including manuscripts that were not seen by Urbach) are not divided into *kelalim* and are similar to other responsa collections of the Rishonim period, in print or in manuscript form, which are not classified according to content but rather follow a more or less random pattern. As a matter of fact, the pattern evident in the printed edition is unique, and I do not know of any other medieval collection

that is arranged in strict topical order, not to mention being artificially fragmented to fit such a pattern. The printed version, which was heavily processed into its present format, is the work of Rabbi Ya'aqov Ba'al ha-Turim, Rabbi Asher's son and spiritual heir, the leading authority of fourteenth-century Spain. Rabbi Ya'aqov prepared this special volume of responsa as a major preparatory step—one of a few—towards the publishing of his monumental *Sefer ha-Turim*, as a main halakhic backup for it.

Rabbi Ya'aqov's fingerprints can still be traced in the volume, and Professor Urbach himself noted that fact, ascribing to him the more restricted task of editing the small group, or groups, of responsa sent by the Rosh to his other son, Yehiel. Professor Urbach followed an incidental remark by Rabbi Ya'aqov recording his treatment of Rabbi Yehiel's material, but other clues teach us that he did the overall editing of the printed version. For example, I would call attention to *kelal* 27, which deals with *Hilkhot Avelut*, the first paragraph of which is actually a sort of "hanhagot ha-Rosh," recounting his behavior on the sad occasion of the death of one of his sons a week before Rosh ha-Shanah. The paragraph goes on to tell in great detail what he did, and what he refrained from doing, in each of these seven days, and it was written by one of his sons (*mah she-ira la-adoni avi etc.*), who also wrote paragraph 5 of the same *kelal* (*halakhah le-maf'aseh hiir adoni avi le-ehad she-shiddekh n'arah etc.*). The inclusion of halakhic material which is utterly personal and was never issued as an answer to an outside question—and this by the author's own son speaking out of personal knowledge—definitely proves that the printed edition was arranged by this son. For a further example, see *kelal* 32:13-14. Following an abridged and much fragmented letter of Rabbi Asher to one of his sons, we find an additional note, starting with:

ועתה שלמדנו יבמות דקדק ר"א לפרן השתלמותו רפי' בענין אחיו, וה' שלטנו...

This note was added by the editor of this collection, who transformed the oral discourse into written form. Similar filial expressions are dispersed in other parts of the volume; for example, *kelal* 51:2, and the famous introductory note to *kelal* 4:10, on the German prayer. The contents of *kelal* 51:2 were copied in very similar terms into the *Tur* and were therefore edited in this way by Rabbi Ya'aqov himself. All of this, added to the evidence adduced by Urbach for Rabbi Ya'aqov's involvement in the editing of at least restricted parts of the volume, is by itself enough to prove the point. But there are many more clues.

Rabbi Ya'aqov's literary activity was wide and ramified, and besides his major work, *Sefer ha-Turim*, he also compiled *Qissur Pisge ha-Rosh* to extract pure halakhah from his father's more elaborate *Pisge ha-Rosh*. Rabbi Asher's original *pesaqim* represent a modified mixture of *pesaq* and *pitpul*, modeled after the *Halakhot Rabbari* by Rabbi Isaac Alfasi. Following its format and structure, Rabbi Asher measures Alfasi's views against the Franco-German Tosafists. Rabbi Ya'aqov, whose heavy reliance upon his father's work and family traditions is very well known, summed up his father's *pesaqim* in short, unsubstantiated phrases as one of a series of preparatory steps on the long way towards compiling his own *Sefer ha-Turim*. One can easily see the basic similarity existing between this and the elaborate editorial work accomplished on Rabbi Asher's responsa, which was also intended to facilitate the use of the collection as a practical backup and reference book for *Sefer ha-Turim*. And we all know, of course, the enormous use made by Rabbi Ya'aqov of his father's *pesaqim* and responsa. Rabbi Ya'aqov also installed in the collection short halakhic paragraphs, or, rather, monographs taken verbatim from *Pisge ha-Rosh*, such as *kelalim* 47-49, *Hilkhot Nidah* and *Netilat Yadayim*, *kelal* 47 taken from *Pisge ha-Rosh* to *Niddah* (the end of the book), and *kelal* 49 taken from the same book to *Be'horot*, the end. These two *kelalim* are obviously not responsa at all but part of *Pisge ha-Rosh* (and maybe *Qissur Pisge ha-Rosh*; note their location at the far end of *Pisge ha-Rosh* to the two tractates, and they, too, carry evidence as to who was the editor of these responsa).

Contrary to Urbach's opinion, the arrangement according to *kelalim* is the original one and antedates an arrangement—any arrangement—according to a simple numeration; as a matter of fact, the *kelalim* can actually be traced back to a quotation in Rabbi Ya'aqov's own responsa. His responsum was printed in *Zikhron Yehudah* #62. This book is the only existing collection of responsa by Rabbi Yehudah, the Rosh's son, brother of Rabbi Ya'aqov, and most of its material was assembled by his nephew, Rabbi Asher b. Shelomoh, who also penned most of its questions. The responsa of the Rosh are cited many times, and always by *kelal* and paragraph number, and the same is true for Rabbi Ya'aqov's responsum, which is also included there. According to the book's preface, which was written by the editor, David Kassel, *Zikhron Yehudah* was printed from a private manuscript originating in North Africa and written by a Russian hand. In the epilogue to the book he says that the referential system to *kelalim* and paragraphs were added to the manuscript by the copyist. But he himself has it that the copyist was a complete ignoramus, and therefore we must install somewhere along the line a later copyist who was

learned enough to do that sort of work with a proper version, which was yet later to be ruined by another ignorant copyist. Apart from its intrinsic frailty, this whole theory cannot be true, for the simple reason that there is no indication of any other numeration in the book, which must have been there at one time if the responsa were not originally quoted by *kelalim*. It is clear that the first collections were kept in the arbitrary order they originally came in, each collection different from the others in its order (or, rather, disorder), as can still be seen from the existing manuscripts, which are not arranged according to *kelalim*. Rabbi Ya'akov was the first to arrange the material, and he chose to edit it thematically, according to classified *kelalim*.

It may be interesting to mention here another editorial work done by Rabbi Ya'akov, unknown to scholarship, as far as I can see, and found in a Hamburg manuscript. This work is of a somewhat different nature than that done previously and consists of an abridged version of Rashi's commentary to a few Talmud tractates, adapted to accompany the *Pisge ha-Rosh* to these tractates for the use of students in the Toledan Yeshivah, who studied these *pesaqim* instead of the normal curricular focus, *Pisge ha-Rif* (which had its own adapted Rashi version prepared for it many years earlier). A description of this manuscript and the history of the transition from the study of the Talmud proper to that of *Pisge ha-Rif*, and from the latter to *Pisge ha-Rosh*, and what happened to Rashi's commentary in the process of adaptation to its new roles, are included in my forthcoming article.¹⁹

Having reached this point in our discussion, we can now proceed to the main theme of the paper. In order to assess better the diverse activities of Rabbi Asher and his son Ya'akov, we must probe more deeply into the matter and place our facts in a wider historical setting. Consider again what I said about the general air of insouciance seemingly demonstrated by the twelfth- and thirteenth-century Franco-German scholars towards their own responsa literature. That gave us an answer to our question as to why Rabbi Asher's Ashkenazic responsa were not included in the collection, but the question now seems to loom larger: Why indeed did they all adopt such an unnatural attitude, and what made them differ so much in that respect from the long-established Geonic and Spanish tradition? They made abundant use of contemporary responsa, using each other's responsa freely, discussing them in detail, and striving to own copies of the more important ones as they happened to learn about them; yet not even one of them—during a period of nearly three centuries—ever set his mind to form his own, or his teacher's, full and authoritative collection until the days of Maharam of Rothenburg, at the very

end of the Tosafist period. This is a bothersome question, and it, too, calls for a historical answer. I like to reflect on this problem in terms of the total and inbred Franco-German opposition to centralized halakhic authority. The autonomous status of the old Jewish centers in eleventh-century France and Germany and their complete halakhic independence is very well known and described by many scholars, most recently in the articles and book on France by my good friend A. Grossman.²⁰ I have also treated the subject in a long essay,²¹ calling attention to the fact that the three great codifiers of Jewish law, i.e., Rif, Rambam, and Rabbi Joseph Karo, were all of Spanish breed and education; and the fourth, Rabbi Ya'akov Ba'al ha-Turim, although a native German and of antique German stock, lived most of his life in Spain and did all his literary work there, under the umbrella of the royal court and authority. The early eleventh-century German scholars and their followers—Rashi and the multitude of French and German sages of the twelfth and thirteenth centuries—never thought to produce a central, definitive law book that would put an end, once and for all, to the innumerable controversies over so many details of the law that were current in their countries. On the contrary, these differences of opinion and practice were of major importance to them, because many of them represented old communal, local, or familial customs and traditions, which were by definition much more important and sanctified than the plain, normative talmudic text. Contrary to the Geonic-Spanish view of controversy as representing, basically, a mistake—or at least a misunderstanding—that happened sometime in the past (or perhaps in the "present") and must therefore be corrected one way or another, the North European attitude was to view controversy in principle as representing various legitimate practices that should all be kept alive together, side by side, in the different places where they were practiced. Ashkenazic Minhagim books, from their early beginnings, always give many contradicting customs side by side, stating the geographical localities where they were practiced, but very seldom deciding between them. The principle of free, local-traditional halakhah was essential to their way of life and formed an impenetrable psychological and practical obstacle to centralized halakhah, Spanish style. And this, in very short terms, is also the deep historical reason why we never had an Ashkenazic Chief Rabbi—not even for restricted geographical areas or periods of time—until the early twentieth century. This is opposed to the Spanish and oriental tradition of Hakham Bashi, Rishon Le-Sion and other similar titles.

Even the modest efforts of some Franco-German rabbis to achieve a minimal measure of extra-local authority in their books, like *Sefer Yere'im*,

Semag and *Semag, Or Zarifa, Sefer ha-Termah*, and others, do not really decide the halakhah in the normal Spanish hard-cut style, but in a rather hesitant and somewhat shaky manner. They cite first numerous contradicting opinions on the matter at hand, and only after doing this will they duly proceed to the actual business of reasonably deciding the halakhah. One can hardly imagine Maimonides going about his business in this way, nor the later Rabbi Joseph Karo, although they do mention at times a differing opinion. The Rif does indeed quote redundant opinions in order to refute them, but he was basing his book on the *sviva* itself and could therefore not avoid polemicalizing and rationalizing; but even he tried, in the main, to avoid such procedure, and when he had to do so, he was always very firm and assertive—even aggressive—in his refutations, never hesitant or merely challenging.

Following this line of thought, one can see why the French and German rabbis did not assign standing importance to their responsa: they did not intend their responsa to carry authority further than the immediate case at hand. Needless to say, when they were consulted and their opinion explicitly asked for, they could naturally expect to be obeyed and followed, but they never thought that their opinions would be decisive to other learned scholars. These were just individual opinions handed out to colleagues who were interested in them and ready to follow their instructions. We must also remember the tiny differences in circumstance that always exist between so-called similar cases and that would usually carry major significance with the independent practicing halakhistis in France and Germany, because of their natural tendency to argue a point and reach their own individual decisions. Rabbi Ya'aqov Bat ha-Turim was the first German rabbi who was ready to manifest centralized halakhic authority, thus reflecting clearly the deep historical change that overcame the second generation of emigrant German scholars in Spain.

Rabbi Asher always remained a German scholar, very much like his great teacher, Maharram of Rothenburg. He always remembered Maharram's written and oral teachings, and forever preferred the traditions of his German homeland to local Spanish halakhic lore. Sometimes—as in his attempt to change the traditional date for the cessation of the rain liturgy—he would give in, unable to win his cause with the local Bet Din and wishing to avoid a lost quarrel and an unnecessary commotion; but many times he would really fight hard for his views, with varying degrees of success. But even where he failed in his efforts to impose German custom, he did not abandon it but privately kept it. On such occasions he would plainly express his disregard for the Spanish lore (see, for example, the *kelal* on the problem of whether the stork was an 'of

lahor).²² On the other hand, he was ready to accept certain halakhic innovations that he was not used to in Germany, and was ready—even eager—to utilize the surprising royal license to exact capital punishment, which was absolutely outside official German rabbinic practice and tradition. The Rosh was accorded full recognition as the top halakhic authority in Castile, although he was not living there spiritually and although he was constantly fighting to achieve a far-reaching social and religious change in the easygoing Hispano-Jewish way of life.

The same applies to his literary activity. His Tosafot, which were written in Spain, are very much the usual type of German Tosafot, and his *Pisqe ha-Rosh*, which were also composed in Spain, are not different, categorically, from the many other Franco-German *pesqim* books. They devote much of their space to the various differing opinions, consider them all, and gradually progress toward a final decision. The only change recognizable in these two works is the incorporation of classical Spanish commentaries and *posqim*, like Ibn Ghiyat, Ri Migash, Rabbi Meir Abulafia, Rabbi Yonah Gerondi, Ramban, and others.

This was never done in Germany or France before him, and not for a very long time after him. Spanish quotations in Franco-German Rabbinic literature are so rare as to be practically nonexistent. Rabbi Asher did quote in his books—and quite a lot—from these Spanish authorities, most probably in order to facilitate their becoming standard textbooks in his yeshivah,²³ and thereby to promote the study of the Franco-German Tosafot as the normal auxiliary to the Talmud. I fully agree with Professor J. Faur,²⁴ who justly emphasized these Spanish additions, in contrast to Urbach's contention that there was nothing at all new in *Tosafot ha-Rosh* compared with the classical Tosafot of Ri ha-Zagen and Rabbi Samson of Sens. His promotional intentions, as explained previously, can be inferred ipso facto from the fact that there was so little Spanish material included in his responsa, as I have pointed out previously.

When the Rosh came over to Spain he did not have with him a copy of Maharram's (or his own) responsa, except for a small, choice collection. This was the characteristic German attitude of advocating local halakhic authority and tradition and strongly opposing centralist tendencies. And this indeed was the reason why most of his German responsa were lost. But his pupils—and especially his son and heir, Ya'aqov—have completely changed this traditional attitude, not only by methodically collecting and keeping track and copies of all Rabbi Asher's responsa but also by converting them into a spring-board toward

a far more drastic goal: that of creating a central, authoritative and full-range code of Jewish law, which would determine the halakhah for the whole of Castile, something which was quite unthinkable, even impossible, in France and Germany, but very fitting in the new homeland with its centralized political system of government.

Some illuminating points of similarity between *Sefer ha-Turim* and the contemporaneous Spanish monumental code of laws, the *Siete Partidas*, were brought to light by Professor Urbach,²⁵ who called our attention to the important historical backdrop of contemporaneous Spanish jurisprudence for the better understanding of the *Tur* and its place in Jewish codification.²⁶ There is no need for me here to quote the interesting list of similarities, but I want to say this: It is not only the similar organization, system, and basic concepts that call for such a comparison. Far more important is the principle itself of dealing unified, central and codified authority to the various communities, which was very much un-German and had a lot to do with the radically different legal and inner-Jewish situation in Spain. In Spain, one finds far less knowledge of Torah and more limited occupation with it as compared to Germany; in addition, the marginal importance attached there to extra-talmudic customs, the far-reaching differences in the ritual and in the social environment between the two countries, and the general disbelief in the authenticity of local Spanish traditions—these and other weighty considerations urged Rabbi Ya'agov to create a new, German-oriented code for the Jewish communities; and the centralized governmental system, coupled with the strictly centralized character of the Jewish autonomy in Spain dependent on it, gave him the power to do so, but he certainly had to cross a heavy psychological barrier before he could actually proceed to offer centralized and authoritative law to the public. As Urbach showed in his article, Rabbi Ya'agov went about his work very gradually, basing himself fully on his father's accepted authority and writings. He devoted—as we now know—much time to a preparatory adaptation and suitable editing of these writings and he avoided making a clear-cut decision according to the Spanish tradition. He listed, instead, various differing opinions and arguments before finally deciding the issue. All this helped much to ease the way, but there is no doubt that a major barrier had been crossed, something that his father would not venture because he was close to German tradition. It is exactly the classic break between the first and second generations of immigrants that we can watch here, and both are embodied in the same book, the responsa of Rabbi Asher.

I would like to end by pointing out, for the sake of clarity, that Rabbi Ya'agov's work was by no means the only reasonable way open before a halakhist of his type and circle. His brother, Yehudah, for one example, was apparently opposed to it. It is surprising, at first sight, to notice how infrequently Rosh responsa—not to mention Rabbi Ya'agov's work—is cited by him. The point was indeed mentioned in passing by David Kassel, but he offers no explanation for it. The answer lies in #54 of the collection, in which Rabbi Yehudah defiantly rejects a decision taken by the Toledoan community—of which he himself was rabbi!—to accept Maimonides as a sole and absolute arbiter, except where the Rosh decides against him. Rabbi Yehudah viewed this decision as a personal insult to himself, even proposing to step down from his rabbinate if he were so requested. But what is most interesting in his letter to the community are the pertinent reasons which he gives for his objection. One, he says, should never blindly follow a book—any book—even though most of it is unequivocally known to be true and reliable. Every book has its faults and mistakes, which, although they may be minor in quantity, are still major from a qualitative point of view and might carry a blind follower into great religious harm. Each *pesaq* should, therefore, be considered by the judge on its own merits and decided upon by live argument. This assessment seems to include *Sefer ha-Turim*. Rabbi Yehudah was still treading the traditional German course, which was boldly abandoned by Rabbi Ya'agov in favor of the new world of which he, more than his other brothers, became an integral part.

NOTES

- 1 A. Ch. Freimann, "Rabbi Ascher b. Yehiel," *Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft* 12 (1918): 237-317.
- 2 *Id.*, "Die Ascheriden," *ibid* 12 (1920): 142-254.
- 3 *Id.*, *Ha-Rosh* (Jerusalem, 1986).
- 4 I. Baer, *Toledot ha-Yehudim bi-Sefarad ha-Nosri* (Tel-Aviv, 1959), pp. 174-176; 185-190.
- 5 E. E. Urbach, *Br'ale ha-Tasafot* (Jerusalem, 1980), pp. 586-599.
- 6 *Id.*, "She'elot u-Teshuvot ha-Rosh bi-De'fus u-bi-Katvei Yad," *Shenaton ha-Akshav ha-Svri* 2 (1975): 1-153.
- 7 M. Elon ed., *Magfech ha-She'elot ve-ha-Teshuvot shel Hakhmei Sefarad u-Sefon Africa* (Jerusalem, 1981), pp. 231-238, 242-243, 244-248, 276.
- 8 Cf. D. Zarfani, *Darkei ha-Hora'ah shel ha-Rosh* (Doctoral Dissertation, Tel-Aviv University, 1980), Index.
- 9 Many biographical details in Freimann's work can now be corrected, but that is outside of the scope of this article. In one instance—which is of some importance to the

following—Freimann believes that Rabbi Asher was born ca. 1250, because in his *Halakhot Qetnor, Tefillin*, #14, he says that he was taught the laws of laying tefillin from his brother, Judah, and therefore he must have been younger than thirteen in 1263, when his father died. But in his article, p. 7, Urfach copies a better version of a question put to the Rosh (*Kelal* 108:9) and his answer to: "My teacher R. Joseph. What teacher has asked about Reuven... and the case has been laid before my master and my teacher your father-in-law and that was his response..." The correspondence between "my teacher your father-in-law" and his addressee is conveniently printed in Maharam of Rothenburg's collected responsa (*Megisei Nirdamin*, #145), under the heading: "And Rabbi Hizqiyah sent this case to Rabbi Yehiel of Paris" (the former letter in this series is printed *ibid.* #1431). The Rosh is quoting this very responsum for the benefit of Rabbi Yehiel of Paris' son-in-law, Rabbi Joseph (b. Abraham), who is known to us from various sources: Cf. Y. Bialer, *Min ha-Gemazim*, vol. 1 (1967), pp. 43-44, and *Seder Mordekhai ha-Shalem*, on tractate *Besah* (Jerusalem, 1983), pp. 17-18. It is therefore clear that Rabbi Asher in his early youth learned in Paris under Rabbi Yehiel, probably around the year 1264, the year of Rabbi Yehiel's death. Therefore, he must have been born a few years before 1250. He might have already been in Paris with his brother, Judah, on his bar misvah—away from home and parents. Freimann himself confirms his stay in France while still very young by different reasoning. The exact date of Rabbi Yehiel's death, 1264, has been demonstrated by my pupil and friend, Mr. Simcha Immanuel, whose article on the subject will soon go to press.

This is an important point towards a clarification of the complex relationship that existed between the Rosh and the Rashba, and was far more intricate than the simplistic description current among the scholars (see *Kelal* 2:14-15, and the latter's reply to it, #461-466). These letters describe one aspect—authentic, true and intimately personal—of a multifaceted picture. Rashba certainly paved the way to a successful absorption of the Rosh in Toledo. The two Rabbis knew each other personally, and there existed a deep and mutual appreciation between them. Rashba inherited from Nahmanides a profound admiration for German talmudic scholarship and the pietist way of life, and Rabbi Asher was certainly the pupil par excellence of Rabbi Meir of Rothenburg, and the faithful carrier of his traditions. On the other hand, his strict adherence to these German traditions and his near-total disregard of the rich Sefardic heritage in his hundreds of responsa written in Spain—added to his occasional expressions of the type quoted above—brought about a similar reaction by the Rashba and his pupils and followers. One of the most powerful phenomena of fourteenth-century rabbinic literature in Spain is the tacit rejection of Rabbi Asher's work by the school of Rashba followers, among them the Rivva, Hayyim b. Samuel of Toledo, Crescas Vidal, Rabbenu Nissan and others, who simply ignore his work. The first to point out this plain fact—and with surprise—was Professor J. Spiegel in a footnote to his article, "Shaar Reshit Hokmah he-Arokh," in *Rabbi I. Nissim Memorial Volume*, vol. 3 (1985), pp. 211-212, but he did not notice the reciprocal effect and the literary parallelism, nor their historical significance. Embodied here is much more than local 'isolationism' and intellectual seclusion; there is here, rather, a sense of covert disappointment with Rabbi Asher's idiosyncratic style of absorption in his new homeland.

¹¹ E. Ellinson, in his article "Le-Heqer ha-Pesiqah shel ha-Rosh," *Sinai* 93 (1983), p. 235, considers the occasional omission of a relevant reference to Maimonides as an additional proof of "Rabbi Asher's German loyalty." This is clearly a mistake, as shown on different grounds by Dr. D. Zafrani in his article "Le-Darkei ha-Pesiqah shel ha-Rosh," *Sinai* 94 (1984), pp. 278-283. Ellinson's article calls for other corrections, too. On page 237, n. 11, he has it that Rabbi Asher rejected Rabbi Isaac of Corbeil's opinion (on the issue of *qinyot*) in his book *Semaq*, saying: "Cursed be they who are prone to decide the law according to what they find written in the codes of the great sages, without any comprehension of what is stated in the Midrash and Gemara..." But the Rosh used this harsh language against his correspondent, who misunderstood completely the meaning of the *Semaq*, and not against the *Semaq* himself! Ellinson erred, too, in saying that the Rosh, although holding fast to German tradition, sometimes did obey Sefardic halakic habits, out of respect to the halakic norm "we load on him the stringencies of his new homeland." Ellinson reached that conclusion after having found five well-known German customs that were 'missing' in Rabbi Asher's responsa. But the prohibition on *qinyot*, which Rabbi Asher omitted, was much debated in Germany and France a long time before his time, and many sages there were against the custom—among them Rabbi Yehiel of Paris, who was Rabbi Asher's teacher (see my article on *qinyot* in *Asufot* 3 [1989], pp. 347-355). Ellinson goes on to discuss the question of who was the first to prohibit the use of *qinyot*—was he Rabbi Isaac of Corbeil or was he Rabbenu Perez, his disciple? But the prohibition was already known and disputed in Franco-Germany a hundred years before both of them. The other customs 'missing' in the responsa are also all late and much debated. Zafrani's arguments are right throughout, except #A, where Ellinson is quite right in his answer. There is, of course, no doubt about Rabbi Asher's complete and absolute subjection to the German tradition, with no exceptions.

¹² I. Ta-Shema, "Qeliatam shel shifrei Rabbenu Hananel, Rabbi Isaac Alfasi ve-Halakhot Gedolot be-Sarfat u-be-Ashkenaz ba-Me'ot XI-XII," *Kinyot Sefer* 55 (1980): 191-200.

¹³ Idem, "Shiqqulim Filosofim be-Hakhrat ha-Halakhat," *Sefunot* 16, pp. 99-110.

¹⁴ H. Solovetichik, *Kalkalah, Halakhah ve-Dinui 'Asmi* (Jerusalem, 1985), pp. 83-84.

¹⁵ E. Kupfer ed., *Teshuvot u-Pesaqim* (Jerusalem, 1973).

¹⁶ N. Hathaway, "Compilation: From Plagiarism to Compiling," *Viator* 20 (1989).

¹⁷ I. Ta-Shema, "Halakhah, Minhag u-Masoret be-Yahadut Ashkenaz ba-Me'ot XI-XII," in *Kinhag Ashkenaz ha-Qadmon* (Jerusalem, 1992), Introduction, pp. 10-13.

¹⁸ S. Immanuel, *Qovvei Teshuvot Mahararam me-Rothenburg* (M.A. Thesis, Jerusalem, Hebrew University, 1987).

¹⁹ I. Ta-Shema, "Rashi-Rif ve-Rashi-Rosh," paper delivered at the Bar-Ilan University *Rashi Conference*.

²⁰ A. Grossman, "Yahasam shel Hakhmei Ashkenaz ha-Rishonim 'el Shilton ha-Qahal," *Shenaton ha-Mishpat ha-Ivri* 2 (1975): 176-198.

²¹ I. Ta-Shema (see above, n. 17), p. 26.

²² There are many examples of that sort in the responsa, but they have not yet been gathered. They cover versatile aspects of life, including finance and business matters. Sometimes Rabbi Asher would not decide upon a case, because the situation seemed to

him bizarre: "Since I first came to this country, I was opposed to old bills and promissory notes, which are in circulation here. I suspect fraud in such cases. Why should a man withhold archaic bills, drawn at a much earlier date? When such cases come before me, I inquire deeply into the matter, and if the explanations satisfy me, I shall go on and decide the law, otherwise, I shall tell the man. I do not annul your bill, but I shall not proceed with the case. Go to another judge. If I am convinced that there is actually some sort of fraud involved, I decree that no other judge may deal with the matter, and this I write, sign, and give to the claimant" (*kehal* 68:20, 77:4). Such bills were sometimes very old indeed: "They are prone in this country to draw bills aged sixty to seventy years" (*kehal* 77, end). Rabbi Asher never met with such habits in Germany. He tried very hard—without much success—to stop the habit, because he could not handle it properly for lack of experience and halakhic tradition, and also because of the relevant limiting laws of *shemithah* (*kehal* 77.1). The phenomenon, though, is quite well known and was analyzed lately by Professor J. Shatzmiller in his book *Shylock Reconsidered* (Berkeley, 1990).

²³ Quite a few literary sources testify to the same, among them the letter of Rabbi Ya'aqov—Rabbi Asher's son—to one of the German rabbis who planned to emigrate to Spain: "Bring over all your books...except your Tosafot, which will not be needed here, as no one here studies anything else but my father's Tosafot." Cf. E. E. Urbach, *Be'ade ha-Tosafot* (Jerusalem, 1980), p. 587. J. Faur, "Tosafot ha-Rosh le-Pereq ha-Madiv," *Sinai* 55 (1965).

²⁴ J. Faur, "Tosafot ha-Rosh le-Pereq ha-Madiv," *Sinai* 55 (1965).

²⁵ E. E. Urbach, "Darkhei Pesiqah. Sefer ha-Turim," *PAAR* 46-7 (1980): 1-14.

²⁶ Urbach does not actually posit a direct influence of the Spanish *Partidas* on the *Tur*, but rather wishes to point out that similar historical conditions bring about similar sociological, juridical, and literary phenomena.

Liberal Democratic Themes in Nissim of Girona

Warren Zev Harvey

Rabbi Nissim ben Reuben of Girona (c. 1310-1376), known by acronym as Ran (*Rabbenu Nissim*), a renowned authority on Talmudic law, was also arguably the most important Jewish political philosopher between Maimonides (1138-1204) and Isaac Abrabanel (1437-1508).¹ No, he was not a liberal democrat, and I do not wish to claim he was. However, there are some liberal democratic themes in his political philosophy. These themes seem to me to be significant and worth examining. It is possible that this fourteenth-century thinker has a contribution to make to the contemporary conversation about liberal democracy. In this essay, I discuss three liberal democratic themes in Ran's writings: (1) pluralism and tolerance ("Parable of the Galbanum"); (2) the independence of the judicial branch of government and its separation from executive branch ("Righteous Judgment"); and (3) the conception of punishment as rehabilitation ("Punishment and Education"). In discussing these themes, I will be interested not only in understanding Ran in his historical context, but also in trying to clarify the theoretical implications of his thought even where he himself may not have been aware of them. Our discussions will be based on Ran's Hebrew collection of twelve philosophic homilies, known as *Derashot ha-Ran* ("Homilies of Rabbenu Nissim").

1. Parable of the Galbanum

In his Homily on Creation (Homily 1), Ran discusses on the importance of community. Regarding the community, he argues, the whole is greater than the sum of its parts. Each individual in the community may be a sinner, but that does not make the community sinful. Moses was punished by God for calling the children of Israel "rebellious" (Numbers 20:10). He was right in his assessment that each of the Israelites was rebellious, but erred in attributing rebelliousness to the community.² In order to explain in what sense

ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה-14-

אספקטים היסטוריים, ספרותיים והלכתיים

חבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה

מאת

יהודא דוב גלינסקי

המחלקה לתלמוד

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן

כח אלול תשנ"ט

רמת-גן

עבודה זו נעשתה בהדרכתו של

פרופ' ש"ז הבלין

מהמחלקה לתלמוד

אוניברסיטת בר-אילן

חלק א

חלק א:

הרקע ההיסטורי לכתיבת ארבעת הטורים

פרק ראשון:

על חלוקת ארבעת הטורים לשתי חטיבות

א"ח וי"ד לרבנים - אבה"ע וחז"מ לדיינים

נפתח את המחקר בתיאור הספרים השונים המרכיבים את **ארבעה הטורים**. הכרת ספרים אלה היא תנאי להבנת מניעיו של ר"י בכתיבתו.

ארבעת הטורים מתחלקים לשתי קבוצות נפרדות.¹ **שני הטורים הראשונים, אורח חיים ויורה דעה**, נחוצים לחיי הדת של כל יהודי ומיועדים בעיקר לרבנים ולדרשנים. לעומת זאת שני הטורים האחרונים, **אבן העזר וחושן המשפט**,² נחוצים לבעיות המתעוררות בחברה, ומיועדים בעיקר לציבור

¹ על מגבלותיה של הבחנה זו ראה בסוף פרק זה. על השפעה אפשרית של חיבורים כמו Siete partidas, "שבעה חלקים", וחיבורים אחרים, על כתיבת ספרי הטורים, ראה א"ח אורבך, "מדרכי הקודיפיקציה - על ספר הטורים לר' יעקב ברבי אשר", **ספר היובל של PAAJR ירושלים**, תש"מ (חלק עברי), עמ' 1-14, וי"מ תא-שמע, "רבנו אשר ובנו ר' יעקב בעל הטורים; בין אשכנז לספרד", **פעמים 46-47** (תשנ"א), עמ' 88 והע' 26. לעומת זאת ראה להלן פרק ב, הע' 260. על פי גישתו של אורבך אפשר היה להוסיף עוד דמיון בין שני החיבורים. בדומה לחלוקה לשבעה בחיבור Siete partidas, מספר האותיות של שם המלך אלפונסו, המספר ארבע הוא מספר אותיות שמו של ר' יעקב. האם אפשרי שהמחבר האשכנזי בעל הגימטריות ובעל "חשבון התיבות" של המסורת האשכנזית (ראה על כך להלן בהרחבה בחלק ב, פרק ד), הושפע גם בעניין זה מן המלך הנוצרי הספרדי? אכן, קשה להניח שר"י חילק את ספרו לארבע בגלל מספר אותיות שמו. אם בשמו של המחבר עסקינן, ראוי להעיר שבהקדמותיו הראשונות, **לאורח חיים ויורה דעה**, אין שמו של ר"י מוזכר במפורש, אלא רק נרמז בפסוקים החותמים את דבריו: "ויורנו מדרכיו ונלכה באורחותיו כדכתיב ילכו ונעלה אל הר ה' במפורש, אלא רק נרמז בפסוקים החותמים את דבריו: "ויורנו מדרכיו ונלכה באורחותיו כדכתיב ילכו ונעלה אל הר ה' אל בית אלהי יעקב" (ישעיהו ב, ג), ויורנו מדרכיו ונלכה באורחותיו כי מציון תצא ודבר ה' מירושלים" (שם), 'בית יעקב לכו ונלכה באור ה'" (שם, שם, ה). בהקדמתו **לאבן העזר** אין שמו מוזכר, ואף לא נרמז בפסוקים. אולם בהקדמה **לחושן משפט** הוא גילה לראשונה את שמו, "ויבראותי אני יעקב בן הר"ר אשר ז"ל". לתופעה זו אין בידינו לעת עתה הסבר ממצה. כמו כן ראוי לציין שרק בהקדמתו לספרו האחרון, **חושן משפט**, הודיע ר"י לקורא, שארבעת ספריו הם חלק מחיבור אחד גדול, "ובו נשלמו **ארבעה הטורים** אשר חצבתי בעזרת שוכן מרומים", והוא המשך לפרט את שמו ותוכנו של כל טור וטור. לפני כן לא הוזכר כלל השם "הטורים" ולא נרמז שהם חלק מחיבור גדול יותר. גם בחתימת הקדמתו **לחושן משפט** בחר ר"י פסוקים הרומזים לשמו, "ובמפתח שפתי יתן מישרים, **להקים עדות ביעקב** ולהשם תורה בישראל, כדכתיב **ויקם עדות ביעקב** ותורה שם בישראל" אשר צוה את אבותינו להודיעם לבניהם (תהילים עח, ה) וכתב **מגיד דבריו ליעקב** חוקיו ומשפטיו לישראל (שם קמז, יט)."

² סדר כתיבת ספריו, א"ח, יו"ד, אבה"ע וחז"מ, עולה מתוך הקדמתו **לחושן משפט**: "ובו נשלמו **ארבעה הטורים** אשר חצבתי בעזרת שוכן מרומים: "הטור האחד אורח חיים... וקראתי אורח חיים כי ממנו תוצאת חיים, והטור השני יורה דעה... וקראתי יורה דעה כי הוא יורה דעה ויבין שמועה, והטור השלישי אבן העזר... וקראתי אבן העזר כי הוא להועיל גם לעזר, והטור הרביעי חשן משפט שם חקקתי חוק ומשפט". גם מתוך הקדמותיו השונות עולה סדר כתיבתם. החיבור האחרון הוא **חושן משפט**, והדבר מפורש בדבריו, "ובו (בחושן משפט) **נשלמו** ארבעה הטורים אשר חצבתי". אבל סיוע לכך בא מן העובדה, שרק שם מוזכר השם הכולל של ארבעת הספרים, "הטורים", ורק שם הוא ציין את שמו, יעקב בן הר"ר אשר", וראה בהע' הקודמת. בהקדמות החיבורים הקודמים אין זכר לשם "טורים" וכל ספר נקרא בשמו, א"ח, יו"ד, וכו', ולא הוזכר שם המחבר בצורה מפורשת. כמו כן אין אזכור בהקדמות הספרים האחרים לחיבורים שנכתבו. אורח חיים הוא החיבור הראשון. ולמדים על כך מתיאור השתלשלות תכנית הספר, שהיה תחילה ספר מצומצם בענייני ברכות ותפילות והתרחב והיה לספר הכולל כל הלכות שבת ומועד, ועל זה בסמוך. תיאור כזה, שאינו מופיע בהקדמות האחרות, מתאים למחבר בתחילת דרכו.

מקצועי יותר, המתמחה בתחום של דיני משפחה ודיני ממונות, ציבור הדיינים. אין כוונתנו לשלול את האפשרות שהיו חכמים שתיפקדו בשני התחומים, בהוראה ובדין, ואשר התעניינו במכלול החומר ההלכתי שבארבעה טורים, עם זאת מן המקורות עולה שהיו אנשים שהתמחו רק בדין או רק בהוראה, ועל כך בפרקים הבאים.³ מסיבה זו, סביר להניח שכאשר ר"י כתב את ספריו, הוא יעד אותם לציבורים שונים אלה.

הבחנה כזו בין רבנים ודיינים הילכה במנהיגות הדתית של ספרד במאות ה-13-14 והיא עולה מנוסח תקנת טודילו שבמדינת נברה משנת 1305. שם תקנו שתי תקנות: א. "שלא ידונו בעיר הזאת שום דין בעולם בשום ענין בעולם אלא על דעת רבינו משה ז"ל", תקנה המופנית אל הדיינים; ב. "שלא יהא רשות לשום אדם בעולם מהדרים בעיר הזאת לדרוש ברבים בבתי כנסיות, ולא להורות שום הוראה ברבים בבתי כנסיות שיהא כנגד מה שהורה רבינו משה", תקנה המופנית אל רבני הקהילה המקומיים ואל הדרשנים. גם מנוסח הצעת תקנת הקהילה של טולדו שבקסטיליה עולה הבחנה כזו, "מפני שנתרבה המחלוקת בין מוסקי הדיינים ומורי הוראות זה אומר בכה וזה אומר בכה",⁵ כלומר יש שתי קבוצות, אחת העוסקת בדין ואחת העוסקת בהוראה. על הבחנה דומה מצאנו גם מדברי ר' מנחם ב"ר זרח, תלמיד ר' יהודה, בספרו צדה לדרך, כאשר הוא מביע את התנגדותו ואת התנגדות ר' ישראל ישראלי לגישת הרמב"ם, האוסר לקחת כסף על לימוד התורה, הוא כתב:⁶ "והרב רבי ישראל כתב בפירוש אבות כנגד דברי הרמב"ם דברים נכונים מורים התר למקבלי פרס להורות לשופטי העיירות דרך ילכו במשפטים ולהורות את בני ישראל באיסור והתיר". משפטים ואיסור והיתר הם אם כן שני תחומים נפרדים.⁷

נדמה שההבחנה בין הקהלים השונים, אליהם נועדו הספרים, עולה כמעט במפורש מהקדמותיו השונות של ר"י לספריו. לשני ספריו הראשונים ישנה הקדמה זהה, מלבד הצגת תוכנו של כל ספר.

ולסיכום, לא מצאנו סיבה לפקפק בסדר כתיבת הספרים כפי שהם מתוארים בהקדמות לחושן משפט. יתירה מזו, בדיקת ההפניות הפנימיות בתוך ארבעת הספרים (בהמשך הע' 13) מעלה גם כן סדר זה, שמלבד מקרה אחד, שאינו לגמרי ברור (ועל כך בהמשך, הע' 15-16), אין מוצאים הפניה קדימה, כלומר מספר שנכתב לספר שעוד לא נכתב, אבל מוצאים הפניות לאחור, כלומר מספר שהוא כותב לספר שנכתב כבר.

על השאלה אם ר"י תכנן מראש את כתיבת ארבעה הטורים ראה להלן עמ' 186, ובהערות 8-9.

³ מלבד המקורות שיובאו בסמוך, ראה להלן עמ' 59-63, עמ' 77, עמ' 87 ועמ' 111. על חילוק עקרוני זה בספרות ההלכתית בכלל ראה ג' כהן, "The Hebrew Crusade Chronicles and the Ashkenazic Tradition," G.D. Cohen, *Minha le-Nahum*, Sheffield, 1993, עמ' 44-45 ובמיוחד בהע' 1.

⁴ ראה F. Baer, *Die Juden im Christlichen Spanien: Urkunden und Regesten*, Berlin 1929-1936, vol. 1 pp. 949, 955.

⁵ שו"ת זיכרון יהודה, ברלין תר"ו, סימן נד.

⁶ מאמר ראשון, כלל רביעי, פרק אחד ועשרים, עמ' 182א.

⁷ השווה גם לדברי ר' מנחם על "כת הרבנים יודעי דת ודין ומורים המצות האיסור והמתיר", צדה לדרך, מאמר ד, כלל ו, פרק א, עמ' 261.

לעומת זאת הקדמותיו לשני ספריו האחרונים הן שונות. מעובדה ספרותית זו יש ללמוד, שהספרים אורח חיים ויורה דעה יש להם מגמה אחת. גם תוכן הקדמות אלה בדבר המניע לכתיבת הספר מחזקים השערה זו. באו"ח וביו"ד מוצג הרקע לכתיבת הספר במלים אלה:

ויען כי ארכו לנו הימים בגלותינו ותשש כחנו ושמם לבנו ורפו ידינו ...
וסתמו מעיני חכמתינו ונשתבשו הסברות וגדלו המחלוקת ורבו הדעות
ולא נשארה הלכה פסוקה שאין בה דעות שונות.

ובאורח חיים, לאחר פתיחה זהה המשך ר"י בדברים הנוגעים לעניינו של ספר זה:

ויען כי ארכו לנו הימים בגלותינו ותשש כחנו ושמם לבנו ורפו ידינו ...
סתמו מעיני חכמתינו ונשתבשו הסברות וגדלו המחלוקת ורבו הדעות
עד כי רבים מועלים בהטאתן מן העולם בלא ברכה.
ואמרו רבותינו ז"ל ילך אדם אצל חכם וילמדנו סדר ברכות כדי שלא
יבא לידי מעילה.
על כן העירוני רעיוני ומחשבותי ועם לבבי אשיחה אמרים ... ואחבר
ספר בענין התפלות והברכות ואסדרם כל דבר ודבר ברכתו הראויה לו
תחלה וסוף **ואבררם בענין שלא ישאר בהן ספק.**

ר"י תיאר פה מציאות שרבים אינם זהירים בהלכות ברכות.⁸ חוסר הבהירות ההלכתית היה לדעתו
אשם מרכזי לרשלנות. בהמשך הקדמתו, לאחר שהוא הביא את התחבטויותיו על עצם כתיבת
הספר, חזר ר"י והסביר למה כלל גם את החלקים הנוספים של הלכות שבת ומועד, שאינם מהלכות
ברכות, בתוך ספרו:⁹

וראיתי לחבר עוד הלכות שבת ומועדים מגילה וחנוכה ור"ח ותעניות כי
הם דברים ההויים ובאים לעתים ידועים.

⁸ לעניינינו כאן אין זה משנה אם תיאור זה משקף את המציאות ההיסטורית. בהמשך, בפרק ג נרחיב את הדיבור בעניין.
⁹ להסבר אפשרי להתפתחות זו ראה בסמוך וכן ראה להלן עמ' 148-150.

ר"י הראה בדברים אלה, שמלבד התכנית המצומצמת הנובעת מחשש "מעילה", היו לו תוכניות גדולות יותר, וככל הנראה רק במחשבה שנייה, התליט לכתוב הלכה ברורה על "דברים ההויים ובאים לעתים ידועים". בתחילה הוא חשב כנראה לכתוב רק חיבור על ענייני ברכות ותפילות השנה, ורק עם הזמן גמלה בלבו ההחלטה להרחיב את נושאי התעסקותו.¹⁰ בהמשך או"ח הוא כתב על ענייני שבת ומועד, אבל המלאכה לא באה אל קיצה רק עם השלמת ספר יו"ד שהוא, כאמור, המשכו הטבעי של או"ח.¹¹ על כן אין זה מפתיע שאף ספר זה נפתח בדיוק באותו תיאור על מצבה העגום של ההלכה בדורו ומסתיים במלים, "ולא נשארה הלכה פסוקה שאין בה דעות שונות", אבל במקום בעיית "מעילה בברכות" המוזכר בהקדמת או"ח, הוא כתב:

עד כי רבים ישוטטו לבקש את דבר ה' ולא ימצאו. על כן העירוני
 תעיוני ומחשבותי ועם לבבי אשיחה אמרים ...
ואחבר ספר בענין איסור והיתר ושאר כל דברים הצריכין בזמן הזה.

בספר זה השלים ר"י את הנושאים שבהם הוא החל בספרו הראשון, ב"דברים הצריכין בזמן הזה". בשני הספרים ניסח ר"י את נורמות ההלכה הנהוגות בחיי היום יום, והוא ככל הנראה יועד בעיקר לציבור הרבנים, והמוכיחים. למרות זאת יש להבהיר, וכפי שיודגש בהמשך,¹² שאין להשוות את תוכן רוב ענייני **אורח חיים** לחומר המקצועי יותר של **יורה דעה**. **אורח חיים** נועד לשיפור חיי הדת היום-יומיים, להעלאת רמת עבודת ה' של כל יהודי. הוא כתוב לרוב כטקסט שמחד יכול לשמש ללימוד עצמאי לאחד שיש לו את ההכשרה הדרושה ומאידך כטקסט מתאים ללמידה ציבורית שבוצעה על ידי הרבנים והדרשנים בבית הכנסת. לעומת זאת **יורה דעה** נועד למורי ההוראה, הבאים להדריך את הציבור ולפסוק עבורו.

תחושת המצוקה ההלכתית שליוותה את הקדמותיו לאו"ח ויו"ד אינה קיימת בהקדמה לחלק **אבה"ע וחוי"מ**. ביטויים כמו: "לא נשארה הלכה פסוקה שאין בה דעות שונות עד כי רבים מועלים בהנאתן מן העולם בלא ברכה", "רבים ישוטטו לבקש את דבר ה' ולא ימצאו" אינם מופיעים כלל, ובמקומם באים בהקדמת **אבן העזר** דברי הגות על מרכזיותם ויפיים של חיי האישות על פי התורה, שעיקרם לקוח מדברי בעל הנפש לראב"ד. בסיום ההקדמה הוא הקדיש כמה מלים למניע לכתיבת הספר:

¹⁰ על נושא זה ראה שם.

¹¹ ראה דברי ג' כהן (לעיל הע' 3), שם.

¹² ראה להלן בסוף פרק זה, וביתר הרחבה בפרק ג.

ועל כן ראוי לאדם לאהוב את אשתו כגופו ולכבדה יותר מגופו ולרחם עליה ולשמרה. כאשר ישמור אחד מאבריו. וכן היא חייבת לעובדו ולאוהבו כנפשה כי ממנו לוקחה. ועל כן צוה הכתוב על האדם "ישארה כסותה ועונתה לא יגרע" ועוד מצות רבות נצטוו בענין חבור האדם עם אשתו כל ימי היותם יחד עד הפרדס. ועוד תקנות רבות נתקנו בהן אחרי כן.

ואמרת לי לחבר בהן ספר. וראיתי בספרים ובינותי בדברי המחברים ולקטתי בעמרים מאחורי הקוצרים וחברתי את הספר הזה וקראתיו אבן העזר.

השוואת המניעים בין ספרי או"ח ויו"ד לאבה"ע, מלמדת שהמניע העיקרי בחיבור אבה"ע אינו דאגה לתקנתה הדתית של החברה אלא הצורך לסדר את החומר בצורה נאותה ונוחה לשימוש העוסקים בדבר.

בדומה להקדמה לאבה"ע אנו מוצאים בהקדמה לחושן משפט:

יש אשר ידרוש דבר המשפט ולא ישכון עליו ענן אורו כי קט מהשיגו שכלו. ויש אשר ישכון עליו ענן אורו אבל הוא ברצונו יחשך מאורו כי יראת מדת הדין מתוחה כנגדו, יאמר משפט אבחרה לי בדבר אחד מהמחברים ובהם אדברה וירוח לי ומקלי יגיד לי.

על כן עוררתי ועלתה במחשבותי לחבר ספר במשפטי הדינין על דרך פסקי א"א הרא"ש ז"ל אשר הם בנויים על יסוד הרב הגדול הרא"י אלפסי זצ"ל אשר סילת ובירר התלמוד בנפה ברורה, והוציא לאור כל תעלומה. ובמעט מקומות אשר אין דעתו מושווה עם דעת שאר מחברים כמו הרמב"ם וזולתו אני כותב דעתם ודעת א"א הרא"ש ז"ל והסכמתו למען ירוץ הקורא בו ויעשה ככל אשר ימצא במקום ההוא ולא יסוד ממנו ימין ושמאל.

גם כאן הדגיש המחבר שספר חו"מ מיועד לציבור המתמחים והעוסקים בהלכות הדיינים. אך על יעדו של חושן משפט אנו למדים לא רק מהקדמת המחבר אלא גם מגוף הספר. כך בסימן א כותב ר"י:

נמצא שהדיין המשבר זרועות רמות הרשעים ולקח מידם טרף ומחזירו לבעליו מקיים העולם וגורם להשלים רצון הבורא יתברך שמו שבראו להיות קיים והוא כאלו נעשה שותף להקב"ה בבריאה.

אמור מעתה, ספרי חו"מ ואבה"ע נבדלים באופיים מאו"ח ויו"ד, שני הספרים אינם מיועדים לרבנים ולקהל הרחב אלא לדיינים.

ואכן הקשר ההדוק בין שני ספרים אלה, ניכר מתוך ההפניות הפנימיות שביניהם. יש בספרי הטורים הפניות בודדות מחיבור מאוחר לחיבור מוקדם,¹³ אבל מחושן משפט לאבן העזר יש מספר רב של הפניות.¹⁴ כמו כן לא מצאנו בשאר הספרים הפניה מחיבור שנכתב לחיבור מתוכן, שעוד לא נכתב, מלבד פעם אחת. מקרה יחיד זה בא בספר **אבן העזר**, בסוף סימן פז, "ודבר זה מבואר עוד בספר חושן משפט בדיני חזקות", או בנוסח כתב יד קמברידג Add 386, "ודבר זה מבואר מאד בספר חושן משפט בדיני חזקות, שם ביארתי". מלים אלה או דומותיהן מופיעות בחמשה כתבי יד מתוך ששה שבדקנו.¹⁵ למרות שהפניה פנימית זו היא ככל הנראה הוספה מאוחרת של המחבר, שנכתבה רק לאחר שכבר כתב את **חושן משפט**,¹⁶ נדמה שעדיין היא מלמדת על ייחודם של שני ספרים אלו.

לאור החלוקה המוצעת בין ספרות לרבני הקהילה לספרות לדיינים יש אפשרות להבין את החלטתו התמוהה של ר"י להכליל את הלכות ריבית ביורה דעה, למרות שמקומם הטבעי של הלכות אלה הוא לכאורה **חושן משפט**. בתלמוד מופיעים דינים אלו במסכת בבא מציעא שבסדר נזיקין, הרמב"ם

¹³ יורה דעה: סי' שמו, "כתבתי בהלכות שבת בספר אורח חיים"; סי' שסו, "כתבתי בספר אורח חיים בהלכות חול המועד".

אבן העזר: סי' כג, "ואני כתבתי באו"ח"; סי' סג, "ובספר יורה דעה כתבתי"; סי' סד בנוסח דומה. חושן משפט: סי' עד, "כתבתי בהלכות ריבית בספר יורה דעה"; סי' רז בנוסח דומה; סי' רמט, "ביארתי בספר יורה דעה". על אבן העזר ראה בהע' הבא.

נדמה שנתונים אלו מחזקים את ההנחה המקובלת, שר"י כתב את ספריו לפי הסדר שהזכיר בהקדמתו לחו"מ: או"ח, יו"ד, אבה"ע וחונ"מ, וראה לעיל הע' 2.

¹⁴ יש כ-12 הפניות: סי' קד, "ובספר אבן העזר פירשתי"; סי' קי, "כאשר פירשתי בספר אבן העזר", וכן בסימנים קכט, רז, רלה, רלה, רמו רמח, רמט, רג, רפ, תכד.

¹⁵ 1. כת"י בית המדרש אוסף אדלר 2239, במכון לתצלומי כ"י 43226; 2. כת"י וירונה הספרייה העירונית 6, במכון לתצלומי כ"י 770; 3. כת"י קמברידג Add 386, במכון לתצלומי כ"י 16304; 4. כת"י בודפשט-קויפמן A86, במכון לתצלומי כ"י 2968; 5. כת"י וטיקן 154/1, במכון לתצלומי כ"י 230.

אולם יש לציין, שבכת"י אחד, פרמא-פליטינה 3516, בקטלוג דה רוסי 66, במכון לתצלומי כ"י 14024, שהוא כתוב בכתובה אשכנזית משנת 1440, חסרות מלים אלה. ועל כן סביר להניח, שר"י הוסיף הפניה זו בתקופה מאוחרת יותר, אחר שכבר כתב את חושן משפט.

¹⁶ ראה בסוף ההע' הקודמת וכן ומלשונו של ר"י בהפניה, כפי שהיא מופיעה בכ"י, "ודבר זה מבואר מאד בספר חושן משפט בדיני חזקות, שם ביארתי", משתמע שחושן משפט כבר נכתב. תודה לאביעד הכהן שהעיר את תשומת לבי לכך. על כך שר"י חזר ועדכן את ספריו לאחר שפרסם אותם ראה להלן בחלק ג נספח 1, העוסק בנוסח הספר.

הכללים בהלכות מלוה ולוה שבספר משפטים, ר' שמואל הסודי הכללים בחיבורו על דיני ממונות, **ספר התרומות** (שער מו) וכן עמיתו ר' ירוחם בן משולם הכניס הלכות אלה בחיבורו **מישרים** (נתיב ח), המקביל ל**חושן משפט**. מה הניע אם כן את ר"י להכניס **בירה דעה**? לאור דברינו עד כה ניתן להציע, שמכיוון שהמסחר בריבית היה שכיח כל כך בין הציבור הרחב, הועלו אצל רבני הקהילה בעיות הלכתיות הנוגעות לעניינים אלו. מכורח מציאות זו כנראה הרגיש ר"י שחובה על רבני הקהילה להתמחות גם בדיני ריבית.

ההבחנה שבין הספרות שכתב ר"י לצורך העם ורבניו לבין זו שכתב עבור הדיינים תוכל להאיר גם עניין נוסף בצוואת/תוכחתו של ר"י לבניו.¹⁷ צוואתו הרוחנית נחלקת לשלשה עניינים: א. דברי תוכחה לגבי מצוות מסוימות; ב. מרכזיות לימוד תורה והדרך שבה צריכים ללמודה;¹⁸ ג. השקפתו הדתית.¹⁹ המעיין במצוות שר"י בחר להדגיש יגלה, שכמעט כולן הן מן הספרים הראשונים שלו. לאחר פתיחה על חשיבות כיבוד אב ואם, הוא כתב (עמ' 18):

הזהר במאכלך שלא תבוא לידי ספק חלב. ולא לידי ספק נבילה
וטריפה. שלא תאכל בשר מידי כל אדם אלא מידי מומחה לרבים.

ואחר כך הוא המשיך ופירט מספר הלכות ספציפיות מספר **יורה דעה**. ואחר עוד הוראות כלליות, כמו "ולא תשב במושב לצים ולא תהיה מיושבי קרנות", הוא הדגיש את חשיבות לימוד התורה, "יהוי קובע עתים לתורה ועשה תורתך קבע וכל מלאכתך עראי", ועבר להלכות **אוי"ח** (שם):

והוי זהיר בק"ש ותפילה שחרית ומנחה וערבית בזמנה. וכשאתה
מתפלל אל תעש תפלתך קבע אלא רחמים ותחנונים לפני המקום.

הוא האריך עוד ופירט הלכות מספר **מאורח חיים**. ואולם, מלבד שורה קצרה בצוואה, "ויאל תחמוד כל אשר לרעך ולא תונה אותו ולא תגנוב לו, אפילו גניבת דעת" (עמ' 19), לא הזכיר ר"י אפילו הלכה אחת מן הטורים **אבן העזר וחושן משפט**. לפי האמור לעיל ניתן להציע: הצוואה הוקדשה לתוכחה בענייני המצוות המעשיות של ספרי **אוי"ח ווי"ד**, המוטלות על כל יהודי. ההלכות המופיעות ב**אבה"ע**

¹⁷ כל ההפניות שבפנים הן על פי צוואת ה"ר יהודה בן הרא"ש ואחיו ה"ר יעקב בעל הסורים, מהד' ש"ז שכתר,

פרעסבורג תרמ"ה, עמ' 18-19.

¹⁸ נרחיב בנושא זה בפרק ד.

¹⁹ ראה להלן בחלק ב, בנספח לפרק א.

וחי'מ לא נועדו לצבור הרחב ואף לא לרבני הקהילה האחראיים על חיטובו של הצבור, אלא לדיני הקהילות, ולכך לא באו לדי ביטוי בצוואה. אין זה מפתיע, כי כך התקבלו ספריו על ידי קוראיו ועל ידי מי שהעריכו את פעלו לאחר מותו. כאשר מעיינים בקטלוג של המכון לתצלומי כתבי יד שעל יד הספרייה הלאומית מגלים, שתפוצת ספריו הראשונים, השייכים לכל חלקי הציבור, ובמיוחד **אורח חיים**, גדולה מספריו המקצועיים יותר.²⁰ ואשר להרגלי ההעתקה של הסופרים. יש מן הסופרים שהעתיקו טור אחד ויש שהעתיקו זוגות. העתקת טור בודד נפוצה ביותר.²¹ והמעתיקים זוג טורים העתיקו את שני הספרים הראשונים או את שני האחרונים.²² כמעט שאין מוצאים זוג של אחד מן הספרים הראשונים ואחד מן הספרים האחרונים.²³ ובסוף, גם דברי ההערכה החקוקים על מצבתו, המתארים את ארבעת ספריו, מביעים אל נכון את ההבחנה המוצעת:²⁴

ומלאכת ארבעה טורים :

אבן העזר וחשן משפט לנחשלים

יורה דעה וארחות חיים לנכשלים.

לציבור הדיינים, הנחשלים, כתב ר"י את **אבן העזר וחשן משפט**,²⁵ ולציבור הרחב, הנכשלים, ובמיוחד רבני הקהילה האחראים על מצבם הדתי, כתב הוא את **יורה דעה וארחות חיים**.²⁶

²⁰ לפי הקטלוג של המכון לתצלומי כ"י, יש לאור"ח יותר מחמישים כ"י, ליו"ד כשלושים, לאבן העזר כשבעה עשר ולחו"מ כעשרים.

²¹ יש רק חמישה כתבי יד המכילים את כל ארבעת הטורים.

²² תחת "חלקים שונים" בקטלוג החלוקה היא כדלהלן: עשר פעמים אבן העזר בא עם חושן משפט, ושבע פעמים אורח חיים עם יורה דעה.

²³ יש פעמיים אבן העזר עם יורה דעה ופעם אחת אבן העזר עם אורח חיים.

²⁴ **אבני זכרון**, פראג תר"א, עמ' 11-12.

²⁵ על דעתו של ר"י על מערכת המשפט בספרד ראה בפרק הבא.

²⁶ לאור דברים אלה יש להבין את אי-הסדר ואת אי ההיגיון של ההלכות הרבות בחלקו האחרון של יורה דעה. מתחילת הספר ועד סוף הלכות נדרים ושבועות, מסימן א ועד סימן רמד, שמר ר"י על סדר מופתי ועל עקבות ב"איסור והיתר". מובנת גם קבוצת ההלכות החותמות את הספר, הלכות ביקור חולים ודיני אבלות, סימנים שלה-תג, שהן סיוס נאה מבחינה מבנית לקבוצת הספרים או"ח-יו"ד. אבל קשה להבין מה עושות קבוצות ההלכות הנמצאות בין שני נושאים אלה, **מסימן רמה עד סימן שלד**, בספר **יורה דעה**: כוונתנו לנושאים הבאים: תלמוד תורה (רמה-רמו), הל' צדקה (רמו-רנט), הל' מילה (רס-רסז), הל' עבדים (רסז), הל' גרים (רסח-רסט), הל' ספר תורה (רע-רפד), הל' מזוזה (רפו-רצא), הל' שילוח הקן (רצב), הל' חדש (רצג), הל' ערלה (רצד), הל' כלאים (רצה-שד), הל' בכורות (שה-שכ), הל' פטר חמור (שכא), הל' חלה (שכב-של), הל' תרומות ומעשרות (שלא), הל' מתנות עניים (שלב), הל' ראשית הגז (שלג), הל' נדוי וחרם (שלד). למרות שקשה להסביר את חוסר ההיגיון הפנימי בארגונו של חומר זה ואת מקומם בספר העוסק באיסור והיתר, נדמה שגרמה לזה החובה שר"י הרגיש להכניס את כל ההלכות השייכות לרב המקומי בספר זה לפני שהוא החל בפיתוח הספרים השייכים לדיינים. על מקומן של הלכות ריבית בספר ראה דברינו לעיל וכן להלן פרק ב, סוף הע' 260.

ההבחנה בין אבן העזר לחושן משפט וההבחנה בין אורח חיים ליורה דעה

טענתנו העיקרית בפרק זה היתה שספר הטורים מורכב משתי חטיבות, השונות מבחינת קהל היעד. אולם, אין בכוונתנו לשלול קיומה של חלוקה משנית נוספת, בתוך כל אחת מחטיבות כשלעצמה. נפתח בחטיבה השניה, היינו בחיבורים שנכתבו, לפי דברינו, עבור קהילת הדיינים. חושן משפט, הוא אכן קודקס משפטי המיועד באופן מובהק עבור צבור הדיינים אבל האם כך הוא חלק אבן העזר? עיון ב**אבן העזר** מצריך דיון עדין יותר. מצד אחד, רוב הספר מוקדש לעניינים שרבני קהילה לא התמודדו איתם באופן שיגרותי, כמו רובן של הלכות פריה ורביה וקידושין, מלבד אלה שנפרט בהמשך (סי' א-סא); דיני ממונות הקשורים להלכות כתובות (סי' פא-קיח); הלכות גיטין ומיאון (סי' קיט-קנה); הלכות יבום וחליצה; הלכות אונס ומפתה והלכות סוטה (סי' קנז-קעח). נושאים אלה שייכים בעיקרם לתחום התמחותו של הדיין ולא של הרב או הדרשן. מצד שני ישנם חלקים בספר המתאימים יותר לרבני קהילה מאשר לדיינים, כמו ענייני מוסר והרחקה מאיסורי ביאה (סי' כא-כה); הלכות סידור הקידושין (סי' כו-לו); ענייני חופה ונישואין (סי' סא-סה); חיובי הבעל לאשתו (סי' סז-ט).

לאור מציאות זאת אין מנוס מהמסקנה שר"י ייעד את אבן העזר למנהיגות הדתית בכלל, לדיינים ולרבנים גם יחד. כאמור, החלק הארי של הספר מופנה לעבר ציבור הדיינים אבל חלק קטן מכון לציבור הרבנים.

גם בחטיבה הראשונה, שנכתבה עבור קהילת הרבנים המקומיים, יש לבדוק שוב את הנושא. ספרו השני, יורה דעה, הוא אכן מדריך הלכתי בענייני איסור והיתר עבור צבור הרבנים, אבל האם כך הוא גם אורח חיים? עיון בספר וברקע לכתבתו הביא אותנו למסקנה שהספר יועד גם לשמש ככלי לחינוכו של הצבור הרחב.²⁷ התכנית היתה כנראה שהספר ישמש, בין השאר, כטקסט שממנו הרב המקומי, או הדרשן, ילמדו את הקהילה היהודית את חובות הדת המוטלות עליו, מעין סדר רב עמרם מורחב.²⁸ כפי שנראה בהמשך, תחום פעילות זה של הרב הוזנח בתקופות קודמות.²⁹ אם נכונה השערה זו יש מקום להבחין בספרים שיועדו לרבנים, בין החיבור הבא לשמש את הרב כמדריך שימושי בענייני איסור והיתר לבין החיבור הבא לעזור לו גם בתפקידו כמחנכו של הציבור הרחב. ייתכן שהבחנה זו בתפקידו של רב הקהילה עומד מאחורי לשונו של תקנת טודילו שהבאנו בתחילת הפרק, "שלא יהא רשות לשום אדם בעולם מהדרים בעיר הזאת לדרוש ברבים בבתי כנסיות, ולא

²⁷ ראה להלן פרק ג.

²⁸ ראה להלן עמ' 97 ובהע' 165 שם.

²⁹ ראה להלן שם, בתחילת הפרק.

להורות שום הוראה ברבים בבתי כנסיות שיהא כנגד מה שהורה רבינו משה", הרב כמחנך דרש בבתי הכנסת והרב כמורה הוראה פסק הלכה לכל שואל.

כדי להבהיר את הנושא נערוך השוואה בין דרכו של ר"י לבין דרכם של שני מתחריו העיקריים, ר' אהרן הכהן ור' ירוחם בן משולם. ר' אהרן הכהן חילק את ספריו לשניים, **ארחות חיים חלק א** ו**ארחות חיים חלק ב**. חלק א מוקדש לענייני הדת השייכים לכל אדם, והוא מקביל ל**ארחות חיים** של ר"י. חלק ב מוקדש לנושאים השייכים למנהיגות הדתית, כלומר לרבנים ולדיינים, והוא המקביל ליתר חלקי הטורים, **יורה דעה**, **אבן העזר** ו**חושן משפט**. כלומר אצל ר' אהרן ההבחנה ברורה, החיבור שנועד לחינוך הציבור הוא בחלק א והחיבור שנועד לשמש כספרות מקצועית למנהיגות הדתית כולו בחלק ב. יש להדגיש שלפי חלוקתו אין הבחנה ברורה בספריו בין התחומים השייכים לדיינים ואלו השייכים לרבנים. ספרי ר' ירוחם בן משולם, **מישרים ותולדות אדם וחווה** מציגים בפנינו אפשרות אחרת לחלוקת הנושאים. ספרו הראשון **מישרים**, בדומה ל**חושן משפט**, יועד רק לדיינים, לעומת זאת ספרו השני **תולדות אדם וחווה**, המקביל בנושאו לשאר חלקי הטורים, יועד לרבנים. אין אצלו ספר מיוחד המוקדש לחינוך הציבור בחובות הדת.

בספרו של ר"י באים לידי ביטוי שתי ההבחנות. בדומה לר' אהרן הוא כתב ספר נפרד על חובות הדת של כל אדם ובדומה לר' ירוחם יש אצלו הבחנה ברורה בין ספרות לדיינים וספרות לרבנים. ר"י לפיכך חילק את חיבורו לארבעה ספרים שונים, הראשון, **ארחות חיים**, נועד לרב המקומי בתוקף תפקידו כאחראי על חינוך העם וכן ליהודים מן השורה שיכלו ללמוד בכוחות עצמם; השני, **יורה דעה**, נועד לרב המקומי כספרות מקצועית בענייני איסור והיתר; השלישי, **אבן העזר**, נועד לדיינים וגם לרבנים כספרות מקצועית בענייני אישות והאחרון, **חושן משפט**, נועד לדיינים כספרות מקצועית בענייני ממונות.

ייתכן ששיקוליו של ר"י בחלוקה זו לארבעה נבעו גם מן הצורך להקל על הקורא בלימודו ובמציאת פסק המעניין אותו. חלוקה זו נתנה למחבר את האפשרות ליצור ספרים עצמאיים, המשקפים תחומי הלכה שונים: חובות הדת, איסור והיתר, אישות וממונות. המתעניין בלימוד תחום הלכתי אחד יכול מעתה לבחור ספר ולהתמקד בחומר שהוא מעוניין בלי לחפש הרבה בספרים מקיפים יותר.

לאחר שהבחנו בחיבוריו של ר"י בין אלו שנכתבו כספרות מקצועית לדיינים ולרבנים (י"ד, אבה"ע וח"י"מ) לבין אלו שנכתבו לרב המקומי, וליהודי הפשוט (אז"ח), נוכל לדון ברקע ההיסטורי והתרבותי לכתיבת החיבורים בספרד במאה ה-14. בפרק הבא נתמקד בחיבורו **חושן משפט** אבל נדמה שדברינו שם מתאימים גם ל**אבן העזר** ו**יורה דעה**. **ארחות חיים** נדון בנפרד.

פרק שני:

על בוא הרא"ש ומשפחתו לטולדו ועל הסתגלותם בה

הרקע לכתיבת חושן משפט

בשני הפרקים הבאים נתאר את דמותה של החברה היהודית בספרד בתחילת המאה ה-14. הדברים יתמקדו בשלשה מרכיבים: א. מוסד הדיינות; ב. מוסד הרבנות; ג. הציבור הרחב. העיסוק בנושאים אלה כאמור, יסייע בהבנת הרקע לכתיבת ארבעת הטורים על ידי ר' יעקב בן הרא"ש בתקופה זו.

1. בואו של הרא"ש לספרד

נפתח בנסיבות שהביאו את הרא"ש ובני ביתו להשתקע בשנת 1305 בעיר המלוכה של קסטיליה, טולדו, ולאחר מכן נתאר את יחסו של הרא"ש ומשפחתו לתופעות חברתיות ודתיות שם. לא נדון בגורמים החיצוניים שהכריחו את הרא"ש לברוח מאשכנז ארץ מולדתו, ולנסוע תחילה לכיוון דרום צרפת ואחר כך לספרד. על דברים אלו נסתפק בעדות בנו ר' יהודה:¹

וסבת ליציאת א"י ז"ל היתה מפני תפישת ה"ר מאיר מרוטנבורק, שתפשו האי המושל, והקהלות של אשכנז פדאוהו בממון רב, והמושל לא רצה ליקח ערב רק לא"י ז"ל, והוצרך ליכנס ערב בממון רב. וקודם שנחלק הממון על הקהילות נפטר ה"ר מאיר בתפישתו. והמושל העליל א"י ז"ל, באמרו כי מאחר שנפטר בתפישתו קודם שפטר מן המאסר, שבאחריותו נפטר, והקהלות והוא - שיהיו פורעין הממון. ונשמט מלפניו והלך לעיר אחרת, ומפני יראתו מן המלכות יצא מאשכנז.

עם פטירת מהר"ם בכלא המלכות חשש הרא"ש, שגורלו יהיה דומה לגורל רבו, ועל כן ברח. תחילה הוא עזב את תחום המלכות, ובסוף את האזור כולו.

¹ צוואת ר' יהודה נדפסה בשלמותה בצוואת ה"ר יהודה בן הרא"ש ואחיו ה"ר יעקב בעל הטורים, מהד' ש"ז שכתר, פרעסבורג תרמ"ה. הקטע המעניין אותנו הוא בעמ' 15. לקוטים מתוך הצוואה מופיעים בצוואת גאוני ישראל ב, ערך י אברהמס, פילדלפיה תרפ"ז, עמ' 189-190. ראה א"א אורבך, בעלי התוספות ב, ירושלים תש"מ, עמ' 544. וראה עוד א"ח פריימן, הרא"ש והאצאיו, ירושלים תשמ"ו, עמ' כה-כו.

נתמקד בהבנת מניעיהם של ראשי קהילת טולדו, המנהיג הזקן ר' אברהם אבן שושן, חברו ר' יעקב ב"ר יוסף ושאר "זקני טולדו"², אשר החליטו לפנות לתלמיד חכם אשכנזי,³ לשמש להם סמכות הלכתית עליונה.⁴ אנו מניחים, שלא קל היה לראשי הקהילה להחליט להביא לקסטיליה מנהיג רב כוח והשפעה, אשר עולמו התרבותי⁵ וההלכתי⁶ שונה לחלוטין ממסורת המקום.⁷ י" בער הציג קושי זה בצורה חריפה אבל מדויקת כאשר כתב:⁸

² ראה לדוגמה את שמות החותמים על ה"חרם" בעניין הפילוסופיה, **מנחת קנאות** פרק קכ, בתוך **תשובת הרשב"א ב**, מהד' ח"ז דימיטרובסקי, ירושלים תש"ן, עמ' תתנא.

³ על פניית ראשי הקהילה לרא"ש במשלחת רשמית למדים מדברי בנו בתחילת צוואתו (שם עמ' 8), **"ושלחו קהל טוליטלה בשבילו**, ולא הניחוהו [צ"ל הניחוהו], וכך תיקן ד' קויפמן, **זור זור חורשו ה**, ווילנא תרס"ד, עמ' 122 הע' 8] קהל טוליטלה לצאת מביניהם, **ושלחו אחריו שלוחיהם**". הבנה זו היא בניגוד לדעתו של פריימן, **הרא"ש והאצאיו**, עמ' קעד הע' 26.

⁴ גם חכמים אחרים הגיעו לטולדו מאשכנז באותה תקופה, אף לפני בוא הרא"ש, ולא זכו לקבל מינוי כמו זה שקיבל הרא"ש, ראה י"מ תא-שמע, "רבינו דן מגלות אשכנז אשר בספרד", **מחקרים בקבלה**, בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 385-394, ובמיוחד עמ' 385 והע' 1. על ר' דן ראה גם אצל ש"ז הבלין, "תשובות חדשות להרשב"א", **ספר הזכרון למון הגר"ב ז'ולטי זצ"ל**, ירושלים תשמ"ז, עמ' רכ-רכא, ובעיקר ההפניות הרבות בהע' 5.

דיון על הרקע למינויו של הרא"ש ראה אצל א' גרוסמן, "הקשרים בין יהדות ספרד ליהדות אשכנז בימי הביניים", **מורשת ספרד**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 182-183.

⁵ ראה את התיאור העולה מתוך י" בער, "טדרוס בן יהודה הלוי זומנו", **ציון 2** (תרצ"ז), עמ' 19-55, כמו כן ראה ג' כהן וד' ספטימוס המובאים בהע' 14. על השוני של עולמו התרבותי ניתן ללמוד גם מתוך ויכוחו עם תלמידו, ר' ישראל, על תקנת טולדו בענייני נישואין. הוויכוח נידון על ידי י"מ תא-שמע, "שיקולים פילוסופיים בהכרעת ההלכה", **ספנות ג** (תשמ"ה), עמ' 99-110, ולאחרונה בספרו **הלכה, מנהג ומציאות באשכנז 1100-1350**, ירושלים תשנ"ו, עמ' 81-93, וראה עוד א' שויקה, "הפולמוס על תקנת טוליטלה בירושת הבעל את אשתו", **תרביץ סח** (תשנ"ט), עמ' 87-127. דברי הרא"ש בפולמוס זה משקפים את השוני בין עמדת החכם הבא מאשכנז לעמדת תרבות ספרד הקלאסית, המקובלת בטולדו. נביא כאן שני קטעים מדבריו, המבליטים את הגישות השונות. הציטוטים משו"ת הרא"ש לאורך מחקר זה הם על פי מהד' י"ש יודלוב, מכון ירושלים, ירושלים תשנ"ד, אלא אם כן צוין אחרת.

א. טענת ר' ישראל, "שאין ראוי שיפסוק דין זה אלא מי שיש בו שני דברים ... בעל סברא נכונה והשנייה שיהיה בקי בלשון ערב אמיתית", הבין הרא"ש, שזו סברא המעוצבת על ידי החינוך התרבותי-פילוסופי, כפי שמקובל היה בספרד. ועל כך הוא הגיב בתקיפות, "על הצעת הסברא, תהלה לאל חנני א-להים ויש לי כל בסברא אמיתית של תורת משה רבנו ע"ה ככל חכמי ספרד הנמצאים בימים האלה, ואע"פ שלא ידעתי מהכמה החיצונית שלכם, בריך רחמנא דשיזבן מינה, כי בא האות והמופת להדיח האדם מיראת השם ותורתו".

ב. הרא"ש הרחיב בהמשך להסביר לר' ישראל איך יכול לימוד הפילוסופיה רק לקלקל את הסברא האמיתית בהבנת התורה, "כי חכמת הפילוסופיא וחכמת התורה והמשפטים אינן על דרך אחת, כי חכמת התורה היא קבלה למשה מסיני והחכם ידרוש בה במדות שנתנה לידרש בהם ומדמה מילתא למילתא, אע"פ שאין הדברים נמשכים אחר חכמת הטבע, אנו הולכים על פי הקבלה. אבל חכמת הפילוסופיא היא טבעית, וחכמים גדולים היו, והעמידו כל דבר על טבעו, ומרוב חכמתם העמיקו שחתו והוצרכו לכפור בתורת משה - לפי שאין כל התורה טבעית אלא בקבלה ... לכן אין להביא ראיה מדבריהם לעשות אות ומופת וגורות ומשלים על משפטי ה' הישרים. ועל זה אמר החכם 'כל באיה לא ישובון', רוצה לומר כל הבא ונכנס מתחלה בחכמה זו לא יוכל לצאת ממנה להכניס בלבו חכמת התורה, כי לא יוכל לשוב מחכמה טבעית שהורגל בה, כי לבו תמיד נמשך אחריה. ומחמת זה לא ישיג לעמוד על חכמת התורה שהיא ארחות חיים, כי יהיה לבו תמיד על חכמת הטבע, ותעלה ברוחו להשוות שתי החכמות יחד ולהביא ראיה מזו לזו, ומתוך זה יעות המשפט, כי שני הפכים הם, צרות זו לזו, ולא ישכנו במקום אחד".

לעומת האידיאל הספרדי, סינתזה בין חכמת התורה לחכמת העמים, הציב הרא"ש לתלמידו את האידיאל האשכנזי, חכמת התורה בטהרתה ובתפארתה. בהקשר זה ראוי להזכיר גם את דברי ר' יהודה בנו, המובאים בפרושו ר' יוסף אבן

... מדוע בחרו בני הקהל לבסוף ברי אשר בן יחיאל כרבם ומנהיגם, איש
 שבא מארץ נכריה, בלי עושר ובלי קשרים פוליטיים ומשפחתיים עם
 גדולי ספרד, איש שלא היה בו לא מהשכלת המתפלספים ולא מתורת
 המקובלים, תלמיד חכם פשוט לפי מסורת הצרפתים וחסיד בנוסח
 חסידי אשכנז.

יש להוסיף על דבריו, שראשי הקהילה ביקשו ממנו להיות רבם אף שידעו שהוא לא יכריע על פי
 פסקי האלפס והרמב"ם כהרגלם,⁹ ואף לא לפי הרמ"ה, אלא לפי ר"י ור"ת.¹⁰
 הבנה מסוימת לרקע שהביא למינויו של הרא"ש מהבחינה הלימודית¹¹ ניתן לדלות מתוך דבריהם
 של תלמידיו של הרא"ש, ר' יצחק ישראלי, ושל תלמיד בנו ר' יהודה - ר' מנחם בר זרח.¹² אולם כדי

נחמיאש בפירושו לאבות, מהד' באמבערגער, פאקש תרס"ז. על המשנה ה, כה (עמ' סגב), כתב ר' יוסף: "מפי החכם ר'
 יהודה נר"ו בן מורי זצ"ל, הפוך בה והפוך בה, והטעם שכל ימיו יש לאדם לעסוק בתורה זכולא בה, **שכל החכמות
 קבועות בה**, וסיב ובלי בה, סיב מלשון שיבה, ובלי מלשון יבללו ימיהם בטוב, שזוקין ויבלה ימיו בתלמוד תורה ובה
 תחזי... ומנה לא תזוז...". יש לציין, שבניגוד לעמדת ר' יהודה, תלמידו ר' מנחם בן זרח, הראה את ידיעותיו המדעיות
 והפילוסופיות בספרו צדה לדרך.

⁶ אמנם כבר רבנו יונה, שפעל בטולדו בתקופה שלאחר פטירת הרמ"ה, ייצג במידה מסוימת את גישת בעלי התוספות,
 כפי שציין כבר י"מ תא-שמע, "חסידות אשכנז בספרד: רבנו יונה גירונדי - האיש ופועלו", **גלות אחר גולה**, ירושלים
 תשמ"ח, עמ' 165-194, ובעיקר עמ' 175, וביתר דיוק דבריו בחוברת **הנגלה שבנסתר**, הקיבוץ המאוחד 1995, עמ' 51.
 וראה מה שכתב א' גרוסמן (לעיל הע' 4) ומה שהערנו בהמשך (הע' 35) על תלמידי ר' יונה בטולדו.

⁷ ידועים דבריו של הרא"ש על היחס למסורת האשכנזית לעומת מסורת פרובנס על סוגי העופות המותרים באכילה,
 שהוא דבר התלוי בקבלה. ואלו הם (כלל כ, כ): "ודע, כי אני לא הייתי אוכל [כוונתו לעופות] על פי המסורת שלהם
 [מסורת בני פרובנס], כי אני מחזיק את המסורת שלנו וקבלת אבותינו ז"ל **חכמי אשכנז**, שהיתה התורה ירושה להם
מאבותיהם מימות החורבן, וכן קבלת רבותינו בצרפת, יותר מקבלת בני הארץ הזאת". משערים אנו שגישתו זו לא
 הצטמצמה לענייני עופות בלבד.

⁸ ראה י' בער (לעיל הע' 5), שם, עמ' 55.

⁹ כעדותו של הרא"ש בתשובותיו (כלל לב, יא): "מכל מקום אחרי שרוב הארצות פוסקין ודנין על פי ר"י וספר רמב"ם
 ז"ל...". וראה בהרחבה בהמשך הפרק.

¹⁰ תלותם של פסקי הרא"ש בחכמי צרפת גלויה לעין, ואלה דבריו על היחס שבין חכמי צרפת לרמב"ם, "ועוד שהיו
 מופלגין יותר בחכמה ובמנין. ולא שיש בי כח להכריע בין גדולתם, אלא לפי השמועה ששמענו וקבלנו" (כלל צד, ה). דברי
 המהרש"ל בהקדמתו הראשונה: "אבל מצאתי בתשובות הרא"ש שכתב שהאיש ר' משה בר מיימון ... מ"מ כשהוא
 חולק על ר"ת ור"י שלא לשמוע אליו אלא לילך אחר בעלי התוס', כי קבלה בידו שר"ת ור"י הצרפתים היו גדולים יותר
 בחכמה ובמנין יותר מן הרמב"ם", הם בבירור פרפרזה של תשובה זו. הלשון "כי קבלה בידו" מתאימה לסוף דבריו "לפי
 השמועה ששמענו וקבלנו", וכפי שסיכם זאת א"מ רפלד, "המהרש"ל וי"הים של שלמה", חיבור לשם קבלת התואר ד"ר
 לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשנ"א, עמ' 107-108. שם מצויה סקירה כללית של המחקר בנושא. על
 היבטים אחרים הנוגעים ליחסו של הרא"ש לרמב"ם יורחב כאמור בהמשך.

ובהקשר זה יש לומר, שכנראה היה לרא"ש חופש מוחלט לפסוק בענייני הלכה, אולם בכל הנוגע לענייני בית הכנסת
 ולנוסח התפילות בפרט, לא היתה לו כוח לשנות מן המנהג. ועל כל זה ראה להלן עמ' 257-260.

¹¹ על הצדדים החברתיים והמסורתיים ראה אצל י' בער (לעיל הע' 5), עמ' 55.

להבין כראוי את מה שיש להסיק ממקורות אלו יש לסקור בקווים כלליים את הידוע לנו על מצב לימוד התורה בסוף המאה ה-13 בספרד הנוצרית.¹³

במאה ה-12 המרכז הגדול להלכה וללימוד התורה היה בדרום ספרד בישיבת לוסונה, בראשות רייץ גיאת, ריי אלפס וריי אבן מיגש. בסוף המאה, עם הופעת האלמוחדים בספרד המוסלמית ובריחת היהודים, הפכה העיר טולדו למרכז תרבותי ותורני של ספרד, ויורשת קהילות אנדלוסיא המפוארות.¹⁴ בעקבות הופעת ר' מאיר הלוי בעיר בתחילת המאה ה-13 ופעילותו שם, היתה טולדו למקום מושבה של הסמכות הלימודית וההלכתית העליונה של ספרד.¹⁶ גם לאחר שהחלו רבנו יונה והרמב"ן להשפיע בצפון ספרד, בברצלונה ובגירונה, שמר הרמ"ה על כבוד מרכז ספרד כמקום מושב הבורר האחרון בענייני הלכה.¹⁷ אולם עם פטירת הרמ"ה בשנת 1244, שנה ד' לאלף השישי, לא נמצא לו מחליף. אם כי בואו של רבנו יונה, כנראה אחר פטירת הרמ"ה,¹⁸ והקמת ישיבתו שם, קבעו בה

12 c

13 c

¹² על ר' מנחם ראה א"ח פריימן, *Annuario di Studi Ebraici I* (1934), 147-167. תודה לדוד ליבוביץ שתירגם לנו את המאמר. כמו כן ראה ש' אידלברג, "הספר 'צדה לדרך' ומחברו ר' מנחם בן הקדוש ר' אהרון בן זרח", *דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות ג* (תשל"ג), עמ' 15-30. תודה לפרופ' אליעזר גוטוירט מאוניברסיטת תל אביב שהפנה אותנו למאמר זה.

¹³ כדי להתמצא במקומות בספרד שנוכיר בהמשך דברינו, צרפנו בתחילת המחקר מפה של היישוב היהודי בספרד בימי הביניים.

¹⁴ כך לפחות היתה מודעותם העצמית, ראה ג' כהן, *A Critical Edition with a Translation and Notes of the Book of Tradition by Abraham Ibn Daud*, Philadelphia 1967, pp. xxvi-xxviii, ספטימוס, 1982 pp. 1-25.

מודעות זו עולה גם מתיאור ר' מנחם בר זרח את מצב לימוד התורה בספרד. בהקדמתו לצדה לדרך הוא עובר בטבעיות גמורה מספרד המוסלמית לטולדו ומתעלם לגמרי מהמרכז המפואר של קטלוניה! בהמשך נרחיב על נושא זה.

¹⁵ הוא נולד בעיר בורגוס בקסטיליה הישנה, וכפי שמעיד בעל יסוד עולם, ברלן תר"ח, חלק ב, מאמר ד, פרק יח, עמ' 35, "ובאחרית ימיו דרך כוכב מזהיר ציץ נור הקדש אבן העזר **רבינו מאיר הלוי ב"ר טודרוס ז"ל נשיא נשיאי הלוי** [נתקן על פי כתב היד] שהיה מעיר בורגוש ובא לעיר טליטלה והרביץ בה תורה והעמיד תלמידים הרבה (נ"א "רביס") והוא פירש כמה (נ"א "הרבה")." שינויי הנוסח הם על פי כ"י אוקספורד בדליינה 2045, במכון לתצלומי כ"י 19330, המשקף ענף שונה מן הדפוס.

¹⁶ ראה ד' ספטימוס (לעיל הע' 14), עמ' 21-25.

¹⁷ על מציאות זו ניתן ללמוד מהפניות הרמב"ן לרמ"ה, לסמכות העליונה של תורת ספרד. ראה סיכומו של א' שושנה, במבוא **לחידושי הרמ"ה ושיטת הקדמונים למסכת גיטין**, ירושלים-קליבלנד תשמ"ט, עמ' 37-38. על דוגמה הדנה בסוגיית אל מלך נאמן ראה י"מ תא-שמע, "אל מלך נאמן - גלגולו של מנהג, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 288-290. כמו כן יש להזכיר את בקשת הרמב"ן להתערבות הרמ"ה בפולמוס הרמב"ם, ראה ד' ספטימוס, שם, בעיקר עמ' 15, וכן עמ' 66-74, וראה דברי שושנה, עמ' 39-43.

מצד שני אין להתעלם מן העובדה, שבכל הנוגע ללימוד תורה עיונית לא הרבו חכמי קטלוניה להשתמש בתורתו של הרמ"ה, וראה להלן בחלק ב, פרק ה, הע' 1.

¹⁸ כך נראה לפחות על פי ניסוחם של ר' יצחק ישראלי ור' מנחם המובאים בהמשך. וראה ד' ספטימוס, "Piety and Power in 13th Century Catalonia," *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, Cambridge Mass. 1979, הע' 37. אבל ראה י"מ תא-שמע (לעיל הע' 6), **הנגלה שבנסתר**, עמ' 52, שם הוא מניח, שר' יונה הגיע קצת לפני כן, כבר בחייו של הרמ"ה. ר' גדעון רוטשטיין, שעסק בנושא זה, הגיע למסקנה, שיש לאחר את הגעת ר' יונה, כי הרשב"א, שנולד בסביבות 1235, היה תלמידו המובהק בברצלונה, דבר שכמעט אינו אפשרי אם הגיע ר' יונה לטולדו לפני 1244.

Gidon

אישיות תורנית מרשימה לתקופה מסוימת.¹⁹ אולם אחר פטירתו בשנת 1263 אין אנו מוצאים חכם ידוע המתיישב בקביעות בטולדו. המרכז התורני בקטלוניה המשך לצעוד קדימה, והתברך בתלמידיהם של רבנו יונה והרמב"ן, כמו הרשב"א והרא"ה, ולעומתו המרכז בקסטיליה נשאר מאחור.²⁰ לא קם מנהיג רחני בעל שיעור קומה לרשת את מקומו של ר' מאיר הלוי אבולעפיה,²¹ כך שבתקופת השיא של פריחת בית מדרשם של רבנו יונה והרמב"ן אין בטולדו פעילות תורנית בולטת, לא מבחינה הלכתית-פסיקתית ולא מבחינה לימודית-עיונית. עד סביבות שנת 1285 כיהן אמנם הרב טדרוס בן יוסף הלוי אבולעפיה, אחיינו של הרמ"ה, כרב הקהילה והנהיגה והוכיח אותה. אבל למרות שהוא היה גדול בתורת הנסתר, בתחומי ההלכה והלימוד הוא ככל הנראה לא התבלט.²² על מציאות זו ניתן ללמוד מתוך תיאורו של ר' מנחם בר זרח בהקדמת ספרו **צדה לדרך**. ר' מנחם, מהגר מנברה שהתגורר בטולדו, תיאר את לימוד התורה בספרד המוסלמית ובקסטיליה הנוצרית²³ קודם בוא הרא"ה במלים ספורות:²⁴

ורבנו מאיר הלוי נפטר בחג המצות שנת חמשת אלפים וארבע ליצירה.
ואחריו בא רבנו יונה מגירונדה וחכם גדול ובקי בתלמוד היה וחבר
חדושין על הלכות רבנו אלפאסי וכתב בהם דעת התוספות והוציא
חידושין וקדוקין רבים משכלו הזך.

ולאחר דברים אלה חתם ר' מנחם חלק זה של תיאורו: "עד הנה דברנו בארץ בבל ובארץ המערב". כלומר אחר הרמ"ה, ולהוציא זמן מסוים רבנו יונה, אין בטולדו תלמיד חכם הראוי להזכירו בשמו. במשך תקופה של למעלה מארבעים שנה, עד בוא הרא"ה, הקהילה כמעט יתומה. תיאור מדויק יותר על המצב התורני בטולדו לאחר פטירת הרמ"ה עולה מידי דברי ר' יצחק ישראל בספרו **יסוד עולם**, ששימש מקור עיקרי לר' מנחם בנושאים אלו:²⁵

¹⁹ אולם קשה למדוד מה היה גודל השפעתו על הקהילה הרחבה והאם שימש גם כרב מוסמך במקום.
²⁰ וכבר העיר על כך ע"ד שבת, "מחקרי מבוא במפרשי הר"ף", חיבור לשם קבלת התואר ד"ר לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשנ"ה, עמ' 139 הע' 48. וצריך לבחון למה הרמ"ה ואחריו רבנו יונה, הלמדנים הגדולים, לא העמידו אף לא תלמיד אחד שימלא את מקומם!
²¹ ראה לדוגמה את ניסיונו של א' שושנה (לעיל הע' 17) לגלות איזכורים של תלמידי הרמ"ה, שם, עמ' 36-37.
²² על פעילותו הציבורית ראה י' בער (לעיל הע' 5), "טדרוס בן יהודה הלוי זומנו", עמ' 37-44; **תולדות היהודים בספרד הנוצרית**, עמ' 70, 154-152 ומ' אורון, "דרשתו של ר' טדרוס בן יוסף הלוי אבולעפיה לתקון המדות והמוסר", **דעת 11** (תשמ"ג), עמ' 47-51. על דיוקנו כמקובל ראה במבואה של מ' אורון, **שער הרוזים לר' טדרוס בן יוסף הלוי**, ירושלים תשמ"ט. תודה לד"ר ד' אברמס, שהפנה אותנו למחקרה של אורון.
²³ אין הוא מתייחס למרכזים אחרים, גם לא לקטלוניה, ועל כך בהמשך.
²⁴ **צדה לדרך**, ורשא תר"מ, עמ' גב.
²⁵ **יסוד עולם**, ברלין תר"ח, חלק ב, מאמר ד, פרק יח, עמ' 35.

ובזמנינו באו לטליטולה כמה חכמים גדולים ונבונים, מהם ר' יונה ז"ל
מעיר גירזנא, ומהם ר' מאיר הכהן הבא מעיר נרבונא ... אחריהם בא
לטליטולה ר' אהרון הלוי מזרע נשיאים שבא מעיר ברצלונה ... ועמד
בה ימים מועטים ושב לארצו. ובימים אלה היה בברצלונה החכם ר'
שלמה בן אדרת ותלמידו היה ר' שלמה ש"צ בר' יוסף בן עמיאל ז"ל
שהרבה [נ"א שהרביץ] תורה בטליטולה כמה שנים ... וכן ר' דוד הכהן.

ר' יצחק תיאר מציאות, שאין בעיר תלמיד חכם קבוע, המתמסר כולו לצורכי הקהילה ולטיפול בניה
לתלמוד תורה. כדי לחזק את הקהילה באים חכמים והולכים, אבל אין מנהיגות רוחנית המשתקעת
ומטפחת בנים ותלמידים.²⁶ ראוי להעיר, שכמעט כל החכמים ששהו זמן קצר בטולדו הם מן המרכז
התורני בקטלוניה. בשנים אלו, הקהילה הגאה של טולדו, בירת קסטיליה, היתה תלויה בחסדי
התורה הבאה מן הצפון. הסיוע הקטלאני היה חלקי בלבד, והיה בו גם פגיעה במעמדה של הקהילה
הספרדית האוטונומית, בעלת העבר המפואר, שהיתה "עיר ואם בישראל",²⁷ המתבטלת עתה בפני

²⁶ על העדר מנהיגות והשפעתו על החברה ראה י בער (לעיל הע' 5), "טדרוס בן יהודה הלוי וזמנו", ובמיוחד עמ' 47-55.
²⁷ על מקום המרכזי של הגאווה הלאומית בשיקולי הקהילה נדמה שניתן ללמוד מדברי ר' יהודה בן הרא"ש בזכרון
יהודה, ברלין תר"ו, תשובה נד, "וכי תאמרו כבר עשו כן במקום אחר בספרד, אין לכם ללמוד מאחרים, ואדרבה אחרים
יש להם ללמוד מכם כי טליטולה היא עיר ואם בישראל וגדולים הם גדולי גולת אריאל!" על ההקשר ההיסטורי של
דברים אלו נרחיב בהמשך. בהקשר זה ראה נ' רות "N. Roth, "New Light on the Jews of Mozarabic Toledo,"
AJS Review XI (1986), pp. 191-193.
ראה P. Linehan, *History and the Historians of Medieval Spain*, Oxford 1993.

קהילות דרום צרפת ו"מקצת כפרים הסמוכים לארץ אדום",²⁸ כפי שכינו הספרדים האמיתיים את קהילות קטלוניה, המשגשות והדינאמיות.²⁹

כן נוסף בתיאור לימוד התורה של טולדו קודם בואו של הרא"ש נוגע לדרך הלימוד של התלמידים. ר' מנחם בר זרח מספר בהקדמתו, שהלימוד המקובל בישיבות טולדו הצטמצם ללימוד הר"ף בלבד. רוב התלמידים לא עסקו בבבלי, אלא בהכרעות המעשיות של האלפס. בבתי המדרש של טולדו לא התעכבו כנראה בהבנת הסוגייה,³⁰ אלא ביישום ההלכה בפועל.³¹ ור' מנחם גילה, שאף בתקופת

²⁸ כך כינה ר' שמואל הנגיד את קהילות קטלוניה, **ספר העיתים**, קראקא תרס"ג, עמ' 267. למקור זה ולעוד מקורות המבליטים את היות קטלוניה בעיני אנשי קסטיליה צרפתיים יותר מספרדיים, ראה ע"ד שבת, "מקום המנהג בתורת הרמב"ן ובית מדרשו הקטלוני", **שנתון המשפט העברי יח-יט** (תשנ"ב, תשנ"ד), עמ' 441-440. וראה ח' סולוביצ'יק, שהעיר על האוריינטציה הלימודית של ר' יהודה ברצלוני: "No doubt there is a great deal of Spain in his work, but till the thirteenth century Barcelona faced north. Both culturally and politically it was more linked to France than to Spain ... The Pyrenees, like the English Channel, was a geographic obstacle not a national boundary, and it should come as no surprise if Barcelona halakhically was then part of Provence." "Rabad of Posquiere: A Programmatic Essay," **Studies in the History of Jewish Society in the Middle Ages and in the Modern Period**, Jerusalem 1980, p. 27.

בנידקט, המובאות שם בהע' 24, וכן ש"ה פיק, בחיבור לשם קבלת התואר ד"ר לפילוסופיה, "The Jewish Communities of Provence Before the Expulsion in 1306," Bar Ilan, Ramat Gan 1996, pp. 16-27. זאת ראה ד' ספטימוס, "Open Rebuke and Concealed Love: Nahmanides and the Andalusian Tradition," **Rabbi Moses Nahmanides**, ed. I. Twersky, Cambridge Mass. 1983, pp. 11-34.

²⁹ אין להשוות בין השגו הכלכלי של קטלוניה במחצית השנייה של המאה ה-13 לכלכלתה הכושלת של קסטיליה בתקופה זו. על שתי הארצות ראה: J.F. O'Callaghan, **A History of Medieval Spain**, London 1975, pp. 472-486. ובמיוחד שם עמ' 486-486, שהמסחר הבין לאומי והכלכלה בכלל היתה מפותחת יותר בתקופה זו בקטלוניה מאשר בקסטיליה. על כלכלת קטלוניה ראה ספרו החדש של י"ט עסיס, **Jewish Economy in the Medieval Crown of Aragon 1213-1327**, Leiden 1997, pp. 4-7.

ועל כלכלת קסטיליה במאה ה-13-14 ראה T. Ruiz, **Crisis and Continuity, Land and Town in Late Medieval Castile**, Philadelphia 1994, לסיכום דבריו ראה עמ' 291-313.

³⁰ ניתן לצרף לדבריו את עדותו של ר' יהודה בן הרא"ש רבו בצוואתו (ראה לעיל הע' 1), עמ' 15 במהד' שכטר ועמ' 190 אצל אברהם (שם), "ומאת ה' היתה זאת להעמיד תלמידים רבים בארצות ספרד... כי לא היו בארצות אלה מירושם מדויקים". אמנם ייתכן שהתלמידים עסקו בהבנת הסוגייה אבל מתוך דברי הר"ף, וכפי שהיה נהוג בפרובנס בתקופה המקבילה, ראה על כך אצל ב"ז בנידקט, **מרכז התורה בפרובנס**, ירושלים תשמ"ה, עמ' 289-340, וכן י"מ תא-שמע, ר' זרחיה הלוי - בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 150-172, ולאחרונה ע"ד שבת (לעיל הע' 20), "מחקרי מבוא במפרשי הר"ף", עמ' 68-74.

³¹ ראה י"מ תא-שמע, "שיפוט עברי ומשפט עברי במאות ה"א-י"ב בספרד", **שנתון המשפט העברי א** (תשל"ד), עמ' 353-372, ולאחרונה בספרו **הלכה, מנהג ומציאות באשכנז 1100-1350**, ירושלים תשנ"ו, עמ' 13-35, במיוחד הפרק האחרון "ידיעת התורה ולימודה". וכן ראה במאמרו "סדר הדפסתם של חידושי הראשונים לתלמוד", **קריית ספר נ** (תשל"ה), עמ' 334-335. ולאחרונה ראה י"מ תא-שמע, **הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה**, ירושלים תשנ"ט, עמ' 18-19, 28-31, 75-76. על תפקידו המכריע של מוסד הישיבה בעיצוב דמות החברה ראה בעמ' 28-31. על נושאים אלה ראה לאחרונה גם א' גרוסמן, "הישיבות בבבל, בגרמניה ובצרפת במאות ה"א-י", **חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים**, ירושלים תשנ"ט, עמ' 79-99, ע"ד שבת (לעיל הע' 20), "מחקרי מבוא במפרשי הר"ף", בעיקר מה שכתב על קסטיליה קודם בוא הרא"ש, עמ' 54-56.

הרמ"ה, מגדולי בעלי העיון של כל הדורות,³² מצב זה לא השתנה,³³ "ובזמנו [של הרמ"ה] וכן קודם לזה לא היו לומדים בארץ הזאת זולתי הלכות רבינו אלפסי". מציאות זו בטולדו בולטת בשונותה מלימוד התורה בצרפת בתיאורו של ר' מנחם. שם היה כל עיסוקם בהבנת הבבלי. כמו כן יש לזכור, שכבר במחצית הראשונה של המאה ה-13 הכניסו הרמב"ן ורבונו יונה את הגישה הצרפתית לתחום ספרד בשיבות קטלוניה.³⁴ יש לשער, שכאשר בא רבנו יונה לטולדו הוא ניסה לשנות את המצב, אולם דברי ר' מנחם מלמדים, שמאמציו לא הביאו למהפך של ממש. גם תלמידי החכמים שבאו אחריו לא הצליחו כנראה לשנות את המצב מעיקרו. בתקופה זו, כך ניתן לומר, כאשר כל המרכזים, צרפת, אשכנז וקטלוניה, כבר למדו בדרכם של בעלי התוספות, אחזה טולדו במידה מסוימת בדרך המיושנת של ספרד, לימוד הלכות הרמ"ה.³⁵

³² וכפי שהגדיר זאת ר' יצחק ישראלי ביסוד עולם (לעיל הע' 15), שם, (ובעקבותיו ר' אברהם זכות בספר היוחסין, לונדון ועדינבורג 1857, עמ' 220א), "ר' מאיר הלוי בר טודרוס מעיר בורגוש ובא לטוליטלה ... ופי' כמה (נ.א. הרבה) מסכתות בדיוק ובמלמול". על ייחודו כבעל עיון ראה י"מ תא-שמע, "יצירתו הספרותית של ר' מאיר הלוי אבולעפיה", קריית ספר מג (תשכ"ח), עמ' 569-576, מד (תשכ"ט), עמ' 429-435, מה (תש"ל), עמ' 119-126, וכן הערתו החשובה של ספטימוס בספרו, עמ' 22 והע' 166, וכן א' שושנה במבואו למסכת גיטין, עמ' 48-49.

דוגמה נפלאה על חשיבתו העצמאית של הרמ"ה ניתן לראות בפירושו במסכת בבא בתרא ז, ב בסוגיית "כשהן גובין לפי קירוב בתיס הן גובין או דילמא לפי ממון גובין". הוא פירש את העמדה "לפי קירוב בתיס" בדרך מחודשת. וראה מה שכבר הביא י"מ תא-שמע בנוגע להבנתו במונח "שאינו בן יומו" בסוגיית הגעלת כלי מדין, המובאת בריטב"א עבודה זרה דף סז, ב ד"ה "לא אסרה תורה". תגובת הריטב"א אומרת לנו הכל על נועותו של הפירוש, "והנה רבינו ז"ל דן אותנו בדין חדש שלא נאמר מעולם ... הילכך אין לנו לזו בזה מפי רש"י ז"ל וכל המפרשים ז"ל מ"ר".

³³ אם ננסח מציאות זאת לפי קבוצת הלימוד של ר' יצחק אבוהב, בן המאה ה-14, בהקדמתו, מנורת המאור, ירושלים תשכ"א, עמ' 10, נוכל לומר שלפני בוא הרמ"ה למדו כנראה רק להוראה, "ויש עוסקין כל ימיהם ומוציאין כל זמניהם, לידע עיקר הפסקים להורותם ברחובות ובשוקים". בימיו של ר' יצחק כן למדו מעטים בבלי, אבל כנראה לא לפני כן. שתי הקבוצות שלמדו בימיו בבלי מתוארים אצלו כך: הראשונה הם "מעטים בו שונים [התלמוד] עוסקים בו ימים או שנים לישא וליתן בדיניהם לדעת חקים ומשפטים רבים או מעטים, אוזוים הפרטים ... שנים או שלשה דפים ... ומכלין ימיהן בתוספות וחדושים ובקישויות ותירוצין מחדשין וביטיב גיטין וקידושין ובהתרות שבעות ונדריים ובדיני שאר הסדרים פעמים חדשים לבקרים". והקבוצה השנייה הם "עשרה שליטים אשר הם בעיר", העוסקים בדיני נזיקין שלא אליבא דהילכתא "ועמלים ללחום ולצבוא צבא על דברי רבי עקיבא ובהיות דאביי ורבא".

³⁴ על הבדלי הגישות שבין הרמב"ן, המנסה לבנות סינתזה בין תורת צרפת לזו של ספרד, לרבנו יונה, המאמץ באופן מלא את דרך צרפת ואשכנז, ראה י"מ תא-שמע (לעיל הע' 6), הנגלה שבנסתר, עמ' 51. וראה א' קנרפוגל, "On the Assessment of R. Moses ben Nahman and his Literary Oeuvre," Jewish Book Annual 51 (1993-94), pp. 167-170.

³⁵ סביר להניח שאפילו קסטליה של המאה ה-13 הושפעה במידה מסוימת מהגישה הצרפתית, ולדוגמה השפעת בעלי התוספות על הרמ"ה, ראה י"מ תא-שמע, "יצירתו הספרותית של ר' מאיר הלוי אבולעפיה", קריית ספר מג (תשכ"ח), עמ' 569-576. כמו כן ניתן ללמוד על ההתפשטות של תורה זו מתוך פירושי הרמ"ה שחיברו תלמידי ר' יונה בקסטליה. למרות שר' יונה המשיך במסורת המקום בלימוד הרמ"ה, הוא ניסה להחדיר לתלמידיו שם את חשיבות תרומתם של בעלי התוספות להכרעת ההלכה, ראה על כך בחיבורו של ע"ד שבט (לעיל הע' 31). ובסוף ראה הדרשה שנשא הרב טודרוס בן יוסף אבולעפיה מטולדו, שהיה כנראה מחוגו של ר' יונה, בשנת 81-1280, כעשרים וחמש שנים לפני בוא הרמ"ה. הדרשה הודפסה בתוך ספר זכרון יהודה לר' יהודה בן הרמ"ה (סימן צא). כבר בדרשה זו ציטט ר' טודרוס את פירושו של רש"י, "ורבנו הגדול רבנו שלמה בפרוש התורה" (עמ' מד), והוא הביא את דברי רבנו תם כסמכות הלכתית מחייבת, "וגי' כ פי ר"ת ז"ל שבמקום שאין עירוב". ועל כן אי אפשר לומר שלפני בוא הרמ"ה לא הכירו בטולדו את ההתפתחויות הפרשניות מבית המדרש בצרפת.

תיאורו של ר' מנחם תואם במידה מסוימת את הידוע לנו על לימוד התורה בארצות האיסלאם, מקומות שתורת אשכנז וצרפת והאידיאלים שלה לא הגיעו.³⁶ ר' יוסף ראש הסדר, חכם בבלי מן המאה ה-12- שעבר למצרים, תיאר את שני סוגי הלימוד בישיבות זמנו במלים אלה:³⁷

ותלמיד חכמים מוסיף על התורה והסידור יתר המקרא, כלומר הנביאים והכתובים והלכות. והטובות שבהלכות שראיתי הלכות רבינו יצחק אלפאסי ז"ל. והחכם מוסיף על המקרא וההלכות והסידור שלשה דברים: המשנה והתלמוד והפירוש.

החכם למד תלמוד ופירוש, אבל תלמיד חכמים למד רק הלכות ובלי תלמוד. מתוך עדות זו בלבד קשה לקבוע את היחס של לומדי הלכות לעומת לומדי תלמוד, אבל מתקבל הרושם ממקור זה וממקורות נוספים, שמספרם של לומדי התלמוד היה פחות הרבה מלומדי ההלכות.³⁸ בטולדו, מכל מקום, על פי עדותו של ר' מנחם, עוד בזמנו של הרמ"ה במאה ה-13-, המשיכו רוב הלומדים ללמוד "הלכות" ולא תלמוד.³⁹

שתי נקודות עיקריות מסכמות לנו את מצבה הדתי-תורני של טולדו קודם בוא הרא"ש: א. העדר מנהיגות רבנית קבועה, המודגשת בתיאורו של ר' יצחק; ב. דרך לימוד מיושנת, המודגשת בתיאורו של ר' מנחם.⁴⁰ י בער, בדברו על קהילת טולדו לאחר פטירת הרב טדרוס אבולעפיה (1285) ולפני בוא

³⁶ והשווה למחקריו של י"מ תא-שמע על לימוד התורה בספרד המוסלמית, שהובאו לעיל בהע' 31.

³⁷ ש"ד גויטיין, **סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם: מקורות חדשים מן הגניזה**, ירושלים תשכ"ב, עמ' קמח.

³⁸ ראה דברי גויטיין שם בהמשך. יש לצרף גם את עדותו של הרמב"ם לחכמי לונל, "אני מודיע לכם שלא נשאר בזמן הזה הקשה אנשים להרים דגל משה, ולדקדק בדברי רבינו רב אשי, אלא אתם וכל הערים אשר סביבותיכם", **איגרות הרמב"ם ב**, מהד' הרב י' שילת, ירושלים תשנ"ה, איגרת לו, עמ' תקנח, וכן דבריו לר' פנחס הדיין, "היודיע עד ... ורוב התלמידים רצו ללמוד ההלכות של הרב ... וגם שנים שאלו ללמוד הגמרא ולמדתי אותם מסכתות אשר שאלו" (שם, איגרת כת, עמ' תלט). תודה לפרופ' י' ברדי שהפנה אותנו למקור זה. באופן כללי ראה דברי תא-שמע (לעיל הע' 31), **הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה**, וכן ע"ד שבת, "לימוד המשנה בין רבותינו הראשונים על פי הממצאים בפירושים סביב הלכות הרי"ף", העומד להתפרסם בעלי ספר.

³⁹ על המצב בטולדו יש לצרף את עדותו של ר' אברהם אבן דאוד, **ספר הקבלה**, מהד' ג"ד כהן, פילדלפיה 1967 עמ' 66-65. בתארו את לימוד התלמוד בטולדו בזמן כתיבת הספר בין השנים 1160-1161 (ראה על כך במבואו של כהן, עמ' XXV) הוא לא אמר אלא "והם (בניו של הרי"י מיגאש) **משתדלים להעמיד תלמידים** כפי יכלתם ... והם סוף חכמי התלמוד בזמן הזה".

⁴⁰ גם בגוף **צדה לדרך** (מאמר ראשון, כלל רביעי פרק אחד ועשרים, עמ' 182א) כתב ר' מנחם דברים כאלה, וייתכן שהם מצביעים על דבריו בהקדמתו, שאינם דברי מליצה בלבד. דבריו מופיעים בהקשר של דיונו על לומדי התורה, הלוקחים כסף בשביל לימודם. ר' מנחם מנגיד שם את גישת הרמב"ם, הפוסלת לקיחת כסף, לגישת ר' ישראל ישראלי, תלמיד הרא"ש, המצדיק תופעה זו. רצונו של ר' מנחם הוא להראות, שגישת הרמב"ם אינה מתאימה למציאות הספרדית: "והכריע (הרמב"ם) על מדותיו, כי לדעתו לא היה היום מרבץ תורה ומורה הוראה לרבים **ובפרט בכל ארץ ספרד שנתמעטו שם מקדם לומדי התלמוד הבבלי עד שהעיר השם רוח הרב רבי אשר ז"ל שבא מאשכנז ולמד ולימד**

הרא"ש (1305) על פי שיריו של ר' טדרוס בן יהודה, הגיע למסקנה דומה, "כנראה לא נשאר בקהלה כמעט אף תלמיד חכם אחד מוחזק וידוע לרבים".⁴¹ לאור האמור אין זה מפתיע, שבהמשך דבריהם תיארו ר' יצחק ישראלי ור' מנחם בעקבותיו, את בריחת הרא"ש מאשכנז ובואו לטולדו בסגנון המשמש בלשונות גאולה:⁴²

ובשנת ה' אלפים ושישים וחמש העיר ה' את רוח הרב הגדול ר' אשר
ז"ל בר' יחיאל ז"ל לצאת מארץ אשכנז, ארץ מולדתו, ובא הוא ובניו
ובני ביתו בטוליטולה להאיר את עינינו ולהוציאנו מחושך הסכלות
והפתיות לאור החכמה והתבונה, והרביץ תורה והעמיד בה תלמידים.

והוסיף ר' מנחם לתיאור זה, "ועל ידו החזיקו לומדי התלמוד בבלי".⁴³ מסתבר שמציאות דתית זו היא שעמדה לנגד עיני מנהיגי קהילת טולדו כאשר החליטו בעידודו של הרשב"א⁴⁴ לפנות לרא"ש, למרות היותו אשכנזי, לשמש להם רב וראש ישיבה. כעת יהיה לקסטיליה בכלל ולטולדו בפרט רב קבוע, להתגאות בו, וראש ישיבה, לטפח את הכשרונות הצעירים.⁴⁵ שוב לא

והעמיד תלמידים הרבה הוא ובניו אחריו, השם ישלם להם שכרם עם הצדיקים בגן עדן ולנשארים מהם יתן להם שארית בארץ הם ותלמידיהם".

⁴¹ מ' בער (לעיל הע' 5), "טדרוס בן יהודה הלוי", עמ' 47.

⁴² השווה את המובא ביסוד עולם (לעיל הע' 25) לדברי ר' מנחם בצדה לדרך (לעיל הע' 24). הנמצא בסוגריים רגילות הוא מה שנמצא ביסוד עולם ואינו בדברי ר' מנחם, והנמצא בסוגריים מרובעות דינו הפוך. "ובשנת ה' אלפים ושישים וחמש העיר השם את רוח (הרב הגדול) ר' אשר ז"ל בר' יחיאל ז"ל לצאת מ(ארץ) אשכנז, (ארץ מולדתו, ובא) הוא ובניו ובני ביתו [לגור] בטוליטולה".

⁴³ ראוי להשוות את דברי התלמידים לדברי הבן. ר' יהודה בצוואתו תיאר בפרוטרוט את הנסיבות הפוליטיות, שהביאו ליציאת הרא"ש מאשכנז, ורק לאחר מכן הוא הוסיף (עמ' 15), "ומאת ה' היתה זאת - להעמיד תלמידים רבים בארצות ספרד".

⁴⁴ "וראיתי בקונט'... הרשב"א כתב לחכמי ספרד שיעשו כבוד לזה האיש, כי חכם הוא ובעל סברא", **שלשלת הקבלה לר' גדליה בן יחיאל**, ירושלים תשכ"ב, עמ' קלח.

⁴⁵ יפה לראות את הקשר המיוחד שנוצר בין הרא"ש לבין בני משפחת ישראלי המשכילים. כידוע ר' ישראל בר יוסף ישראלי היה מדקדק, פרשן, ופילוסוף, בעל הלכה שכתב חיבור בענייני ברכות בשפה הערבית, ועליו כתב אחיו ר' יצחק בר יוסף ביסוד עולם, "ומגדולי תלמידיו (של הרא"ש) כמו כן החביבים אליו הוא הר"ר ישראל אחי ש"צ שהשכיל בכל מדע וחכמה מוסף על תלמודו ומה שהפליא בדקדוק לשון הקודש ובמסר' ובפירוש התורה ושאר עשרים וארבע ספרים" (יסוד עולם, חלק ב, מאמר ד, פרק יח, עמ' 35). וכך כתב המחבר ר' יצחק ישראלי, שהיה משכיל חשוב במדע בזכות עצמו, "לכבודו (של הרא"ש) ולמצותו חברתי הספר הזה [יסוד עולם], השם יסכים על ידו ויזכנו ללמוד ממנו ולהשכיל בסודי התורה וסודותיה וטעמי הלכותיה".

מן הראוי להעיר, שכאשר ר' ישראל למד אצל ר' אשר, הוא היה כנראה כבר אדם מבוגר ותלמיד חכם בשל. וראה הדין של א"ח פריימן, **הרא"ש ונאצאיו**, עמ' עב-עג על שנת פטירתו של ר' ישראל. לכל הדעות הוא נפטר בערך בזמן שנפטר הרא"ש, ואפילו לפניו! כמו כן יש לציין, שקשה למצוא סימנים ממשיים להשפעת הרא"ש על חיבורו, **מצוות זמניות**, וזה אולי סימן שהספר נכתב לפני בוא הרא"ש לטולדו.

יהיה להם צורך להתבטל ולבקש סיוע מאת רבני קטלוניה.⁴⁶ מתוך הידוע לנו על פעילותו של הרא"ש ועל השפעתו לדורות יש לומר, שהחלטת ראשי הקהילה היתה במקומה.⁴⁷

II. הרא"ש בטולדו, געגועים והזדמנויות חדשות

בחלק זה של העבודה נתמקד במספר נושאים המתייחסים להתאקלמותו של הרא"ש ומשפחתו בטולדו.⁴⁸ נתאר את יחסו של הרא"ש להלכה הספרדית, נתעכב על ביקורתם הדתית-חברתית של הרא"ש ותלמידיו כנגד מכובדי ספרד ונעסוק בהרחבה בביקורתו של הרא"ש כנגד הנוהג בספרד לפסוק ישירות מהרמב"ם, ועל הגישה השונה של בנו ר' יעקב.

געגועים לאשכנז

חייו של מהגר מעוצבים על ידי שני גורמים, געגועים ונוסטלגיה לחיים שהשאיר מאחור - מחד, אך גם הזדמנויות שנפתחות לפניו במקום מגוריו החדש - מאידך. המעבר של הרא"ש מאשכנז לספרד בוודאי לא היה קל. מסתבר שהווי החיים השונה שפגש בכל פינה מפינות טולדו⁴⁹ עוררו בו געגועים לחייו באשכנז.⁵⁰ הד לתחושות אלו ניתן לשמוע מתוך פירושו לפסוק בבמדבר יד מ, העוסק בתלונות

⁴⁶ ניתן לשער, שגם מנהיגות קטלוניה שמחה על ההזדמנות להשתחרר מן העול של החזקת הקהילה בטולדו.

⁴⁷ על חלק מפעילותו נרחיב בהמשך פרק זה.

⁴⁸ לא נעסוק ביחסו ללימוד הפילוסופיה. וראה י"מ תא-שמע (לעיל הע' 5), "שיקולים פילוסופיים", וכן י' בער, **תולדות היהודים בספרד הנוצרית**, תל אביב תשי"ט, עמ' 185-186.

⁴⁹ על השינויים בפרקטיקה ההלכתית ראה בהמשך פרק זה, ועל הנושאים ליטורגיים ראה להלן בחלק ב, פרק ד.

⁵⁰ לתיאור מצב הקהילה לפני בוא הרא"ש ראה י' בער (לעיל הע' 5), "טדרוס בן יהודה הלוי". וראה עוד החומר שאסף A.E. Neuman, **The Jews in Spain**, Philadelphia 1948, vol. 2, pp. 3-29; W.M. Greene, **The Life and Times of Rabbi**; עמ' 145-167; הרא"ש, **ראשונים ואחרונים**, תל אביב תשי"ז, עמ' 167-145; **Judah ban Asher**, Bernard Revel Graduate School, New York 1979, pp. 114-119. ראה גם מחקריו הרבים של י"ט עסיס, ובמיוחד על "פשע ואלמות בחברה היהודית בספרד", **ציון נ** (תשמ"ה), עמ' 240-221; "Sexual Behavior in Medieval Hispano-Jewish Society," **Jewish History, Essay's in Honor of Chimen Abramsky**, London 1988, pp. 25-59.

יש לציין שמחקרים אלה דנים בעיקר בסטיות של אנשי הקהילה הבאים מן השכבה הגבוהה של האוכלוסייה, ואין הם מתארים את הנוהג המקובל של הציבור הרחב. ייתכן שצורת החיים של ההמון בספרד, אנשי מעמד הביניים והמעמד הנמוך, וגם חלק ניכר מן המעמד הגבוה, היה שונה מן העולה ממקורות אלה. אולם נדמה שגם בתיאור החברה הגבוהה בקסטיליה יש צורך בתיקון מסוים. ההזמנה של הרא"ש על ידי ראשי הקהילה (ראה לעיל הע' 3) וחתימתם על ה"חרם" על לומדי פילוסופיה (לעיל הע' 2), יכול כבר ללמד, שלא כל "אנשי חצר המלך" שהנהיגו את העם היו רציונליסטים קיצוניים. לביקורת על תיאור התרבות התורנית בספרו של בער, ראה י"מ תא-שמע, "הלכה, קבלה ופילוסופיה בספרד הנוצרית", **שנתון המשפט העברי יח-יט** (תשנ"ה), עמ' 477-495.

אולם למרות אי הדיוק בתיאור מצבה הדתי של כלל קהילת טולדו, יש מקום לדמיין לעצמנו את הרגשתו של הרא"ש כאשר פגש בסטיות המוסריות בספרד. לצורך המחשת הדברים ראה י"מ תא-שמע על התמונה העולה מתוך ספר הזהר על חיי המשפחה בספרד לעומת אשכנז, **הנגלה שבנסתר** (לעיל הע' 6), עמ' 35.

בני ישראל בשעה שהלכו במדבר.⁵¹ פירושו של הרא"ש הובא על ידי ר' יעקב בנו בפירושו על

התורה:⁵²

הוקשה לא"א הרא"ש יצ"ו כיון שאמרו כל המרד הזה נתנה ראש
ונשובה מצרימה, למה אמרו אחר כן הננו ועלינו, כל שכן אחר שנגזר
עליהם שימותו במדבר שיותר היה להם לחזור! ומפרש הוא שזו היא
עיקר כוונת יוצאי מצרים משעה שעברו הים וראו כל מצרים שמתו
ביום, אמרו מה לנו לילך לכבוש ארץ שבעת עממים... ונניח ארץ מצרים
שנכבשה לפנינו, כי מתו כל אנשיה ולא נשאר בה כי אם נשים וטף,
ועוד כי בה נתגדלנו וחנו המקום על יושביו וזה הטעם ויסע משה את
ישראל מים סוף שהסיעם בעל כורחם מהטעם שאמרת. וזו המחשבה
הרעה היתה לכל התלונות שהתלוננו במדבר לבקש תואנה איך יתנו
ראש לשוב... וכשראו שאי אפשר בשום ענין שתתקיים עצתם אמרו
הננו ועלינו.

הרא"ש הבין ללבם של יוצאי מצרים, שגעוניהם למקום מוצאם, "חן המקום על יושביו", העבירו
אותם על דעתם והביאו אותם למרד בה'. לפי דעת הרא"ש הרגשה בסיסית זו עמדה מאחורי כל
תלונות בני ישראל במדבר!

הזדמנויות חדשות בספרד

אולם בניגוד ליוצאי מצרים, הרא"ש בחר להישאר בטולדו, למרות שהיתה לו אפשרות לחזור
לאשכנז.⁵³ בזמן שהייתו בספרד למד הרא"ש להכיר את ההזדמנויות החדשות שנפתחו לפניו בספרד,
ובהן עשיית דברים שלא היה יכול לעשותם באשכנז.⁵⁴ הדוגמה הבולטת ביותר היא מקרה, שהרא"ש
נכשל בו, אבל עצם הניסיון מלמד על הלך מחשבתו. כבר בהיותו באשכנז עורר הרא"ש נגד הנהג

⁵¹ לאחרונה הדגיש י' עמנואל, "פירושי הרא"ש בפי הטור לתורה", המעין לח, ג (תשנ"ח), עמ' 21-32, ציטוט זה.

⁵² דבריו מופיעים בפירוש הטור הארוך, ירושלים תשמ"א, עמ' רפ.

⁵³ כלשון בנו ר' יהודה, צואות ה"ר יהודה בן הרא"ש ואחיו ה"ר יעקב בעל הטורים (לעיל הע' 1), עמ' 15, "ומפני יראתו
מן המלכות יצא מאשכנז. ובא לעיר הגדולה עיר טוליטולה. ובשנה הראשונה שבא, שלחו לו כתב מהקונסיגנו של העיר
שהיה דר בה שיחזור אל ביתו, ושהם ישלחו חמישים שרים לקראתו עד תחלת אשכנז, ושהיו נותנין לו כתב בטחון מן
המלך - לפי שהיו מכירין חכמתו ומעלתו וכל ענייניהם היו עושין בעצתו. ומפני הגזירות המצויות שם לא רצה לחזור".

⁵⁴ ראה לדוגמה ניסוחו של י"מ תא-שמע, "פטור תלמידי חכמים ממסים", הלכה מנהג ומציאות באשכנז 1100-1350, ירושלים תשנ"ו, עמ' 238.

הרווח בכל הגלויות להתחיל בשאלת הגשמים ולסיימה על פי המודל הבבלי, ולא על פי האקלים המקומי, נוהג שנראה בעיניו כתמוה. באשכנו הסבירו לו רבותיו, שאין סיכוי שהצעתו המהפכנית תתקבל. כך הוא מספר בתשובתו:⁵⁵

באשכנו נתרעמתי על שני דברים שראיתי שנוהגים בימים הללו. האחד שאינן שואלים הגשמים כתיקון... והמנהג השני שנוהגין לפסוק מלשאל...
כל אלו הדברים דנתי לפני רבותי באשכנו ולא היה אדם מערער לדברי אלא שאמרו אין אנו צריכים לשנות המנהג באשכנו כי אין עצירת הגשמים מצוי שם והרבה פעמים התבואה מתקלקלת מפני רוב הגשמים...

מבחינה עקרונית רבותיו הודו לו, "ולא היה אדם מערער לדברי", אבל דחו את יישום ההצעה בטענה דחוקה, "אלא שאמרו אין אנו צריכים לשנות המנהג באשכנו כי אין עצירת הגשמים מצוי שם".
גם בעת הגיעו לספרד לא חשב תחילה ליישם את הצעתו המהפכנית:

ובבואי הנה ראיתי שיותר צריכין גשמים בין פסח לעצרת משאר מקומות ואמרתי כמה פעמים לחברי שראוי היה שלא להפסיק מלשאל ולהזכיר עד עצרת ... אלא **שלא מלאני לבי** לדבר כדברים הללו **לשנות המנהג.**

אולם באחת השנים, בשנת בצורת, הראי"ש חשב שהגיעה שעת כושר:

ועתה שראיתי כי בעונותינו הגשמים נעצרו ונתקלקלו הזרעים ומתענין בשביל הגשמים ואף בשבתות וימים טובים שאין מתענין מזכירים שלש עשרה מדות ואומרים פסוקים של מטר אמר לי לבי **עתה הגיע העת לתקן מה שנתאיתי זה ימים רבים כי בודאי שישמעו לך בעת צרה כזאת ואם יקיימו עליהם בשנה הזאת יערב עליהם ולא ישוּבו ממנה.**

⁵⁵ שו"ת הרא"ש, כלל ד, י.

ASHKENAZIM IN SEFARAD: THE ROSH AND THE
TUR ON THE CODIFICATION OF JEWISH LAW

JUDAH GALINSKY*

In his monumental work on Jewish law, Menachem Elon, in summing up R. Jacob b. Asher's unique contribution to the history of codification, states the following:

Thus in this middle way, Jacob b. Asher found the desirable solution to the problem of codifying Jewish law: on the one hand, a categorical and prescriptive statement of the basic legal principle, without attribution of authority or citation of source, and, on the other hand, a presentation of the various opinions of the post-Talmudic authorities on the ramifications of the principle, and his conclusion as to how the law should be definitively declared.¹

Indeed, R. Jacob b. Asher succeeded in reaching a middle ground between the two approaches to codification of Jewish law: that of the Maimonidean code, the *Mishne Torah*, which is devoid of talmudic sources and divergent opinions, and that of the legal summaries, popular in Ashkenaz, which are organized according to the order of the Talmud and include a variety of halakhic opinions. R. Jacob's originality lies in the fact that his code, constructed in a systemic manner, does not incorporate discussion or references to the relevant talmudic sources, but does include a variety of legal perspectives.

Reading Elon's survey of the codification of Jewish law, one might infer that the composition of R. Jacob's *Turim* was the result of a reasoned process of experimentation, that upon testing and weighing the different alternatives, R. Jacob, the legal scholar, concluded that the mixed model was the best of all possible options. In this study, I will examine the major historical and personal forces that influenced

* Judah Galinsky is a lecturer at the Lander Institute (formerly Touro College) in Jerusalem and has written on topics relating to the halakhic literature of France and Spain in the thirteenth and fourteenth centuries.

¹ See M. Elon, *Jewish Law — History, Sources, Principles* (Philadelphia: 1994), vol. 3, 1286.

R. Jacob's decision to structure his work as he did. Foremost among them is, of course, his famous father, the Rosh.

1 R. Asher b. Jehiel and his Family Arrive in Castile

In the year 1304, R. Jacob b. Asher emigrated from Germany along with his father, R. Asher b. Jehiel, known as the Rosh (the acronym of Rabbenu Asher), and other family members. In 1305 the family settled in Castile, Spain. At the time, the Rosh was about fifty-five years old, and R. Jacob was in his early thirties.² We can surmise that by the time R. Jacob left his homeland, he had become acquainted with the halakhic methodologies of Germany and France, and that in addition, he was well-versed in the law as it was practiced there.³ Conversely, when he arrived in Spain he was still young enough to be impressed and influenced by the legal culture of his new surroundings.

The legal landscape that greeted the Rosh and his sons upon their arrival in Castile at the beginning of the fourteenth century differed from that to which they had been accustomed in Germany. Briefly, in Castile, serious study of the Talmud and of the supplementary Tosafist glosses was almost non-existent, and the halakha was all but decided according to Maimonides' *Mishne Torah*, and to a lesser extent, the *Halakhot of Alfasi*. Ashkenaz, in contrast, was a Talmud-centric society where study of the Tosafist glosses was widespread and the law was decided by consulting legal summaries that followed the order of the

- 2 The best biographical sketch of the Rosh remains that of A. Freimann, "Ascher ben Jehiel, sein Leben und Wirken," *Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft* 12 (1918), 237-317. Freimann wrote about the Rosh's family in a separate paper, "Die Ascheriden (1267-1391)," *Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft* 13 (1919/1920), 142-254. The two articles were translated into Hebrew by M. Eldar as *The Rosh and his Descendants* (Hebrew), (Jerusalem: 1986); for corrections to the Freimann account, see I.M. Ta-Shma, "Between East and West: Rabbi Asher b. Jehiel and his son Rabbi Yaakov," in I. Twersky and J.M. Harris (eds.), *Studies in Medieval Jewish History and Literature III* (Cambridge MA: 2000), 179-196.
- 3 Consider his brother Judah's lament regarding his lack of training in the French, that is, Tosafist, approach to Talmud study: "I left the German method of study without entering that of France" (I. Abrahams, *Jewish Ethical Wills* (Philadelphia: 1927), vol. 2, 166). A sickly child, Judah was not able to match the weighty study load that his brothers were expected to master.

Talmud (*Ravvia, Or Zarua*) or handbooks that included direct references to the talmudic material (*Semaq, Semak*).

In Castile, as Isaac Israeli the Younger, an astronomer and student of the Rosh, informs us, the situation was markedly different. In the historical section of his work *Yesod Olam*, on astronomy and the calendar, he wrote of the dominance of the Rambam's *Mishne Torah* among the halakhists of Castile. Writing in the year 1310, five years after the arrival of the Rosh, he described the rapid dissemination of the *Mishne Torah* (composed at the end of the twelfth century), and its acceptance as the authoritative code as early as the beginning of the thirteenth century: "And as soon as the work [of Maimonides] was made public and disseminated throughout the Diaspora, all of Israel agreed to rule in accordance with its dictates on all matters of law, rabbinic ordinances (*gzeirot vetakanot*), and custom."⁴

Assuming that the author's account of the range and instantaneousness of the *Mishne Torah*'s popularity may have been somewhat exaggerated, we can still assume that in fourteenth century Castile, Israeli the Younger's place of residence, the description was quite accurate. It would thus seem that when the Rosh and his family arrived in Toledo, the local rabbis and judges decided the law in accordance with the rulings of the Maimonidean code, the *Mishne Torah*.⁵

Moreover, there does not seem to have been a culture of Talmud study in Castile. In contrast to the curriculum in Ashkenaz and even Catalonia, in northern Spain, in Castile students seem to have spent their time studying the "*Talmud Katan*," that is, the *Halakhot of Alfasi*, the Rif. The source of this information is the *Tzeida Laderekh*, written in the second half of the fourteenth century in Castile by R. Menahem b. Zerah, a student of the Rosh's son Judah. Both in the introduction and in the body of the work, R. Menahem b. Zerah informs us that it was mainly due to the Rosh's efforts that study of the Talmud gained

- 4 I. Israeli, *Yesod Olam* (Berlin: 1848), part 2, sec. 4, ch. 18, p. 35a. On Israeli's scientific works, see Y.T. Langerman, *The Jews and the Sciences in the Middle Ages* (Aldershot, UK: 1999), 8-9.
- 5 It would seem that, to large extent, this was the practice in Jewish communities of the East that were under Moslem rule. For sources attesting to this, see my "The Four Turim and the Halakhic Literature of 14th Century Spain: Historical, Literary and Halakhic Aspects" (Hebrew), (PhD diss., Bar-Ilan University, Ramat Gan 1999), 23-24, henceforth Galinsky. For additional sources on the situation in Castile, see pp. 42-46, 57-59.

currency in Castile, and that prior to his arrival, most students studied Alfasi's *Halakhot* and little else. In the section of the book that deals with study of the Torah, R. Menahem b. Zerah discusses Maimonides' opinion regarding the prohibition against receiving payment for studying the Torah. In commenting on what the practical significance of this position would be in a country such as Castile, he remarks:

And in particular in all the land of Sefarad [i.e., Andalusia and Castile], those who studied Talmud were few in number, from times past (mikedem) until God awakened the spirit of R. Asher, who came from Ashkenaz. And [here] he studied and taught and raised many students, he and his sons after him.⁶

In the introduction, R. Menahem b. Zerah makes a similar statement regarding R. Meir Abulafia, who lived in the first half of the thirteenth century: "and during his day, and before that, they studied nothing in this land but the *Halakhot* of R. Alfasi." He comments that "it was through [the Rosh's] efforts that study of the Talmud was strengthened."⁷

We can therefore easily empathize with the Rosh's dismay at the state of the halakha in Toledo. He found a situation where those responsible for halakhic matters had little direct knowledge of the Talmud, and did not regularly engage in its study. The local halakhic authorities and rabbinical court judges made their legal decisions mainly on the basis of a single work, a work that neither included references to the Talmud, nor took into consideration the widely accepted insights of the French Tosafists on the Talmud.

⁶ Menahem b. Zerah, *Tzida Laderekh* (Warsaw: 1880), part 1, sec. 4, ch. 21, p. 82a.

⁷ *Ibid.*, p. 6. And see B. Septimus, *Hispano-Jewish Culture in Transition* (Cambridge MA: 1982), 20. The literary evidence with regard to R. Jonah Gerondi is particularly interesting. After R. Jonah emigrates from Catalonia to Toledo, he seems to teach his students the Rif (hence the commentary known as *Talmidei Rabenu Yona*) and not the Talmud. In Catalonia, however, he definitely taught the Talmud (as is clear from his own *Alot Kabenu Yona*, and *Hidushei Harasha*, by R. Solomon b. Adret, one of his most celebrated students). On R. Jonah and his writings on the Talmud, see I.M. Ta-Shma, *Talmudic Commentary in Europe and North Africa 1200-1400* (Hebrew), (Jerusalem: 2000), 19-28.

2 R. Asher b. Jehiel's Approach

The Rosh was faced with a twofold challenge: broadening the curriculum taught in the local yeshivot, and altering the local rabbinic practices with respect to halakhic decision-making procedures. As already noted, R. Menahem's report mentioned the emphasis placed by the Rosh on study of the Talmud. In the Ashkenazic yeshivot, study of the Talmud encompassed study of the standard text accompanied by Rashi's commentary, as well as the Tosafot, that is, the glosses of the Tosafists. As part of his mission to regenerate Talmud study in Castile, the Rosh took it upon himself to edit a set of authorized Tosafot, known as *Tosfot Harosh* or *Shita Lrosh*, which also contained the opinions of his teacher R. Meir of Rothenburg, and those of the sages of Spain, Nachmanides and R. Meir Abulafia.⁸ The Rosh's efforts appear to have borne fruit, as the accounts left by R. Menahem and Rosh's sons Judah and Jacob, attest.⁹

In addition, as part of his plan to wean students of the law from their reliance on the Rambam and the Rif, the Rosh composed his *Psakim*, a halakhic work that can be viewed as an alternative to Alfasi's *Halakhot*. Although he structures it around the *Halakhot*, the Rosh is engaged in an ongoing confrontation with the Rif's halakhic rulings. He will generally begin with a quotation from the Rif, but then proceed to suggest an alternate understanding based on the *Tosafot*.¹⁰ This obvious preference, on the part of the Rosh, for the scholars of France

⁸ See Ta-Shma 2000, n. 2 above.

⁹ As the Rosh's son R. Judah wrote in his last will and testament, "And it was from God [that the Rosh had to leave Germany], in order to raise many students in the lands of Spain... for in these lands there were no accurate commentaries [on the Talmud]" (Abrahams 1927, n. 3 above, 190; as Abrahams's translation was far from accurate, I have substituted my own). In a letter to a friend in Germany, R. Jacob asked him to bring any books that he could to Spain, qualifying his request as follows: "But *Tosafot* you do not have to bring, because we only study the commentary (*shita*) of my father" (S. Assaf, *Sources for the History of Education* (Hebrew), (Jerusalem: 1943), vol.2, 137. I elaborate on the Rosh's impact on Talmud study in Toledo in a separate article, "The Rosh, Ashkenazic decisor in Spain: on his *Tosafot*, his *Psakim*, and his yeshiva" (Hebrew), forthcoming in *Tarbiz*).

¹⁰ For a thorough description of the Rosh's approach, see M. Washofsky, "The Rosh and the Rambam: the halakha of Ashkenaz confronts the tradition of Sefarad" (PhD diss., Hebrew Union College, Cincinnati 1987).

and Germany over those of Spain, can be seen in his responsa as well, and is accurately described by the sixteenth century Spanish-Jewish historian Abraham Zacuta in his *Seyfer Hayulhasin*.¹¹ The Rosh himself explains the legal rationale for this preference in his *Psakim*.¹²

It is, however, difficult to ascertain whether these *Psakim* were meant to be a halakhic summary for students who had studied Talmud and *Tosafot* on the subject at hand, or whether they were intended to serve as a halakhic code to be studied independently of the Talmud. Or, to frame the question in terms of the two halakhic works that had the most influence on the Rosh's *Psakim*, did he compose a work similar to the Sefaradic *Halakhot* of Alfasi, or was his work more closely related to that of the Ashkenazic *Avi Haazri* of the Ravia, R. Eliezer b. Joel Halevi of Mainz?¹³ In the absence of an introduction to the *Psakim*,

11 Regarding the Rosh's reliance on the scholars of France in his responsa, see Ta-Shma 2000, n. 2 above. Zacuta's description can be found in his *Hayulhasin Hashalem Lerrabi Avraham Zaccut* (London and Edinburgh: 1857), 223b.

12 *Piskei Harosh, Sanhedrin 46*, the *sigya* of *lo' bidvar mishna* (error with respect to a clear and settled law), *lo' beshikul hadaf* (error as to the weighing of opinions). It is here that the Rosh elaborates on his understanding of the *litkheia keratraei* principle, namely, the principle that the law is decided in accordance with the view of the most recent decisors. As the Rosh understands it, this includes the medieval commentators as well. On the general principle and the Rosh's understanding of it, see Elon 1994, n. 1 above, vol. 1, 266–72. For a complete bibliography and a discussion of the relevance of this theoretical debate, see Galinsky, n. 5 above, 47–51. See also S.Z. Havlin's insightful study, "R. Yehiel Ashkenazi and his responsa: an Ashkenazic scholar in the Islamic lands" (Hebrew), *Shalem* 7 (2002), 89 n. 73, 92 n. 5.

13 Much has been written about the relationship between the Rosh and the Rif, both by students of the Rosh themselves (see, e.g., his son R. Jacob's description, which I quote below) and by contemporary scholars (see, e.g., *Encyclopedia of Medieval Jewish Civilization* (NY: 2003).) Ta-Shma also elaborates on the relationship between the works of the Rosh and the Rif in Ta-Shma 2000, n. 7 above, 83–84. See also D. Zafrani, "Asheri's Methodology in Deciding the Law" (Hebrew), (PhD diss., Tel Aviv University, 1980), 185–210 and his "*Piskei Harosh* — their order, time [of composition] and relationship to [Rosh's] responsa and *Tosafot*" (Hebrew), *Dine Israel* 10/11 (1984), 347–64. In the latter, Zafrani distinguishes, with regard to the Rosh's reliance on the Rif, between the early and later volumes of the *Psakim*. On the Rosh and the Ravia, see Zafrani's dissertation, 117–18, 240–41, where he notes this relationship. Much work

or any reference to this issue in his many responsa, a definitive answer is hard to come by. There are, however, two responsa that do afford us a better understanding of the Rosh's mindset at the time he wrote his masterpiece.

The Rosh's attitude toward the use of halakhic handbooks or codes finds expression in two responsa.¹⁴ In one instance, his view is revealed due to a bothersome correspondent's request that he address himself to an unusual opinion found in the *Sernak* of R. Isaac of Corbeil, a thirteenth century French work. After responding to the content of the question, the Rosh allows himself to express his exasperation at judges who adjudicate on the basis of handbooks: "A curse [*tipah rukan*] on those who decide the law on the basis of the books and codes of the great ones, without knowing anything of the Mishnah and Talmud."¹⁵

The Rosh further explains that, in his opinion, it is impossible to reach a legal decision correctly without referring to the corresponding talmudic material. He argues that over-reliance on such works is a sure recipe for error, which he attributes to two distinct sources. The first is the textual reality: copyists are fallible, "for at times the scribe can err and write 'obligated' instead of 'exempt,' 'prohibited' instead of 'permissible.'" The second is the reader's lack of understanding: "because the reader did not comprehend the author's intent and will come to err." Were the reader to compare his reading and understanding of the handbook or code with the talmudic source material, both these potential pitfalls could be averted.

In the second instance, the Rosh was asked to comment on a decision that a certain R. Matzliah had issued based on his understanding of the *Mishne Tordai*. The Rosh, after suggesting that the

still remains to be done, however, to identify the places where the Rosh uses but does not quote this work by name, and to gauge its overall influence on his *Psakim*. See, e.g., A. Aptowitz, *Introduction to Seyfer Haravia* (Hebrew), (Jerusalem: 1938), 50–51. Aptowitz correctly assumes that whenever the Rosh quotes his "grandfather" the Raavan, he is actually quoting the Ravia, the Raavan's famous grandson!

14 Much has been written on these responsa; see Elon 1994, n. 1 above, vol. 3, 1226–29, and E. Westreich, "The legal decisions of the Rosh in Spain" (Hebrew) in M. Beer (ed.), *Studies in Halakha and Jewish Thought Presented to . . . Emanuel Rackman* (Jerusalem: 1994), 157–82, to note just two.

15 *Responsa Rosh*, 43:12.

rabbi had misunderstood what Maimonides said, reiterates the aforementioned point:

And [prone to] error are those who decide the law in accordance with the words of the Rambam, while not being knowledgeable about the Talmud or knowing the source of his words; they err and permit the prohibited and prohibit the permissible.⁷⁶

To emphasize this point, further on in this responsum he relates a conversation he had with a learned man in Barcelona:

This is what I heard from a great man in Barcelona, who was well versed in three Orders (*sedarim*) [of the Talmud]. He told me, "I am puzzled as to how those who have not studied the Talmud or read the works of Maimonides [nonetheless attempt to] decide the law [in ritual and legal matters] on the basis of those works, believing they understand them properly." And he added, "From my own experience I know that with regard to the three *sedarim* that I have studied, I can understand when I read [Maimonides'] books. However, when I read his works on the laws of Holy Things (*Kodashim*) and Seeds (*Zeraim*) — I cannot understand anything. And I know that this is how it is with them [such rabbis and judges] regarding all of his [Maimonides'] works.

The view expressed by the Rosh in these two responsa is essentially the same. His criticism is not directed at the authors of the halakic handbooks, but rather, at the rabbis and judges who do not bother to consult the primary talmudic sources before reaching a decision. However, in the second responsum, addressing himself to Maimonides, the Rosh expresses a serious reservation:

For he [Maimonides] did not do as the other authors did. They brought proofs [for their decisions] and directed [the reader] to the talmudic source and the true. He, however, wrote as though he were a prophet, without explanations and without sources. And all who read [his work] believed that they understood his intent, but this is not so. For whoever is not attentive to what is [written] in the Talmud cannot truly comprehend [his words], and will [ultimately] fail in deciding the law.

Clearly, this is no longer a critique aimed at the conduct of decisors, but a critique aimed at Maimonides himself, for facilitating a practice that the Rosh viewed as extremely reprehensible.

With this in mind, I would suggest that despite certain affinities and similarities between the *Psakim* and Alfasi's *Halakhot*, the Rosh's purpose in writing the *Psakim* was to produce a work not unlike that of the Ravia of Mainz. It was to be a legal summary written so as to assist students in their studies, that is, to clarify and facilitate retention of the practical significance of the talmudic *siqyua*. It was also to serve as a useful reference work for learned scholars that would facilitate recollection of the law when the need arose. It seems to me that the Rosh neither expected nor intended that his book be studied independently and used in place of consulting the Talmud itself.

In his last will and testament, his son R. Jacob, author of the *Turim*, describes a program of study that reflects a similar purpose:

And for every tractate [of the Talmud] that you study, write a short [summary] of the legal decisions [in that tractate]. And [regarding] those law that are mixed in [i.e., found in the tractate but secondary to the main subject discussed], write [them down] in general terms so that you have them handy [i.e., so that they can be readily accessed if needed], and if you have doubts about one of them, you will be able to find it again at another time. [Act thus] and what you study will be clear, you will retain your Torah, and when you read, you will remember.¹⁷

In my opinion, then, the *Piskei Harosh* was intended mainly for study in the yeshivot of Castile, and was written as an alternative to the *Halakhot* of the Rif, with one crucial difference. Whereas the *Halakhot* served as a "Talmud Katan," an abridged Talmud, so to speak, and was studied independently of the Talmud, this was not so with regard to the *Psakim* of the Rosh. The Rosh had instituted in the yeshivot a more comprehensive and demanding curriculum. The students were first to engage in Talmud study along with the Rosh's *Tosafot*, and only subsequently to devote themselves to study of the new "updated Rif" — the *Piskei Harosh*, the summary of the laws that led the talmudic *siqyua* to its practical conclusion.¹⁸

¹⁷ See the Hebrew text in Abraham 1927, n. 3 above, 204. Here too, I have substituted my own translation.

¹⁸ I do not believe that the existence of a Rashi-like commentary on the *Psakim* of the Rosh, possibly authored by his son R. Jacob, necessarily contradicts this approach; see n. 19 below. On this commentary, see I.M. Ta-Shma, "Rashi—Rif and Rashi—Rosh" (Hebrew), in Z.A. Steinfeld, *Rashi Studies* (Hebrew), (Ramat-Gan: 1993), 209–220.

In confronting the twofold challenge that he found upon his arrival in Toledo, it would seem that the Rosh chose to tackle the problem of the yeshiva curriculum. This is evident from the fact that as a handbook for the practicing rabbinical court judge, his *Paskim* would have been virtually useless. It was bulky, written in the style of learned essays, arranged in accordance with the structure of the Talmud, and formulated in the language of the Talmud. We can well understand how these features precluded it from being an effective replacement for the concise, highly accessible and easy to use *Mishne Torah*.¹⁹ It might be suggested that perhaps the Rosh was not concerned enough about altering the status quo. But given the Rosh's firm and principled opposition to the exclusive use of handbooks and codes in deciding the halakha, even if these works, for example, the *Semak*, were a product of his own Franco-German world, we must instead conclude that he had resigned himself to his inability to influence the practices of the rabbinical court judges in Castile. Even if the Rosh had recognized the necessity, in Spain, of a handbook or code that could be used for deciding the law,²⁰ he for one would not have been able to compose it.²¹

The influence of the teachings of the French Tosafists on halakhic decision-making in Castile would have to wait. The Rosh instead chose to focus his energies on producing a new cadre of scholars and rabbis. He may have believed that he could train his students not to feel bound by the code of R. Moses the Spaniard (Maimonides), and confident enough to decide the law in accordance with the Talmud and the teachings of their own master (namely, the Rosh).

3 *Rabbi Jacob b. Asher's Approach*

It is in this context that we must view R. Jacob b. Asher's program of codification. In his *Turim*, to quote from Elon's description, one finds

19 Interestingly, it would seem that his son R. Jacob may have sought to turn his father's book into something more practical and accessible when he composed his abridged version, known as the *Kitzur Piskei Harosh*. The work still followed the order of the Talmud, but was written in Hebrew, and stated only the final halakha without any of the complex argumentation leading up to it.

20 On this point, see text below at n. 24, on the intriguing comments of the Rosh as reported by his student Joseph ibn Nahmias.

21 He would surely have found the thought that his book might be improperly used, that is, used without referring to the talmudic source to ascertain that the point had been correctly understood, too distressing.

"a categorical and prescriptive statement of the basic legal principle, without attribution of authority or citation of source," a goal his father, as we have seen, would never have subscribed to. The *Turim* was a work with more affinities to the codes used in Sefarad than to the summaries of Ashkenaz. It was structured in a logical and practical manner, without direct links to the Talmud. The difference between R. Jacob's approach and that of his father can be readily traced to their rather different life histories. R. Jacob came to Spain at a younger age, and was thus more sensitive to the needs of the community, and therefore strongly motivated to address the needs of the rabbinical community. In addition, having witnessed the developments both during and after his father's lifetime, he was in a position to measure the success of the Rosh's program to educate rabbis and judges not to be dependent on the *Mishne Torah*, and to be more receptive to integrating the *Tosafot* of Ashkenaz with the halakha of Sefarad.

a The Sefardic Element of R. Asher's *Turim*

A close reading of R. Jacob's introduction to the last volume of the *Arba Turim*, the *Hoshen Mishpat*, a work devoted to civil law, may reveal R. Jacob's motivation in composing a work that his father would have accepted only reluctantly. At the end of the introduction, he offers the following description of the state of the judiciary:

There are those who wish to lay down the law, but alas, the cloud of enlightenment does not rest upon them, as they are intellectually incapable of comprehending the law. And there are those upon whom the cloud of enlightenment does rest, but who willfully decide to extinguish their light, due to fear of deciding the law that is outstretched before them. They say, "I will choose the law [to be applied in the case at hand] from one of the legal codes, I will speak through their authority. [In this way] I will benefit, my rod shall lead me."²²

R. Jacob addresses two distinct groups of judges: the unqualified and those who lack confidence. I cannot be sure as to the identity of the first group. He may have been referring to the longtime Spanish judges and others who did not study in the yeshiva his father established.

22 *Arba Turim*, Introduction to *Hoshen Mishpat*. For the various understandings of the phrase "my rod shall lead me," see Galinsky, n. 5 above, 57 n. 181.

The halakhic knowledge of these judges was derived entirely from reading the *Mishne Torah*, without any encounter with the primary legal source, that is, the talmudic material. It is possible that R. Jacob would refer to such judges as being “intellectually incapable of comprehending the Law,” since they lacked basic knowledge of the Talmud. However, it is entirely possible that he was referring to judges who had been appointed by the Spanish monarchs.²³ These political appointees, who were ignorant of the halakha, would be considered unqualified by all.

The identity of the second group is somewhat clearer. These were judges who, in R. Jacob's eyes, were able to decide the law on their own, but chose the safe and easy path of relying on established legal codes. They were, most likely, former students of the Rosh's yeshiva, who their master had hoped would be part of the new generation that would transform and regenerate legal decision-making in Spain. Alas, despite all the knowledge they had gained at the yeshiva, they remained bound to the practices of their predecessors. When they went on to serve as rabbinical court judges or halakhic decisors, they lacked the courage necessary to go beyond the *Mishne Torah* and apply their knowledge of the Talmud, *Tosafot* and *Piskei Harosh*. Instead they chose to remain true to the accepted Setardic halakhic decision-making practices. It seems, then, that whereas the Rosh succeeded in convincing many young people in the Castilian community to apply themselves to study of the Talmud and the *Tosafot*, his efforts did not have the impact needed to reshape Spanish halakha.

The following account of an exchange between the Rosh and Joseph ibn Nahmias, one of his students, may shed some light on what motivated this group of ‘unconfident’ judges. Interpreting the saying of Rabban Gamaliel in mAvot 1:16, “Designate for yourself a master (*ase lekha rav*), and do away with your doubts,” ibn Nahmias quotes the Rosh:

And I asked my teacher regarding cases in which the decisors (*poskim*) argue — what should one do in order to extricate oneself from dispute? And he responded: If he has a [legal] tradition from his master, he should act accordingly, and if he does not, he should chose a code from among

[those written by] the great authors, one that he admires, and act in accordance with his decision.²⁴

In deciding the law one should follow the teachings of one's master. However, when the teacher's opinion is unknown, in lieu of it one should adopt the view set out in a legal code one has chosen.²⁵ This, according to Joseph ibn Nahmias, is what R. Gamaliel meant by the saying, “Designate for yourself a master, and do away with your doubts.” Hence, for the Rosh, there were three legitimate approaches to arriving at an halakhic decision in the face of conflicting opinions: to decide according to one's own understanding of the halakhic material; to follow the opinion of one's teacher; to adopt a specific code when one's master's opinion was not known. According to the Rosh, what is unacceptable is to reach a decision in an arbitrary fashion, saying, “I will decide whatever I want,” at times one way and at times another, without any internal logic or consistency.²⁶

It may be that the students who became rabbis and judges after studying at the R. Asher's yeshiva rationalized their disregard of all that the Rosh had taught them on the basis of this advice, which, presumably, became known to his students. They may have argued: did not the Rosh himself teach that one was to choose “a code from among [those written by] the great authors”? They could ignore his

24 א"י ל" קבלה מר"ר יעשה כמה שקבל מרבו ואם לאו יבחר דורו אחר מן המתורבים הגדולים, אזה שיישר בעיניו, ויעשה כמותו.

25 *Commentary of R. Joseph b. Joseph ibn Nahmias* (Paks, Hungary: 1907), on mAvot, 7a.

26 For another example of the “book” replacing the teacher, see E. Kanarfogel, “Rabbinic authority and the right to open an academy in medieval Ashkenaz,” *Michal* 12 (1991), 233–50.

26 See *Piskei Harosh*, Sanhedrin 4:6, where the Rosh sharply criticizes judges who decide the law arbitrarily. To quote, “And when there was an argument between two great scholars, the judge should not say: ‘I will decide whatever I want,’ and if he does so act, the decision is a false one.” Clearly, there is a fundamental distinction between designating a particular code as authoritative in lieu of one's master, and irresponsibly deciding the law in accordance with one's inclination and will at a particular moment in time. See R. E. Wasserman, *Koretz Shiurim*, vol. 1, Baba Batra, #271–73. On the manner in which R. Judah, son of the Rosh, utilized his father's statement in his battle with the communal leaders, see Galinsky, n. 5 above, 63–67.

23 See H. Beinart, “The Jews in Castile,” in H. Beinart (ed.), *The Sephardi Legacy* (Jerusalem: 1992), vol. 1, 38.

clear preference for following the legal tradition of one's teacher, and his equally clear position regarding the *hilkheta kezvatnei* principle,²⁷ since these traditions were far less readily available to them. For the sitting judge, as long as the Rosh's opinions were accessible only in the form of learned essays structured in accordance with the order of Alfasi's *Halakhot*, it was as if they were non-existent.²⁸

R. Jacob realized that the strategy his father had chosen to influence Spanish legal practice and introduce the teachings of the French and German halakhists had failed. Apparently, the Rosh had underestimated the power of entrenched habits, the innate conservatism of any legal system, and the fear of modifying established practice and norm. Consequently, R. Jacob understood that without offering an alternative to the code of Maimonides, there was no prospect for any real change. In his introduction to Hoshen Mishpat, following his description of the various kinds of judges, he elaborates:

I was therefore motivated to compose a work on civil law according to the [*Psakim*] of my father R. Asher, of blessed memory, that are built on the foundation of [the work by] the great master, R. Isaac Alfasi, of blessed memory.²⁹

R. Jacob, then, undertook to write a new code based on the work of his father so as to remedy the deficiencies of the Spanish judges who were not well-versed in the Talmud and its commentaries. This new code, updated with the teachings of the Tosafists, and of his father as well, would replace that of Maimonides. For the learned judge, however, the new work would also be useful, serving as an excellent complement to the study of the Talmud and the Rosh. Upon completing

27 See n. 12 above. On the Rosh as a "*batraei*," see Elon 1994, n. 1 above, vol. 3, 1284 and Galinsky, n. 5 above, 54–56. This legal principle, by which the law follows the opinion of the most recent legal authority, in addition to the related laws of "*toe bitar mishna*," "*toe beshkil hadat*," should have at least made these students hesitate before deciding to disregard the Rosh's halakhic teachings and the contributions of the Franco-German scholars. This, most probably, was R. Jacob's motivation for composing his abridgement of the *Piskai Harosh*, see n. 19 above.

28 על כן עוררתי תעלות במחשבותי לחבר ספר במשפטי הדרינן על דרך פסקי א"א הראש ז"ל אשר הם בנויים על יסוד הרב הגדול הר"י אלפסי זצ"ל.

study of the primary sources, the student could now turn to their natural extension, a code based on the teachings of the Rosh.³⁰

In reading R. Jacob's introduction, we can sense that he was very aware of the difficulties he would encounter in convincing the Spanish judges to accept his code as authoritative. This is not surprising, since many of the judges had not really been direct students of his father.³¹ In the remark just quoted, R. Jacob emphasized the fact that his father's *Psakim* was based on the work of the great Spanish sage Alfasi.³² It is as if he felt the need to allay the fears of the local judges about replacing the venerable *Mishne Torah* of Maimonides — R. Moshe Hasfardi — with a work written by a Jew from Germany. Further along, to reinforce the point, he adds:

And in the few places where his opinion does not coincide with the opinions of the rest of those who composed codes, such as Maimonides and others, I have included those opinions, the opinion of my father, of blessed memory, and his conclusion (*vehaskamto*), so that the reader can progress quickly. And [the reader] should act in accordance with what he finds in that place, and not veer from it to the right or to the left.³³

In short, upon reading the introduction, we come away with the following impression: the *Tur* is a code based on the *Psakim* of the

30 For someone studying the talmudic sources, it would have been relatively easy to find the parallel source in the *Turim*, since it was organized in a logical manner and had a table of contents. On the other hand, for someone studying the *Turim* on its own, it would have been much more difficult to find the talmudic source, since a reference to the tractate in question, and the name of the chapter being discussed, is rarely supplied. We will return to this below.

31 Much can be learned about the ratio of learned judges (i.e. students of the Rosh) to unlearned judges (i.e. political appointees and judges who had not studied in the Rosh's yeshiva) in Castile from a comment made by Rabbenu Jerrucham in his introduction to the *Mishtarim*: "The learned and studious are very few." In explaining the purpose of his work, R. Jerrucham emphasizes that for certain judges, even the structure of the Rambam's *Mishne Torah* is too complex, another indication that the level of many judges was quite low. I elaborate on R. Jerrucham and his unique work in "Fourteenth-century Spanish halakhic literature and the work of the French exiles R. Aharon and R. Jerrucham," forthcoming in *Jewish History*.

32 Compare this reading with that of Elon 1994, n. 1 above, vol. 3, 1284.

33 וכמעט במקומות אשר אין דעות מלושדות עם דעת שאר מחבריהם ככל הרמב"ם ודולות את כותב דעתם ודעת א"א הראש ז"ל והספיקות למען ירחיק הקורא בו וילעזר ככל אשר ימצא במקום הרהור ולא יסור ממנו יעזר ושגאל.

author's father, the Rosh, a recognized scholar and leading halakhic authority who resided in Toledo. The work of the Rosh is itself based primarily on the *Halakhot* of the great Spanish scholar Alfasi. Where his father's opinion differs from the received opinion in Spain, that is, the law as codified by Maimonides, R. Jacob includes both opinions, leaving the final decision to the judge. This impression is not always completely accurate, in particular the claim about the reliance of the Rosh on Alfasi and the silence about the centrality of the Tosafists in the work. Nevertheless, it served the purpose of convincing R. Jacob b. Asher's Spanish constituency to accept his *Arba Turim*.

Within this context, we can now easily understand the most puzzling feature of the *Turim*, that is, the absence of references to primary sources in the work. This immediately calls to mind the sharp criticism R. Jacob's father directs at the Rambam regarding this very point: "For he did not do as the other authors did. They brought proofs [for their decisions] and directed [the reader] to the talmudic source of their decisions.... He, however, wrote as though he were a prophet, without explanations and without sources." How surprising, then, to see his devoted son Jacob following in the Rambam's footsteps in the *Turim*. Only rarely does R. Jacob direct the reader to the talmudic source of the subject he is treating. In fact, as is the case for the Maimonidean code, the task of identifying the *Turim*'s sources was left to the super-commentators, such as Isaac Aboab, Joseph Alashkar, and Joseph Caro.³⁴

In contrast, it is worth noting that R. Jerucham b. Meshulam from Provence, a younger contemporary of R. Jacob who had studied with the Rosh for a brief period toward the end of R. Asher's life, seems, with regard to codification, to have been a more faithful student of his master. In the introduction to his book on civil law, the *Meishtarim*, R. Jerucham, describing the weakness of the *Mishne Torah*, makes an assertion his teacher would have been proud of: "And even if he [a local judge] has on hand Maimonides' book, which is the shortest of all, without the commentators and the Talmud he may fail to readily understand the meaning."

Elaborating on the objectives of the work, he emphasizes the importance of citing the talmudic sources:

In order to ease the burden of students and other [readers], I have come to organize the subject areas of civil law, every subject and its laws separately, **and to mention the talmudic source**, so that the reader, if he so wishes, will find it in that place.

In addition to referring the reader to the talmudic sources, at the end of each section R. Jerucham provides an exact reference to the *Piskei Haroshi*, giving the tractate and the clause (*siman*) number,³⁵ a feature the Rosh's son did not even consider adopting in his own work.

Clearly, in choosing not to give the talmudic source, R. Jacob was making a conscious decision, and it would seem that he did not do so lightly. His introduction to Hoshen Mishpat offers us some insight into his motivations for departing from his father's path. He obviously felt that the success of the *Turim* depended on his convincing those who engaged in the actual implementation of the law, as rabbis and rabbinical court judges, that his work was better and more useful, at the level of practice, than the *Mishne Torah*, the dominant code at that time. To achieve this, he had to pattern his work along the lines of Maimonides' work, which meant adopting its use-oriented and logical structure that did not call for referring to the talmudic sources. He may have suspected that his father would not have been inclined to endorse such an undertaking, but felt this was the price that had to be paid to gain acceptance in a foreign setting that had different customs and practices.

b The Ashkenazic Element of R. Asher's *Turim*

The second element to R. Jacob's legal legacy as described by Elon addresses another aspect of R. Jacob's contribution to legal codification: "presentation of the various opinions of the post-Talmudic authorities on the ramifications of the principle, and his conclusion as to how the law should be definitively declared."

³⁴ See my "On the circulation of the *Turim* in Spain in the generation before the Expulsion, and an unknown abridgement of *Tur*, Hoshen Mishpat" (Hebrew), *Yeshurun* 12 (2003), 84–102.

³⁵ This feature is absent from the published version of the *Meishtarim*, but does appear in all the medieval manuscripts of the work.

The *Turim* is akin to the *Mishne Torah* in that sources are not cited, but it differs in that various legal opinions are included in the discussions. Even a cursory glance at any of the four books that comprise the *Arba Turim* will reveal that not only are the authoritative codes of Spain (*Mishne Torah*, *Torat Habayit*, *Sefer Harumot*) quoted when they are not in agreement with R. Jacob's (or his father's) views, but numerous minority opinions of the scholars of France and Germany are mentioned as well. In fact, at least in Orah Haim, the extent of the Ashkenazic material far exceeds that of the Spanish.³⁶ It is plausible that the presentation of various legal opinions was an essential element of R. Jacob's legal writing and not merely a selling point in his attempt to gain acceptance in Castile. Methodological remarks R. Jacob makes in the introductions to the earlier books of the *Turim*, Orah Haim, and Yore Deia, devoted to ritual and religious law, contrast markedly with those made in the introduction to Hoshen Mishpat, quoted above:³⁷

And I do not wish to bring lengthy proofs [i.e. talmudic sources], but rather to convey definitive decisions. However, in those places where different opinions exist, I will cite them and afterwards cite the conclusion of my father, the Rosh, of blessed memory.³⁸

In this brief description R. Jacob articulates what was to be his legal legacy with respect to codification: he does not cite talmudic sources, but does adduce various legal opinions. He also informs us that he will usually express his legal decision in a structured fashion, ending the discussion with his father's opinion.³⁹ This format for articulating his decisions reflects a certain lack of ease with authoritative halakhic decision-making. In resorting to this structural device, instead of boldly stating his conviction, R. Jacob is indicating that he does not intend his code to be a "classic." As has been noted by Ta-Shma, this "halakhic hesitancy" was characteristic of "Western" legal writing in

36 See Galinsky, n. 5 above, part 2, sec. 2, esp. 16–17.

37 See text at n. 33.

38 ואין רצוני להאריך בראיות אלא להביא דבריהם פסקיהם, ובמקום שיש דעות שונות אכתובם
ואין רצוני להאריך בראיות אלא להביא דבריהם פסקיהם, ובמקום שיש דעות שונות אכתובם

39 For a detailed description of R. Jacob's technique, see Galinsky, n. 5 above, part 2, sec. 3.

Ashkenaz, but not usually associated with codes composed in the Moslem "East" — in Babylonia, north Africa, and Spain.⁴⁰

Apparently, despite the fact that R. Jacob adopted an element of the Maimonidean program, he nevertheless could not accept it wholeheartedly; given its authoritarian nature, Maimonides rarely included alternative opinions in his code, the reader being presented with just one opinion — that of the author. It is easy to understand why this feature is essential for writing a good code, but we also know that the great French and German scholars, both Maimonides' contemporaries and those of later generations, found it deeply unsettling. The Raavad of Posquieres, the great Provençal critic of the *Mishne Torah*, had already complained that Maimonides did not cite dissenting opinions of the Geonim.⁴¹ R. Samson of Sens, the renowned Tosafist of the late twelfth and early thirteenth century, similarly stressed the importance of citing various opinions. In a letter to R. Meir Abulafia, he criticizes Maimonides' methodology harshly:

Go and learn from the Mishnah, Talmud, Sifra, Sifre, Tosefta — they did not transmit to the next generation merely a collection of laws, but rather wrote down matters (*katva lahem*) concerning the impure and the pure, and opinions of those who permit and those who prohibit. The reasoning behind these opinions was given [to us] by one shepherd, and he who studies them will receive reward. For there are times when later generations reveal things that were hidden from previous generations. And therefore one should hurry to [study] Mishnah and Talmud, for a student may see what his teacher cannot see, his words make his teacher wiser and sharpen his teaching.⁴²

40 See Ta-shma 2000, n. 2 above. For more on the difference between the legal culture in Ashkenaz as opposed to Sefarad see his "Introduction to the responsa of the halakhic authorities of France and Germany," in B. Lifshitz and E. Shochetman (eds.), *Digest of the Responsa Literature of Germany, France and Italy* (Jerusalem: 1997), ix–xiv. On Ashkenaz, see also E. Kanarfogel, "Progress and tradition in medieval Ashkenaz," *Jewish History* 14 (2000), 287–315.

41 See the last gloss (*hasaga*) on Rambam's introduction to the *Mishne Torah*.

42 See *Kitab al-Kasa'il*, *Sefer Igrot Harania*, J. Brill edition (Paris: 1871), 131–32. In addition to the printed edition, which was based on an Oxford MS, I used MS Cambridge Add. 377/2 (IMM, Jewish National and University Library Jerusalem, #16296). See the very similar formulation in the *Commentary Attributed to R. Samson of Sens*, mEduyot 1:5, regarding the Tannaitic and Amoraic periods.

This basic academic humility — the attitude that one’s decision is by no means the final word in an ongoing discussion — so pervasive in the yeshivot of France and Germany, was completely at odds with the message that emerged from Maimonides’ code.⁴³ It is therefore not surprising that the Raavad chose to end his famous last gloss on the introduction to the *Mishneh Torah* with the terribly sharp, “It can only be an overbearing spirit in him.”⁴⁴ R. Jacob b. Asher, a great scholar well-versed in the law and lore of Ashkenaz, was indeed keenly aware that a “student may see what his teacher cannot see.” He genuinely could not bring himself to ignore the Talmud’s primary mode of discourse, namely, adducing a variety of opinions. He understood that any halakic decision that he or his father reached would not be the final one to be formulated within the unfolding history of the halakha. He therefore decided to include in his work multiple legal perspectives. Though he had refrained from providing references to the talmudic sources, R. Jacob felt bound to preserve the talmudic model of halakic writing that was so prevalent in Ashkenaz.

Let me summarize: R. Jacob’s understanding of the Spanish rabinate and its judicial leadership led him to conclude that for a legal work to have impact in Spain, it had to be similar to that it was attempting to supersede, namely, the *Mishneh Torah*. He shared his father’s broader goal of influencing the content of Spanish halakha and updating it with the teachings of Ashkenaz and France, but parted ways with him in regard to the instrument needed to implement the change. He deferred to Spanish legal culture on matters of form, and did away with references to the talmudic sources of the law. He insisted, however, on retaining the pluralistic nature of Ashkenazic halakha, and thus provided a variety of legal opinions, leaving the final decision open to those capable of arguing with his conclusions.

At the beginning of this article, I quoted Menachem Elon’s description of R. Jacob’s contribution to the history of halakic codification. I would like to conclude with a similar but somewhat different

description, that of R. Abraham Zacuta, the sixteenth-century historian and scientist from Castile and North Africa. Zacuta, after describing the Rosh and his activity, turns his attention to the Rosh’s sons, and in particular R. Jacob:

But the one who was left to take the place of his father . . . was the great R. Jacob, who composed the *Aryeh Turim*, on all the laws observed in these times. It was very useful, for both the learned and unlearned, [as it was] **better organized than all previous [works]**. For who is able to derive the law from his father’s books, [which are] written in difficult language, or from Rav Alfasi’ or even the **Ramban**’s? And this wise man was privileged, more than any other [author], as everyone studied from his books. And he wrote his work in the likeness of the Talmud, bringing all the opinions that had been expressed, and [afterwards] the decision of the Rosh, may he be praised.⁴⁵

Suffice it to say that, by the end of the fifteenth century, R. Jacob’s *Aryeh Turim* had actually overtaken the *Mishneh Torah* as the primary legal text in Castile. Zacuta’s claim that **everyone**, learned and unlearned alike, studied from R. Jacob’s works, is substantiated by their printing history, by citations in works by other Spanish scholars, and by the various learned commentaries composed to elucidate them.⁴⁶ Of most interest to us is his characterization of the *Turim*. In his opinion, R. Jacob’s work is better organized and more usefully arranged than all the works that preceded it, including the *Mishneh Torah*. On the other hand, its uniqueness lies in the fact that it follows the example of the Talmud in gathering various legal opinions and then concluding with the decision of his father, the Rosh.

Elon and R. Zacuta defined the greatness of R. Jacob’s work in its incorporating aspects of the monumental code of Maimonides, the pre-eminent Sefardic authority, yet, in retaining the classic talmudic model of halakic discourse, differing significantly nonetheless. My objective in this article has been to demonstrate that this unique mix was the result of the historical meeting of Ashkenaz and Sefarad.

43 See *Responsa Rosil*, 55:9 (Y. Yudlov edition) Jerusalem: 1994, 239a), a rejoinder to R. Israel Israeli, for a clear exposition of this Ashkenazic approach.

44 At the end of the last gloss on the introduction to the *Mishneh Torah*. On the translation of the phrase “רַבִּי יַעֲקֹב בֶּן אֲשֶׁר הוּא הַבְּיָרֵךְ”, see I. Twersky, “The beginnings of Mishneh Torah criticism,” in A. Altmann (ed.), *Biblical and Other Studies* (Cambridge MA: 1963), 161–83, in particular 171–72.

45 *Hayuliasin Hashalem*, n. 11 above, 224. I have corrected the text according to MS Oxford 2798 (IMM #16713), 178b.

46 “On the relevant history of the printing of the works in question, see my ‘And this wise man was privileged, more than any other, as everyone studied from his books’ – On the dissemination of the *Four Turim* of Rabbi Jacob b. Asher from the time of its composition until the end of the 15th century” (Hebrew), *Sifra* 19 (2004), 25–45. On fifteenth and sixteenth century Sefardic commentaries on the *Turim*, see Galinsky 2003, n. 34 above.

הרא"ש האשכנזי בספרד: 'תוספות הרא"ש',
'פסקי הרא"ש', ישיבת הרא"ש

מאת

יהודא דוב גלינסקי

כותבי העתים מסוף המאה החמש עשרה ועד היום התמקדו בתרומתו של רבנו אשר בן יחיאל (הרא"ש, [?]1250–1321) האשכנזי לקהילות ספרד בתחום ההלכה. הרא"ש, שהיגר לטולדו בשנת 1305, גרם לכך שיהודי קסטיליה כבר לא הסתמכו בפסיקתם רק על 'משנה תורה' לרמב"ם ועל 'הלכות הרי"ף', אלא התחשבו גם בעמדותיהם של חכמי אשכנז וצרפת. כבר בתיאורו של ר' אברהם זכות, בעל 'ספר היוחסין' וממגורשי ספרד, ניכרת מרכזיותו של הרא"ש כפוסק בתודעתם של יהודי ספרד:

המאור הגדול נזר החכמים מורינו הגדול רבינו אשר הקדוש בן רבינו יחיאל [...] ועשה פסקים לכל התלמוד בדרך רב אלפס עם מה שהוסיף מפלפול ר"י [ר' יצחק מדמפייר] בעל התוספות שכתב עליו [...] יש לנו לסמוך עליהם יותר מעל דברי הרמב"ם שכתב לנו דברי נבואה בלא ראייה, ועוד שהיו מפולפלים יותר בחכמה ובמנין [...] ועוד עשה פעם אחרת פסקים ארוכים עם מספר הדינין שיוצא בכל הלכה [...] וכן עשה הספר הנכבד משאלות ותשובות וכן עשה פירוש תוספות לתלמוד ופירוש גמרות ועוד כתב כל תוספות ר"י ואחרים עם מה שהוסיף הוא ז"ל ככתוב בכל אלה הגמרות של דפוס בשם פסקי התוספות²

1 ראו: שו"ת ויכרון יהודה לר' יהודה בן הרא"ש, מהדורת חבצלת, ירושלים תשס"ה, עמ' 27–28 (מבוא).
2 ראו: א' זכות, ספר היוחסין השלם², מהדורת צ' פיליפאוסקי וא"ח פריימאנן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 223. הציטוט תוקן על פי כ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. d. 16 (קאולי 2798; מכון לתצלומי כתבי היד העבריים [מתכ"י] 16713), דף א178–ב. בשורה האחרונה העדפתי את נוסח הדפוס על פני נוסח כתב היד. בכתב היד כתוב 'ועוד כתב כל תוספות ר"י ואחרים עם מה שהוסיף הוא ז"ל ככתוב בכל אלה הגמרות של דפוס ופסקי התוספות'. מדברי ר' אברהם עולה שהוא ייחס את כתיבת 'קיצור פסקי התוספות', שאכן הודפסו בהדפסות הראשונות של התלמוד, לרא"ש ולא לר' יעקב בנו או למישהו אחר. על כן מפתיע שאורבך ופריימן קבעו, בעקבות החיד"א, שבעל 'דברי אמת' היה הראשון שטען כך. ובהתחשב בדברי זכות יש מקום לפחות לשקול ברצינות את בעלותו של הרא"ש על חיבור זה. ראו: א"א אורבך, בעלי התוספות: תולדותיהם, חיבוריהם, שיטתם, ירושלים תש"ם, עמ' 734, הערה 1; א"ח פריימן, רבנו אשר ב"ר יחיאל וצאצאיו, ירושלים תשמ"ו, עמ' צח.

[תרביץ – רבעון למדעי היהדות, כרך עד, חוברת ג (תשס"ה)]

ר' אברהם פתח בפסקים של הרא"ש ותיאר באריכות את ייחודם. אחרי כן הזכיר את שו"ת הרא"ש.³ ורק בסוף דבריו, וממש בקיצור, ציין את פועלו בשדה הפרשנות. ניכר מתוך דבריו שפועלו של הרא"ש בשדה ההלכה חשוב היה בעיניו הרבה יותר מפועלו בשדה הפרשנות.⁴

העדויות להשפעתו הרבה של הרא"ש על ההלכה הספרדית בתקופה זו שלפני הגירוש מרוכות ואסתפק כאן בשתיים.⁵ באיגרת שנשלחה מקסטיליה לרומא בשנת 1487 מסופר על הנוהג שהתקבל לפסוק כמו הרמב"ם רק במקרים 'שלא יחלוק עליו הרב הגדול רבנו אשר'.⁵ ור' יצחק קארו, דודו של בעל 'שולחן ערוך', כתב 'שבכל ספרד נוהגים בכל הדינים ובכל ענייני איסור והיתר כסברת הרא"ש'.⁶ אף אם דבריו אינם מדויקים לגמרי הם משקפים מציאות הלכתית שהשתנתה בעקבות פועלו של הרא"ש בתחום ההלכה.⁷ על רקע זה אין זה מפתיע שחוקרי 'חכמת ישראל' והמחקר המודרני הלכו בעקבות קודמיהם, כותבי תולדות החכמים בדור הגירוש, ובחרו להתמקד אף הם בהיבט זה של פעילותו של הרא"ש.⁸

לעומת זאת בני דורו של הרא"ש, בני המאה הארבע עשרה, הציגו את השפעתו בספרד באור

influence of
his

- 3 הרא"ש כמובן לא ערך את תשובותיו, זאת עשו בניו, בעיקר ר' יעקב. ראו: א"א אורבך, 'שו"ת הרא"ש בכתבי יד ובדפוסים', שנתון המשפט העברי, ב (תשל"ה), עמ' 10; י"מ תא-שמע, 'רבנו אשר ובנו ר' יעקב בעל הטורים: בין אשכנז לספרד', פעמים, 46-47 (תשנ"א), עמ' 82-83.
- 4 סביר להניח שגורם מרכזי הוא שבזמנו, לפחות בישיבות של ר' יצחק קנפנטון ותלמידיו, לא למדו את 'תוספות הרא"ש' אלא בעיקר התעמקו בדברי רש"י ורמב"ן. ראו: י"מ תא-שמע, 'לידיעת מצב לימוד התורה בספרד במאה ה-15', י"ט עסיס וי' קפלן (עורכים), דור גירוש ספרד: קובץ מאמרים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 47-62.
- 5 ראו: F. Baer, *Die Juden im Christlichen Spanien: Urkunden und Regesten*, 2 vols, Berlin 1929-1936, p. 385 והשוו לתקנה המוצעת בטולדו במאה הארבע עשרה, בזמן כהונתו של ר' יהודה בן הרא"ש (להלן הערה 9).
- 6 תשובות ר' יצחק קארו, סי' א, בתוך: שו"ת בית יוסף, ירושלים תש"ך, עמ' שפה. למקורות נוספים ראו: י' גלינסקי, 'זוכה זה החכם יותר מכלם שהכל למדו מספריו': על תפוצת "ארבעה טורים" לר' יעקב בן הרא"ש מזמן כתיבתו ועד לסוף המאה ה-15, סידרא, יט (תשס"ה), עמ' 41-44.
- 7 על אי הדיוק בדברי ר' יצחק ראו מה שהערתי שם, עמ' 4 הערות 101, 102.
- 8 ראו: א"ה ווייס, דור דור ודורשיו, ה, וילנה תרס"ד, עמ' 60-70; ח' טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ב, ניו יורק תש"ז, עמ' 144-160. גם פריימן, שכתב מאמר גדול על הרא"ש בגרמנית, מאמר אשר תורגם לעברית, כתב רק מעט על הרא"ש כראש ישיבה, ראו: פריימן (לעיל הערה 2), עמ' לב-לג (אם כי דבריו הקצרים הם מעט המכיל את המרובה), וזאת לעומת פרק שלם על הרא"ש כפוסק, ראו: שם, עמ' עז-פא. המחקרים האחרונים על הרא"ש הם מחקריו של ד' זפרני, 'דרכי ההוראה של הרא"ש', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תש"ם; הנ"ל, 'לדרכי הפסיקה של הרא"ש', סיני, צד (תשמ"ד), עמ' רעז-רפג; הנ"ל, 'פסקי הרא"ש, סדרם, זמנם, ויחסם לתשובותיו ולתוספותיו', דיני ישראל, י-יא (תשמ"ד), עמ' שמו-שסד; וכן: תא-שמע (לעיל הערה 3), עמ' 75-91; א' וסטרייך, 'הכרעות שיפוטיות של הרא"ש בספרד', מ' בר (עורך), מחקרים בהלכה ובמחשבת ישראל: מוגשים לכבוד הרב פרופ' מנחם עמנואל רקמן בהגיעו לגבורות, ירושלים תשנ"ד, עמ' 157-182. ראו גם: ש' טולידנו, 'קובצי תשובות הרא"ש בכתבי יד ובדפוסים', עבודת מוסמך, אוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ה, ושם גם רשימה מפורטת של התשובות האשכנזיות המעטות, עמ' 103-115. מן הבודדים שהתייחסו אל הרא"ש כפרשן או כראש ישיבה הם אורבך (לעיל הערה 2), עמ' 586-599; י' פאעור, 'תוספות הרא"ש למסכת ברכות', PAAJR, 33 (1985), עמ' 41-65; י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה: קורות, אישים ושיטות, ב: 1200-1400, ירושלים תשס"ד, עמ' 78-85. כמו כן יש לציין שלאון-טיליו בספרו על יהודי טולדו פתח את דבריו על הרא"ש בהתייחסו לישיבה שהקים, ראו: P. Leon Tello, *Judios de Toledo*, I, Madrid 1979.

שונה. מתוך דברי תלמידו ר' יצחק ישראלי, בנו ר' יהודה ותלמיד בנו ר' מנחם בן זרח, עולה שבעיניהם הייתה עיקר השפעתו של הרא"ש דווקא בתחום הלימודי. הרא"ש פיתח את הישיבה המקומית והביא לשינוי דרמטי בטולדו כששילב בלימוד התלמוד את לימוד תורתם של בעלי התוספות הצרפתים.

במאמר זה אנסה לבחון את פועלו של הרא"ש דרך עיניהם של בני דורו, ששיבחו אותו בעיקר על פועלו כמלמד וכראש ישיבה גדול, ולא על היותו סמכות הלכתית לכל האזור,⁹ ושהתרשמו מ'תוספות הרא"ש' יותר מאשר מחיבוריו האחרים.¹⁰

השפעתו של הרא"ש בקסטיליה

העדות הקדומה ביותר הגיעה לידינו מר' יצחק ישראלי, משכיל ספרדי מהמשפחות המיוחסות של טולדו, מדען ובקי בחכמת התכונה והלוח העברי.¹¹ עם בואו לטולדו ביקש הרא"ש ללמוד חכמות אלו, דבר שלא היה אפשרי באשכנז, ור' יצחק, שהתמחה בהן בצעירותו, הציע ללמדו.¹² בעקבות הקשר עם החכם התלמודי האשכנזי כתב ר' יצחק ישראלי את הספר 'יסוד עולם',

9 על סמכות ההלכתית בעיר טולדו בחייו ולאחר מותו ניתן ללמוד מפרשייה שהתרחשה לאחר פטירתו, כאשר בנו ר' יהודה, שירת במשרתו. בסביבות שנת 1340 החליטו מנהיגי הקהילה לקבוע את 'משנה תורה' כקודקס המחייב את כל דיני טולדו. וכך תיאר זאת ר' יהודה בתשובה שכתב בנדון: 'שמעתי שאתם אומרים מפני שנתרבה המחלוקת בין פוסקי הדינין ומורי הוראות זה אומר בכה וזה אומר בכה שאתם מסכימים לפסוק ולהורות עפ"י ספרי הרמב"ם וזאתי כמה שחולק עליו א"א [אדוני אבי] ז"ל שיעשו כדבריו' (זכרון יהודה: ספר שאלות ותשובות לרבנו יהודה בן הרא"ש ושאר גדולי זמננו, ברלין תר"ו, סי' נד, עמ' ט [מהדורת חבצלת (לעיל הע' 1), עמ' כו]). לענייני חשוב שעולה מתוך הדברים שאף לאחר מותו היה הרא"ש סמכות הלכתית מחייבת. כמו כן יש לציין שקהילות יהודיות רבות מכל אזורי ספרד פנו אליו בשאלות, ראו: פריימן (לעיל הערה 2), עמ' לו-לו ובמפתח של שו"ת הרא"ש, מהדורת י' יודלוב, ירושלים תשנ"ד, עמ' תקלה.

10 אין ספק שמבחינה אובייקטיבית 'פסקי הרא"ש' (וכן 'שו"ת הרא"ש') הם היצירה החדשנית והחשובה יותר מ'תוספות הרא"ש', ועל כן אין זה מפתיע שההיסטוריה 'פסקה' לטובת חיבור זה. מכל מקום מטרתי במאמר זה להסביר את חשיבותן המיוחדת של 'תוספות הרא"ש' לזמנן ולמקומן. היעדר החידוש בתוספות מחייב עוד יותר להסביר את חשיבותן לבני זמננו.

11 על משפחת בן ישראל או ישראלי ראו להלן הערה 89. לתיאור פועלו וחיבוריו המדעיים של ישראלי ראו: Y. T. Langermann, *The Jews and the Sciences in the Middle Ages*, Aldershot 1999, pp. 8-9

12 'יהי היום [לדעת] עתידות / שאלתי על דברי איש חמודות / ויספרו לי קצת מהלליו / וטוב טעמו [נ"א: שכלו] ומעלליו / וכי מרוב חכמתו / וגדולת מעלתו / נדבה רוחו אותו / לבוא בסוד התבונה / ללמוד וללמד בחכמת התכונה / וישאל את אנשי מקומו / אם יש מהם [איש] / משכיל וילמוד עמו / [ויחפש] ולא מצא אתם נכונה / ולא דעת ולא תבונה / את מי יורה דעה / ואת מי יבין שמועה / אחרי כי אבדה עצה מבנים / ואין רואה [ואין שומע] ואין מקיץ כי כולם ישנים / ויהי בשמעני דבריהם / אויז עד תבונותיהם / אש הקנאה אכלתני / וחמתי היא סמכתי / ואומר אלקה ואראנו / ויום יום בחידות אנסנו / אדברה ולא איראנו / ואעירה כיום כבודי / והנה חדש עמדי / לשוב כימי בחורי / ולחדש כנשר נעורי / ונפשי תשיחני / ורוח מבינתי יענני / קום כי עליך הדבר / כי הנה הסתו עבר / אז התחזקתי / חשתי ולא התמהמתי / ודלתי שכלי דפקתי / ועל אלהי ישראל נסמכתי / ואכתוב זה הספר' (יסוד עולם, מהדורת ב' גאלדבערג, ברלין תר"ו-תר"ח, דף 1 ע"ד, עם תיקונים קלים על פי כ"י פרמה, פלטינה 3165).

שהוקדש לנושאים שבהם התעניין הרא"ש. מהדורתו הראשונה של הספר הושלמה כבר בשנת 1310,¹³ כחמש שנים בלבד לאחר בואו של הרא"ש לטולדו. חלק קטן מחיבורו המדעי של ר' יצחק עסק בסקירה היסטורית של תולדות האנושות, ותולדות חכמי ישראל, והתבסס בעיקר על 'ספר הקבלה' לר' אברהם אבן דאוד.¹⁴ אולם בסקירת התקופה שמסוף המאה השתים עשרה עד תחילת המאה הארבע עשרה, כלומר מזמן השלמת 'ספר הקבלה' ועד זמנו, היה על ר' יצחק להשלים בכוחות עצמו את תולדות החכמים. לענייני חשובים דבריו על בואו של הרא"ש לטולדו, ואצטט תחילה מתוך כתבי היד המשקפים את המהדורה הראשונה של הספר:

ובשנת ה' אלפים וס"ה למנין העולם העיר השם את רוח הרב ר' אשר בן כבוד הרב ר' יחיאל ז"ל לצאת מאשכנז ארץ מולדתו ובא הוא ובניו ובניו ביתו לטליטלה להאיר את עינינו ולהוציאנו מחושך הסכלות והפתיות לאור החכמה והשכל והתבונה השם יסכים על ידו ויזכינו ללמוד ממנו ולהשכיל ביסודי התורה וסודותיה ופירושי טעמי כללותיה ופרטיה.¹⁵

ניכר שהמחבר בחר בתיאורים המדגישים את סגולותיו של הרא"ש בתחום העיוני. רבנו אשר בן יחיאל הביא לטולדו את אור החכמה, השכל והתבונה, והמחבר הביע תקווה ללמוד ממנו את יסודי התורה ופירושי טעמיה. במהדורה המאוחרת של החיבור,¹⁶ שנכתבה אף היא בחיי הרא"ש אבל לאחר שכבר קנה לו השפעה של ממש, הוסיף המחבר: 'והרביץ תורה והעמיד בה תלמידים

13 כלשונו בהקדמתו: 'ספר יסוד עולם שחבר הישיש רבי יצחק ב"ר יוסף נב"ע [נשמתו בגן עדן] בן ישראל בחכמת יסודי העיבור וסודותיו בשנת חמשת אלפים ושבעים לבריאת העולם לכבוד הרב ר' אשר בן כבוד הרב ר' יחיאל ז"ל יהגה בו הוא ובניו ותלמידיו וכל אשר נשאו לבו ומלא את ידיו' (שם, דף 1 ע"א). על הימצאותן של מהדורות שונות ראו להלן הערות 15, 16, 55 ובנספח. וכאן המקום להעיר על שינויים בנוסח הפתיחה שכל הנראה אינם מפרי עטו של המחבר. מצאתי שלוש פתיחות שונות לקטע שצוטט בתחילת ההערה, ואלו הן: 'ספר יסוד עולם שחבר ר' יצחק ב"ר יוסף נ"ע בן ישראל בחכמת יסודי העיבור וסודותיו' (כ"י פרמה, פלטינה 3165 וכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית Cod. ebr. 481); 'ספר יסוד עולם שחבר הישיש ר' יצחק ב"ר יוסף נ"ע בן ישראל בחכמת יסודי העיבור וסודותיו' (בגיליון של אותו כ"י פרמה ובמהדורת גולדברג [לעיל הערה 12]); 'ספר יסוד עולם שחבר החכם המשכיל כולל החכמות, ולעלות לשחקים עשה סולמות, <...> במשפט בני האל הוא גבירנו גביר יצחק בכור(?) יוסף ז"ל בן ישראל וחברו בשנת ה' (כ"י אוקספורד, בודליאנה 368). נוסח אחד מתאר אותו בשמו בלבד, אחר – בתואר 'ישיש', ונוסח נוסף – כ'חכם המשכיל וכ'.

14 יסוד עולם, ב, מאמר ד, פרק יח (מהדורת גולדברג [שם], דף 35 ע"א).

15 על פי כתבי היד המשקפים את הנוסח המוקדם (ראו לעיל הערה 13 ובנספח), בעיקר כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית Cod. ebr. 481, כ"י אוקספורד, בודליאנה 6 Reggio וכ"י אוקספורד, בודליאנה 299 Hunt. בנוסח הדפוס של 'יסוד עולם' הקטע מופיע במאמר ד, פרק יח (מהדורת גולדברג [שם], חלק ב, דף 35 ע"א); הדפוס משקף את הנוסח המורחב, כלומר את המהדורה המאוחרת. מכתבי היד שבדקתי קיימים שני כתבי יד לנוסח המורחב של קטע זה, כ"י פרמה 3165, שהוא העתקה של החיבור כולו, וכן כ"י לונדון, בית הדין ובית המדרש 28/22, עמ' 811-119א, שהוא העתקה של קטע זה בלבד (ההשלמה ל'ספר הקבלה'). משבעה כתבי היד שבדקתי רובם משקפים את הנוסח הקצר, שהוא המהדורה הראשונה של הספר, וראו את הרשימה בנספח.

16 בגרסת הדפוס, מהדורת גולדברג (שם) ובכ"י פרמה ובכ"י לונדון בית הדין (ראו בהערה הקודמת). להוכחת איתור המהדורה ראו בסמוך, בתיאור פועלו של הרא"ש, וכן להלן הערה 55.

ולכבודו ולמצותו חיברתי הספר הזה.¹⁷ נראה שהרבצת תורה והעמדת תלמידים קשורות להוצאת יהודי טולדו מ'חושך הסכלות והפתיות'.

ר' יהודה בן הרא"ש כתב צוואה מרתקת, שבמובנים רבים היא מעין אוטוביוגרפיה.¹⁸ הוא תיאר את ילדותו כנער חלש וחולני, את עזיבתו את ארצו ובית אביו בגיל שלוש עשרה, את צער גידול בניו וכן את מינויו לרבה של טולדו ולראש הישיבה לאחר מות אביו.¹⁹ הוא כתב גם על הסיבה לעזיבת אביו את אשכנז והגירתו לספרד. ולאחר שהרחיב על הנסיבות הפוליטיות והביטחוניות שהביאו את הרא"ש לצאת מאשכנז, התייחס לתרומתו הגדולה של אביו לחיי הדת בטולדו:

ומאת ה' היתה זאת - להעמיד תלמידים רבים בארצות ספרד. צדקת ה' עשה ומשפטיו עם ישראל. כי לא היו בארצות אלה פירושים מדויקים. וגם עשה לתלמוד פירושים ופסקים. ובכל מקום אשר פירושו ותשובותיו ופסקיו יגיעו - חוקי האל ותורותיו יודיעו.²⁰

ר' יהודה, בדומה לר' יצחק, בחר להעמיד במרכז את פועלו של הרא"ש כמלמד תלמידים וכמי שהפיץ פירושים מדויקים בספרד. אמנם הוא לא התעלם מתפקידו של אביו כפוסק וכסמכות הלכתית עליונה בספרד, אבל נדמה שגם בעיניו הייתה פעילות זו משנית.

ר' מנחם בן אהרן בן זרח, שהוריו גלו מצרפת ונהרגו בפרעות בנווארה בשנת 1328, ושהוא עצמו ניצל על ידי אביר נוצרי, למד תורה בצפון ספרד אצל ר' יהושע אבן שועייב, תלמידו של ר' שלמה בן אברהם אדרת (הרשב"א), ובשנת 1331 נדד לקסטיליה, ושם למד אצל ר' יהודה בן הרא"ש.²¹ את ספרו ההלכתי-המוסרי 'צדה לדרך' כתב לאחר הרס קהילתו אלקלעה במאורעות שהיו קשורים למלחמת האחים בקסטיליה באמצע המאה הארבע עשרה. הוא הועיד את ספרו לקהילת החצרנים שעבדו בשירות המלך, והקדיש את הספר, בפתחה שירית, לחצרן הידוע דון

- 17 ההוספה מופיעה לאחר 'הפתיות לאור החכמה והשכל והתבונה' ולפני 'השם יסכים על ידו ויזכינו ללמוד'.
- 18 הצוואה נדפסה בשלמותה: צואות ה"ר יהודה בן הרא"ש ואחיו ה"ר יעקב בעל הטורים, מהדורת ש"ו שכטר, פרעסבורג תרמ"ה. לאחרונה נתפרסמה שוב בשו"ת זכרון יהודה (לעיל הערה 1), עמ' קעג-קפג. חלק ניכר ממנה, יחד עם תרגום לאנגלית, מופיע בתוך: 'אברהמס, צואות גאוני ישראל, ב, פילדלפיה תרפ"ז, עמ' 163-200.
- 19 ראו: שו"ת זכרון יהודה (לעיל הערה 1), עמ' 29-30 והערות 64, 67.
- 20 צואות ה"ר יהודה בן הרא"ש (מהדורת שכטר), עמ' 15; אברהמס (שם), עמ' 190.
- 21 המידע על חייו לקוח מהקדמת ספרו: מנחם בן אהרן בן זרח, צדה לדרך, ורשה תר"ם, עמ' 7 (כל ההפניות לספר מכוונות למהדורה זו - למרות השעויות הרבות והשמטות הצנוורה שבה - וזאת מכיוון שהיא נמצאת בהישג יד כיום. במקום הצורך תיקנתי על פי דפוס ראשון פררה ש"ד). על המחבר וספרו ראו: A. H. Freimann, 'Menahem b. Zerah', *Annuario di Studi Ebraici*, I (1934), pp. 147-167. 'הספר "צדה לדרך" ומחברו ר' מנחם בן הקדוש ר' אהרן בן זרח', דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ג, ירושלים תשל"ג, עמ' 15-30 (=הנ"ל, בנתיבי אשכנז: מחקרים בקורות יהודי אירופה בימי הביניים, א, ניו יורק תשס"א עמ' 204-226), ושם גם על הפגמים במהדורת ורשה תר"ם. על הפרעות כנגד היהודים בנווארה ראו: 'בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תשי"ט, עמ' 238 וכן בהפניות הרשומות אצל י"ט עסיס ור' מגדלינה, יהודי נאבארה, ירושלים תש"ן, עמ' 35, הערה 33.

שמואל אברבנאל, 'בעל שכל, אוהב החכמים ומקרבן אליו, ומטיב להם', שתמך בו בשעתו הקשה ועזר לו להתיישב בעיר טולדו.²²

ר' מנחם הקדים לספרו הקדמה היסטורית שבה סקר את תולדות לימוד התלמוד וההלכה בארצות אירופה הנוצריות ובספרד המוסלמית והנוצרית.²³ עיקרי דבריו בנויים בדרך של השוואה וניגוד בין התרבות התורנית בספרד ובין זו שבאשכנז ובצרפת. לדבריו בספרד, כמו בכבל לפניו, הושם הדגש על לימוד הלכה למעשה. לעומת זאת באשכנז ובצרפת היה הדגש תמיד על לימוד התלמוד ופירוש התלמוד. לאורך סקירתו הדגיש שבספרד לא עסקו בלימוד התלמוד, לפחות לא במחצית השנייה של המאה השתים עשרה ובמאה השלוש עשרה. לדוגמה בתארו את חיבוריו השונים של הרמב"ם כתב: 'וכן חבר פרושים בתלמוד בלשון ערב ולא נתפשטו ממעוט עסק הבאים אחריו בתלמוד בבלי'.²⁴ לאחר תיאור גדולתו של ר' מאיר אבולעפיה (הרמ"ה) מטולדו, בפרשנות התלמוד, כתב: 'ובזמנו וכן קודם לזה לא היו לומדים בארץ הזאת זולתי הלכות רבינו אלפסי'. גם בתיאור פועלו של רבנו יונה בטולדו, חכם שלמד אצל בעלי התוספות בצרפת, ושהכיר היטב את תורתם, הדגיש ש'חבר חידושין על הלכות רבינו אלפסי'.²⁵

קשה להעריך את מידת הדיוק של דברי ר' מנחם.²⁶ האם ראשי הישיבה של טולדו, ר' יונה ותלמידי הרשב"א שפעלו אחריו, במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה, אכן לימדו רק את 'הלכות אלפסי'? האם בטולדו ובסביבה לא היו מי שלמדו תלמוד עם תוספות או עם פירושי

22 צדה לדרך (שם), הקדמה, עמ' 7-8. ההקדשה עצמה, הפתיחה השירית, אינה מופיעה במהדורת ורשה תר"ם, אך נדפסה בדפוס ראשון, פריה שי"ד. על דמותו ההיסטורית של החצרן ראו: בער (שם), עמ' 281; ולעומתו: ב"צ נתיהו, 'The Conversion of Don Samuel Abravanel', ש' נש (עורך), בין היסטוריה לספרות: ספר יובל ליצחק ברזילי, תל אביב תשנ"ו, עמ' 81-110 (חלק אנגלי).

23 צדה לדרך (שם), הקדמה, עמ' 5-6. יש להדגיש שספרד הנוצרית עברו היא רק קסטיליה, והוא לא התייחס כלל בסקירתו לאראגון וקטלוניה.

24 דבריו אינם מדויקים, ראו: י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה: קורות, אישים ושיטות, א: 1000-1200, ירושלים תשנ"ט, עמ' 190-191; הנ"ל, 'פירוש הרמב"ם לתלמוד: חידה ופתרונה', שנתון המשפט העברי, יד-טו (תשמ"ט), עמ' 299-305. וראו כעת: ד' הנשקה, 'הרמב"ם כמפרש דברי עצמו', ספונות, כג (תשס"ג), נספח א ('להיקף שרידיו של פירוש התלמוד לרמב"ם'), עמ' 146-159. על האפשרות שחלק מחידושיו של הר"ם מיגאש נכתבו בערבית ראו בספרו של תא-שמע (שם), עמ' 176.

25 בנקודה זו דבריו מדויקים. פירושי תלמידי ר' יונה או לפחות חלק מהם נכתבו בטולדו, ראו: תא-שמע (לעיל הערה 8), עמ' 25-29, במיוחד בסוף עמ' 27. כמו כן ראו: ע"ד שבת, 'מחקרי מבוא במפרשי הרי"ף', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ה, בעיקר מה שכתב על קסטיליה לפני בואו של הרא"ש, עמ' 54-56. לעומת זאת לא דייק בכתבו שר' יונה עצמו חיבר פירושים אלה. על פירושי תלמידי ר' יונה ראו: תא-שמע (שם), עמ' 25-29.

26 קיימת התבטאות אחת של הרא"ש שבמבט ראשון נראית כמחזקת את דברי ר' מנחם: 'אלא אני רואה, שבאלו הארצות רוב הגיונם בספרי רי"ף (שו"ת הרא"ש, כלל מג, ח [מהדורת ידלוב (לעיל הערה 9), עמ' קפא]. ואכן כך הבין מ' ברזילי, אוהלי תורה: הישיבה תבניתה ותולדותיה, ירושלים תשס"ד, עמ' 99. אולם מעיין בתוכן התשובה, העוסקת בדין מורדת, עולה שכוונת הרא"ש אינה למה שנלמד בישיבה אלא להלכה הפסוקה אצל יהדות ספרד, בדומה להתבטאותו במקום אחר בתשובתו: 'מכל מקום אחרי שרוב הארצות פוסקין ודנין ע"פ רי"ף וספר רמב"ם ז"ל (שו"ת הרא"ש, כלל לב, יא [מהדורת ידלוב (שם), עמ' קמה], וכאן [להלן הערה 66]).

הרמ"ה ור' משה בן נחמן (הרמב"ן)? אף שאין בידינו מידע מספיק להשיב על שאלות אלה, ניתן לשער שבעל 'צדה לדרך' תיאר מציאות קיימת.²⁷ הוא התגורר בקסטיליה בסביבות השנים 1331-1360, ובאותה עת ודאי היו מי שיכלו לספר לו על אופי הלימוד בטולדו במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה, ועל כן אין סיבה להניח שבדה את הדברים מלבו.²⁸ מדבריו יוצא שהעיסוק בתלמוד בטולדו היה דל, וזאת לא רק בהשוואה לאשכנז ולצרפת אלא גם בהשוואה לצפון ספרד, מקומם של הרמב"ן ותלמידיו.

על רקע מציאות זו יש חשיבות מיוחדת לדברי ר' מנחם על השפעת הרא"ש בספרד. בעקבות יצחק ישראלי הוא כתב 'בשנת ה' אלפים וששים וחמש למנין העולם העיר השם את רוח הרב ר' אשר'.²⁹ אבל הוסיף כמה מילים המגדירות בצורה מדויקת יותר את תרומתו של הרא"ש: 'והרביץ תורה ברבים והעמיד תלמידים הרבה ועל ידו החזיקו לומדי התלמוד בבלי'. בדומה לזה בגוף ספרו, בעסקו בסוגיית קבלת שכר עבור תלמוד תורה, תיאר את השינוי שהביא הרא"ש לטולדו:

ובפרט בכל ארץ ספרד שנתמעטו שם מקדם לומדי התלמוד הבבלי עד שהעיר השם רוח הרב רבי אשר ו"ל שבא מאשכנז ולמד ולימד והעמיד תלמידים הרבה הוא ובניו אחריו.³⁰

ברור שהרא"ש הביא לתפנית חשובה בלימוד התלמוד ובהבנתו, והצליח להרחיב בצורה משמעותית את מספר לומדיו.³¹

בשלושת המקורות שהבאתי הדגישו בני זמנו של הרא"ש את תרומתו להחייאת הישיבה המקומית בטולדו. בני דורו של הרא"ש הכירו בכישוריו כפוסק וכמורה הוראה,³² ועם זאת

27 סביר להניח שהתלמידים גם עסקו בהבנת הסוגיה אבל מתוך דברי הרי"ף (יחד עם פירוש ר' יונה), וכפי שהיה נהוג בפרובנס בתקופה המקבילה, על כך ראו: ב"ז בנדיקט, מרכז התורה בפרובנס, ירושלים תשמ"ה, עמ' 289-340; "מ תא שמע, רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 150-172; ולאחרונה: שבת (לעיל הערה 25), עמ' 68-74.

28 ראו את ניסוחו הזהיר של ספטימוס על המחצית השנייה של המאה השנים עשרה, המתאים מאוד גם למחצית השנייה של המאה השלוש עשרה: Ben Zerah perhaps exaggerates, but there is no gainsaying the weakness of Spanish talmudic scholarship during the second half of the twelfth century' (B. Septimus, *Hispano-Jewish Culture in Transition*, Cambridge, Mass. 1982, p. 20).

29 צדה לדרך (לעיל הערה 21), הקדמה, עמ' 6.

30 שם, מאמר ראשון, כלל רביעי, פרק אחד ועשרים, דף 82 ע"א.

31 עם זאת יש להניח שר' מנחם הכיר בעליונותו האובייקטיבית של 'פסקי הרא"ש' על 'תוספות הרא"ש'. כך עולה מתיאור החיבורים השונים של הרא"ש בהמשך הקדמתו: 'ועשה חבור "הפסקים" על דרך האלפסי והוסיף בהם דברי התוספות ומדעות בעלי החידושים כר' מאיר הלוי והרמב"ן ורבי יונה והר' אברהם שחידשו חידושים אחר בעלי התוספות. גם חיבר פרישה וקצור תוספות רבינו שמשון משנץ, שהיה תלמיד מובהק מרבינו יצחק בעל התוספות, והוסיף בהן דקדוקין ופירושים משאר המחשבים ומרבי מאיר מרוטנבורק שהיה רבו המובהק' (שם, עמ' 66). הפסקים נזכרים תחילה ותיאורם מפורט מזה של התוספות. על היחס שבין שני החיבורים ראו בהמשך.

32 על היותו של הרא"ש סמכות הלכתית חשובה בכל האזור, במיוחד לאחר פטירת הרשב"א, יכולות להעיד תשובותיו הרבות, וכן מה שכתב עליו ר' יהודה בנו: 'ובכל מקום אשר פירושו ותשובותיו ופסקיו יגיעו - חוקי האל ותורתיו יודיעו' (ראו לעיל ליד הערה 20). על אופיין הספרדי של תשובותיו ראו: תא שמע (לעיל הערה 3), עמ' 76-84;

בהתייחסויותיהם אליו, בחייו וסמוך לפטירתו, התמקדו בפועלו כראש ישיבה ומלמד תלמידים. מה בדיוק עשה הרא"ש, ומדוע הותירו מעשיו רושם כה רב בסביבתו הקרובה?

על האופי והמגמה של 'תוספות הרא"ש' על התלמוד

ר' יהודה בן הרא"ש בצוואתו תלה את הצלחת אביו בטולדו בכך שסיפק פירושים מדויקים, שלא היו מצויים באותה עת בקסטיליה: 'ומאת ה' היתה זאת – להעמיד תלמידים רבים בארצות ספרד [...] כי לא היו בארצות אלה פירושים מדויקים'. בהמשך דבריו הזכיר את הספרים שכתב אביו על אדמת ספרד – 'פירושים ופסקים', דהיינו 'תוספות הרא"ש' ו'פסקי הרא"ש'. ומשתמע מכך שעיקר כוונתו הייתה שעד בואו של אביו לא הייתה בטולדו מערכת שלמה וסמכותית של תוספות מדויקות למסכתות התלמוד, ושהרא"ש הכין תוספות אלה עבור קהילתו החדשה.³³ כמו כן ניתן לשער שהיה מחסור בפירושי רש"י לתלמוד.³⁴ אבל מה הן תוספות מדויקות, ואילו תוספות נחשבו בעיני הרא"ש ומשפחתו לא מדויקות?

תשובה אחת המבהירה נושא זה מצויה בשו"ת הרא"ש.³⁵ הרא"ש נשאל על עמדה אחת של בעלי התוספות בדיני טרפות, על הבחנה שבין מרה שניטלה לעומת מרה שניקבה. לפני השואל היה כתוב בתוספות שבהמה שהמרה שלה ניטלה אינה טרפה. ועל כך כתב הרא"ש:

שאלה: מה שכתבת, שמצאת בשם ר"י ז"ל, בתוספות חולין, גבי ניקבה המרה, טריפה, והיכא דלית ליה מרה כלל, כשרה, דלאו אבר הוא [...] דע לך, כי הפרישות בארץ הזאת הם פרישות תלמידים שלא שמשו כל צרכן, ורצו ליחנק ונתלו באילן גדול. ותלמידים פירשום בפני הרב רבי פרץ, ושאר גדולים ז"ל, ואין לסמוך עליהם. כי יש בידי פרישת רבינו שמשון ז"ל ולא כתב כן. אלא כל החבורין שיש בארצנו כתוב בהן: ניטלה המרה, טרפה, וכן שתי מרות.³⁶

הרא"ש העמיד את תוספות ('פרישת') ר' שמשון משאנץ, שהיו בידיו, בניגוד לאלו של תלמידי ר' פרץ, התוספות 'של הארץ הזאת', שאין לסמוך עליהן. יחסו זה לתוספות תלמידי ר' פרץ בא לידי ביטוי גם בשו"ת אחר:

ומצאתי בנימוקי תלמידי ה"ר פרץ בן ה"ר אליהו, שהיה אוסר כל החתיכה, אף מה שחוקן

טולידנו (לעיל הערה 8), עמ' 103–115 ושם רשימה מפורטת של תשובותיו האשכנזיות המעטות; וראו לעיל הערה 9.

33 כפי שיוכל המעיין לראות מתוך המובאות במאמר זה השמות השונים ל'תוספות' אצל הרא"ש ובניו הם: 'פירוש', 'פרישת', 'נימוקי', 'שיטת' וכמובן 'תוספות'.

34 מאיגרת שכתב ר' יעקב בן הרא"ש עולה שאף לאחר פטירת אביו עדיין היה צורך בפירושי רש"י בטולדו. ראו להלן ליד הערה 50.

35 אורבך כבר עמד על חשיבותה של תשובה זו להבנת מפעלו של הרא"ש, ראו: אורבך (לעיל הערה 2), עמ' 587.

36 שו"ת הרא"ש, כלל כ, כו (מהדורת יודלוב [לעיל הערה 9], עמ' קה).

לציר. והאריכו בטעמים ואינם לשבח, אף שנתלו באילן גדול; וכתבו, שר"ת [שרבנו תם] עשה מעשה בתרנגולת שנמלחה בכלי שאינו מנוקב, ואסר כולה. ותמהתי מאוד.³⁷

ממקורות אלו עולה שהרא"ש לא ראה בתוספות של תלמידי ר' פרץ תוספות מוסמכות ומחייבות והעדיף עליהן את אלו של תלמידי ר"י הזקן.

מה בין התוספות שיצאו מתחת ידו של ר' שמשון משאנץ לבין אלו של תלמידי ר' פרץ? ההבדלים בין קובצי התוספות מצויים בשלושה מישורים: במישור ההיסטורי, במישור הספרותי ובמישור המשפטי. הרא"ש בתשובותיו התייחס במפורש רק למישור המשפטי. לדעתו לתוספות תלמידי ר' פרץ אין תוקף משפטי מחייב כיוון שהמחברים לא דייקו בדבריהם, שלא כמו התוספות של ר' שמשון. אולם לאמתו של דבר יש בין הקבצים הללו הבדלים נוספים.

ההבדל הבסיסי ביותר הוא במישור ההיסטורי או הכרונולוגי. התוספות של ר' שמשון וכן של חברו ר' יהודה מפריז מייצגות את תורת ר' יצחק מדמפייר, תלמיד רבנו תם, כפי שנלמדה בבית מדרשו במחצית השנייה של המאה השתים עשרה, כלומר את תורתו של בעל התוספות הראשון, והן תוספות מקוריות ומוסמכות. לעומת זאת התוספות של תלמידי ר' פרץ, שהן מן הרבע האחרון של המאה השלוש עשרה, משקפות את פועלם של החותמים והעורכים האחרונים של תורת בעלי התוספות.

הבדל זה בכרונולוגיה מתבטא בשינוי משמעותי באופי הספרותי של התוספות השונות. סימן היכר לתוספות המקוריות הוא החתימה השכיחה בהן: מ"ר, מפי רבי. התוספות של תלמידי ר"י משקפות בעיקר דיווחים מתוך בית המדרש שלו.³⁸ לאחרונה כתב בעניין זה חיים סולוביצ'יק:

אף שסגנונו של ר"י היה בהיר ושוטף הוא בחר לרשום את דבריו בדרך הדיווח (reportatio) שנהגה בימיו. המורה היה מרצה את פירושו לתלמידיו ויש שאחד מבחירי תלמידיו היה מעלה את דבריו על הכתב והמורה היה בודק, מתקן ומאשר את הניסוח. סימן מובהק לכתובים מסוג זה הוא החתימה 'מ"ר' שפירושו 'מפי רבי'. 'דיווח' זה נקרא תוספות או פירוש פלוני שנכתב לפני אלמוני, כמו פירוש רשב"ם [ר' שמואל בן מאיר] שנכתב לפני רש"י [...]. ר' יצחק מדמפייר בחר שלושה מתלמידיו כדי שירשמו את דיוניו: בנו ר' אלחנן [...]. ר' שמשון משאנץ [...]. וכן ר' יהודה מפריז.³⁹

לעומת זאת בתוספות המאוחרות קשה למצוא ציטוטים נרחבים מדברי ר"י עם החתימה מ"ר.

37 שם, כלל ב, יז (מהדורת ידלוב [שם], עמ' יד).

38 אם כי ר"ש משאנץ, תלמיד ר"י, עיבד, שכלל, סגנן ואף הוסיף מדברי עצמו, כפי שתיאר תא-שמע (לעיל הערה 8), עמ' 103-106. כלומר אין לראות בתוספות שלו דיווח הישר מפיו של רבו; זהו דיווח שעבר עריכה, אבל מכלל דיווח לא יצא, ועדיין אוירת בית המדרש ניכרת מתוכו. וראו: שם, עמ' 103.

39 ראו: ח' סולוביצ'יק, יינם: סחר בינם של גויים: על גלגולה של הלכה בעולם המעשה, תל אביב תשס"ג, עמ' 25.

תחת זאת יש בהן פרפרזה, עיבוד החומר וסיכום תמציתי של שיטות בעלי התוספות מזמנו של רבנו תם וחידושים שנתחדשו עד לזמנם של עורכי התוספות. לפעמים הקיצור והתמצות מקשים להבין את הדברים ולפעמים הם משנים את מובנם. יש להעיר שתופעה זו התרחבה בתוספות של ר' אליעזר מטוך, המצטיינות בקיצורן, כפי שכבר העיר ישראל מ' תא-שמע, 40 אבל היא קיימת גם אצל ר' פרץ ותלמידיו. כאמור התוספות המאוחרות אינן משקפות את תורתם של ר"י ותלמידיו בלבד אלא כוללות את ההתפתחויות שחלו בבתי המדרש כמאה שנה לאחר ר"י. ניתן למצוא בתוספות המאוחרות את שמותיהם של חכמי אַוּוֹךָה, של ר' יחיאל מפריז וכמובן של ר' פרץ או כפי שהוא מכונה לעתים קרובות, משי"ח, מורנו שיחיה. 41 יש להניח שסיבה מרכזית לעיבוד ולקיצור בתוספות המאוחרות הייתה שהמחברים ביקשו לכלול בדבריהם שיטות רבות יותר מאלו שיצאו מבית מדרשו של ר"י.

מעדותו של ר' מנחם בן זרח למדנו שבתחילת המאה הארבע עשרה, לפני בוא הרא"ש, לא רווח בספרד לימוד התלמוד, רש"י ותוספות, אלא הלומדים בישיבה עיינו בעיקר בהלכות אלפסי. מדברי הרא"ש בתשובתו אנו למדים שמי שלמדו בכל זאת תלמוד ותוספות למדו את התוספות המאוחרות, אלו שנכתבו במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה, ושיצאו מבית מדרשם של ר' פרץ ותלמידיו.

בהקדמתו לספרו סיפר ר' מנחם בן זרח על תקופת לימודיו בקסטיליה בשנות השלושים של המאה הארבע עשרה, ויש בדבריו שם עדות עקיפה לתפוצתן של תוספות ר' פרץ בקסטיליה. ר' מנחם למד עם שני רבנים שונים בקסטיליה, עם ר' יוסף אבן אלעי"ש בעיר אלקלעה ועם ר' יהודה בן הרא"ש בטולדו. בטולדו למד כמובן ב'שיטת הרא"ש' אבל באלקלעה, כתב, 'והיינו חוזרים תמיד יומם ולילה הוא ואני מראש המסכתא בתוספות רבינו פרץ [...] ומשנת ק"י עד שנת קכ"ח [...] למדתי עם חברי ואלופי ורעי תמיד באלקלעה רוב למודינו בשיטת רבינו פרץ'. 42 גם לאחר שהנהיג אפוא הרא"ש בישיבת טולדו את לימוד התלמוד עם תוספותיו, מחוצה לה עדיין היו חכמים שהמשיכו ללמוד את התוספות שהיו מקובלות בספרד לפני בואו, תוספות תלמידי ר' פרץ.

חידושו הגדול של הרא"ש היה שהניח לפני הלומדים קורפוס מוגדר ומסודר היטב של תוספות מדויקות וסמכותיות המבוססות בצורה נאמנה על התוספות שהביא אתו מאשכנז ('כי יש ביד פרישת רבינו שמשון ז"ל'), הן התוספות של תלמידי ר"י, בעיקר של ר"ש משאנץ וכן של ר' יהודה מפריז. הרא"ש הציע ללומדי התורה קנון סמכותי של כתבי בעלי התוספות על מסכתות התלמוד הנלמדות בישיבה. קורפוס זה של תוספות מכונה 'תוספות הרא"ש'. 'תוספות הרא"ש' –

40 ראו: תא-שמע (לעיל הערה 8), עמ' 119–120.

41 ראו: אורבך (לעיל הערה 2), עמ' 612–613 (מסכת ביצה), 635–636 (נדרים-נוזר), 657–659 (סנהדרין-מכות), 673 (מעילה), ובמיוחד עמ' 654–657 (עבודה זרה), וכן עמ' 600–601 (ברכות). אורבך שייך תוספות אלה לחכם אשכנזי, אך נראה שהצדק עם אפשטיין, שקבע שהן יצאו מבית מדרשו של ר' פרץ, ראו: י"ן אפשטיין, 'על הכל', הנ"ל, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות השמיות, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 782.

42 צדה לדרך (לעיל הערה 21), דף ד ע"א.

כפי שכבר העירו חכמי ספרד מן המאה הארבע עשרה, מנחם בן זרח ור' יצחק בן ששת (הריב"ש),⁴³ וכפי שאוּשש במחקר המודרני אפרים אלימלך אורבך – הן בעיקרן התוספות שיצאו מבית מדרשו של ר"י.⁴⁴ אמנם הרא"ש הוסיף מתורת רבו ר' מאיר בן ברוך (המהר"ם) מרוטנבורג ומן החידושים של חכמי ספרד כמו הרמ"ה והרמב"ן, ואף קיצר ושיפר מאוד את סגנון של התוספות, ועשה זאת בלי שפגע באופיין הספרותי של תוספותיו, הקרוב לזה של התוספות המקוריות.⁴⁵

כדי שיוכל לחולל שינוי בתכנית הלימודים ולהנהיג לימוד תלמוד עם תוספות ביקש כנראה הרא"ש להחליף תחילה את ספרי הלימוד, מטקסטים מאוחרים ולא מדויקים לטקסטים מקוריים ונאמנים. שינויים ומהפכות צריכים להתבסס על ספרים מדויקים, במיוחד אם מביאים בחשבון את ההשלכות ההלכתיות של הלימוד התאורטי.⁴⁶ ראוי לתת את הדעת גם על כך שמחברי תוספות תלמידי ר' פרץ היו בני גילו של הרא"ש, ומכאן אולי נטייתו לייחס להם אי דיוק, ואילו התוספות של ר"י נחשבו סמכותיות ונכללו בתכנית הלימודים בישיבות שבהן למד. ייתכן שהתוספות של ר' שמשון (וכן גם תוספות ר' יהודה מפריז) שנמצאו בידי בטולדו, הן תוספות שהעתיק או שרכש בהיותו תלמיד צעיר בצרפת, ושלאחר מכן לקח לאשכנז.⁴⁷

נראה שהמהלך של הרא"ש הונע גם משיקול פדגוגי פשוט, הקשור לאופיים הספרותי של קובצי התוספות השונים. העיבוד והקיצור של התוספות המאוחרות מקשים על הלומד להבין את הדברים, ואילו הציטוטים הנרחבים מדברי ר"י בתוספות המקוריות מסייעים בידי. כפי שכל לומד תלמוד ותוספות יכול להעיד, אין להשוות מבחינת בהירות ההרצאה בין התוספות המקוריות

43 דברי ר' מנחם מובאים לעיל הערה 31; ודברי הריב"ש בשו"ת הריב"ש: 'ולשון הרא"ש ז"ל מדוקדק; ולא כאשר חשדו. כי מעיד אני עלי שמים וארץ, שהלשון הוא בעצמו: אות באות הוא, וכן הוא בתוספות שאנ"ן, שהיו אז בידי. ונראה: שבהיות הלשון ההוא צריך באור, העתיקו הרב רבינו האשר"י ז"ל, מלה במלה (שו"ת הריב"ש, סוף סי' שצד [מהדורת ד' מצגר, עמ' תקפ"ו]). וראו: אורבך (לעיל הערה 2), עמ' 597.

44 על כך ראו: אורבך (שם), עמ' 587–596. נוסף על כך טען אורבך שלפני הרא"ש היו רק תוספות תלמידי ר"י, ר"ש משאנץ ור' יהודה מפריז, אלא גם תוספות של ר"י עצמו. אך פאעור טען שאין לכך הוכחה, ראו: י' פאעור, 'תוספות הרא"ש לפרק המדיר', סיני, נז (תשכ"ה), עמ' יח–מב. מדברי סולוביצ'יק ותא"ש שמע מתקבל הרושם שאכן לא היו תוספות כאלה או שקבצים כאלה לא היו שכיחים, והנושא צריך עוד בדיקה. ראו: סולוביצ'יק (לעיל הערה 39); תא"ש שמע (לעיל הערה 8), עמ' 98.

45 ראו: אורבך (שם), עמ' 596–597; ולעומתו: פאעור (לעיל הערה 8). על סמך בדיקת תוספות הרא"ש למסכת ברכות טען פאעור שהרא"ש השתמש בהרחבה בחידושי הרשב"א. דבר זה ייתכן, כי הרי הרא"ש הכיר אישית את הרשב"א, ור' יעקב בנו ציטט ב'אורח חיים' במפורש פעמיים מחידושים אלה למסכת ברכות (אורח חיים, סי' רב [ארבע טורים השלם, טור אורח חיים, מהדורת מכון ירושלים, עמ' רצו, ש]; הציטוטים מחידושי הרשב"א לברכות לו ע"ב, ד"ה 'קליפי' [חידושי הרשב"א, א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 19b, 20b]; לח ע"א, ד"ה 'דבש'). עם זאת הרא"ש לא הזכיר אותו במפורש אפילו לא פעם אחת. והדבר עדיין צריך בדיקה ובוודאי לגבי שאר המסכתות. וראו גם מה שהעיר תא"ש שמע (שם), עמ' 81. לבדיקה מדוקדקת של דרכי העריכה של הרא"ש בתוספות שלו למסכת פסחים ראו במבוא של שושנה לתוספות הרא"ש על מסכת פסחים, מהדורת א' שושנה, ירושלים תש"ס, עמ' 25–32.

46 ישיבת הרא"ש, שלא כמקובל בישיבות היום, הייתה ללימוד התלמוד אוריינטציה הלכתית-פרקטית ברורה.

47 על האפשרות שהרא"ש למד בצעירותו בצרפת ראו: פריימן (לעיל הערה 2), עמ' כ; תא"ש שמע (לעיל הערה 3), עמ' 76, הערה 9.

שיצאו מתחת ידם של ראשוני בעלי התוספות לבין התוספות המאוחרות, והרא"ש בתוספות שלו רק שפר את האיכות הספרותית של התוספות המקוריות. הרא"ש הגיע כנראה למסקנה שללא כתיבת תוספות מדויקות וקלות (יחסית) להבנה אין סיכוי להשפיע על התלמידים ולהביא לשינוי בהווי הספרדי שמצא בתחילת המאה הארבע עשרה. כתיבת תוספות סמכותיות, המבוססות על התוספות המקוריות, בלשון קלה ומובנת, הייתה תנאי מוקדם למהפכה שרצה לחולל בשיבת טולדו. תא-שמע ציין שחומר הלימוד בבית המדרש של הרא"ש ('תוספות הרא"ש') לא היה באותה רמה למדנית של החידושים שנלמדו בבתי המדרש בקטלוניה ('חידושי הרמב"ן'),⁴⁸ וכן שהוא לא התחשב בחידושיהם של בעלי התוספות המאוחרים. נדמה שהרקע ההיסטורי של מצב לימוד התורה בקסטיליה במאה השלוש עשרה מבהיר את גישתו החינוכית של הרא"ש.⁴⁹

הצלחתו של הרא"ש במשימתו להפיץ את תוספותיו בקרב הלומדים בטולדו במקום התוספות של תלמידי ר' פרץ, משתקפת מתוך איגרת אישית שכתב ר' יעקב בנו. באיגרת, שנכתבה זמן מה לאחר פטירת אביו, הפציר ר' יעקב בידידו לעזוב את אשכנז 'ארץ הגזרה' והבטיח לדאוג לו מבחינה כלכלית בזמן התאקלמותו בספרד, אך הוסיף בקשה:

וכל מה שיש לך מספרים הביא: בין פירושי רש"י או גמרות או שאר חבורים ותוספות אינך צריך להביא כי אין אנו לומדים אלא שיטת אבא מרי וצו"ל.⁵⁰

ר' יעקב הודיע לידידו שאין הוא צריך להביא לקסטיליה גרסאות שונות של תוספות על התלמוד. לאחר שהצליח אביו, הרא"ש, להנהיג בבית המדרש בטולדו את לימוד התלמוד עם התוספות שלו, הבאת תוספות אחרות לספרד יכולה הייתה רק להזיק. הצלחתו של הרא"ש לא הצטמצמה כאמור בתחום ארון הספרים אלא הוא הביא לשינוי משמעותי גם בסדרי העדיפות של הלומדים בשיבת טולדו. מדברי ר' יצחק, ר' יהודה ובעיקר ר' מנחם עולה שבזכות פועלו התגבר לימוד התלמוד בקסטיליה. אולם כדי להבין את גודל התפנית שחולל הרא"ש כראש ישיבה, ומדוע תיאר ר' יצחק ישראלי את בואו בצבעים כה עזים, וכתב ש'האיר את עינינו' ו'הוציאנו מחושך הסכלות והפתיות לאור החכמה והתבונה', יש להשוות את מצב לימוד התורה בטולדו ערב בואו של הרא"ש לשם ללימוד התורה אצל שכניהם מצפון בקטלוניה.

במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה ייסדו רבנו יונה החסיד מגרונה והרמב"ן את ישיבותיהם, רבנו יונה בעיר הגדולה ברצלונה והרמב"ן במקום מגוריו בגרונה. עיקר העיסוק בתלמוד בשיבות אלה היה על דרך העיון. ספרות החידושים שיצאה מבתי מדרש אלה משקפת את השפעתם של חכמי צרפת, פרובנס וספרד הקלסית. רבנו יונה והרמב"ן ותלמידיהם שכללו

48 ראו: תא-שמע (לעיל הערה 8), עמ' 81.

49 להבנה שונה ראו: תא-שמע (שם).

50 ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, ב, מהדורת ש' גליק, ניו יורק וירושלים תשס"א, עמ' 137.

את דרך הלימוד של בעלי התוספות הצרפתים ושל חכמי דרום צרפת.⁵¹ בהקשר זה יש להזכיר שרבנו יונה עצמו למד בישיבת בעלי התוספות בצפון צרפת, ושהרמב"ן למד עם שני חכמים פרובנסלים שהתחנכו בצפון צרפת.⁵² כתי המדרש שהקימו בקטלוניה, בצפון ספרד, העמידו תלמידי חכמים חשובים בתחום העיון התלמודי, והבולטים שבהם היו הרשב"א, ר' אהרן הלוי (הרא"ה) ור' יום טוב בן אברהם (הריטב"א).⁵³

לעומת זאת בטולדו לא הייתה באותה תקופה פעילות לימודית כזאת. אמנם במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה פעל שם הרמ"ה, שהיה מן החכמים היצירתיים בתחום העיון התלמודי בכל הזמנים, אבל אין כל הוכחה שהוא הצליח להעמיד תלמידים בעלי שם שהלכו בדרכו הלמדנית.⁵⁴ על התקופה שלאחר פטירתו אנו לומדים מתוך תיאורו של ר' יצחק ישראלי על חכמים, גדולים יותר וגדולים פחות, שבאו לטולדו, בעיקר מקטלוניה ומפרובנס, כדי לחזק את לימוד התורה במקום. אבל למרות מאמציהם לא הצליחו כנראה להפוך את בירת קסטיליה למרכז של תלמוד תורה כמו ברצלונה בתקופה זו:

ובזמנינו באו לטליטולה כמה חכמים גדולים ונבונים מהם ר' יונה ז"ל מעיר גירונא ומהם ר' מאיר הכהן ז"ל מעיר נרבונא שהרבו [נ"א שהרביצו] תורה בטליטולה והעמידו בה תלמידים הרבה ונפטרו [שניהם] בחדש מרחשון משנת ה' אלפים וכ"ד למנין העולם. אחריהם בא לטליטולה ר' אהרן הלוי ז"ל מזרע נשיאים שבא מעיר ברצלונה לטליטולה בשנת ה' אלפים ומ"ו לבריאית עולם ועמד בה ימים מועטים ושב לארצו. ובימים האלה היה בברצלונה החכם ר' שלמה בן אדרת ותלמידו היה ר' שלמה ש"צ ב"ר יוסף בן עמיאל שהרבה [נ"א שהרביץ] תורה בטליטולה כמה שנים והעמיד תלמידים רבים. וכן ר' דוד הכהן ש"צ.⁵⁵

51 על היסוד הצרפתי בתורת ר' יונה והרמב"ן ראו: תא-שמע (לעיל הערה 8), עמ' 19–55; על היסוד הפרובנסלי החזק בתורת הרמב"ן ראו כעת: ש' יהלום, 'חשיבתו ההלכתית של הרמב"ן לאור מקורותיו הפרובנסלים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בריאלין, תשס"ג, בעיקר עמ' 7–90.

52 על לימודו של ר' יונה בצרפת ראו: תא-שמע (שם), עמ' 20. על רבותיו של הרמב"ן ראו: ש' יהלום, 'ר' יהודה בר יקר – תולדותיו ומקומו במשנת הרמב"ן', סידרא, יז (תשס"א–תשס"ב), עמ' 79–107; הג"ל, 'רבי נתן ברבי מאיר מורו של הרמב"ן: השפעתה של תורת פרובנס בגירונה', פעמים, 91 (תשס"ב), עמ' 5–25.

53 על חכמים אלה ראו: תא-שמע (שם), עמ' 55–78. על התפתחות הישיבות בתקופה זו בקטלוניה ראו: י"מ תא-שמע, 'סדר הרפסתם של חידושי הראשונים לתלמוד', קרית ספר, נ (תשל"ה), עמ' 334–335; תא-שמע הצביע שם על השינוי בין תקופת הרמב"ן למה שהיה לפני כן. וראו: Y. T. Assis, *The Golden Age of Aragonese Jewry*. London and Portland 1997, pp. 330–332. נדמה שהצדק עם תא-שמע, שטען שהישיבות בתקופה זו בקטלוניה היו גדולות יחסית וחשובות. ראו לדוגמה את מספר התלמידים מיישיבתו של הרשב"א שכתבו ספרים או נזכרו בהיבורים: ב"צ דינור, ישראל בגולה, ב, ספר שלישי, תל אביב וירושלים תשכ"ח, עמ' 269–271. וכן ראו את רשימת תלמידיו של הרשב"א, המופיעה במבואו של מ"מ גרליץ, ספרי הרשב"א, א, ירושלים תשמ"ו, עמ' קלב–קלו.

54 על ייחודו כבעל עיון ראו: תא-שמע (לעיל הערה 8) עמ' 16; ספטימוס (לעיל הערה 28), עמ' 22 והערה 166; א' שושנה במבואו לחידושי הרמ"ה ושיטות הקדמונים על מסכת גיטין, ירושלים תשמ"ה, עמ' 48–49.

55 יסוד עולם, ב, מאמר ד, פרק יח (מהדורת גולדברג [לעיל הערה 12], דף 35 ע"א). והשוו לנוסח המהדורה הקצרה

בשנים אלה לא הייתה תולדו מרכז תורני עצמאי אלא רק סניף של המרכז התורני המשגשג שבצפון. כל המלמדים בישיבת תולדו, להוציא אחד שבא מנרבונה, היו אנשי ברצלונה: ר' יונה התיישב שם, הרא"ה בא לתקופה קצרה, ולאחר מכן שלח לשם הרשב"א את תלמידיו. העובדה שמפטירת הרמ"ה עד בוא הרא"ה פנו תמיד לצפון כדי להביא תלמיד חכם לעמוד בראש הישיבה בטולדו, מדברת בעד עצמה. אפילו אדם גדול כמו רבנו יונה, שחי בשנותיו האחרונות בטולדו, לא הצליח להעמיד תלמיד אחד שיכול היה להמשיך באופן עצמאי בהוראת העיון.

ניתן לשער שתלמיד רציני שביקש להתעמק בחכמת התלמוד במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה, ובמיוחד אחר פטירת ר' יונה, נסע לקטלוניה כדי להסתופף בצלם של החכמים שלימדו שם. דוגמתו האישית ושיריו של טודרוס בן יהודה אבולעפיה, המשורר הקסטילייני הידוע שחי בתקופה זו, יכולים ללמד הרבה על היעדר דמויות תורניות גדולות בטולדו ועל העושר ששרר מבחינה זו בקטלוניה. משורר זה, שעבר תהפוכות רבות בחייו, עזב את תולדו ולמד אצל הרא"ה והרשב"א בברצלונה והתיידד שם עם תלמידים הריטב"א.⁵⁶ הוא כתב שיר שבח וגעגועים לרא"ה לאחר שזה החליט לעזוב את תולדו בתום תקופה קצרה ששהה שם. אף שניתן לקרוא את השיר כשיר פרדה של שני מכרים, נדמה שתוכן הדברים מצביע על כך שטודרוס כתב גם כנציגה של קהילת תולדו. בתחילה תיאר את גדולתו של החכם:

יְדַעְנֹךָ וְרְאִינוּ גְדֻלָּה	וְתוֹרָה בְּעֵרוּגַת הַבְּשָׁמִים
וְשִׁמְחָנוּ בְּחִבְרַתְךָ כְּרָגַע	וְנִסְעָתָ – וְהֵיִינוּ כְּחוֹלְמִים
וְחֶשְׁבָנוּ אֲשֶׁר שׁוּגָה בְּבִלְתְּךָ	כְּעֹזֵב אֶל יְעוֹבֵד הַצְּלָמִים
וְהִפְרָנוּ בְּמַעֲלַתְךָ וּמַעֲלוֹת	אֲבוֹתֶיךָ עַלֵי כָל הַיְקוּמִים

בהמשך דרש מהרב לחזור לטולדו:

תִּזְכְּנוּ בְּבוֹאֵךְ, וְתִזְכָּה	לְכָל טוֹב בְּעֲשׂוֹת חֶסֶד וְרַחֲמִים
------------------------------------	--

וכן המשיך:

וְהִנְנוּ מְחַפִּים בּוֹא דְכַרְךָ	וְיִמִּינוּ נְבִלָה בְּנַעֲמִים
וְצָרְכָנוּ לָךְ וְלְטוֹב עֲצָתְךָ	כְּצָרְךָ הַדְּשָׁאִים לְגַשְׁמִים
וְלָמָּה תַעֲמֵד בְּחוּץ גְּבִיר? בּוֹא	שָׁכֵן בְּלֵב וְגַם דוֹר בְּעֲצָמִים ⁵⁷

המופיע בנספח. יש להדגיש את השורה האחרונה במהדורה הקצרה, 'ור' שלמה ש"צ ב"ר יוסף בן עמיאל ור' דוד הכהן [ש"צ] שמרביצים בה תורה', בלשון הווה, לעומת הנוסח הארוך, הכתוב בלשון עבר.

56 על דמות מרתקת זה ראו: 'ל בער', 'טדרוס בן יהודה הלוי זומנו', ציון, ב (תרצ"ז), עמ' 19-55; ח' שירמן וע' פליישר, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, ירושלים תשנ"ז, עמ' 366-424. על קרבתו לרבני קטלוניה ראו: בער (שם), עמ' 44-45.

57 גן המשלים והחידות של טדרוס בן יהודה אבו אל עאפיה, ב, מהדורת ד' ילין, ירושלים תרצ"ד, עמ' 36, סי' תקט. תודתי לידידי ד"ר נחום וייסנשטרן ולאבי שמידמן על עזרתם.

מכלל הדברים עולה המחסור בדמות תורנית מרשימה בנוף האינטלקטואלי של טולדו. בואו של ר' אהרן הלוי עורר תקוות רבות אצל הלומדים, אבל הם התאכזבו במהרה, כאשר החליט החכם לשוב למקומו, לברצלונה.

לאחר פטירת ר' יונה, בשנת 1264, ועד בואו של הרא"ש, בשנת 1305, לא קבעה שום דמות תורנית בעלת משקל את מקומה לזמן ממושך בבירת קסטיליה, ומציאות זו נתנה את אותותיה בכל הקשור בפיתוח הישיבה המקומית ובלימוד התלמוד שם. בזמן שבברצלונה בנו סינתזה חדשה בלימוד התלמוד בין דרכי הלימוד של צרפת, של פרובנס ושל ספרד הקלסית, דשדשו בטולדו במקום ולמדו בעיקר את 'הלכות אלפסי'.⁵⁸

ניתן לשער שתלותה הקבועה בתורת החסד מן הצפון הכבידה מאוד על הקהילה הגאה של טולדו, בירת קסטיליה. קהילת טולדו, שראתה את עצמה כיוורשת של יהדות ספרד הקלסית בעלת העבר המפואר, ושהייתה 'עיר ואם בישראל', צריכה הייתה כעת להתבטל בפני 'מקצת כפרים הסמוכים לארץ אדום'⁵⁹ – כפי שכינו הספרדים את קהילות קטלוניה – והפגיעה במעמדה בוודאי הכאיבה מאוד לרבים מתושבי המקום.⁶⁰

על רקע זה ניתן להבין את התלהבותו של ר' יצחק ישראלי עם בואו של הרא"ש לטולדו. בדומה לטודרוס אבולעפיה הוא ראה שוב תקווה גדולה לעיר כשחכם תורני משכמו ומעלה קבע בה את מושבו. כעת סוף סוף עתיד היה לכהן במקומו של הרמ"ה חכם שלא היו עוררין על גדולתו בחכמת התורה, חכם שיכול היה 'להתחרות' עם גדול חכמי ברצלונה באותו עת, הרשב"א. לטענתי חשיבותו של הרא"ש בעיני שכבת הלומדים בטולדו לא נבעה ממעמדו כפוסק, אלא

58 עם זאת אין כוונתי לטעון שלא הכירו כלל את דברי בעלי התוספות. כבר בימי ר' יונה למדו התלמידים רי"ף ופירוש ר' יונה, הכולל בתוכו הרבה מתורת צרפת, וכדברי מנחם בן זרח בהקדמתו, בתארו את פירוש תלמידי ר' יונה על הרי"ף, 'וכתב בהם דעת התוספות'. זאת ועוד, בדרשת התעוררות שנשא הרב טודרוס בן יוסף אבולעפיה מטולדו, שהיה כנראה מחוגו של ר' יונה, בשנת 1280–1281, כ-25 שנים לפני בוא הרא"ש, הביא את דברי רבנו תם כסמכות הלכתית מחייבת: 'וג'כ פי' ר"ת ז"ל שבמקום שאין עירוב' (הדרשה הודפסה בתוך: זכרון יהודה [לעיל הערה 9], סי' צא, עמ' מד [מהדורת חבצלת, עמ' קי]). ועל כן אי אפשר לומר שלפני בוא הרא"ש לא הכירו כלל בטולדו את ההתפתחויות הפרשניות מבית המדרש בצרפת, אלא שלא למדו את תורתם של בעלי התוספות בצורה אינטנסיבית ומכלי ראשון.

59 כך כינה ר' שמואל הנגיד את קהילות קטלוניה, ראו: יהודה בן ברולי, ספר העיתים, קראקא תרס"ג, עמ' 267. למקור זה ולמקורות נוספים המבליטים את ראייתם של אנשי קסטיליה את אנשי קטלוניה כצרפתים יותר מאשר כספרדים ראו: ע"ד שבת, 'מקום המנהג בתורת הרמב"ן ובית מדרשו הקטלוני', שנתון המשפט העברי, יח–יט (תשנ"ב–תשנ"ד), עמ' 440–441. ראו: H. Solovietchik, 'Rabad of Posquières: A Programmatic Essay', E. Etkes, Y. Salmon (eds.), *Studies in the History of Jewish Society in the Middle Ages and in the Modern Period*, Jerusalem 1980, p. 27

60 על מקומה המרכזי של הגאווה בשיקולי הקהילה נדמה שניתן ללמוד מדברי ר' יהודה בן הרא"ש: 'וכי תאמרו כבר עשו כן במקום אחר בספרד, אין לכם ללמוד מאחרים, ואדרבה אחרים יש להם ללמוד מכם כי טוליטולה היא עיר ואם בישראל וגדולים הם גדולי גולת אריאל' (זכרון יהודה [לעיל הערה 9], סי' נד, עמ' ט [מהדורת חבצלת, עמ' כז]). בהקשר זה ראו: N. Roth, 'New Light on the Jews of Mozarabic Toledo', *AJS Review*, 11 (1986). על החשיבות שייחסו לעצמם תושבי 'עיר המלוכה' טולדו הנוצרים ראו: P. Linehan, *History and the Historians of Medieval Spain*, Oxford 1993, pp. 96–100, 209–214

בעיקר ממעמדו כראש ישיבה, כמי שיכול היה ללמד את התלמידים את התורה שיצאה מבית מדרשם של בעלי התוספות, ובכך להוות חלופה לשיבות הפורחות של ברצלונה. הרא"ש עמד כנראה בציפיות שתלו בו בתחום זה של העמדת התלמידים. הוא הצליח להגדיל את הישיבה המקומית ושינה במידה רבה את תכנית הלימודים בה. מרכיב עיקרי בשינוי זה היה יצירת קורסוס מסודר ומדויק של תוספות על התלמוד המבוססות על מהדורות שיצאו מבית מדרשו של ר"י, כלומר קביעת קנון סמכותי של פירושי התוספות לתלמוד.

על אופיים ומגמתם של 'פסקי הרא"ש'

מרכזיות פועלו של הרא"ש כראש ישיבה וכמרבין תורה משתקפת גם במגמתו בספרו ההלכתי, 'פסקי הרא"ש'. על אופיו הספרותי של החיבור כבר העירו בנו ר' יעקב ותלמידו ר' ירוחם ש'פסקי הרא"ש' בנויים על בסיס 'הלכות אלפסי'. בלשון ר' יעקב, בהקדמתו לספרו 'חושן משפט': 'על כן עוררתי ועלתה מחשבתי לחבר ספר במשפטי הדינים על דרך פסקי א"א הרב ר' אשר זצ"ל אשר הם בנויים על יסוד הרב הגדול רבין[נו] יצחק אלפסי ז"ל'. וכן כתב ר' ירוחם: 'וגם פסקות שחבר [הרא"ש] על ספרי הרב אלפסי זצ"ל'.⁶¹ ואכן השלד של 'פסקי הרא"ש' הוא 'הלכות הרי"ף' וגרסת הרי"ף, אבל נשמתו היא תורת אשכנז וצרפת ובעיקר תורת בעלי התוספות הצרפתים.⁶² בכתבו את פסקיו חזר הרא"ש כביכול בינו לבין עצמו על משנת צרפת-אשכנז ועימת אותה עם ההלכה הספרדית, בעיקר עם 'הלכות אלפסי'.⁶³ הרא"ש נתקל בספרד בעצמת המסורת ההלכתית הספרדית ונענה לה. על כן הניח כיסוד לספרו את פסקי הרי"ף, ושילב בהם את

61 ספר מישרים, ונציה שנ"ג, ב ע"ג.

62 גם חוקרים בני זמננו הגיעו למסקנה דומה. בנדיקט הדגיש שהרא"ש 'גילגל להעתיק את דברי הגמרא מתוך הלכות הרי"ף' (בנדיקט [לעיל הערה 27], עמ' 329); זפרני הבחין בין דרכו של הרא"ש בתחילת כתיבתו, שאז היו פסקיו תלויים פחות ברי"ף, לבין דרכו ברוב פסקיו, הקשורים בצורה הדוקה בהלכות של הרי"ף; ראו: זפרני, פסקי הרא"ש (לעיל הערה 8); וראו גם: M. Washofsky, 'The Rosh and the Rambam: The Halakhah of Ashkenaz', Ph.D. dissertation, Hebrew Union College Cincinnati, 1987 (לעיל הערה 25), עמ' 11-12.

63 הוא השתמש גם בחומרים ספרדיים אחרים, כמו ספרו של ר' יצחק אבן גיאת 'הלכות כלולות', 'משנה תורה' לרמב"ם, פירושו של ר' מאיר הלוי אבולעפיה, פירושי ר' יונה, 'פסקי הרמב"ן' ו'חידושי הרמב"ן'. יש להעיר ששימושו ב'תורת הרמב"ן'. על פי רשימותיו של זפרני, דרכי ההוראה (לעיל הערה 8), 'תורת האדם' מצוטט 20 פעם ב'פסקי הרא"ש' למסכת מועד קטן, ובפסקיו למסכת בכורות ציטט 13 פעם מ'פסקי הרמב"ן'; ב'חידושי הרמב"ן' השתמש הרא"ש בהרחבה בפסקיו למסכת יבמות (10 פעמים) ולמסכת שבועות (16 פעמים, 9 מהן בפרק השישי). שימושו ב'משנה תורה' מצומצם למדי, להוציא בכמה מסכתות. לפי רשימותיו של זפרני ב'פסקי הרא"ש' למסכת ברכות מובא הרמב"ם 12 פעמים, בפסקים למסכת סוכה - 16 פעמים, לכתובות - 19 פעמים, לגדרים - 11 פעמים, לגטין - 18 פעמים, לבבא מציעא - 11 פעמים, ולחולין - 30 פעם. אך כאמור ברוב המסכתות הרמב"ם מצוטט פעמים ספורות לכל היותר. יש לציין שתא-שמע ראה בהתייחסות של הרא"ש למסורת הספרדית לדורותיה בפסקיו ובתוספותיו סקטיקה מתוחכמת, 'כדי להקל על החדרתם [של ספריו] כספרי לימוד מקובלים בישיבות ספרד, ובפרט בטולדו; בדרך זו ביקש להחדיר את לימוד התוספות הקלאסי כשגרת לימוד בתלמוד' (תא-שמע [לעיל הערה 3], עמ' 87).

החידושים ההלכתיים העולים מן התוספות.⁶⁴ לאחר שהרא"ש כתב והפיץ את גרסת התוספות שלו כטקסט שנלמד יחד עם לימוד התלמוד הוא חזר לאותו חומר וברר מתוכו את החומר השייך להלכה למעשה.⁶⁵

מגמתו של הרא"ש בכתיבת חיבורו וזהות קהל היעד שעבורו נכתב דורשות עיון. הרא"ש לא כתב הקדמה לפסקיו ואין בדבריו התבטאות מפורשת בדבר כוונתו בכתיבת הספר. אולם נדמה שאפשר ללמוד על כך מבדיקת אופיו של הספר ומבחינתו על רקע התקופה שבה נכתב. לפני בואו של הרא"ש לספרד התבססה הפסיקה ההלכתית בקסטיליה על 'הלכות אלפסי' ועל 'משנה תורה' של רמב"ם. הרא"ש כתב בתשובותיו: 'מכל מקום אחרי שרוב [נ"א: שכל]⁶⁶ הארצות פוסקין ודינין ע"פ רי"ף וספר רמב"ם ז"ל,⁶⁷ וכן: 'אני רואה, שבאלו הארצות רוב הגיונם בספרי רי"ף'.⁶⁸ אבל יש רגליים לדבר שרוב רובם של רבני הערים והעיירות והדיינים המקומיים הסתמכו בעיקר על הקודקס השימושי של הרמב"ם, שנכתב בעברית, ושמבנהו השיטתי אפשר להם למצוא בנקל תשובה על כל שאלה שהועלתה לפניהם. כלשונו של יצחק ישראלי, 'ומשיצאו חיבוריו אלו ונתפשטו בכל גליות ישראל הסכימו כולם לנהוג בהם ולעשות על פיהם בכל דיני התורה'.⁶⁹ כאמור היו רבנים ודיינים שהמשיכו לעיין ולפסוק על פי 'הלכות הרי"ף' אבל נראה שרובם הסתפקו בספר השימושי יותר, ב'משנה תורה'.⁷⁰ דברי ר' יצחק אבוהב ש"ש עוסקין כל ימיהם, ומוציאין כל זמניהם, לידע עיקר הפסקים להורותם בחובות ובשוקים',⁷¹ אכן מתאימים לתברה שבה הרבנים והדיינים מסתמכים על ספרי קיצורים.

- 64 יש להעיר שהרא"ש לא הרבה להביא מתורת אשכנז, להוציא שימוש מסוים ב'ספר הראב"ה', לעתים בלי להזכירו בשמו. זפרני החל בבדיקת עניין זה, ראו: זפרני, דרכי ההוראה (לעיל הערה 8), עמ' 117-118, 240-241; וכן ראו: א' אפסטיבוצר, מבוא לראב"ה, ירושלים תשל"ח, עמ' 50-51. והנושא ראוי למחקר רחב יותר.
- 65 על אופיים השונה של הפסקים לעומת התוספות אפשר ללמוד מתוך החומר ההלכתי הספרדי הרב יחסית שהכניס לפסקים לעומת מה שהביא בתוספות. השוו לדוגמה את השימוש המועט שעשה ברמב"ן בתוספותיו למסכת מועד קטן (שלושה ציטוטים) לעומת השימוש בפסקים שכתב לאותה מסכת (כעשרים ציטוטים), וכן את התעלמותו מתלמידי ר' יונה בתוספותיו למסכת כתובות לעומת השימוש הרב שעשה בהם בפסקיו (כעשרים ציטוטים). עם זאת יש לשים לב כי אין זה מפתיע למצוא בפסקיו יותר חומר ספרדי מאחר שאלה נכתבו לאחר התוספות.
- 66 ראו הערתו של יודלוב, בשו"ת הרא"ש (לעיל הערה 9), עמ' קמה, הערה 5. בכ"י פריז, הספרייה הלאומית 420 heb. (מתכ"י 31481) רשום בטעות 'שכלן'. כתב יד זה הוא לדברי אורבך 'השלם והחשוב שבין כתבי היד המסודרים לפי כללים' (אורבך [לעיל הערה 3], עמ' 75-76), והשתמשת בו גם בהמשך.
- 67 שו"ת הרא"ש, כלל לב, יא (מהדורת יודלוב [לעיל הערה 9], עמ' קמה).
- 68 שם, כלל מג, ח (מהדורת יודלוב [שם], עמ' קפא).
- 69 יסוד עולם, ב, מאמר ד, פרק יח (מהדורת גולדברג [לעיל הערה 12], דף 35 ע"א).
- 70 על הכשרתם של הדיינים והרבנים בספרד ראו מה שכתב ר' ירוחם בן משולם: 'הארץ הלזו הנשמה, מעט זה בה כמה הלמדנים והשקדנים' (הקדמה לספר מישרים [לעיל הערה 61], ב ע"א). וכן כתב ר' מנחם בן זרח על רבני ספרד שהם 'לומדים כפשוטו כל דברי התורה והתלמוד בלתי תוספת ביאור שכלי' (צדה לדרך [לעיל הערה 21], מאמר ד, כלל ו, פרק א, עמ' 261). גם ר' יעקב בן אשר התייחס לדיינים הלא מלומדים בספרד: 'יש אשר ידרוש דבר המשפט ולא ישכון עליו עגן אורו כי קט מהשיגו שכלו' (חושן משפט). וראו גם: J. Galinsky, 'Ashkenazim: The Rosh and the Tur on the Codification of Jewish Law', *Jewish Law Annual*, 16 (2006), pp. 3-23.
- 71 ר' יצחק אבוהב, מנורת המאור, מהדורת י' חורב, ירושלים תשכ"א, הקדמה, עמ' 10.

קשה להעלות על הדעת שבנסיבות אלה התכוון הרא"ש שפסקיו יהיו תחליף ל'משנה תורה' או אפילו ל'הלכות אלפסי'. ראשית, 'פסקי הרא"ש' הארוך והמפולפל אינו ספר קיצור הלכתי אלא שילוב בין ספר עיון לספר הלכה, וכולל דיונים עיוניים-הלכתיים ארוכים על דרך בעלי התוספות.⁷² שנית, הרא"ש התנגד כידוע לפסיקה מספרי קיצורים.⁷³ השוואת 'פסקי הרא"ש' לשני ספרי סיכום דומים לו עשויה להבהיר את מגמתו של הרא"ש. ר' ברוך ב"ר יצחק כתב את 'ספר התרומה' בצרפת בתחילת המאה השלוש עשרה, והרשב"א כתב את 'תורת הבית' בקטלוניה בסוף אותה מאה. שניהם השכילו לצרף לספריהם תקציר הלכתי ('סימנים' אצל ר' ברוך, ה'קצר' אצל הרשב"א) בשביל הקורא המעוניין רק במסקנה, בפסק למעשה. הרא"ש לעומתם לא עשה כן. ר' ברוך הציג את ה'סימנים' שלו בהקדמתו:

אני ברוך בר רבי יצחק פירשתי ספר זה ויבין וישכיל הרואה בסימנים האילו שהם רמזים, אם יראה בהם מעין שאילתו, גם שם ימצא מפורש בהרבה מקומות בירור הדבר בקוצר עם קצת הראיות דרך קצרה. אמנם בתוך הספר למקום אשר יוריניו הסימן ללכת ולראות, שם ימצא הכל מבואר כסדר ראיות וטעמים באורך ככל הצורך.⁷⁴

ה'סימנים' אינם תוכן עניינים בלבד אלא הם תקציר הלכתי שניתן ללמוד ממנו את ההלכה, ואכן ראשונים וגם אחרונים הסתמכו על ה'סימנים' של 'ספר התרומה'.⁷⁵ גם הרשב"א, בן זמנו המבוגר של הרא"ש, שכתב אף הוא לקהל ספרדי, הציג בהקדמתו את שני חלקי ספרו ('תורת הבית' ה'ארוך' וה'קצר') ואת קהלי היעד השונים שלהם:

ולהודיעם אי זה הדרך ישכון אור ההלכות ההמה כדי להוציאם ידי חובה בשני דרכים, המבוקשים והצריכים, התלמוד והמעשה, כדכתיב לא ימוש ספר התורה הזה מפין והגית בו ימים ולילה למען תשמור לעשות ככל הכתוב בו כי אז תצלה את דרכיך ואז תשכיל, ולכתוב להם קצרות וארוכות מאי זה צד יעשה העושה. ואכתוב בע"ה דרך משא ומתן מאי זה צד באו העניינים כדי שימצא המעיין מקום מוצא המים ויהיו מימיו נאמנים [...] ואחר אכתוב דברי הלכה קצרים, כאלו הדברים בקבלה לנו מסורים.

72 בדומה ל'ספר התרומה' של בעל התוספות ר' ברוך ב"ר יצחק מצרפת, תלמידו של ר"י, שבחר וברר מתוך שיטת רבו את מה שחשוב להלכה למעשה. ראו על חיבור זה להלן, וכן: אורבך (לעיל הערה 2), עמ' 348-354. על היותו צרפתי ולא מורמייזא ראו: ש' עמנואל, "ואיש על מקומו מבואר שמו": לתולדותיו של ר' ברוך בר' יצחק, תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 423-440.

73 ראו: מ' אלון, המשפט העברי, ירושלים תשל"ג, עמ' 1013-1017; וכן במאמרי (לעיל הערה 70).

74 ר' ברוך ב"ר יצחק, ספר התרומה, ורשה 1897, עמ' 196. תוקן על פי כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית. Cod. ebr. 145 (מתכ"י 224), כתיבה אשכנזית (מאמצע המאה השלוש עשרה. אני מודה לד"ר בנימין ריצ'לר שמסר לי מידע זה, המתבסס על תיאורו הפלאוגרפי של פרופ' מלאכי בית אריה בקטלוג החדש של כתבי היד העבריים הנמצאים בספרייה הוטיקן העומד לראות אור בקרוב).

75 ראו כעת: י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה, רמת גן תשס"ה, עמ' 558-560.

ובזה יצא הקורא ידי חובתו בלמוד, בשומו השגחתו לשקוד לחקור וללמוד מתוך הלכות, ויצא בהיותו עושה, מתוך הקצרות את המעשה.⁷⁶

ה'ארוך' נועד למעוניינים בתלמוד תורה, בלימוד בעיון, במקורות הדין, וה'קצר' נועד למעוניינים בהלכה למעשה, בפסיקה בלבד. באחת מתשובותיו חידד הרשב"א הבחנה זו.⁷⁷ לרשב"א היה ברור שחיבור עיוני-הלכתי אינו יכול להיות תחליף לספרי ההלכה המקובלים בספרד, ועל כן כתב לספרו גם גרסה קצרה.⁷⁸

הרא"ש, שלא כשני חכמים אלה, לא כתב לפסקיו תקציר כדי להקל על המעוניינים בפסיקת ההלכה, וזאת אף שהכיר בערכם המעשי של קיצורים מן הסוג הזה.⁷⁹ לפיכך נראה שמגמת הרא"ש בכתיבת פסקיו הייתה בירור ההלכה על פי תורת בעלי התוספות, ולא כתיבת חיבור הלכתי שימושי עבור הרבנים והדיינים בספרד. ניתן לומר ש'פסקי הרא"ש' דומה לחלק ה'ארוך' של ספרו של הרשב"א ללא ה'קצר'.

ספרו של הרא"ש לא נכתב עבור קהילת הרבנים והדיינים, אלא עבור הלומדים המעטים שהיו פזורים בקהילות ספרד⁸⁰ ובמיוחד עבור הלומדים הצעירים בישיבות. לפני בואו של הרא"ש למדו בישיבה של טולדו, כפי שהעיד ר' מנחם בן זרח, את 'הלכות הרי"ף'. וניתן להניח שגם לאחר המהפך שהוביל הרא"ש שם, בהדגישו את לימוד התלמוד, היו שהמשיכו ללמוד דווקא את הטקסט הזה.⁸¹ גם התלמידים שהתחילו ללמוד בהשפעת הרא"ש תלמוד ותוספות עדיין היו

76 תורת הבית להרשב"א, מהדורת ח"ג צימבליסט, תל אביב תשנ"ג, עמ' א-ב.

77 'ומה שאמרת שלא מצאת בקיצור מה שכתבתי באורך בשם מקצת הראשונים ז"ל בהולך והביא כל היום שחיתתו כשרה, דיש מי שאומר שלא נאמרו דברים הללו אלא בעוף. אני לא עשיתי חבורי לספק על המעיינים ההוראות הצריכים את מעשיהם, (כאלו) לא באתי להראות להם ספקות הראשונים, אלא להתיר ולאסור הלכה למעשה, כדי שימצא המעיין מה שיצטרך לעשותו אם יראה לסמוך עלי במעשהו [...] אבל כשאני כותב דרך פסק אני כותב מה שנראה לי שראוי לסמוך עליו מדין הגמרא, ולא אספק המעיין הצריך להוראה את מאכלו ויין משתייו. אלא שלעיתים יהיה הדבר ראוי בעיני לספק מפני שהדבר קרוב לומר כן, ובאותן המקומות אני כותב דעת המחמיר. וכן יארע לכל פוסקי הלכות, גם כן תמצא לרב אלפסי ז"ל ולר"מ ב"מ ז"ל בספריהם' (שו"ת הרשב"א, תשובות חדשות מכתב יד, מהדורת א' ולוניק וא' אייזנבר, ירושלים תשס"ה, תשובה מט, עמ' לה-לו). בעניינים אלו ראו כעת: שפיגל (לעיל הערה 75), עמ' 208-211.

78 ראו בסוף הציטוט של התשובה המובאת בהערה הקודמת – הרשב"א השוו שם את כתיבתו ב'קצר' לפוסקי הלכות כמו הרי"ף והרמב"ם.

79 ראו לדוגמה: 'הלכות פסחים בקוצר', כפי שהקובץ מכונה בסוף פסקי הרא"ש למסכת פסחים (או 'סדר הלכות פסח' כפי שהקובץ מכונה בשו"ת הרא"ש, כלל יד [מהדורת יודלוב (לעיל הערה 9), עמ' ע-עה]); 'סדר כתיבת הגט ונתינתו' בסוף פסקי הרא"ש למסכת גטין (וכן בשו"ת הרא"ש, כלל מה, כט [מהדורת יודלוב (שם), עמ' קצו-קצט]); 'הלכות נדה בקצרה' בסוף פסקי הרא"ש למסכת נידה (ובשו"ת הרא"ש, כלל מז [מהדורת יודלוב (שם), עמ' רז]).

80 ראו את דברי ר' ירוחם עליהם (לעיל הערה 70); ור' מנחם בן זרח כתב על 'כת החכמים היודעים ביאור התורה שהוא התלמוד ומבינים טעמיהם', וציין שהם 'בני עליה והנם מעטים' (צדה לדרך [לעיל הערה 21], מאמר ד, כלל ו, פרק א, עמ' 261). גם ר' יעקב בן אשר התייחס לרבנים ודיינים אלה: 'יש אשר ישכון עליו ענן אורו אבל הוא ברצונו יחשיך מאורו' (חושן משפט, 'הקדמה לספר').

81 להבנה כזו ראו: 'מ-תא-שמע, 'רש"י-רי"ף ורש"י-רא"ש', צ"א שטינפלד (עורך), רש"י: עיונים ביצירתו, רמת גן תשנ"ג, עמ' 209-220; שבט (לעיל הערה 25), עמ' 11-12; ברויאר (לעיל הערה 26), עמ' 107, 99.

זקוקים לחיבור שיברר עבורם את הפסק הסופי בסוגיה, משום שלא יכלו לעשות זאת בכוחות עצמם מתוך לימוד התלמוד והתוספות. אילולא נכתב 'פסקי הרא"ש', היו אולי תלמידים אלה לומדים תלמוד ותוספות אבל לאחר מכן היו פונים מתוך הכרח והרגל לרי"ף או לרמב"ם לשם בירור המסקנה ההלכתית. הרא"ש רצה לתת בידי הלומדים ספר המברר את ההלכה על פי דרכו, סיכום עיוני-הלכתי שממנו יוכלו ללמוד את המסקנות ההלכתיות העולות מן הסוגיה התלמודית על פי תורתם של חכמי צרפת.

'פסקי הרא"ש' בא להשלים אפוא את מפעלו הפרשני של מחברו, את 'תוספות הרא"ש'. לפי העדויות שבידינו, היצירה שעשתה רושם רב על בני סביבתו בחייו וסמוך למיתתו הייתה ספרו הראשון, התוספות, שהחל להפיץ סמוך לבואו לספרד. נדמה שהפסקים, שכתב לאחר מכן,⁸² הרשימו פחות, לפחות בתקופת חייו. ייתכן שהסיבה לכך הייתה בין השאר שאנשי דורו ראו בחיבור זה המשך הכרחי ומתבקש לצעדיו הראשונים בבואו לספרד. 'תוספות הרא"ש' היו הכלי וגם הסמל לשינוי הדרמטי שהביא הרא"ש לישיבת טולדו – השרשת חידושי תורת צרפת בקסטיליה. לעומת זאת הפסקים היו החותם למפעל הגדול, יישומו המעשי של המהפך הפרשני.⁸³ אולי לכך התכוון ר' יהודה בנו כאשר תיאר את מפעלו הספרותי של אביו: 'ומאת ה' היתה זאת – להעמיד תלמידים רבים בארצות ספרד [...] וגם עשה לתלמוד פירושים ופסקים; גם 'פסקי הרא"ש' נכתבו אפוא עבור לומד התלמוד.⁸⁴

מכאן מובן מדוע הדגישו בני זמנו את פועלו של הרא"ש בתחום הלימודי. את השינוי ביישום ההלכה למעשה הוא השאיר לבאים אחריו, כמו בנו ר' יעקב ותלמידו ר' ירוחם, שחיברו עבור הרבנים והדיינים חיבורים הלכתיים שימושיים שהתבססו על 'פסקי הרא"ש'. בהקשר זה יש להעיר שספרו הראשון של ר' יעקב, 'קיצור פסקי הרא"ש', היה יכול להיות תחליף לרבנים שהתרגלו לשימוש ב'הלכות אלפסי'. הקיצור, הכתוב בעברית, מביא רק את השיטות העיקריות ואת מסקנת אביו מבלי לעסוק בסוגיה בעיון.⁸⁵ ממשיכי דרכו של הרא"ש הבינו שללא הכנת כלים ספרותיים שיהוו תחליף ל'הלכות הרי"ף' ול'משנה תורה' לא יהיה אפשר לשנות את הנוהג

82 ראה לכך שנכתבו מספר שנים לאחר בואו לספרד יש בדברי יהודה בן הרא"ש. הוא נשאל כיצד לנהוג כאשר קיימת סתירה בין דברי אביו בתשובותיו לדבריו בפסקים, ותשובתו הייתה: 'במקום שאני מוצא דברי פוסקים והשו"ת סותרין זה את זה אני הולך אחר הפסקים שהם היו אחרונים' (זכרון יהודה [לעיל הערה 9], סי' טו, דף ג ע"ב [מהדורת חבצלת, עמ' ח]). אולם ראו: זפרני, פסקי הרא"ש (לעיל הערה 8).

83 אם נקבל את זיהויו של בעל 'ספר היוחסין' שהרא"ש הוא המחבר של 'קיצור פסקי התוספות' (ראו לעיל הערה 2), אפשר שחיבור זה היה שלב ביניים בין 'תוספות הרא"ש', שהוא ספר עיוני ל'פסקי הרא"ש', שהוא ספר הלכתי. סביר מאוד שהרא"ש היה זקוק לעבודת הכנה לקראת כתיבת הפסקים, ו'קיצור פסקי התוספות' מתאים מאוד לסוג זה של הכנה.

84 ראו לעיל הערה 20.

85 על הקיצור של ר' יעקב ראו: י' גלינסקי, 'ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה-14: אספקטים היסטוריים, ספרותיים והלכתיים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת ברא"ל, תשנ"ט, עמ' 225–230. ר' יעקב כתב כנראה גם פירוש שנועד לסייע ללומד ללמוד את 'פסקי הרא"ש' בצורה עצמאית מבלי לעיין בתלמוד. ראו: תא-שמע (לעיל הערה 81).

להסתמך על חיבורים שימושיים אלה. את השפעתו הנרחבת של הרא"ש בתחום ההלכה למעשה⁸⁶ יש לייחס אפוא למי שפעלו בעקבותיו הרבה יותר מאשר לו עצמו. הרא"ש, שבא ללמד את דבר התלמוד והתוספות בפרשנות ובהלכה, לא הקדיש מזמנו לכתיבת ספרים עבור הרבנים שפעלו בערי קסטיליה.⁸⁷

על הצלחת הרא"ש בישיבת טולדו

כדי לעמוד על גודל הישגו של הרא"ש יש לבחון גם את מידת הצלחתו בשיקום הישיבה המקומית בטולדו. אין בידינו מידע כמותי ומדויק על פועלו בתחום זה, אבל נדמה שיש די סימנים לכך שאכן נפל דבר בטולדו במאה הארבע עשרה. יש בידינו עדויות על שלושה מעגלים של תלמידים שלמדו בישיבתו של הרא"ש: תלמידים מבני המשפחות המיוחסות של טולדו, תלמידים מצפון ספרד ומפרובנס ותלמידים שבאו מרחוק, מארצות מזרח אירופה, וזאת מלבד התלמידים שבאו איתו או אחריו מארצו, כמו אותו ר' יששכר הלוי בר יקותיאל שנמשך אחריו מאשכנז כדי ללמוד ממנו ולשאוב ממעיני חכמתו ז"ל.⁸⁸

אנו יודעים על מספר תלמידים שבאו מן המשפחות המיוחסות של טולדו. ידיעותינו עליהם מקורן בספרים שכתבו או באזכוריהם בספרים, ועל כן ניתן לשער שהיו עוד תלמידים מבני משפחות אלה. התלמידים הידועים לנו בשמותיהם הם: האחים ר' יצחק (מחבר 'סוד עולם') ור' ישראל (מחבר פירוש לאבות, 'ספר מצוות זמניות' ועוד) למשפחת ישראלני,⁸⁹ ר' יוסף לבית נחמיאש (מחבר פירוש לאבות ועוד פירושים)⁹⁰ ור' אברהם לבית אבן שושאן (מוזכר אצל ר' יוסף נחמיאש ובשו"ת הרא"ש). משפחות אלו היו מן העשירות והמשכילות בעיר ונמנו עם שכבת

86 יש לציין שעל תלמידי החכמים שלמדו בישיבתו השפיע גם בלי עזרתם של ממשיכי דרכו, כפי שניכר בספריהם של ר' ירוחם, ר' יעקב, ר' יצחק אבוהב בחיבורו ההלכתי 'שולחן הפנים' (בכתב יד), ר' מנחם בן זרח ועוד. כוונתי כאן להשפעתו על רבנים ודיינים שלא היו בהכרח מלומדים גדולים או תלמידיו הישירים.

87 על נושא זה הרחבתי במאמרי (לעיל הערה 70).

88 סוד עולם (לעיל הערה 12), מאמר ד, פרק יח, דף 35 ע"א וננספת. סביר להניח שר' יששכר לא היה התלמיד היחיד שנמשך אחריו, אבל נדמה שדברי תא"ש מע על 'תלמידיו הרבים והגלוים אליהם – היגרו לספרד, שם יסדו מחנה קהילתי רחב ידיים' הם מוגזמים במקצת. ראו: תא"ש מע (לעיל הערה 8), עמ' 78–79.

89 אנשי המשפחה תפקדו דורות רבים כסופרי הקהילה, משרה מכובדת ביותר בקהילות ספרד. על המשפחה כסופרים ראו: י' בער, 'ביקורת' [על A. Gonzales Palencia, *Los Mozarabes de Toledo en los siglos XII y XIII*], תרביץ, ה (תרצ"ד), עמ' 231; א' שויקה, 'הפולמוס על תקנת טוליטולה בירושת הבעל את אשתו', שם, סח (תשנ"ט), עמ' 115, הערה 99. על מעמד הסופר בקהילות ספרד ראו: עסיס (לעיל הערה 53). על ר' יצחק ראו לעיל הערה 12; ועל ר' ישראל ראו: נ' אילן, "רדיפת האמת" ו"דרך לרבים" – עיונים במשנת ר' ישראל ישראלי מטולדו, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט, עמ' 46–57.

90 ראו מבואו של מ"א באמבערגער לפירוש ר' יוסף אבן נחמיאש למסכת אבות, פאקס תרס"ז וכן שו"ת זכרון יהודה, מהדורת הבצלת (לעיל הערה 1), עמ' 39–40 (מבוא).

ההנהגה המקומית.⁹¹ ומסתבר שגם בני משפחות אחרות, שמעמדן לא היה כה גבוה, הצטרפו לשיבתו של הרא"ש.

בישיבת הרא"ש למדו גם כמה תלמידים מאזורים אחרים בספרד, מחוץ לערי קסטיליה. הכולטים שבהם הידועים לנו מהספרים שכתבו הם ר' אברהם ב"ר יום טוב מטודלה שבנווארה, שחיבר פירוש מקיף על הרי"ף,⁹² ר' אברהם אבן אסמעאל, תלמידו של הרשב"א ורבו של ר' ירוחם, שחיבר ספרים רבים שרובם לא שרדו,⁹³ ור' ירוחם בן משולם מפרובנס, המחבר של 'ספר מישרים' ו'תולדות אדם וחווה'.⁹⁴ ר' מנחם בן זרח הגיע גם הוא מצפון ספרד ללמוד עם יהודה בן הרא"ש, לאחר שלמד אצל ר' יהושע אבן שועיב, תלמיד הרשב"א, ככל הנראה בטודלה שבנווארה.⁹⁵ הוא הגיע לטולדו בעקבות הצלתו ממוות והתחייבות שקיבל על עצמו בסביבות 1328 ללמוד תורה לטוליטולה.⁹⁶ מעגל זה של תלמידים מרשים מאוד כי ניתן לראות כיצד התהפכו היוצרות. לאחר פטירת הרשב"א לא יצאו עוד מטולדו ללמוד בצפון ספרד, אלא להפך, באו מן הצפון ללמוד בטולדו.⁹⁷ תלמיד שהתחייב בתחילת המאה הארבע עשרה ללמוד תורה, יכול היה לחשוב על מקום תורה אחד – טולדו.

ג' ירוחם
ר' אבן אסמעאל

עדות נוספת לכך ששיבתו של הרא"ש הייתה לא רק מרכז תורני חשוב בספרד אלא אבן שואבת גם לתלמידים מחוץ לספרד, יש בסיפורו הטרגי של תלמיד מרוסיה, ר' אשר בר סיני, שמת בדרכו חזרה לארצו לאחר שהותקף על ידי שודדים. יש בידינו שלושה מקורות הנוגעים בפרשה זו: דברי תלמיד שהגיע ממיוורקה, ושדיווח על מותו של ר' אשר; דברי הרא"ש על תלמיד זה ועל שני תלמידים נוספים שהגיעו ממזרח אירופה ללמוד אצלו; סיכום העניין בפתיח לתשובה שנכתב ככל הנראה על ידי ר' יעקב בנו של הרא"ש. ואפתח בדברי ר' יעקב:

תלמיד אחד בא לכאן, לעיר טוליטולה, ללמוד לפני אדוני אבי, שצ"ו, והעתיק התוספות שחבר [נ"א: והעתיק הפרישה שמחבר⁹⁸ אדוני אבי, שצ"ו; ואח"כ

91 על עושרן ומרכזיותן של משפחות אלה בקהילה היהודית ראו: N. Melechen, 'The Jews of Medieval Toledo: Their Economic and Social Contacts with Christians from 1150 to 1391', Ph.D. dissertation, Fordham University, New York 1999, pp. 86-87, 263-269; רות (לעיל הערה 60), עמ' 210.

92 ראו: שבט (לעיל הערה 25), עמ' 83-84; תא-שמע (לעיל הערה 8), עמ' 75-76.

93 ראו: י' גולדשטיין, 'פסקי בבא קמא לרבי אברהם אבן אסמעאל', מוריה, טו (תשמ"ו), עמ' כב-כג. גולדשטיין עסק שם בחיבור המכונה תלמיד הרשב"א והרא"ש למסכת בבא קמא, ראו: חידושי תלמיד הרשב"א והרא"ש - בבא קמא, מהדורת ח"ה קראנו, [סילווער ספרינג], מרילנד תשמ"ה. הספר נכתב לאחר פטירת הרשב"א ובחי הרא"ש, כפי שעולה מן האמור שם: 'וכן השיב מורי הרשב"א ז"ל בתשובה וכן הסכים מורי הרא"ש נ"ר' (שם, עמ' כ), כלומר בין שנת 1310 לשנת 1321. לאחר שהרשב"א נפטר עבר אפוא התלמיד לטולדו ללמוד אצל הרא"ש.

94 עדיין לא נכתב מחקר רציני על דמותו המרתקת של חכם זה ועל ספריו ההלכתיים החשובים. לפי שעה ראו: פריימן (לעיל הערה 2), עמ' סד-סו.

95 על כך שר' מנחם למד עם ר' יהושע בטודלה ראו: C. Horowitz, *The Jewish Sermon in 14th Century Spain: The Derashot of R. Joshua ibn Shueib*, Cambridge, Mass. 1989, pp. 1-3.

96 צדה לדרך (לעיל הערה 21), הקדמה, עמ' 7.

97 ראו: תא-שמע (לעיל הערה 8), עמ' 74-75.

98 משמעות שינוי נוסח זה שהוא עדיין לא סיים את כתיבת התוספות כאשר מעשה זה קרה.

יצא מכאן לשוב לארצו. בא תלמיד אחד ממאירקא והעיד זה העדות שלמטה, והתיר אדוני אבי את אשתו על פיו.⁹⁹

התלמיד הגיע לישיבת הרא"ש והעתיק את 'תוספות הרא"ש'. עדותו של התלמיד ממיורקה נמצאת בתשובה:

וזה נוסח העדות: כשהייתי במאירקא ראיתי תלמיד אחד, והראה לי אגרת פתוחה חתומה בחתימת מורינו רבינו אשר, והיה כתוב באגרת ששמו של אותו תלמיד היה נקרא רבי אשר. וספר לי שהיה בא מטוליטולה, ושלמד לפני מורינו הרב הנזכר, והראה לי תוספות מקצת מסכתות שחבר מורינו הרב הנזכר. ולפי הדברים שהגיד ומצאתי אמת, נתברר לי שבא מטוליטולה, ויצא ממנה ללכת לארצו.

התלמיד ממיורקה ידע ששמו של התלמיד היה ר' אשר, וכן ידע שהוא למד בישיבת הרא"ש והביא אתו משם עותק של 'תוספות הרא"ש' לחלק מן המסכתות. בהמשך עדותו סיפר על הדיווח שקיבל מבחור אחר, שמאל מסויליה, על מותו של אותו ר' אשר. על סמך צירופן של העדויות הללו התבקשו הרבנים להתיר את אשתו של אותו ר' אשר, תלמיד הרא"ש, שהפכה להיות עגונה. הרא"ש דרש וחקר בעניין, ולאחר שהתברר לו במי בדיוק מדובר פסק להתיר את האישה:

וכן בנדון זה, שהגיד להם את שמו, ושלמד הנה אצלנו, והראה להם תוספות שידוע לנו שהוליקה עמו מכאן, הרי נתברר שאותו רבי אשר שהלך מכאן מת. [ואנו מעידים] וידוע לכל חבורתינו, שמיום בואו לכאן לא בא שום אדם ששמו רבי אשר ללמוד, אלא אותו רבי אשר בר סיני והוא היה מארץ רוסיה, ובא לכאן עם בחור [אחר] ששמו רבי יהונתן. וגם היה בכאן בחור אחר, ושמו רבי ראובן, והיה מארץ בייה"ם, והיה מכיר לרבי אשר, שנפטר, שהיה מארץ רוסיה.

לענייני חשוב המידע העולה ממקרה טרגי זה על בית מדרשו של הרא"ש בתחילת המאה הארבע עשרה. לפנינו עדות על תלמיד שהגיע ממיורקה ועל שלושה תלמידים מהאזור המכונה 'אשכנז' – אחד מבוהמיה, אחד מרוסיה¹⁰⁰ ואחד שמוצאו אינו מוזהה אך כיוון שבא יחד עם ר' אשר בן סיני לטולדו ניתן להניח שגם הוא מ'אשכנז'. לישיבתו של הרא"ש בטולדו יצאו מוניטין אפוא גם מחוץ לספרד, ותלמידים מארצות רחוקות באו לישיבה להסתופף בצלו של הרא"ש, ללמוד את תוספותיו ולקחת למקומם עותק של התוספות שהעתיקו שם.

99 שו"ת הרא"ש, כלל נא, ב, ד"ה 'וזה נוסח' (מהדורת יודלוב [לעיל הערה 9], עמ' רט). שינויי הנוסח בסוגריים המרובעים על פי כ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 420 (מתכ"י 31481).

100 ראו: י"מ תא"שמע, 'תולדות היהודים בפולין במאות הי"ב-י"ג', ציון, נג (תשמ"ח), עמ' 366. לפי דבריו שם והותה של 'רוסיה' בתשובה זו אינה ברורה דיו, אפשר שהכוונה לאזור שבין פראג לקייב (כלומר פולין) ואפשר שמדובר בשטחי שלזיה שבמערב פולין.

סיכום

בני תקופתו של הרא"ש הדגישו את פועלו כראש ישיבה וכמי שהעמיד תלמידים יותר מאשר את פועלו כרב ופוסק, דבר העומד בניגוד להערכה ברוב המחקרים בני זמננו העוסקים בהשפעת הרא"ש על יהדות ספרד.¹⁰¹ בחינה של הרקע ההיסטורי לפועלו מבהירה את פשר הדגש הזה על תפקידו הלימודי. עד בואו פיגרה ישיבת טולדו אחרי ישיבות קטלוניה ואף הייתה תלויה בהן. לאחר בואו הפכה ישיבת טולדו למרכז תורני משגשג, שמשך תלמידים ממרחקים. בישיבתו של הרא"ש היו תלמידים מברצלונה, מנווארה, ממיוורקה, מדרום צרפת ואפילו תלמידים שבאו ממזרח אירופה רק כדי לשמוע את תורתו ולהעתיק את תוספותיו. שינוי דרמטי זה במעמדה של טולדו, מסניף קסטילייני קטן של ישיבת ברצלונה הגדולה למרכז תורני עצמאי של האזור כולו, בלט מאוד לעיני בני דורו של הרא"ש. אין להניח שהמהפך שחולל הרא"ש עבר ללא התנגדות מצד אנשי המקום. מן הסתם היו מי שלא קיבלו את הדגש החדש על תלמוד תורה מן הסוג שנפוץ בבתי המדרש של צרפת ואשכנז, ושעמד בניגוד למורשת העבר, אך למרות זאת צלחה דרכו של החכם האשכנזי על אדמת ספרד.¹⁰²

° 88° 51' 10"

דברי השבח שכתב יצחק ישראלי על הרא"ש בפתיחתו השירית לספרו 'סוד עולם' יכולים ללמד על התקוות שעורר הרא"ש בקרב מלומדי טולדו ועל הכבוד וההצלחות שהביא לישיבתם:¹⁰³

מאשכנז הריחו בשמיו / והאירו טורי לשמיו / טוב טעמו¹⁰⁴ ומוסריו יעידוהו / וחכמי¹⁰⁵ ספרד יהודוהו / ותורה יבקשו מפיהו / כי מלאך י"י צבאות הוא / לא בא כבושם הוא אליהם / אור נגה עליהם / וכולם¹⁰⁶ יביעו יגידו וישמיעו כי אין על עפר משלו / קדוש יאמר לו / המשכיל הנעים / אביר הרועים / מחזיק הבדק ורודף הצדק / עמוד הימיני / הוא עדינו העצני / מגדל היושר ומבצר הכושר / יודע כל פשר / הרב¹⁰⁷ ר' אשר / יהי צורו בעזרו / וכפיל שכרו / ויתמיד הדרו¹⁰⁸ / ועליו יציץ נורו / ותרב גדולתו / ותגדל מעלתו / ויאריך ימים על ממלכתו¹⁰⁹ / הוא ובניו בקרב ישראל.

101 על הכלל והיוצאים מן הכלל ראו לעיל הערה 8.

102 בהיבטים האידיאולוגיים והכלכליים של מהפכה זו ובהתנגדות שקמה לצעדיו של הרא"ש אני מקווה לעסוק אי"ה בעתיד.

103 הנוסח הוא על פי מהדורת גולדברג (לעיל הערה 12), עמ' 1 ע"ד. שינויי הנוסח יובאו בהערות שוליים. על כתיב היד וסימניהם ראו להלן בנספח.

104 כך א 1; פ: שכלו.

105 כך א 1; 3א: צרפת וספרד.

106 כך א 1; 3א: וכל באי עולם; פ: וכל יודעיו.

107 פ: נוסף הגדול.

108 א 3, פ: ויתמיד הדרו וכפול שכרו.

109 א 3: מלכותו.

אמנם אין להתעלם מנסיבות היסטוריות חיצוניות שהביאו להצלחתו של הרא"ש. קרוב לבואו לטולדו הלכו לעולמם גדולי ברצלונה הרא"ה והרשב"א.¹¹⁰ באותו זמן הלכו ודעכו המרכזים התורניים באשכנז, ויהודי צרפת גורשו מארצם, בשנת 1306, ובתי המדרש שם הפסיקו לתפקד.¹¹¹ משנת 1310 עד 1349, שנת פטירתו של ר' יהודה בן הרא"ש,¹¹² הייתה ישיבתו של הרא"ש בטולדו בין מוסדות הלימוד היחידים באירופה כולה שתפקדו כראוי.

המפגש הייחודי בין החכם האשכנזי לקהילה הגאה של יהודי ספרד בטולדו הניב פרות טובים לשני הצדדים. הרא"ש קיבל מקלט בטוח מן האסונות שפקדו את יהודי אשכנז וצרפת, והקהילה קיבלה תלמיד חכם דומיננטי שהחזיר לה את כבודה האבוד בשדה היצירה התורנית.¹¹³

110 הרשב"א נפטר בסביבות 1310, והרא"ה ככל הנראה מספר שנים לפניו. ראו: א' גרוסמן, 'יצירתם ההלכתית של חכמי ספרד', ח' ביינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 161.

111 על דעיכת בתי המדרש באשכנז ראו: H. Soloveitchik, 'Catastrophe and Halakhic Creativity: Ashkenaz - על גירוש יהודי צרפת ראו: ש' שורצפוקס, יהודי צרפת בימי הביניים, תל אביב 2001, עמ' 260-264, 280-294, W. C. Jordan, *The French*; 214-238

112 על שנת פטירתו של ר' יהודה ראו: פריימן (לעיל הערה 2), עמ' קפד-קפה. *Monarchy and the Jews*, Pennsylvania 1989, pp. 214-238

113 פועלו של הרא"ש להרחבת הישיבה ולשינוי תכנית הלימודים עורר בוודאי התנגדות מצד יהודים מקומיים שלא היו מוכנים לשנות ממורשת ספרד העתיקה. ראו על כך לפי שעה: תא-שמע (לעיל הערה 3).